

4

Серія
“Україна: історія і сучасність”

ПОЛЯКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: історія та сьогодення

ТОМ 1

Випуск 4

СЕРІЯ: “Україна: історія та сучасність”

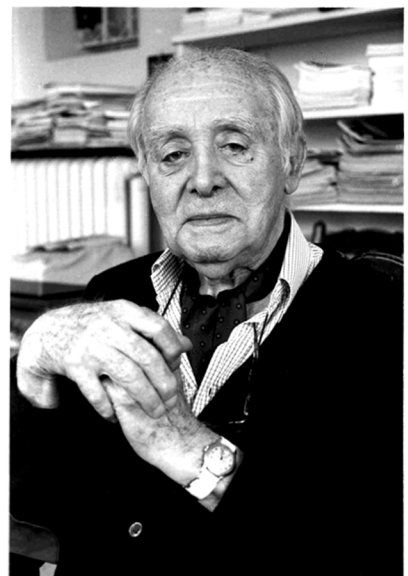
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ І.Ф. КУРАСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
ЖЕШОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ КОРОЛЕВИ ЯДВІГИ
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ ІСТОРИЧНИХ НАУК
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК
ТОВАРИСТВО “ЗНАННЯ” УКРАЇНИ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТЯН І НАУКОВЦІВ УКРАЇНИ

ПОЛЯКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ:

**ІСТОРІЯ
І СЬОГОДЕННЯ**

ТОМ 1

**Присвячено пам'яті
Єжи Гедройця**

**Жешов – Київ – Миколаїв
2008**

УДК 94(477.7)
ББК 63.3(2Ук)
П 54

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України та Вченою радою Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (протокол № 11 (53) від 03.07.2007 р.).

П 54

Поляки на півдні України: історія і сьогодення:

У 2 т. – Т. 1. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – 328 с. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4).

До написання двотомного дослідження, присвяченого пам’яті Єжи Гедройця, залучалися українські та польські науковці і громадські діячі.

У першому томі розкриваються яскраві сторінки появи на півдні України польських поселенців та їх плідна діяльність до середини ХХ сторіччя.

У другому томі розглядається внесок представників польського етносу в розвиток України в наступні роки та питання сучасності.

Також опубліковані оригінальні документи, отримані в центральних архівах м. Києва та в Одеському, Миколаївському і Херсонському обласних державних архівах.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, краєзнавців і всіх тих, хто цікавиться проблемами українсько-польських відносин.

Текст подається в авторській редакції мовою оригіналу.

УДК 94(477.7)
ББК 63.3(2Ук)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Співголови редакційної колегії:

Бонусяк, Владімір – доктор з історії, професор, ректор Жешовського університету імені Королеви Ядвіги.

Клименко Л.П. – доктор технічних наук, професор, ректор Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Михальченко М.І. – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філософських наук, професор, Президент Української академії політичних наук.

Ніколаско С.М. – голова Громадської ради освітян і науковців України, кандидат педагогічних наук, професор.

Заступники співголів редакційної колегії:

Багмет М.О. – доктор історичних наук, професор, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Панченко П.П. – доктор історичних наук, професор, віце-президент Української академії історичних наук.

Саган, Станіслав – доктор з права, професор, віце-ректор Жешовського університету імені Королеви Ядвіги.

Відповідальний секретар редакційної колегії:

Котляр Ю.В. – доктор історичних наук, професор (Миколаїв).

Члени редакційної колегії:

Бабак О.І. – кандидат історичних наук, доцент (Херсон).

Бажан О.В. – заступник директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Київ).

Білоусова Л.Г. – заступник директора Державного архіву Одеської області (Одеса).

- Войтонь, Регіна** – магістр з польської та слов'янської філології (Катовіце, Республіка Польща).
- Гнатюк, Оля** – професор, радник зі справ культури і науки в посольстві Республіки Польща в Україні (Київ).
- Євтушенко О.Н.** – кандидат політичних наук, доцент (Миколаїв).
- Іванов М.С.** – доктор політичних наук, професор (Миколаїв).
- Кушнір В.Г.** – кандидат історичних наук, доцент (Одеса).
- Левченко Л.Л.** – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області (Миколаїв).
- Ляпіна Л.А.** – кандидат політичних наук, доцент (Миколаїв).
- Маковська Н.В.** – кандидат історичних наук, доцент, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Київ).
- Мещанінов О.П.** – доктор педагогічних наук, професор (Миколаїв).
- Міронова І.С.** – кандидат історичних наук, доцент (Миколаїв).
- Міхель Д.О.** – начальник відділу зв'язків з громадськістю Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (Миколаїв).
- Музичук О.В.** – директор Центрального державного історичного архіву України (Київ).
- Недзельський, Петро** – професор Щецинського університету (Республіка Польща).
- Олійник О.В.** – кандидат юридичних наук, заступник директора департаменту роботи з кадрами вищої школи та державної служби Міністерства освіти і науки України (Київ).
- Онух, Єжи** – директор Польського інституту, радник Посольства Республіки Польща в Україні (Київ).
- Пронкевич О.В.** – кандидат філологічних наук, доцент (Миколаїв).
- Селянська Л.Г.** – голова Миколаївського польського культурно-національного товариства (Миколаїв).
- Семенченко Ф.Г.** – кандидат політичних наук, доцент (Херсон).
- Сінкевич Є.Г.** – кандидат історичних наук, доцент (Херсон).
- Соскін О.І.** – кандидат економічних наук, професор (Київ).
- Шевченко Н.В.** – кандидат історичних наук, доцент (Миколаїв).
- Шитюк М.М.** – доктор історичних наук, професор (Миколаїв).

Рецензенти:

- Падалка С.С.** – доктор історичних наук, професор (Київ).
- Сусоров В.Д.** – доктор історичних наук, професор (Херсон).
- Шкляж Й.М.** – доктор історичних наук, професор (Миколаїв).

ЗМІСТ

ТОМ I

Ключковський, Яцек. Звернення до читачів Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Польща в Україні.....	9
Смирнова, Наталя. Ежи Гедройц	10
Тверігінова, Лариса. Діяльність М.А. Гедройця на півдні України	15
Білецька, Ольга. Подільська земля за “Liber chronicarum” Гартмана Шеделя.....	27
Tęgowski, Jan. Polityka południowo – wschodnia Władysława Jagiełły szczególnym uwzględnieniem małżeństw dynastycznych	36
Kowalska, Sylwia. Działalność gospodarcza magnaterii na terenach obecnej południowej Ukrainy w XVIII wieku	51
Michalski, Andrzej. Przedsięwzięcia i zamierzenia finansowo – polityczne Prota Potockiego	59
Lechowicz M. Rzeka, morze czy ląd – drogi polaków na południe Ukrainy	73
Гродецька, Валентина. Особливості статусу шляхти в Брацлавському воєводстві	80

Бачинська, Олена. Польський шляхтич на чолі козацького війська: Станіслав Тимофійович Василевський і дунайські козаки	93
Срогош, Томаш. Противозидемическая деятельность доктора Яна Ружаньского на рубежах Речи Посполитой с Турцией и Россией в 1783 году	100
Srogosz T. Początki kariery wojskowej Jozefa Gabriela Stempkowskiego (do 1771 roku).....	106
Тхоржевська, Тетяна. Політика “конфесійної асиміляції” щодо католиків Правобережної України (кінець XVIII – початок XIX століть)	125
Дружкова, Ірина. Діяльність Польського та Комерційного банків на півдні України в 1830-ті роки	131
Цубенко, Валерія. Києво-Подільське військово-поселення кавалерії (з історії формування. 1831 р.)	141
Багмет, Михайло, Губська, Тетяна, Андрєєв, Вячеслав. Із історії Миколаївських костьолів	147
Кривошея, Ігор. Польські графи Потоцькі та політика Російської імперії на півдні України (друга половина XVIII – XIX ст.)	152
Гончарук, Тарас. Напад повстанців С.Мілковського на Південну Бессарабію 1863 р. у висвітленні “Одесского вестника”	158

Ганзуленко, Валентина. Польська католицька громада півдня України в другій половині XIX – на початку XX століть	164
Дьомін, Олег. Польська професура Новоросійського університету (1865-1920 pp.).....	169
Rezmer W. Wiceadmiral Jerzy Włodzimierz Świrski (1882-1959) – organizator i dowódca ukraińskiej i polskiej Marynarki Wojennej.....	174
Міронова, Ірина. Розселення поляків на території півдня України (XIX – початок XX ст.).....	181
Gocłowski, Andrzej. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy).....	190
Міронова, Ірина. Культура та розвиток вільної преси серед польського населення півдня України в XIX – на початку XX ст.	202
Васильєв, Константин. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.)	210
Зінько, Сергій. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX ст.	231
Савчук, Варфоломій. Поляки на півдні України: незримі фахові угруповання та їхня діяльність (на прикладі вчених-біологів)	236
Самойлов, Олександр, Самойлов, Федір. А.А.Арцимович – попечитель Одеського учбового округу	249

Ядловська, Ольга. Польський чинник у діяльності Центральної Ради.....	260
Папакін, Артем. Польські військові частини в Одесі у 1917-1918 рр.....	267
Klimecki M. Uwagi o polskiej obecności wojskowej i politycznej w Odessie w 1918 r. i wiosną 1919 r.....	273
Котляр, Юрій. Польський фактор у повстанській боротьбі 1920-1921 рр.....	281
Левченко, Валерій. Спроба створення польського відділення при Одеському інституті народної освіти у 1920 році.....	288
Котляр, Юрій. Польське населення півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.)	293
Міронова, Ірина. Культурно-освітній розвиток польського населення півдня України в 20-30-ті роки ХХ ст.	299
Шкварець, Валентин, Шитюк, Микола. Польська етнічна меншина півдня України в період масових репресій тоталітарного режиму у 20-30-ті роки ХХ століття	307
Dziwoki, Julia. Środowisko rodzinne i edukacja ks. biskupa Juliusza Bieńka Bp Juliusz Bieniek (1895-1978), biskup pomocniczy diecezji katowickiej od 1937 r., biskup tytularny Dascylei	317

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дорогі читачі!

Видання “Поляки на півдні України: історія та сьогодення”, підготовлене спільно польськими та українськими істориками, висвітлює маловідомі, а то й зовсім невідомі сторінки нашої спільної історії та гідно вшановує пам’ять Єжи Гедройця, який знав, що історія не може заважати нашим націям у будівництві майбутнього, але водночас має бути ретельно вивчена.

Приємно відзначити високий науковий рівень опублікованих статей та розвідок.

Вітаю ініціаторів видання з таким важливим почином, який напевно матиме продовження, а можливо, що й знайде послідовників у наукових закладах України та Польщі.

**З повагою,
Надзвичайний і Повноважний Посол
Республіки Польща в Україні
Яцек Ключковський**

УДК 008(091)(438)

Смирнова, Наталия

ЕЖИ ГЕДРОЙЦ

Имя Ежи Гедройца, выдающегося польского интеллектуала, мыслителя, политика, гражданского и культурного деятеля, основателя Литературного института, главного редактора журнала “Культура” и “Исторических тетрадей”, стало синонимом идеалов свободы слова и мысли в Европе XX столетия. Его жизнь и дело были посвящением Польше – ее суверенности, демократии, развитию добрососедства и сотрудничества с нациями – соседями независимых государств. Ежи Гедройц завещал живущим ныне свои приоритеты и твердое убеждение в необходимости урегулирования исторических конфликтов и преодоления взаимных негативных стереотипов, конструктивных диалогов и стратегического партнерства. С его видением перспектив мы начинаем XXI столетие, а век предыдущий прошел через биографию человека, которого Европа называет патроном исторических перемен.

Ежи Владислав Гедройц родился 27 июля 1906 года в Минске. Княжеский титул, унаследованный от предков, был просто символом, но девиз рода: “Правде посвящаю жизнь” – значил многое и в будущем проявлялся на всех этапах жизненного пути. В 10-летнем возрасте он уехал на учебу в Москву, в гимназию Польского комитета, потом довелось увидеть революционный Петроград, а в 1918 семья репатриантов Гедройцев покинула Минск и обосновалась в Варшаве. Период временных перемещений стал первым, но не последним в его жизни. Гедройц быстро повзрослел. В августе 1920 года был участником и очевидцем “Чуда над Вислой”, когда молодая независимая Польша одержала победу над большевистской армией, которая двинулась в Европу под лозунгом “Даешь мировую революцию!”. Остановить красный террор полякам помогли украинские военные формирования. Чуть раньше, в мае этого же года, объединенное войско Юзефа Пилсудского и Симона Петлюры освободило Киев, но Украина не использовала свой шанс на обретение независимости и приветствию польского маршала: “Хай живе вільна Україна!” – не суждено было сбыться. А его крылатое выражение: “Нет свободной Польши без свободной Украины” – стало для Гедройца предназначением. Так украинская тема прочно и навсегда вошла в его жизнь.

В 1924 году он поступил в Варшавский университет на факультет права, через четыре года – на исторический, что было несчастливым выбором. Курс лекций читал известный украинский историк профес-

сор Мирон Кордуба. В студенческие годы проявилась огромная работоспособность Гедройца и организаторские таланты: председательствовал в “Корпорации “Patria” и “Межкорпоративном кружке”, сотрудничал с редакциями газет “Курьер Варшавский” и “Варшавянка”, был видным деятелем Международного отдела ЦК Польского союза студенческой молодежи. После окончания университета молодой Гедройц успешно работал на разных должностях в министерстве сельского хозяйства (1929-1935), в министерстве промышленности и торговли (1935-1939), а вне служебного времени редактировал журнал “Бунт молодых”, впоследствии переименованный в “Политику”, которые получили высокую оценку как интеллектуальные издания. Среди злободневных и контroversийных тем важное место занимали критические публикации относительно политических ошибок правительства, в том числе по вопросу национальных меньшинств, он был острой проблемой II Речи Посполитой. Уважение к национальному достоинству европейцев Гедройц будет отстаивать всю жизнь. Спустя годы о нем напишут: “Он был из тех поляков, кто защищал нас от националистической и шовинистической мерзости”.

На 30-е годы приходится сотрудничество с кругом украинских историков, политиков, журналистов, среди которых Иван Кедрин-Рудницкий, Евген Маланюк, Станислав Стемповский, Дмитрий Донцов и другие. К тому времени Гедройц был человеком с четко сформировавшимися взглядами, и не без оснований о нем говорили: “В среде своего поколения он лучше всех подготовлен к работе, соответствующей функциям премьера”.

В 1939 году, с началом Второй мировой войны, когда Польша первой приняла на себя удар нацистской Германии, Ежи Гедройц, сотрудник министерства, уехал из страны, в которую никогда уже не вернулся. Как и другие знаменитые польские эмигранты, “жил вне родины, но для нее”. Новый этап жизни начался в Бухаресте с должности личного секретаря Рогера Рачиньского, посла Польши в Румынии. В силу служебных обязанностей прежде всего приходилось работать с людьми, с их багажом проблем и драматических судеб, а кроме этого, у Гедройца были контакты с представителями польской правительственной элиты. Румыния была местом пребывания высшей власти – президента Игнацы Мосцицкого, главнокомандующего польской армией Эдварда Рыдз-Смиглы, членов правительства. Вновь актуальной стала политика в духе “пилсудчиков” – шла речь о возвращении в Польшу и организации борьбы с оккупантами. По требованию Германии в 1940 году Румыния интернировала представителей государственного руководства Польши, всех солдат и офицеров. Гедройц про-

должал заботиться об интересах поляков, возглавив польский отдел в чилийском посольстве, а затем в качестве сотрудника по польским вопросам при посольстве Великобритании, с которым в 1941 эвакуировался в Стамбул.

Расставшись с дипломатической карьерой, принял решение о вступлении в армию и уехал в Палестину, где воевал в составе Отдельной бригады карпатских стрелков. В 1942 году генерал Владислав Андерс эвакуирует из России на Ближний Восток польские военные формирования и образует Второй польский корпус, куда Гедройц получил назначение для продолжения службы в Бюро пропаганды и возглавил отдел печати и издательств. В 1944 – новый переезд на юг Италии для продолжения службы в Галлиполи, в Центре подготовки танкистов. Окончание войны Гедройц встретил в Лондоне, где руководил Европейским департаментом Министерства информации Польши.

1946 год стал знаковым в его жизни. Гедройц назначен директором созданного в Риме Литературного института, который через год переместился в Париж и, обосновавшись в Мезон-Ляффит, начал самостоятельную деятельность. Он относил эмиграцию к явлению долговременному, учитывая послевоенный передел Европы, а сохранение литературного польского наследия и издательские акции по вопросам культуры, науки, литературы и общественных отношений считал необходимыми. В военные годы случилось много судьбоносных встреч с людьми, которые до конца жизни стали его соратниками и сотрудниками Литературного института, это Зофья и Зигмунд Герцы, Юзеф Чапский, Густав Герлинг-Грудзинский. Потом присоединятся Юлиуш Мирошевский, Чеслав Милош, Богдан Осадчук, Марек Гласко, Витольд Гомбрович, Славомир Мрожек и другие выдающиеся публицисты, писатели, историки. Князь эмиграции и Редактор, вскоре именно так будут величать ставшего известным миру польского эмигранта, сумел объединить блестящих интеллектуалов.

Первый номер “Культуры” увидел свет в 1947 году, когда в Европе, разделенной Ялтинской конференцией, мало кто верил в переменную общественно-политического строя. Гедройц обладал видением исторических перспектив и гражданским мужеством. Из Мезон-Ляффит раздавался голос против тоталитарной диктатуры и коммунистической идеологии, при этом Редактор четко обозначил свои взгляды относительно территориального вопроса. Мнение было однозначным: не будет передела границ, Львов останется украинским, а Вильнюс – литовским. Тогда такую позицию назвали безумием, и оценить ее величие может тот, кто хорошо представит атмосферу “холодной войны” и настроения эмиграции во всех уголках мира.

В 1950 был организован Конгресс свободы культуры, а в Страсбурге – Коллегиум свободной Европы, инициированный Гедройцем и Чапским. На страницах “Культуры” вопросы восточной политики оставались в числе приоритетных. “Польско-украинская хроника”, появившаяся в 1953 году, а также российская и белорусская, служили источником правды для демократической оппозиции Польши и для Запада. По настоянию Гедройца Юрий Лавриненко работал над выпуском антологии “Розстріляне відродження”, в которую вошли поэзия, проза, публицистика украинских авторов, чье творчество в 20-30-х годах стало фундаментом национального возрождения в советской Украине, где было запрещено. Редактор гордился книгой, предшествующей движению “шестидесятников”, требующих защиты прав человека и независимости. Гедройцу советовали “не дразнить Советы”, но “Культура” оставалась непреклонной и в то же время открытой для дискуссий. Результатом поисков объективной истины и информации по истории стал систематический выпуск “Исторических тетрадей” с 1962 года. Главный тезис Редактор сформулировал так: “Историография – коллективная память нации. Она не может быть только напоминанием прошлого – обязана указывать на цели, которые нужно достичь”. Свои принципы подтверждал целеустремленностью и настойчивостью. В “Декларации по украинскому вопросу”, опубликованной в 1977 году “Культура” обозначила их еще раз: “Не будет понастоящему свободных поляков, чехов, венгров без свободных украинцев, белорусов, литовцев. И без россиян, свободных от имперских амбиций, уважающих право наций на самоопределение”.

Для Гедройца не существовало выше ценности, чем независимость государства и демократические свободы. В 1980 году “Культура” организует сбор средств для бастующих польских рабочих и “Солидарности”, независимого общественного профобъединения, в 1982 проводит кампанию в поддержку присуждения Леху Валенсе, легендарному лидеру профсоюзов, Нобелевской премии за деятельность по укреплению мира, создает Фонд помощи независимой польской литературе, науке, культуре. События тех лет стали началом распада прежней политической системы. Ежи Гедройц смотрел на Польшу с надеждой, желая, чтобы “она была шедевром, чтобы вызывала восторг у своих и восхищение у чужих, чтобы служила примером”. Смотрел и надеялся не без критики, указывая на ошибки и недальновидность. В 1994 году он отказался принять Орден Белого Орла от Польши в знак несогласия с политикой страны.

Из года в год его книги и журналы расходились по миру, изменяя ментальность и стереотипы мышления. Дело Гедройца – пример

того, как стойкость и последовательность убеждений по прошествии лет становятся канонами политики. Можно утверждать, что современному состоянию польско-украинских отношений мы обязаны его многолетним устремлениям. Демократические страны в конце прошлого столетия заслуженно отдавали почести за вдумчивый анализ процессов европейского единения одному из демиургов эпохи. Редактор Европы – *honoris causa* польских и зарубежных университетов, лауреат многочисленных премий, кавалер многих высоких орденов и наград.

Ежи Гедройц написал книгу “Автобиография в четыре руки” – она завершилась в доме на *avenue de Poissy, 91*, в Мезон-Ляффит 14 сентября 2000 года.

ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. ГЕДРОЙЦЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Микола Антонович Гедройц [1853 (1848?) – 1933] – один із фундаторів створення на півдні України художніх музеїв, організаторів виставкової діяльності, меценат, громадський діяч. Проте ім'я його було незаслужено забуте, а справи гідно не оцінені. Багато музеїв, які своїм заснуванням зобов'язані князю, майже нічого не знали про його життя і діяльність.

У Миколаївському обласному художньому музеї ім. В.В. Верещагіна із завидною постійністю пам'ятали про причетність М.А. Гедройця до створення і відкриття в місті у 1914 році художнього музею. Пам'ятали і сподівалися...

Переломними у вивченні цього питання стали 90-ті роки ХХ ст. В цей час вдалося відшукати і познайомитися з двома представниками роду князів Гедройців, які багато допомогли в пошуках матеріалів і документів про Миколу Антоновича.

Одним з них був Олександр Іванович Гедройц, що проживає в Україні, в м. Харкові. Починаючи з 1996 року Олександр Іванович багато працював в архівах м. Харкова, бібліотеках, музеях.

Завдяки його наполегливій, копіткій роботі в Харківському обласному архіві було піднято ряд матеріалів і документів, що відкрили деякі аспекти громадської діяльності та факти біографії засновника музею. Співпраця з Олександром Івановичем Гедройцем, яка продовжується і понині, принесла значні результати.

Іншою представницею роду князів Гедройців була петербурженка Ірина Євгенівна Гедройц. Ірина Євгенівна доводиться князю М.А. Гедройцю онучатою племінницею (донькою племінника Миколи Антоновича). Вона виявилася людиною діяльною і енергійною. Оповідь про її життя і драматичну долю, на жаль, виходить за рамки даної статті. І.Є. Гедройц пощастило розшукати деякі документи, що дали можливість продовжити пошукову роботу.

Це була стаття з “Дворянського календаря. Довідкової родовідної книги російського дворянства. Зошит І”. Стаття містила відомості про батьків Миколи Антоновича, відомості про братів князя, заповіт батька Ірини Євгенівни – Євгена Євгеновича Гедройця, поручика лейб-гвардії кінного полку.

І нарешті, пошуки в архівах дали можливість знайти зображення М.А. Гедройця серед співробітників музейної секції Харківського ГУБКопису і зробити його окремий фотопортрет.

М.А. Гедройц належить до стародавнього роду польсько-литовського походження. Генеалогію роду внесено в Іпатьєвський, Ольшевський, Білорусько-Литовський літописи, літопис Биховця, а також Литовську та Жмудську хроніки.

Уже в XVIII-XIX ст. за участь у національно-визвольних повстаннях представники роду Гедройців були вислані далеко за межі батьківщини, позбулися майна, титулів. Проте після завершення строків заслання багатьом із них дозволялося поселятися в Україні. В князівському роді Гедройців було багато військових, лікарів, музикантів, громадських діячів.

“Гедройц – знатний литовський княжий рід, якому традиція приписує походження від стародавніх язичницьких володарів Литви, що княжили там ще до дому Гедиміна” – вказано в книзі “Дворянские роды Российской империи. Князья” (Гребельский П.Х., Думин С.В., Флоринский М.Ф., Лапшин В.В. Т. 2. – С.-Петербург, 1995. – С. 99-106). У Словнику Брокгауза і Єфрона зазначено: “Гедройці – знатний литовський княжий рід герба Гіпоцентавр. Князь Войнус Гедройцький підписав в 1432 році мирний договір Свідригайли з мечоносцями. Рід Гедройців внесений у V частину родовідної книги Віленської, Могильовської і Тверської губерній” (т. 8, с. 234).

Микола Антонович Гедройц був, поза сумнівом, яскравою і самобутньою особистістю. Але до недавнього часу про нього було небагато відомостей, і лише за останні десять років знайдено достовірні факти його біографії, відкрито нові документи про заснування музеїв, виникнення товариств.

Спробуємо докладно і послідовно викласти здобуті відомості.

Антон Францевич (Антоній-Йосип, син Франтішека) Гедройц (1817-1887), відставний полковник, і його дружина, Стефаніда Артамонівна (уроджена Чернопольська), мали трьох синів: Євгена (1851 року народження), Миколу (1853 року народження) і Віктора (1856 року народження).

Євген Антонович (1851 – після 1918) – відставний капітан 2-го рангу, кавалер ордену св. Станіслава 3-го ступеня. У нього і його дружини, Олександри Олексіївни, уродженої Корзинкіної, народилося двоє синів і донька. Син Олексій і донька Лідія померли в дитинстві (не раніше 1893 року). Син Євген народився в 1887 році в Миколаєві. У нарисі, виданому до 50-річчя Миколаївської Олександрівської чоловічої гімназії, вміщено перелік вихованців, що закінчили учбовий за-

клад на “відмінно”. Тут указується, що в 1905 році Євгеній Гедройц закінчив гімназію зі срібною медаллю. Надалі він служив у лейб-гвардії кінному полку.

Молодшим серед братів Гедройців був Віктор (1856-?). Відомості про нього вкрай мізерні. Відомо, що був він юнкером Дванадцятого Гусарського Ахтирського полку.

В кінці XIX – на початку XX століття Віктор Антонович жив в Одесі і був активним членом Товариства південноросійських художників (ТПРХ). Писав він в основному пейзажі, переважно морські. З 1887, протягом п’яти років знаходився за кордоном (Франція, Швейцарія). Тут він удосконалював свою живописну майстерність, знайомився з музейними зібраннями і сучасним мистецтвом. У 1892 році повернувся до Одеси. Перебуваючи за кордоном, В.А. Гедройц зібрав колекцію афіш, яку в 1904 році подарував Товариству. Останні відомості про нього зустрічаються до 1918 року. В одній з одеських газет вийшла стаття про отримання хворим художником матеріальної допомоги у розмірі 50 рублів.

“Зошит Дворянського календаря” містить ще одну цінну і цікаву інформацію. Вона стосується сім’ї князя Миколи Антоновича. “У разі смерті всіх вищезгаданих спадкоємців право спадкоємства переходить до князя Бориса Миколайовича Гедройця” (с. 55). Це цитата із заповіту поручика князя Євгена Євгеновича Гедройця (батька Ірини Євгенівни), складеного 5 лютого 1916 року, в розпал Першої світової війни.

До недавнього часу згадка імені Бориса Миколайовича в заповіті Є.Є. Гедройця, була єдиною інформацією про нього. Далі в архівах вдалося знайти прохання відставного полковника Антона Францева Гедройця про видачу йому свідоцтва для виклопотання княжого титулу, яке датується 1877 роком. Документ зберігається в обласному архіві Миколаївської області. Наступного, 1878, року Урядовий Сенат видав свідоцтво на княжу гідність прохачу і його синам: мічманам Чорноморського флоту Євгену і Миколі та юнкеру Дванадцятого Гусарського Ахтирського полку – Віктору.

Про те, що сім’я Антона Францевича і Стефаніди Артамонівни Гедройц мала до Миколаєва безпосереднє відношення, підтверджують щорічні Адрес-календарі, які видавалися миколаївським градоначальством. У переліку приватних домовласників міста згадується Гедройц, що володів або володіла будинком по вулиці Потьомкінській, 101. Можна припустити, що власницею будинку за цією адресою була не хто інша, як дружина Антона Францевича (мати Євгена, Миколи, Віктора) – Стефаніда Артамонівна Гедройц.

Приватне домоволодіння по вулиці Нікольській належало і старшому брату Миколи Антоновича – Євгену. Відомості про це зберігаються в обласному архіві Миколаївської області. Імовірно, що, приїжджаючи неодноразово до Миколаєва у зв'язку зі створенням музею, князь М.А. Гедройц зупинявся у матері або брата.

Художнє життя Росії у II половині XIX ст. відзначене розквітом образотворчого мистецтва, пов'язаного з розвитком принципів критичного реалізму. Насамперед, цей підйом був зумовлений діяльністю художників-передвижників, організацією художніх виставок у провінційних містах.

На час виникнення та діяльності Товариства пересувних художніх виставок припадає розширення мережі навчальних закладів, створення бібліотек, виникнення театрів, наукових і просвітницьких об'єднань та товариств.

Значний вплив на художнє життя провінційних міст мали пересувні виставки. Поряд із цим велику виховну роль відігравали художні гуртки, товариства, об'єднання, які займалися просвітницькою, популяризаційною роботою. В багатьох містах з'явилися ентузіасти, які взяли на себе турботу та відповідальність за створення цих просвітницьких осередків. Однією із таких особистостей був князь М.А. Гедройц. Маючи широке коло знайомств з відомими художниками того часу, М.А. Гедройц залучав їх до цієї просвітницької діяльності, звертався з проханням про надання допомоги в реалізації задумів.

До співпраці одночасно залучаються Імператорська Академія художеств та Імператорський фарфоровий завод, які письмово дали згоду взяти участь у таких заходах.

Можливо припустити, що серед особистих знайомих князя був і видатний художник-баталіст В.В. Верещагін. Маємо непрямі відомості про перебування художника в Миколаєві, куди він приїжджав влітку 1903 року на запрошення мецената. Про це повідомляв краєзнавець Ф.Т. Камінський в одній із газетних публікацій.

Загибель В.В. Верещагіна в березні 1904 року на броненосці "Петропавлівськ", імовірно, підштовхнула Гедройця до активних дій.

Завдяки зусиллям, докладеним М.А. Гедройцем, осередки художньої культури виникають у цей період у Маріуполі (Україна), Архангельську (Росія). В пам'ять про загибель В.В. Верещагіна разом із віце-адміралом С.Й. Макаровим музей в Миколаєві вирішили зробити музеєм-пам'яткою про художника-баталіста.

Початку діяльності передувало складання заяви-звернення. Її було надруковано та розіслано до міських Дум провінційних міст Росії та України. У зверненні йшлося не тільки про створення музеїв, а й

про організацію при них шкіл “чистого и прикладного искусств”, організацію “подвижных выставок”, устрій та читання лекцій.

Перший документ, пов’язаний з організацією музею в Миколаєві, датується 1908 роком. Одночасно створення музеїв відбулося в Херсоні, Катеринославі (Дніпропетровську).

Отримавши від М.А. Гедройця заяву-лист, Міська дума Миколаєва із задоволенням поставилася до пропозиції. Проте в місті нелегко було знайти відповідне приміщення. Будівля “Русского технического общества” не задовольнила засновника.

У 1909 році під керівництвом М.А. Гедройця було створено Комітет з організації музею. Навесні наступного року для продовження справи Комітет звернувся на ім’я великої княгині Марії Павлівни – Президента Академії художеств – із проханням про взяття музею під заступництво Академії.

Крім Академії художеств, засновник звернувся з листом до вдови В.В. Верещагіна з проханням передати особисті речі баталіста та надати посильну допомогу. Лідія Василівна Верещагіна із розумінням поставилася до ідеї створення музею, якому передбачалося присвоїти ім’я її покійного чоловіка. Відібрані для Миколаєва предмети мистецтва, меблі, фарфор, килими, запаковані в ящики, передали на зберігання до Історичного музею в Москві. Спочатку через відсутність приміщення, а потім – до завершення ремонтних робіт в Миколаєві експонати зберігалися в Москві. В січні – лютому 1911 року ящики відправили до Миколаєва. Вантаж розмістили в приміщенні Міської думи. Тут він знаходився до кінця 1913 року.

Для прискорення відкриття музею Гедройц звернувся по допомогу до видатного художника І.Ю. Рєпіна.

Лист І.Ю. Рєпіна, який із співчуттям поставився до пропозиції створення художнього музею “в морском городе Николаеве”, до морського міністра І.К. Григоровича мав вирішальне значення.

“24 квітня 1913 року... Миколаївський порт в особі тимчасово виконуючого обов’язки командира порту генерал-майора Ульянова і князя Миколи Антоновича Гедройця уклали угоду про передачу в оренду верхнього поверху будівлі № 64 під залізним дахом. Від Миколаївського порту Гедройц отримав в оренду “каменный сарай для топлива во дворе того же здания, ... башенные часы с гириями, помещающиеся в особой выгородке верхнего этажа здания № 64”; часть сада, примыкающую к правому крылу здания № 64 площадью 453 кв. саж. с железной решеткой на каменном цоколе”. Перелічене майно передавалося у тимчасове безоплатне користування терміном на дванадцять років.

Знаменним стало і 14 жовтня 1913 року: в цей день було прийнято Статут “Общества изящных искусств им. В.В. Верещагина”. До його складу увійшли відомі художники І.Ю. Рєпін, І.Я. Гінзбург, граф П.Ю. Сюзор, письменник І.І. Ясинський. М.А. Гедройця обрали довічним Почесним Головою.

Заснування музею в місті пожвавило та активізувало художнє життя краю. Значне місце у створенні закладу відіграли місцеві художники О.П. Валевахін, Л.В. Інглезі, військові, чиновники. Вихованець Академії художеств, учень І.Ю. Рєпіна Володимир Олексійович Мурзанов, який, повернувшись до Миколаєва, став першим зберігачем музейної колекції. Крім головної мети, що стояла перед “Обществом” – облаштування та комплектування музею, до його завдань входило також створення зразкових художньо-промислових майстерень та школи ім. В.В. Верещагіна.

У січні 1914 року друга частина програми була виконана: відкрилася школа малювання, креслення та ліплення. Директором її було призначено В.О. Мурзанова, викладачами – О.П. Валевахіна, Л.В. Інглезі.

1914 рік – час інтенсивного ремонту будівлі гауптвахти, отримання творів із С.-Петербурга.

Наполеглива праця пододала всі перешкоди і негаразди. 24 травня (6 червня за н. ст.) 1914 року у присутності багатьох поважних гостей, жителів міста, а також сина художника В.В. Верещагіна в Миколаєві відбулося урочисте відкриття музею.

Про своє дітище в Миколаєві М.А. Гедройц продовжував піклуватися і після його відкриття, коли мешкав у С.-Петербурзі.

Князь неодноразово звертався із проханням до Імператорської Академії художеств (в лютому 1916 року) – “не отказать назначением новых коллекций на пополнение существующих... почтительно прошу назначить упомянутым (Миколаївському та Єкатеринославському – Прим. – авт.) музеям, кроме художественных произведений, некоторое количество гравюр и печатных художественных изданий” та (в липні 1915 року) про виділення “трех экземпляров юбилейного издания в ознаменование 150-ти лет Императорской АН”.

На особливу увагу заслуговує клопотання від 22 січня 1918 року. “За последние же полтора года, в особенности теперешний тяжелый кризис понизил эти (добровольні внески приватних осіб – Прим. – авт.) поступления до крайних пределов; нет средств на покупку топлива, на уплату преподавателям...”

Ети тяжелые положения и заставляют меня впервые обратиться к Совету Академии художеств с усердной просьбой поддержать благое

и очень полезное учреждение”. Зворотна адреса відправника – Петроград, вул. Офіцерська, 45.

Як зазначалося раніше, турботи, пов’язані зі створенням та відкриттям осередку художнього життя в Миколаєві, це лише маленька часточка в ланцюжку бурхливої діяльності М.А. Гедройца.

Ще одним фактом в біографії фундатора музею є його участь у Всеросійському з’їзді художників у Петербурзі в 1912 році та виступ на ньому. Його промова мала назву “Всероссийская подвижная художественно-просветительская выставка”. В ній було викладено головні завдання та пропозиції, у реалізації яких Гедройц головну роль брав на себе.

Не обминув М.А. Гедройц своєю увагою і Кримський півострів та його культурне середовище. Ім’я благодійника зустрічається серед членів Ялтинського художньо-артистичного гуртка, який почав діяльність влітку 1914 року. Його головою було обрано В.Н. Качалова, а потім – Н.М. Бучумова.

У статуті була записана програма гуртка, яка включала: відкриття майстерні для спільного малювання з натури, “писання картин красками, ваювання, зодчества и занятия прикладным искусством”, розвиток та розповсюдження в суспільстві правильного погляду на мистецтво та його виховне значення шляхом проведення платних і благодійних виставок, вечорів та публічних лекцій, конкурсів створення художніх творів – картин, скульптур; організація художнього музею, нагородження членів гуртка медалями; видання праць з мистецтва та ін. Проте військові дії Першої світової війни завадили її виконанню, хоча гурток продовжував свою діяльність. Існував він і після Лютневої революції 1917 року.

У ці ж роки М.А. Гедройц намагався підтримати заснування майстерні художніх ремесел та створення художнього музею севастопольського художнього гуртка “Середа” (“Среда”).

Продовжуючи займатися організацією музею в Миколаєві, М.А. Гедройц, особисто знайомий з І.Ю. Репіним, підтримав ідею видатного майстра про створення в Чугуєві, на батьківщині художника, “Делового двора” та артезіанського колодязя і відразу включився у втілення репінського проекту. 5 січня 1914 року він пише І.Ю. Репіну з Москви: “... За все это время со дня нашего последнего свидания я ни на секунду не оставляю дорогое наше детище – “Деловой двор” и, к слову сказать, многое сделал полезного, разъяснил серьезные трения и вполне выяснил ту трезвую, продуктивную работу, которая одна только и может блестяще закончить дорогое дело... Сегодня же прошу не лишать меня доверия, которым Вы меня почли в последний раз, введя в орга-

низацию “Делового двора”, в смысле осуществления первых шагов его жизни”. “... В Москве выяснил вопрос и о прекращении подписки, оказывается, что сама редакция прекратила подписку, а не градоначальник. С ним я долго беседовал и вынес непоколебимое убеждение, что он горячий сторонник нашего дела... Машина нашего “корабля” работает полным ходом” (с. 115).

Цьому питанню присвячено ще одного листа, написаного в Миколаєві на початку 1914 року, під час перебування князя в місті.

Ось невеликий уривок з нього: “Спешу передать Вам проект устава. Разумеется, он подлежит и переделкам, и видоизменениям. В прилагаемых книжонках Вы, может быть, найдете кое-что полезное для дела. Желательно поспешить с этим вопросом. Без устава нельзя открыть подписку. В будущую среду, полагаю, мое здоровье позволит побывать у Вас, и все исправления, какие Вы внесете, я быстро сделаю и поспешу с учреждением в министерстве.

Пользуясь случаем, сообщая Вам, что в члены нашего Общества вошел очень полезный и дельный человек – Николай Васильевич Глоба, директор Строгановского училища...”

У примітках до листа зазначається, що мова йде про статут Товариства із створення “Делового двора”. Йдеться також і про те, що, на думку І.Ю. Рєпіна, “Деловой двор” треба було будувати на кошти, зібрані серед широких верств населення, шляхом передплати через редакції та інші установи. Перша така передплата була відкрита редакцією московської газети “Русское слово” (с. 189).

Проте зміни, що сталися в Росії та державах Європи після початку в вересні 1914 року Першої світової війни, не дали можливості здійснити заплановане і призупинили виконання задуманого.

Діяльність М.А. Гедройця в цей час набула дещо іншого характеру.

Про своє нове захоплення він писав ще в одному листі до І.Ю. Рєпіна: “... Занят делами по оказанию помощи увечным буквально целые дни. Дело разрослось и требует исключительного напряжения сил. Открыл завод – кооператив для увечных воинов на 500 чел., который является их собственностью, к концу года они будут иметь запасной капитал 230000 руб. Работаем теперь ручные гранаты, а после войны – на торговые рынки...”

Теперь кипит работа по устройству другого завода, который будет работать солдатские котелки, это дело должно дать не менее 100000 руб. дохода. Вероятно, на днях решу и приступлю к устройству швальни, дело тоже выгодное и по силам нашим увечным защитникам. От доходности этих дел решил купить для инвалидов совершенно не-

работоспособных, имение в Псковской губернии, где устрою кроме инвалидного дома еще и сельскохозяйственную школу для осиротевших детей наших павших героев” (с. 125-127).

Продовжуючи листа, М.А. Гедройц повідомляє про намагання продовжити розпочатий проект репінського “Делового двора”: “На днях получил открытку от Левашова, вчера ему ответил и категорически поставил вопрос о необходимом заканчивании начатого дела в гор. Чугуеве, изругал Ваших земляков, что они по сей день не берут назначенной им суммы в 122000 рублей. Может быть, теперь они что-нибудь надумают начать” (с. 127).

Нові спроби що-небудь зробити для завершення проекту робляться ще раз у 1915 році, але вони також не принесли очікуваних результатів.

Ідею здійснення репінського задуму М.А. Гедройц не залишив у 20-ті роки. В книзі “Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации” (Бродський І.А., Москвінов В.Н. – Вид. “Художник РСФСР”, 1969) вміщена остання згадка про цей проект. Це лист-відповідь з Куоккали І.Ю. Репіна художнику, племіннику М.М. Антокольського Л.М. Антокольському. 24 липня 1928 року І.Ю. Репін пише: “Вы написали мне отрадную новость: будто бы “князь” Гедройц строит в Чугуеве “Деловой двор”. Только ведь это не дело пролетариата. – Тут нужны деньги, а где же взять бедноте? Да, а место хорошее в Чугуеве – на выгоне, я знаю...” (с. 37).

Остання поштова адреса М.А. Гедройця в Росії: Петроград, вул. Офіцерська, 45. Саме звідси він надіслав останнього листа І.Ю. Репіну перед початком жовтневих подій 1917 року.

В Україну, до Харкова, М.А. Гедройц переїхав, вірогідно, саме з С.-Петербурга. Зараз можна тільки здогадуватися про причини, якими була викликана зміна місця проживання князя. Були це тільки “вихорі ворожнечі” чи склалися інші обставини, які примусили його до цього вчинку.

Опинившись у Харкові, Микола Антонович, який ніколи не звик сидіти склавши руки, вступив на державну службу. Знайдені в середині 90-х років ХХ ст. в обласному архіві м. Харкова “Список служащих ГУБКописа на получение керосина” від 12 листопада 1920 року № 503 та “Список служащих ГУБКописа” дають документальне підтвердження про продовження діяльності М.А. Гедройця, пов’язаної зі створенням музеїв та їх роботою.

В “Списке служащих ГУБКописа” М.А. Гедройц значиться як працівник музейної секції й обіймає посаду інструктора. Завідувачем секцією був Федір Іванович Шміт. Саме як офіційна службова особа в

травні 1920 року М.А. Гедройц їде у відрядження до м. Суми у зв'язку зі створенням Сумського художнього музею та необхідністю розміщення експонатів. 11 серпня 1920 року секретар та завідуючий музейною секцією подають до Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини доповідну записку, складену за результатами поїздки до Сум. “На основании доклада инструктора ГУБКописа Н.А. Гедройц о состоянии дела охраны памятников искусства и старины в Сумах являются настоятельной и безотлагательной потребностью срочным предписанием Харьковского ГУБОТНАРОбраза Сумскому уотнаробразу закрепить за уотнаробразом для Сумского художественного музея и для склада художественных ценностей два помещения – дома Городского банка и дома соединенного банка, смежных и по представленному плану вполне подходящих для помещения музея”.

Рішення про відкриття в 1920 році Сумського художнього музею – ще одне яскраве підтвердження особливого хисту “інструктора музейної секції” у відкритті нових музеїв на теренах України. Відомо, що саме в тих будівлях, на які було вказано засновником, і розмістився на початку існування музею. Досвід у пошуках приміщень під музейні установи був у нього чималий.

М.А. Гедройц виявився причетним і до створення Дніпропетровського історичного музею. Серед епістолярної спадщини відомого українського вченого, історика, директора Катеринославського (з 1926 року – Дніпропетровського) історичного музею Дмитра Івановича Яворницького є два листи М.А. Гедройця. Ці нещодавно опубліковані матеріали належать музею та зберігаються в архіві. Один із листів має дату: 17 грудня 1921 року. Другий лист не датований. Ось про що йдеться в листах до Д.І. Яворницького: “... Одно скажу: Ваше требование, как совершенно законное, нужное, безотложное, встречено сочувственно, надежда на удовлетворение большая. Мой совет и просьба – незамедлительно пишите непосредственно Дешевову (зав. глав. музеем – Прим. авт.) и обязательно приложите смету, а если возможно, то и чертежи строящегося музея...”

Я,разумеется, в свою очередь, буду толкать Ваше дело и обо всех его шагах буду немедленно Вам сообщать”. Далі Микола Антонович пише: “Дешевов сочувственно относится и относительно той коллекции, которую собрал Машичев, и если Вам известны адреса Машичева и худ. Панина, с первой возможностью присылайте мне, и главное: пришлите официальный документ, дающий мне право получить в Питере эту коллекцию для доставления в Екатеринослав. Если, конечно, Вы доверите мне эту работу”. Бажання та прагнення бути корис-

ним, брати участь у створенні музеїв Гедройц не залишає після остаточного переселення в Україну, до Харкова.

У другому, не датованому листі М.А. Гедройц ще раз пропонує Яворницькому свої послуги та допомогу: “Как видите, ваше письмо имело незамедлительное воздействие, и это всегда так будет, если установите со мной постоянный контакт...”.

“... Может быть, явится удобный случай затронуть вопрос и о коллекции в Питере, и если это дело Вы могли бы поручить мне, просите Гринько дать мне эту командировку, в которой я заинтересован с той стороны, что мог бы заодно привезти и другую коллекцию – дар И.Е. Репина для Чугуевского музея, что конечно, в значительной степени облегчило бы добыть специальный вагон, дело вообще сложное и трудное”.

Поки що документально неможливо підтвердити, чи скористався Д.І. Яворницький запропованою йому допомогою, мабуть, що ні. Але необхідно ще раз підкреслити щире бажання М.А. Гедройця, незважаючи на дуже скрутні обставини, робити корисне в музейній справі України.

І останнє, про що необхідно сказати, змальовуючи життєвий шлях М.А. Гедройця, – про останні роки та події його життя. Ці факти біографії стали відомі недавно. 21 жовтня 1930 року було розпочато справу “Ч 277. Про Затримання контрабанди у гр. М.А. Гедройц”. До неї увійшли протокол допиту від 12 жовтня 1930 року зі свідченням М.А. Гедройця, акти про оцінку ювелірних цінностей, виробів з фарфору (порцеляни), антикваріату. Саме в протоколі допиту та Постанові від 23 жовтня 1930 року зазначається: “Слідчими по справі матеріалами УПО ВДПУ та власним зізнанням обвинуваченого з’ясовано, що у гр. Гедройц є син Борис який за часи перебування на Україні в білих арміях служив в них за офіцера та втік за кордон... Протягом довгого часу гр. Гедройц не мав ніяких відомостей і тільки 5 років тому назад одержав від нього листа в якому син просив йому допомогти матеріально. Спочатку обвинувачений допомагав йому долями а за останні 2 місяці злистувавшись з ним вирішив всі цінності що у нього затримано переправити нелегально за кордон через певну йому людину. Але свого наміру він не встиг здійснити бо своєчасними заходами УПО ВДПУ це було припинено”. (орфографія документа – Прим. авт.)

У цих матеріалах ім’я сина Миколи Антоновича згадується вдруге, перший раз воно зустрічається у заповіті племінника Євгена Євгеновича (сина старшого брата Миколи Антоновича – Євгена). Крім цього свідоцтва, ніяких інших відомостей про родину та родинні стосунки самого князя М.А. Гедройця поки що немає.

Цінності було конфісковано, але самого М.А. Гедройця залишили без фізичного покарання, мабуть, враховуючи похилий вік.

Однак через три роки, в грудні 1933, була перегорнута остання сторінка земного буття – мецената, пропагандиста, засновника музеїв, і, врешті, Людини – князя Гедройця. Тоненький аркуш “Запису акта про смерть” не одне десятиліття пролежав у надійних архівних сховищах. Скупі рядки офіційної довідки. Серед них особливо вражаючі: “Дата смерті” – “30 декабря 1933 г.” та “Причина смерті” – “старческая дряхлость”. У документі наводиться вік – “85”, але у протоколі допиту, складеному за три роки перед цим, сам М.А. Гедройц, вказуючи свій вік, пише, що йому “76” років.

“...Члены основанного в Николаеве общества изящных искусств, мы – ваши современники и непосредственные свидетели вашей высоко патриотической и культурной деятельности, приносим вам выражение нашего удивления и признательности как идейному человеку, отдающему свои силы и свой покой на бескорыстное служение культурным интересам общества”. Ці слова були написані в адресі, який подарували князю М.А. Гедройцю від “Общества изящных искусств” після відкриття музею та у зв’язку з від’їздом із Миколаєва. Факти свідчать, що таких щирих слів вдячності багато було сказано засновнику російських, українських музеїв, члену севастопольського, ялтинського, елізаветградського художніх гуртків, подвижнику української культури.

6 червня (24 травня) 2004 року Миколаївському обласному художньому музею ім. В.В. Верещагіна виповнилося 90 років. Цю знаменну дату в Миколаєві відмітили, встановивши та урочисто відкривши в холі музею бюст М.А. Гедройця.

Людина, яка жила з девізом служіння правді та мистецтву, гідна вічної пам’яті та любові.

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА “LIBER CHRONICARUM” ГАРТМАНА ШЕДЕЛЯ

Подільська земля як складова частина Великого князівства Литовського та Польського королівства (що брали активну участь в політичному житті Європи) викликала до себе підвищений інтерес західноєвропейців. Він відобразився в реляціях дипломатів, спогадах мандрівників, історичних хроніках тощо. Серед останніх почесне місце займає праця відомого німецького вченого та громадського діяча Гартмана Шеделя “Liber chronicarum”, інакше – “Книга хронік”, яка була видана у Нюрнберзі в 1493 р. [1]. Тому ми поставили за мету проаналізувати інформацію вказаної хроніки відносно Поділля.

У даному випадку необхідно пам'ятати той факт, що на зламі XV-XVI ст. розвиток обізнаності Західної Європи був тісно пов'язаний з культурним рухом Відродження. Саме в цей час набула піднесення інтелектуальна думка городян, якій сприяли, зокрема, успіхи економіки. Основою господарчої діяльності німецьких міст була оптова торгівля – посередницька діяльність з Левантом, а також торгівля продуктами гірського промислу, особливо мідною рудою та міддю [2]. Поширення ідей гуманізму було прискорене також винаходом книгодрукування Йоганном Гутенбергом [3]. Нарешті, у зв'язку з важливими зрушеннями у соціально-економічному житті посилювався інтерес середньовічного суспільства до історико-географічних описів світу. Почалася, як відомо, доба Великих географічних відкриттів [4]. Прагнучи пізнати світ, гуманісти Відродження виявляли неабиякий інтерес до “екзотичних” країн, до всього, що не схоже на своє (тобто західноєвропейське) [5].

Саме за таких умов на світ з'явилася праця Гартмана Шеделя (1440-1514) [6]. Батьки майбутнього дослідника померли рано, і ним опікувався його дядько – нюрнберзький патрицій Герман Шедель. Гартман отримав блискучу освіту – спочатку студіював юриспруденцію в Лейпцігському університеті, а потім вивчав медицину в Падуї [7]. В Італії він захопився вивченням творів античних авторів та збиранням старовинних манускриптів [8]. Після повернення на батьківщину став міським лікарем Нюрнберга і членом міської Ради. На той час він зібрав одну з найкращих бібліотек міста, в якій було близько 600 томів з філології, філософії, теології, медицини, точних наук, права. До речі, він сам склав до неї каталог [9]. Коло його знайомих було досить широке.

Це і відомий русин ректор Болонського університету (1481-1482 рр.) Юрій Котермак із Дрогобича, і Альбрехт Дюрер, старший та молодший, і “коронований поет” Конрад Цельтіс, і Мартін Бегайм, який створив перший глобус, і лікар Ієронім Мюнцер з Фельдкірхена, і “археограф” Вілібальд Піркгеймер.

Написавши “Книгу хронік”, Гартман Шедель показав її своєму близькому другу Конраду Цельтісу. Останній домовився з “князем друкарів” Антоном Кобергером (1440-1513), який, до речі, був хрещеним батьком Дюрера-молодшого, аби той її видав. Кобергер спочатку займався ювелірною справою, а потім, коли зрозумів, що в нього велика конкуренція, переqualіфікувався з золотих справ майстра на типографа. Його видавництво мало великі торгові контори в багатьох містах Італії, Франції, Швейцарії, Голландії, Угорщини, Польщі. За відомостями Я.Ісаєвича, фірма Кобергера розповсюджувала книги також і в сучасних українських містах, зокрема у Львові [10]. Та після того як Кобергер відмовив Мартіну Лютеру в справах Реформації, фірма його була змушена припинити свою видавничу діяльність, а згодом і книжкову торгівлю [11].

Кобергер, ознайомившись із працею Шеделя, задумав видати її розкішним виданням. Саме він і подбав про “спонсорів”, якими стали нюрнберзькі патриції – Зебальд Шрайер та Себастьян Каммермайстер. Усвідомлюючи значення ілюстрацій у книзі, Кобергер потурбувався також і про граверів. Ними погодилися бути Міхаель Вольгемут та Вільгельм Пляйденвурф [12]. Усього в хроніці близько 1800 гравюр [13]. Вони дуже різні за змістом. Тут є малюнки на біблійні сюжети (Адам і Єва, Всесвітній потоп, Іоганн Хреститель) [14], на античні мотиви (Троянська війна, Одисей, Ахілл, Юпітер, Мінерва, Цезар, Октавія). Чимало поміщено “портретів” визначних політичних та культурних діячів, представників церкви, вчених, філософів (наприклад Миколи Кузанського (Nicolaus de Cusa [f. CCLI]) [15], Франческо Петрарки (Franciscus Petrarcha [f. CCXXVII]). Тут можна побачити і фантастичних істот на зразок “песоголовців” або однооких циклопів та багато чого іншого. У праці поміщено і панорами найчисленніших міст. Вона містить також дві карти – карту світу і карту Європи. Перша не має Західної півкулі, тому й відсутня Америка (відкрита лише в 1492 р.). Інша зображує Центральну та Східну Європу (автор – вищезгаданий Ієронім Мюнцер) [16], на якій вказане українське місто Львів (Lemberg). Праця Шеделя мала багато перевидань. Зазначимо лише, що у тому ж 1493 р. вона була надрукована німецькою мовою у перекладі Георга Альта, а через чотири роки (у 1497 р.) була перевидана в Аугсбурзі Іоганном Шенспергером-старшим [17].

Хронологічні рамки праці “від створення світу” до 1493 р. [18]. Дотримуючись середньовічної традиції, Шедель розповів про створення світу, за Біблією. Потім перейшов до викладу історії людства, покладаючись на концепцію “чотирьох монархій”: Ассіро-Вавилонської, Мідо-Перської, Греко-Македонської та Римської. Намагаючись надати своїй хроніці енциклопедичного характеру, Шедель розповів про всі відомі йому країни світу, а також про багато важливих подій політичної та церковної історії тогочасної Європи. Зокрема, у хроніці детально розповідається про виникнення Османської імперії, її агресивну політику, завоювання турецькими військами Константинополя у 1453 р. (f. CXXIX verso).

Інформація про подільську минувшину міститься переважно в розділі “Про європейську область Сарматію”. Згідно з уявою Шеделя, Сарматія – це велика територія, яка включала Польщу, Литву та “Татарю”. На сході вона сягала рік Москви та Дону. Західні кордони визначити важко, оскільки хроніст обмежував їх не ріками, а народами. Шедель писав, що на заході Сарматія межує з богемцями, мовами, сілезцями і тевтонами. Отже, частина Польщі, а саме – Силезія, вже не входила (відповідно до знань Шеделя) до складу Сарматії. Південні кордони Сарматії межували “з даками і паннонами”, а на півночі ними були “Німецьке море і затока Кодан” (тобто Балтійське море і Гданська затока).

Розділ складається з п’яти невеличких оповідань: “Про королівство Польща та його початок”, “Про святого Станіслава, краківського єпископа, патрона Сарматії”, “Про королівське місто Сарматії Краків”. Є ще два підрозділи, які не надписані, однак, виходячи зі змісту, їх умовно можна назвати “Любек” та “Ниса”. При створенні “Сарматії” Шедель використовував твори античних авторів (Птолея, Страбона та ін.), середньовічні хроніки (зокрема працю Гельмольда), праці астрономів, письмові повідомлення сучасників. Опис будь-якого міста Шедель починає з найдавніших відомостей про нього, повідомляє про географічне розташування, наводить топографію, дані про економічний потенціал, освіту, метеорологічні спостереження. Розповідь про Поділля Шедель починає так: “Декількома роками раніше королівство Польське (О.Б.) було ширшим, але війни з віроломним плем’ям татар і турок нанесли збиток усій Сарматії” [19]. І дійсно, із джерел відомо, що з середини XV ст. почастишали татарські напади на землі Польського королівства, й зокрема на подільські як прикордонні [20]. До речі, ясир з Поділля, що протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, лише порівняно недавно став об’єктом самостійних історично-демографічних досліджень [21].

Далі Шедель повідомляє: “Земля, що лежить за Руссю, і яку народ називає Поділлям, вся пустельна і спустошена так, що не може забезпечити мандрівників необхідним, навіть незважаючи на те, що дуже родюча”. Зрозуміло, що під Руссю Шедель має на увазі Руське воєводство, яке складалось із Львівської, Галицької, Перемишльської та Сяноцької земель. Від кінця XV до початку XVI ст. до нього належала і Холмська земля [22]. Інформація про те, що земля була “вся пустельна і спустошена” правдива. Зокрема, як свідчить польський люстратор, що здійснював опис подільських замків Кам’янець, Смотрича та Скали у 1494 р., на Поділлі біля Летичева були татари, і він навіть не наважився туди їхати “через страх від татар” (propter thartarorum timorem) [23].

Далі хроніст продовжує: “Трава на цій землі перевищує зріст високої людини, а (земля. – **О.Б.**) пахне медом, а бджолам обмаль місця, куди його нести”. Про те, що Поділля – родюча та багата медом, молоком і худобою земля, повідомляли, зокрема, польські хроністи XV-XVI ст. Ян Длугош [24] та Мацей Меховський. Останній, наприклад, писав: “Це є найродючіша земля, багатуша хлібом та медом. І справді, бджолині стільники розташовані під деревами або кущами і навіть у лісах” [25]. Підтвердження цих слів ми знаходимо і в праці італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро, який повідомляє: “Поділля має досить солі, яку беруть в одному озері, також домашніх та диких коней, меду, воску, волів та всіляких достатків у харчуванні” [26].

Розповідаючи про флору регіону, вчений відзначив Герцинський ліс: “Уславлений же Герцинський ліс, кращого від якого немає у всій Європі, проходить крізь усю Сарматію, простилається навколо Кракова: ним будь-хто може пройти аж до самої Литви і до Скіфії”. Дійсно, ще з античних часів для означення загальної назви лісів, які тягнулися від витоків Дунаю до Карпат, вживалася назва Герцинський ліс [27]. До речі, її згадував ще Г.Ю.Цезар [28], а за середньовіччя – хроністи (наприклад Марцін Кромер) [29] та картографи (зокрема Миколай Кузанський) [30].

“У цій області, – продовжував Шедель, – що має велику кількість відгалужень (ліси. – **О.Б.**), водяться великі табуни диких тварин”. Про те, що на території сучасного Кам’янець-Подільського в середині XIV ст. водились олені, літописець записав так: “И ловячи в ловех пригодилося имь, каако оугонили много оленини в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит” [31]. Про зубрів, диких коней та оленів, що водились тут в XVI ст., видно з праці Михалона Литвина та з повідомлення Яна Замоїського [32]. Про диких зубрів (dzikich zubrow) занотував також барський староста Бернард Претвич [33]. А

через сто років про різноманітну і велику кількість дичини розповів Г.Л. де Боплан [34]. Та й у першій чверті XVIII ст. Дмитро Катнемир, перу якого належить “Опис Молдови” (Descrierea Moldovei), згадував: “На обох берегах Дністра іноді зустрічаються дикі буйволи-тури, але, здається, вони не тутешні, а приходять із Поділля та з Татарської землі через Дністер” [35].

Шедель не забув навести інформацію і про зубрів: “У північній частині лісу водяться бізони – люті і величезні звірі, що ненавидять людський рід; м’ясо їх дуже смачне. На вигляд вони лимонного кольору, їх лоб широкий і увінчаний рогами, так що полювання на них вимагає величезних і усіляких зусиль”. Це повідомлення хроніста цілком слушне. До речі, про бізонів Герциньського лісу писав ще Г.Ю.Цезар [36]. А в XVI ст. про бізонів, інакше – про зубрів, повідомляв Блез де Віженер, який у своїй книжці “Опис королівської Польщі” зробив не тільки опис, але й замалював зубра [37]. Бізонів та турів замалювали також Сигізмунд де Герберштейн [38] та Марцін Кромер. Останній докладно описав полювання на зубрів, які в значній кількості водилися в подільських землях [39].

Враховуючи тогочасні знання західноєвропейців щодо корисних копалин, Шедель занотував: “Металу ж, крім свинця, Сарматія не має ніякого, не інакше як через (вплив. – **О.Б.**) Сатурна, що турбує землю суворим холодом”. Тут варто зазначити, що середньовічні люди вважали, що землеробству, виноградарству і цивілізованому життю людей навчив Сатурн, а в астрології планета Сатурн вважалася холодною, похмурою планетою, яка наділяла відповідними рисами людей.

Єдиний вид корисних копалин, якого є досить багато, це сіль: “У великому достатку є сіль, так що нею користуються інші віддалені народи. Тому (завдяки їй. – **О.Б.**) область має найбільшу вигоду: у самого короля немає більшого скарбу у всьому королівстві. Дійсно, під землею є величезні родовища кам’яної солі. На поверхні ж землі добувають також іншу сіль, випаровуючи її з води”. Очевидно, в першому випадку Шедель має на увазі соляні копії, які були в Карпатах, біля Коломиї [40].

На Поділлі сіль добували шляхом виварювання. Про такий спосіб повідомляв Михалон Литвин, який писав про “сіль з таврійських лиманів, які називають Качібеєвими, де погрузка сіллю цілого корабля коштує 10 стріл” [41]. А в листі польського короля Сигізмунда до кримського хана Сагіп-Гірея від 10 січня 1540 р. читаємо: “Теж купцы панств его милости, коруны Польское и великого князства Литовского, мають добровольно в Качибиев соль брати и, мыгта водлуг давного обычаю заплативши, до Киева и Луцка и до иньших городов соль провади-

ти за сторожею людей царевых; а естли бы в Качибиев которая ся шкода подданным короля его милости от людей царевых стала: ино цар мает тые шкоды королю его милости поплатити” [42]. Підсумовуючи, Гартман Шедель записав: “Сарматія – родюча і багата земля, щедра різними плодами і всім, що необхідно для харчування людини”.

Отже, німецький вчений Гартман Шедель дав у своєму опусі досить точну характеристику Поділля. У даному випадку він був одним з найперших (не враховуючи польських) хроністів, який так високо оцінив економічний потенціал регіону. Поділля сприймалося ним не як міфологічна “ханаанська земля”, а як znana географічно-політична реальність. Це відобразилося і в правдивому показі присутності “віроломного племені татар і турок”, яке нищівно руйнувало край, і те, що саме завдяки йому ця “дуже родюча” земля є “пустельна і спустошена”. Слова Шеделя про те, що “трава дуже висока”, а земля “пахне медом”, згодом були підтвержені польськими та італійськими письменниками. На сторінках праці була зафіксована також і цінна для німецьких купців, що торгували худобою, інформація про “великі табуни диких тварин”. Не забув розповісти Шедель і про корисні копалини регіону, зокрема про сіль, яку дістають з-під землі та випаровують з води. Все це є свідченням того, що при описі Поділля позначилися його ренесансний раціоналізм та емпіризм, прагнення до правдивої фіксації маловідомого регіону та життя його народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schedel, Hartmann (1440-1514). Liber Chronicarum. – Nurnberg: Anton Koberger, 12 VII 1493. – [20], CCXCIX, [1], [6].
2. Немилов А.Н. Развитие гуманистической культуры в Нюрнберге (XV – нач. XVI вв.): – Автореф. дисс. ... к.и.н. – Ленинград, 1959. – С. 10.
3. Немировский Е.Л., Иоганн Гутенберг. – М., 1989; Кестнер И., Иоганн Гутенберг / Вступ. ст., пер. с нем. Я.Д.Исаевича. – Львов, 1987.
4. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий: В 5 т. – М., 1983.
5. Кокьяра Д. История фольклористики в Европе. – М., 1960; Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – С. 93-94; Киселева Л.И. Западноевропейская книга XIV-XV вв. – Л., 1985.
6. Відомо, що примірники цього видання зберігаються в бібліотеках: у Києві – 5 примірників у Центральній науковій бібліотеці, у Львові – 2 примірники у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка, у Харкові – 2 примірники у Державній науковій бібліотеці та в університетській бібліотеці; у Москві – 12 примірників: 4 примірники – у Державній публічній історичній бібліотеці; 1 примірник – у Науковій бібліотеці ім. О.Горького Московського університету ім. М.В.Ломоносова; 1 примірник – у Центральному державному архіві давніх актів; 6 примірників – у Бібліотеці Академії наук; у Мінську – 2 примірники: в Академічній бібліотеці й у Державній бібліотеці;

- у Ризі – 2 примірники у Державній бібліотеці. – Сводный каталог інкунабулов найбільших собраний, хранящихся в библиотеках СССР / Государственная ордена Ленина библиотека СССР имени В.И.Ленина. – Москва, 1988. – С. 79; Каталог інкунабулів / Уклад. Б.Зданевич. – К., 1974. – С. 147; Кестнер И., Иоганн Гутенберг. – Л., 1987. – Примечание к с. 74 на с. 80; Сводный каталог інкунабулов найбільших собраний, хранящихся в библиотеках СССР. – Москва, 1982. – С. 77; Сводный каталог інкунабулов найбільших собраний, хранящихся в библиотеках СССР. – Москва, 1988. – С. 79; Каталог інкунабулов / Сост. Е.И.Боброва. – Москва; Ленинград, 1963. – С. 173. Щодо польських книгозбірень див.: Kawecka-Gryczowa A. Inkunabuly w bibliotekach polskich: Centralny Katalog. – M-Z. – Wrocław; Warszawa; Krakow, 1970. – № 4941.
7. Larousse P. Grand dictionnaire universel du XIX-e siecle. – Paris: s.a. – Т.14. – Р. 340.
 8. Geschichte der Deutschen Historiographi... – S. 50.
 9. Про бібліотеку Шеделя, який, до речі, сам для неї склав каталог, див.: Maleczynska K. Zarys historii bibliotek od XV do XVIII wieku. – Wrocław, 1976. – S. 24; Цеханович А.А. “Всемирная хроника” Шеделя // Книжные сокровища. К 275-летию Библиотеки АН СССР. – Л., 1990. – С. 227-229.
 10. Кестнер И., Иоганн Гутенберг. – Львов, 1987. – С. 74.
 11. Hase O. Die Koberger. – Leipzig, 1885; Voullieme E. Die deutsche Drucker der funfzehnten Jahrhunderts, Berlin, 1922; Rozsondai M. Anton Koberger. – Bidapest, 1978.
 12. Це не перше їх запрошення до роботи над гравюрами. Відомо, що у 1491 р. Кобергер разом з указаними граверами видав богослужбну книгу “Schatzbehalter der wahren Reichthumer des Nails, в якій Вольгемут виконав 96 великих гравюр на дереві. – Кристеллер П. История европейской гравюры XV-XVIII веков / Пер. А.С.Петровского. – М., 1939. – С. 51.
 13. Нессельштраус Ц.Г. Немецкая первопечатная книга. – С. 200.
 14. Дискусію про те, чи були запозичені деякі гравюри із Всесвітньої хроніки” Гартмана Шеделя до “Малой подорожної книги” Франциска Скорини” чит. у: Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – С. 178; Шматов В.Ф. Искусство изданий Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С. 120; Шматов В.Ф. Искусство книги Франциска Скорины. – М., 1990. – С. 23, 93, 127; Шматов В.Ф. Шедель // Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. – М., 1990. – С. 564; Немировский Е.Л. “Малая подорожная книжка” Ф.Скорины // Франциск Скорина – белорусский гуманист, просветитель, первопечатник. – М., 1989. – С. 145; Ботвинник М.Б. Историография изучения “Малой подорожной книжки” и “Апостола” Ф.Скорины // Там само. – С. 163, 165. Шматов В.Ф.; Искусство изданий Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С. 120.
 15. І хоча навколо Миколи Кузанського не було гуманістів, проте сила його думки була така, що вже у хроніці Гартман Шедель визначив для нього почесне місце поряд з найвидатнішими людьми доби.
 16. Вона міститься, зокрема, в екземплярі, який зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. – Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна в стародавніх картах. Кінець XV ст. – перша половина XVII ст. – Київ, 2004. – С. 8.
 17. Шахматов В.Ф. Искусство книги Франциска Скорины. – М., 1990. – С. 166.
 18. Зокрема, розповідаючи про Любек, Шедель пише, що “у минулому, 1492, році єпископ Теодорик, родом із Гамбурга, за згодою Рима став 25-им єпископом Любека і тепер із Божої милості славно його займає”.

19. Вказати сторінки видання складно, тому що даний розділ виданий без пагінації. Тут і далі при цитуванні сторінки хроніки не будуть вказані.
20. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIV-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 8. – С. 83-102; Хорошкевич А.Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию: конец XV – начало XVI в. – М., 2001.
21. Див., зокрема: Дашкевич Я.Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.
22. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. Праці історично-філософської секції. – С. 88-93.
23. Опис подільських замків, 1494 р. / Упор. М.Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т. VII. – С. 1-18.
24. Dlugossus I. Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L.B. ab Huysssen. Vol. I. – Francofurti et Lipsiae, 1711. – P. 247.
25. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / Введ., пер. и коммен. С.А.Аннинского. – М.; Л., 1936. – С. 173.
26. Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 8. – К., 1982. – С. 32.
27. Hercynia // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych państw słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. 3. – S. 60. Labuda G. Hercynia silva // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. – Т. 2. – Cz. 1. – S. 210-211.
28. Цезарь Г.Ю. Галльская война // Записки Юлия Цезаря / Пер. с коммент. М.М.Покровского. – М., 1999. – Кн. VI, 24.25. – С. 120-121.
29. Kromer M. Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach I Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego ... / Przelozyl z łacinskiego W. Syrokomla. – Wilno, 1853. – S. I.
30. Кузанський М. Польша, Угорщина, Чехія, 1460 р. // Кордт В. Матеріали по історії руської картографії. – К., 1899. – Вип. 1. – Карта 2.
31. Летопись Великих князей Литовских / Изд. А.Н.Попов. Отгиск из I книги Ученых записок, издаваемых Вторым Отделением Императорской Академии наук. – СПб., 1854. – С. 18.
32. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитов // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – К., 1890. – Вип. I. (XVI). – С. 6; Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana Wielkiego Koronnego. – Warszawa, 1904. – Т. I. 1553-1579. – S. 14.
33. Український степовий кордон в сер. XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Упор. О.С.Мальченко. – Запоріжжя; Київ, 1997. – С. 24.
34. Боплан Г.Л., де. Опис України... – К., 1990. – С. 84-93.
35. Бырня П. Сельские поселения Молдавии XV-XVII ст. – Кишенев, 1969. – С. 176.
36. Цезарь Г.Ю. Галльская война. – С. 121-122.
37. La description du Royaume de Pologne, et pays adjacens: avec les statuts, constitutions, moeurs, et façons de faire d'iceux. Par Blaise de Vigenere, Secretaire de feu Monseigneur le Duc de Navernois. – A Paris, 1573. – P. 25. Переклад фрагмента про бізонів праці Блеза де Віженера подає у своїй праці В.Січинський: “Зубр чи бізон – звірина дика і сердита. Зверху шерсть зубра нагадує льва, але в одміну від нього він має на підборіддю велику довгу бороду; голова його невелика, очі великі, вогнисті, погляд косий і дикий, лоб широкий, величезні роги так розведені, що поміж їх кінцями могли би уміститися три грубі чоловіки. На спині – високий горб, як у верблюда, по-

- критий довгою хвилястою шерстю”. – Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 54.
38. *Regum Moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neuperget et Guettenntag.* – Basileae, 1571. – P. 109-110. Переклад міститься в: Герберштейн С. Записки про Московію / Пер. с нем. А.И.Малеина и А.В.Назаренко. – М., 1988. – С. 193-200. Окрім того, Герберштейн наводить малюнки цих звірів з таким написом: “Я – дикий бик, якого поляки звать туром, німці – аврокс, а незнаючі – бізоном” (“*Vrvs svm, polonis tvr, germanis avrox ignari bisomtis nomen dederant*”).
39. Kromer M. *Polska.* – S.30.
40. Kromer M. *Polska.* – S. 16-18; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 2. – С. 471; його ж. – Т. 6. – С. 18.
41. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и московитов. – С. 49-50.
42. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 362-364. Ця інформація міститься також у 4 та 5 пунктах угоди польського короля Сигізмунда з царем Сагіп-Гіреєм від 1540 р. – Див: Русская историческая библиотека. – СПб., 1914. – Т. 30. – С. 76-81. Про солоні озера писав також Марцін Кромер. – Kromer M. *Polska.* – S. 16: “*tylko na pustyni Podola niedaleko od Dniepru lezy jezioro, ktorego woda od slopecznego upalu pokrywa sie solna tak gruba skorupa, iz ludzie z trzodami i wozy jakby po lodzie przechodzictu moga, a owe bryly rabia na swoj uzytek*”. З новіших розвідок відомо, що “качибіївська” сіль добувалась біля Очакова. – Baladie R. Le sel dans l’antiquite sur la cole Nord de la Mer Noire. A propos d’un passage des Histoires d’Herodote et a la lumiere des voyageurs de l’epoque moderne // *II Mar Nero. Annali di archeologia e storia – Annales d’arceologie et d’histoire – Jahrbuch fur Archaeologie und Geschichte – Journal of Archaeology and Histori – Anales de Archeologia e Historia.* – Roma-Paris, 1994. – Т. 1. – P. 145-166.

УДК 94(438+477.7)

Tęgowski, Jan

POLITYKA POŁUDNIOWO – WSCHODNIA WŁADYSŁAWA JAGIEŁŁY SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM MAŁŻEŃSTW DYNASTYCZNYCH

Sytuacja polityczna Polski w okresie dwunastoletnich rządów króla Ludwika Węgierskiego i następnych dwóch lat bezkrólewia po jego śmierci była nie najlepsza, szczególnie na odcinku południowo – wschodnim. Było to wynikiem świadomego działania Andegawena, który najpierw we wrześniu 1377 r. narzucił zwierzchnictwo Korony Węgierskiej nad Podolem, związanym w czasach króla Kazimierza Wielkiego z Polską. W roku następnym poddał Królestwu Węgier ziemie ruskie, mające w myśl układów z Kazimierzem Wielkim pozostać przy Koronie Polskiej w wypadku objęcia tronu polskiego przez Ludwika. Wprawdzie władcy Podola, książęta Koriatowicze, tuż po śmierci króla Ludwika nie poczuli się już do zależności lennej od Węgier, a raczej przywrócili swą więź z Wielkim Księstwem Litewskim¹, lecz to nie polepszało pozycji Polski na tym odcinku. Śmierć króla Ludwika (12 IX 1382 r.) skomplikowała też sytuację polityczną na Węgrzech, bowiem koronacja nieletniej, urodzonej w 1371 r., królowej Marii nie spotkała się z akceptacją ze strony całego możnowładztwa węgierskiego, którego część stanęła po stronie pretendenta do tronu z linii neapolitańskiej Andegawenów – Karola Durazzo – i doszło do ostrej rywalizacji między stronnictwami. Te trudności wewnętrzne Węgier sprzyjały pełniejszej swobodzie tworzących się w XIV wieku dwóch państw włoskich, które wszakże były zbyt słabe, by obronić swą niezależność przed zakusami Węgier, Turcji, czy ord tatarskich, dążących do rozciągnięcia swych wpływów na wybrzeża Morza Czarnego. Był to cel zarówno strategii politycznej, jak i gospodarczej, bowiem w działaniach tych chodziło także o przejęcie kontroli nad ważnymi szlakami handlowymi łączącymi kraje Europy zachodniej z wybrzeżem Morza Czarnego².

Przyjęcie chrztu przez wielkiego księcia litewskiego Jagiełłę, a w następstwie jego małżeństwo z Jadwigą i koronacja na króla Polski 4 marca 1386 r. rozpoczęło nowy etap w politycznym oddziaływaniu nowo powstałego tworu państwowego w tym regionie Europy. Wśród składających hołd królowi, królowej i Koronie Polskiej książąt litewskich

¹ J. Tęgowski, *Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r.*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa*, Kraków 1995, s. 301-305.

² S. Kutrzeba, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*, "Przegląd Polski", Kraków, 1903; J. Ptaśnik, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa, 1922, s. 66-73.

zabrakło władców Podola, co można tłumaczyć chęcią uniknięcia już na początku zadrażnień z królową Elżbietą Bośniaczką, która wtedy de facto sprawowała rządy na Węgrzech. Pomimo tego już dawniejsza literatura historyczna dostrzegała ich znaczący udział jako pośredników w rokowaniach polsko-litewskich zmierzających do zawarcia unii obu państw.

Już rok 1387 przyniósł pierwsze posunięcia polityczne wskazujące na zainteresowanie króla Władysława Jagiełły i jego doradców południowo-wschodnim kierunkiem ekspansji politycznej. Gdy król ze świtą duchownych i możnych udał się na Litwę i rozpoczął jej chrystianizację, królowa Jadwiga jako dziedziczka Ludwika Węgierskiego rozpoczęła rewindykację ziem ruskich do Korony Polskiej³. Udało jej się odzyskać prawie całą ziemię halicką z wyjątkiem samego grodu w Haliczu, który poddał się dopiero w sierpniu 1387 r. wskutek podjętej przez Witolda wyprawy. Był to ostatni korzystny moment, bowiem właśnie w tym roku Zygmunt Luksemburski zdołał wydobyć z niewoli swą narzeczoną Marię i uporządkować sytuację wewnętrzną na Węgrzech po swej koronacji 31 marca 1387 r. To właśnie skłoniło hospodara Mołdawii Piotra I do sojuszu z władcą Polski i Litwy poprzez złożenie hołdu lennego 26 września 1387 r. we Lwowie⁴. To przymierze umocnione zostało małżeństwem Piotra z nieznaną z imienia Piastówną mazowiecką, córką księcia Janusza I⁵.

Wcześniej już bliższe związki z Mołdawią utrzymywali krewni Władysława Jagiełły książęta Koriatowice. Prawdopodobnie ich siostrą była Anastazja, żona Romana młodszego brata hospodara Piotra⁶.

Jak już wspominałem, krokiem wstępnym do wznowienia polityki południowo-wschodniej Polski było odzyskanie ziem ruskich w 1387 r. Może właśnie to skłoniło przyrodniego brata Władysława Jagiełły, księcia Włodzimierza kijowskiego do złożenia hołdu lennego królowi, królowej i Koronie Polskiej w Łucku 12 lipca 1388 r.⁷, dzięki czemu mógł utrzymać się przy władzy w Kijowie aż do końca 1394 r. W owym momencie już jedynie Podole pozostawało poza formalnym podporządkowaniem lennym Polsce. Jednakże zażyłe stosunki łączące Władysława Jagiełłę z Borysem i

³ S.Kutrzeba, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*, "Przegląd Polski", Kraków, 1903; J.Ptaśnik, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa, 1922, s. 66-73.

⁴ E.Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol.1, p.2, București 1890 (cyt.dalej Hurmuzaki), nr 235. s. 295-296 oraz hołd bojarów ziemi mołdawskiej, Ibidem, nr 236, s. 297; I. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, s. 54-55.

⁵ J.Tęgowski, *Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV-XV wieku*, "Genealogia. Studia i Materiały Historyczne", t.3, s. 46-50.

⁶ Ibidem, s. 46-47 i 55.

⁷ *akta unii Polski z Litwą 1385-1791*, wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz, Kraków, 1932, nr 23, s. 20-21.

Konstantym Koriatowicami, którzy odegrali ważną rolę w negocjacjach o zawarcie unii polsko litewskiej, czyniły ten akt zbędnym. Dopiero śmierć księcia Konstantego (przed 30 VI 1391 r.) i przejęcie władzy na Podolu przez jego młodszego brata Fiodora przyspieszyła decyzję o podporządkowaniu tej ziemi władcy Polski i Litwy. Trzeba też zwrócić uwagę na politykę wewnętrzną Władysława Jagiełły związaną z zagospodarowaniem świeżo pozyskanych ziem. Otóż król ten zdawał sobie sprawę z tego, że przez ostatnie lata przed jego wstąpieniem na tron polski w Małopolsce istniało silne stronnictwo prowęgierskie z Kmitami, Odrowążami i Leliwitami na czele. To właśnie nadania na rzecz przedstawicieli owych rodów w tych ziemiach miały je silniej związać z nowym monarchą, a jednocześnie utrudnić ich kontakty z Węgrami⁸.

Zamysł podporządkowania Koronie Polskiej całości Wielkiego Księstwa Litewskiego zapisany w akcie krewskim z 14 sierpnia 1385 r., wdrażany w życie przez podporządkowanie lenne wszystkich książąt litewskich i ruskich, okazał się trudny do zrealizowania. Dochodziło do buntów przeciwko władzy królewskiej co ambitniejszych książąt, którzy podsycali dążenia separatystyczne politycznej części społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najbardziej spektakularnym był drugi bunt Witolda, który sprzymierzył się przeciw władcy i jego namiestnikowi Skirgielle z Zakonem Krzyżackim w styczniu 1390 r. Wcześniej podobną współpracę z wrogami Litwy podjął przyrodni brat Jagiełły, książę połocki Andrzej Olgierdowic. Te akty dążności do separatyzmu zadecydowały o powstaniu koncepcji likwidacji księstw udzielnych na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Truizmem już jest stwierdzenie, że głównym przeciwnikiem politycznym monarchii Władysława Jagiełły było państwo Zakonu Krzyżackiego, które w tym czasie wspierało wszelkie inicjatywy godzące w interesy Polski i Litwy. Tradycyjnymi sprzymierzeńcami Zakonu byli Luksemburgowie, którzy byli książętami Rzeszy Niemieckiej i piastowali w niej najwyższe funkcje, W 1390 r. pod protekcję Krzyżaków poddał się Witold, co zaowocowało ciężkimi walkami na terenie Litwy, w których śmierć poniósł rodzony brat króla Korygiełło Kazimierz.

Dyplomacja polska poszukiwała przeciwwagi dla wpływów sojuszników krzyżackich. Najpewniej za pośrednictwem hospodara mołdawskiego Piotra I doszło do zbliżenia z władcą wołoskim, który próbował uchronić swoje państwo przed dominacją węgierską, Mirczą Starym. 10 grudnia 1389 r. w Radomiu pojawili się posłowie hospodara wołoskiego w towarzystwie marszałka hospodara mołdawskiego Dragoi w

⁸ S.Gawęda, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Kraków, 1966, s. 54-55, 84-85.

celu zawarcia sojuszu antywęgierskiego z Polską⁹. W okresie przygotowani do wyprawy przeciwko Witoldowi. 20 stycznia 1390 r. król spotkał się osobiście z władcą Wołoszczyzny zawierając z nim sojusz przeciwko Węgrom¹⁰. Ten pakt był jeszcze kilkakrotnie potwierdzany, najpierw 17 marca 1390 r. w Suczawie pełnomocnicy króla Gniewosz z Dalewic i Bieniek z Żabokruk uzgadniali treść traktatu, jaki miał stanąć między królem Y. Ładysławem a hospodarem Mirczą, a następnie 6 lipca 1391 r. doszło do ponownego spotkania przedstawicieli hospodara, Mirczy z Władysławem Jagiełłą we Lwowie¹¹.

Wcześniej jeszcze król Polski zdołał pozyskać jako sprzymierzeńców książąt pomorskich, braci Kazka słupskiego, dotychczasowych sojuszników krzyżackich¹². Nie obyło się bez strat, bowiem sympatyzujący z królem Węgier książę Władysław opolski, który miał w swych rękach ziemie polskie graniczące z państwem Zakonu, zdecydowanie opierał się próbom podporządkowania Koronie Polskiej i w efekcie stał się jej otwartym wrogiem, gdy po zastawieniu przezeń Krzyżakom zamku w lotorii u ujścia rzeki Drwęcy, król Władysław zdecydował się opanować zbrojnie pozostającą w jego rękach ziemię dobrzyńską. Władysław Opolczyk znalazł gorącego protektora w królu Węgier Zygmuncie Luksemburskim, ale mimo to utracił w wyniku wojny z Władysławem Jagiełłą wszystkie swe lenna południowe¹³.

Sytuacja zmieniła się diametralnie, gdy postanowiono ponownie pokojowo rozwiązać sprawę pretensji Y. itolda, który za namową księcia mazowieckiego Henryka chętnie odstąpił Krzyżaków w lipcu 1392 r. i już 4 sierpnia tego roku wraz z żoną Anną w Ostrowie przyrzekł wierność królowi, królowej i Koronie Polskiej¹⁴. Ten powrót Witolda okupiony został ustępstwami terytorialnymi na rzecz tego księcia, a mianowicie księstwa trockiego oraz łuckiego. Witold zajął miejsce równorzędne Skirgielle, lecz

⁹ Hurmuzaki, vol. I, p. 2, nr 258, s. 315-316; C.Rezachevici, *Mircea cel Bătrîn și Moldova*, "Revista de istorie", t.39, 1986, nr 8, s. 750.

¹⁰ Hurmuzaki, vol. I, p.2, nr 262, s. 322 ; D.P.Bogdan, *Cancelaria lui Mircea cel Mare*, "Revista de istorie", t.39, 1986, nr 7, s. 661.

¹¹ I.Ionascu, P.BSRbulescu, G.Gheorghe, *Relațiile Internaționale ale României în documente*, București 1971, nr 3, 4. s. 85-89; Hurmuzaki, vol. I, p. 2, nr 263, s. 323-324, nr 275, s. 334-335. Słuszne jest zdanie J. Skrzypka (*Południowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagielly do śmierci Jadwigi i bitwy nad Worskłą 1386-1399*, Lwów, 1930. s. 67), iż hospodar wołoski nie przybył osobiście do Lwowa.

¹² B.Zientara, *Bydgoszcz, Nakło i hold w Pyzdrach. Księstwo słupskie a Polska w latach 1386-1412*, ZH, t.34 1969, z.1, s. 15, przyp.28.

¹³ J. Sperka, *Wojny Władysława Jagielly z księciem opolskim Władysławem (1391-1396)*, Cieszyn, 2003.

¹⁴ J. Sperka, *Wojny Władysława Jagielly z księciem opolskim Władysławem (1391-1396)*, Cieszyn, 2003.

nie od razu przejął kontrolę nad całym Wielkim Księstwem Litewskim¹⁵. Po powrocie Witolda z Prus zapewne powzięto decyzję o przesunięciach książąt z dynastii Giedymina z dotychczas zajmowanych księstw na inne. W ten sposób na początku 1393 r. pozbawiono Korybuta księstwa siewierskiego, a w jego miejsce osadzono Fiodora Lubartowica. Korybut widocznie bezskutecznie protestował przeciwko tej decyzji i jeszcze w 1393 r. został pojmany przez Witolda i Skirgiellę, o czym informuje nas kronikarz pruski¹⁶. Wkrótce pogodził się z utratą Siewierszczyzny, gdyż 14 listopada 1393 r. za wierność Korybuta poręczał królowi jego teść, książę Oleg riazkański¹⁷. Udaremiono też próbę opanowania przez Świdrygiellę księstwa witebskiego. Już w 1392 r. zapadła decyzja o usunięciu Włodzimierza Olgierdowicza z Kijowa, bowiem 6 grudnia tego roku w Bełżu Witold złożył przyrzeczenie Skirgielle, iż wspomże go w zdobyciu Kijowa¹⁸. Prawdopodobnie też liczono się z możliwością opanowania Podola, którym po śmierci Konstantego rządził jego młodszy brat Fiodor Koriatowic. Bezpośrednim impulsem do działania była jednak zmiana orientacji politycznej władców wołoskich pod wpływem postępów ekspansji tureckiej. Już w 1392 r. Mircea uznał, że skuteczniejszym sojusznikiem w walce z Turkami może być król węgierski. W tym samym czasie doszło do zmiany na tronie hospodarskim w Mołdawii, gdzie zmarłego w tym r. Piotra I zastąpił jego młodszy brat Roman. Nowy gospodar próbował kontynuować politykę zależności od Polski i na początku stycznia 1393 r. w Suczawie wystawił odpowiedni dokument¹⁹, ale w ciągu roku Roman stał się stronnikiem węgierskim, a jego syn Aleksander poślubił córkę wojewody siedmiogrodzkiego Annę z Losoncz.

Jeszcze do niedawna panował pogląd, że wyprawa zbrojna, której efektem było zdobycie Podola miała miejsce w 1393 r.²⁰ Dopiero odkrycie dokumentu Władysława Jagiełły dla Witolda, wystawionego w Chełmie 11

¹⁵ J. Tęgowski, Zagadnienie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie między unią krewską a zgonem Skirgielły (1385-1394), ZH, t.66, 2001, z. 4, s. 7-17.

¹⁶ *Johann von Posilge Chronicon*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t.3, Leipzig 1866, s. 185; L. Kolankowski *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t.1: 1377-1499, Warszawa, 1930, s. 61.

¹⁷ *Akta unii Polski z Litwą*, nr 32, s. 29-30.

¹⁸ *Codex epistolariis saeculi decimi quinti*, t.1, wyd. A.Sokolowski, J.Szujski, Kraków, 1876, nr 20, s. 17.

¹⁹ Hurmuzaki, vol. 1, p.2, nr 646, s. 815-816.

²⁰ J.Skrzypek, *Południowo wschodnia polityka Polski*, s. 48; tenże, *Usunięcie Fedora Korjatowicza z Podola w 1393 r.*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie pracy naukowej prof. S.Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 313; E.Maleczyńska, *Spółczesność polskie w XV w. wobec zagadnień zachodnich*, Wrocław 1947, s. 28; J.Powierski, *Czy Skirgiello był księciem kijowskim?*, [w:] *Spółczesność i polityka do XVII wieku*, red. J.Śliwiński, Olsztyn, 1994, s. 66 n.

października 1394 r. zmieniło poglądy na datację tego faktu²¹. Otóż w dokumencie tym Władysław Jagiełło obiecał nadać swemu stryjecznemu bratu Kamieniec Podolski “dum ipsum divino auxilio suffulti aquiremus”. Oznaczało to, że wtedy właśnie zamierzano ten gród zdobyć, a z nim całe Podole. Wyprawa na ziemię południowo – wschodnie nie była wymierzona tylko przeciw Fiodorowi Koriatowicowi. W jej efekcie dokonano zmian władców Kijowa i Mołdawii. Czy wojska dowodzone przez Witolda i Skirgiełłę dotarły do Kijowa – tego nie wiemy. Przekaz Latopisca wielkich kniaziów litewskich przedstawia dość mętnie obraz tamtych wydarzeń: “На весну князь великий Витовът иде и взя землю Подольскую. А князю Володимеру Олгирдовичю тогда бивши в Киеве и не всхоте покоры учинити и челом ударити великому князю Витовту. Тои же весны князь велики Витовт поиде взя град Житомир и Вручии и приеха к нему князь Володимер. Того жь лета на осен князь виликии Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл а на Киеве посади князя Скиргайла”²². Żadna z tych przybliżonych dat: wiosna, jesień ani też faktów, jak np. tytuł wielkksiążęcy Witolda nie zgadza się ze scenariuszem, które rysują nam inne, bardziej pewne źródła. Może jedynie wiarygodne jest ustąpienie Włodzimierza Olgierdowica w drodze pokojowej z Kijowa, bowiem uzyskanie przez niego w zamian za Kijów Kopyła, świadczy za takim rozwiązaniem. Prawdopodobnie również zdobywanie Podola nie było okupione jakimś szczególnie wielkim wysiłkiem zbrojnym, bowiem większość z zaufanych współpracowników Koriatowiców zachowała swoje dobra. O tym, że Kijowszczyzna i Podole zostały w tym samym czasie zajęte może świadczyć fakt, że w dokumencie nadania Podola dla Spytka z Melsztyna z 13 czerwca 1395 r. wymienione zostały zamki, które S.Kuraś identyfikował Zwinogród i Czerkasy jako przynależne później do księstwa kijowskiego²³. Ostatecznym argumentem jest fakt, że jeszcze w lutym 1394 r. Kijów był w posiadaniu Włodzimierza, zaś w grudniu tegoż roku umarł tam jego przyrodni brat Skirgiełło. Zajęcie Kijowa przez Skirgiełłę nastąpiło najpewniej między 11 października a 23 grudnia 1394 r.²⁴ W tym samym czasie nastąpiła zmiana na tronie hospodarskim w Mołdawii, co

²¹ J.Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, “Teki Krakowskie” V, Kraków 1997, aneks II, s. 171-172; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F.Kiryk, t.1, Kraków 2000, s. 28-29; J.Tęgowski, *Między Litwą Polską i Węgrami. Problem politycznej przynależności Podola w końcu XIV i początkach XV wieku*, PK, t.7, Kijów, 2004, s. 16-17.

²² *Супрльська летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, t.32, Москва, 1980, s. 65.

²³ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz.6, wyd. I. Sulowska-Kurasiowa i S.Kuraś, Kraków-Wrocław, 1974, nr 1843; J.Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską*, s. 30-31.

²⁴ J.Tęgowski, *Rok 1394 w dziejach Kijowszczyzny*, PK, t.6, Kijów, 2002, s. 19-28.

było chyba głównym celem strategicznym Jagiellów w regionie. Jak to miało okazać już wcześniej napisać, w Polsce w tym czasie przebywał pretendent do tronu Mołdawii, późniejszy hospodar Stefan I (Steczko), za którego wydano świeżo owdowiałą siostrę Witolda Ryngałę²⁵. Ślub tej pary prawdopodobnie odbył się w Chełmie w lipcu 1394 r. Interwencja zbrojna Polski i Litwy na terenie Mołdawii jednak prawdopodobnie nie była konieczna, bowiem do sukcesu stronictwa przyjaznego Polsce wystarczyło opanowanie usunięcie z Podola Fiodora Koriatowica, który był w bliskich stosunkach z wojewodą Romanem²⁶. Już więc 6 stycznia 1395 r. nowy hospodar mołdawski oraz jego bojarzy wystawili na ręce przedstawicieli króla polskiego dokumenty zapewniające go o wierności²⁷.

Niespodziewanie rychłą śmierć księcia Skirgiełły otworzyła nowe możliwości poszerzenia zakresu władzy w Wielkim Księstwie Litewskim przed Witoldem, który w tym momencie nie miał już żadnego równorzędnego konkurenta. Wszystkie ziemie rządzone dotąd przez Skirgiełłę przeszły pod władzę Witolda Kiejstutowica. Zarówno ten fakt, jak i wyłożenie na koszty wyprawy sporej sumy pieniędzy przez wojewodę krakowskiego Spytka z Melsztyna, sprawiły, że treść dokumentu z 11 października 1394 r. stała się nieaktualna. Jak pisze J.Kurtyka, “śmierć Skirgiełły w końcu 1394 r. mogła wymusić nieznane bliżej rozwiązania przejściowe, w ramach których Witold przejął pod swoją administrację tereny aż po Dniepr”²⁸, zaś pozostałą część Podola uzyskał Spytak z Melsztyna.

Ten manewr miał na celu przejęcie odpowiedzialności przez wielmożę małopolskiego za stan stosunków z Mołdawią i Węgrami na tym odcinku. Nie należy zapominać, że ten wybitny przedstawiciel rodu Leliwitów był żonaty z Elżbietą, córką Emeryka Łączki, a wnuczką Andrzeja wojewody siedmiogrodzkiego²⁹. W chwili, gdy Spytak otrzymał to nadanie, nowy hospodar mołdawski zmuszony był borykać się z próbami narzucenia mu zwierzchnictwa przez Zygmunta Luksemburskiego. Działania militarne prowadzone przez króla Zygmunta przeciwko Stefanowi I zdaniem Z.H.Nowaka uniemożliwiły dojście do skutku planowanego na luty 1395 r. do Sącza zjazdu monarchów³⁰. Później sytuację w stosunkach polsko-węgierskich skomplikowała jeszcze

²⁵ J.Tegowski, Powiązania genealogiczne, s. 50-60.

²⁶ I.Czamańska, *op.cit.*, s.57.

²⁷ Hurmuzaki. vol.1, p.2, nr 647, s. 817-819; M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol.2, Joși 1933. nr 166, s. 609-611.

²⁸ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską*, s. 30.

²⁹ W.Dworzaczek, Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV-XV, Warszawa, 1971, tabl.II.

³⁰ Z.Nowak, *Polityka północna Zygmunta Luksemburczyka do r. 1411*, Toruń, 1964, s. 61.

niespodziewana bezpotomna śmierć dziedziczki korony węgierskiej królowej Marii 17 maja 1395 r., co dało asumpt dworowi polskiemu do wprowadzenia w skład tytulatury królowej Jadwigi słów “et haeres Hungariae”. Współpraca Zygmunta Luksemburskiego z Mirczą Starym wymierzona przeciwko nowemu gospodarowi mołdawskiemu Stefanowi spowodowała, że w momencie pojawienia się konkurenta do władzy na terenie Wołoszczyzny – Wład I, który w 1395 r. zdobył stolicę Argeş – gospodar Mołdawii nawiązał z nim prawdopodobnie przyjazne kontakty i zainicjował polityczne związanie go z Polską³¹. Historycy do tej pory nie potrafia z całą pewnością wywieść pochodzenia tego władcy.

Iłona Czamańska przypuszcza, że był synem Właika i stryjecznym bratem Mirczy³². Wład I Uzurpator doszedł do władzy w Wołoszczyźnie z pomocą turecką, o czym wiemy z dokumentu Zygmunta Luksemburskiego z 8 grudnia 1397 r.³³, lecz wyraźnie obawiał się nadmiernej zależności od Turcji i poszukiwał kontaktów z władcą Polski. Wład uznając naturalne prawa królowej Jadwigi do tronu węgierskiego, wspominając liczne oznaki łask doznanych od króla polskiego Władysława, uznając ich oboje za dziedziców Królestwa Węgier, przyrzekł złożyć im hołd lenny wraz ze swymi poddanymi. Dokument ten został wystawiony w Argeş 28 maja 1396 r.³⁴ Akt ten miał miejsce przed wielką klęską poniesioną przez Zygmunta Luksemburskiego pod Nikopolis 28 września 1396 r. Po tym wydarzeniu wydawać się mogło, że Wład na dłużej osiadł na tronie gospodarskim, jednakże już w grudniu tego r. Mirczą zdołał przy pomocy Ścibora ze Ściborzyc pokonać swego rywala i ponownie zasiąść na tronie gospodarskim. Przegrana pod Nikopolis wpłynęła jednak na zmianę polityki Zygmunta Luksemburskiego wobec Polski. Po swym powrocie na Węgry wszczął starania o pokojowe unormowanie stosunków z polską parą królewską. Doszło do spotkania Jagiełły i Jadwigi z królem węgierskim w Nowej Wsi na Spiszu w lipcu 1397 r., a jego tematyka dotyczyła pretensji Luksemburczyka do Rusi halickiej, Podola oraz Mołdawii, Wyrazem tych pretensji jest zachowany koncept traktatu datowany w Nowej Wsi 14 lipca 1397 r.³⁵ Koncept ten zostanie powielony w innym dokumencie traktatowym zawartym w Lubowli w marcu 1412 r. Treścią jego było

³¹ I.Czamańska, *op.cit.*, s. 60, przyp. 155.

³² *Ibidem*, s. 211

³³ *Documenta Romaniae Historica, D: Relații între Țările Române*, vol.1, București, 1977, nr 101.

³⁴ Hurmuzaki, vol.1, p.2, nr 316, s. 374-375; V.Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, s. 26.

³⁵ E.Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár, t.1*, Budapest 1951, s.536-538. I.Czamańska, *op.cit.*, s. 61-62 niesłusznie uznaje ten dokument za zawarty traktat. Była to raczej podstawa do negocjacji ze strony węgierskiej.

dożywotnie zatrzymanie przez Jagiełłę Rusi Halickiej, zaś w zamian za to król ten miał zrezygnować z Podola i dopomóc Zygmuntowi w podporządkowaniu Mołdawii. Zygmunt też miał być rozjemcą w sporach Polski z Zakonem Krzyżackim.

Po śmierci Skirgiełły Witold przejął władzę nad całym Wielkim Księstwem Litewskim i stopniowo próbował uniezależnić je spod wpływów polskich. Jednym ze środków służących temu celowi była jego niezależna polityka wschodnia, a szczególnie jego związki z chanem Tochtamyszem, z którego pomocą liczył panować nad krajami ruskimi. Król Władysław Jagiełło nie przeszkadzał mu w tych kontaktach zezwalając na udział licznych swych poddanych w ekspedycji przeciwko Tamerlanowi w sierpniu 1399 r.³⁶ Klęska Witolda nad Worskłą spowodowała okazję zmiany na stanowisku władcy Podola, bowiem w bitwie zginął Spyttek z Melsztyna. Prawdopodobnie tuż po uzyskaniu wieści o tym król chciał ustabilizować swego najmłodszego brata Świdrygiełłę, któremu postanowił powierzyć Podole. Książę ten został sprowadzony z Węgier, gdzie zabiegał u króla Zygmunta o wsparcie swych dążeń do objęcia samodzielnego księstwa.

W Mołdawii tymczasem nastąpiły nagle zmiany na tronie hospodarskim, bowiem zmarł Stefan I, a jego miejsce zajął Juga, który po raz pierwszy wystąpił jako hospodar 23 kwietnia 1399 r. Jednak i on wkrótce zszedł ze sceny politycznej, a jego miejsce zajął syn Romana I Aleksander Dobry, który 12 marca 1402 r. złożył hołd lenny królowi i Koronie Polskiej³⁷.

Owdowiała Ryngałła Kiejstutówna wyszła za mąż po raz trzeci za hospodara Wołoszczyzny Mirczę Starego około 1403 r.³⁸ To właśnie dzięki temu małżeństwu wpływy Polski w tym regionie Europy przetrwały aż do śmierci Mirczy w 1418 r. Nie notujemy już tak bliskich stosunków, Wołoszczyzny z Polską za czasów następców Mirczy. Bez wątplenia klęska Turków pod Ankarą doznana od Tamerlana 29 lipca 1402 r. miała pewien wpływ na swobodę działań politycznych państw wołoskich, które, nie czując zagrożenia otomańskiego, chętniej oddalały się od politycznych wpływów Królestwa Węgier.

³⁶ J.Nikodem, *Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420-1433. Studium o polityce dynastycznej Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza*, Poznań, 2004, s. 6366.

³⁷ Hurmuzaki, nr 651, s. 823.

³⁸ Pogląd ten wysunął pierwszy raz Ilie Minea, *Principatele române și politica orientală a împaratului Sigismund. Note historice*, București 1919, s. 108, przyp.2 – nie spotkał się jednak z akceptacją w literaturze historycznej, chociaż, jak tego dowodziłem w innym miejscu (J. Tęgowski, *Powiązania genealogiczne*, s. 60-64), istnieją poważne przesłanki świadczące za jego słusznością.

Zmiana na tronie w Mołdawii i kłopoty wewnętrzne Zygmunta Luksemburskiego na Węgrzech³⁹ sprzyjały działaniom zmierzającym do rozszerzenia strefy przyjaznej Polsce na południowo wschodnich jej granicach.

Nie obyło się jednak bez skomplikowania planów królewskich. Po zawarciu traktatów wileńsko-radomskich, które gwarantowały Witoldowi pozycję wielkiego księcia litewskiego, najmłodszy brat Jagiełły na znak protestu postanowił wejść w układy z Zakonem Krzyżackim i korzystać z jego wsparcia. Skutkiem tego było pozbawienie go przez króla ziemi podolskiej⁴⁰. To wszakże stało się okazją do próby odzyskania Podola przez Fiodora i Wasyla Koriatowiców w 1403 r., którzy jednak zostali schwytani przez starostów królewskich i przyrzekli w lipcu tegoż r. nie występować więcej przeciw królowi i Koronie Polskiej⁴¹.

Trudności wewnętrzne Luksemburczyków, głównych sojuszników Zakonu w tej części Europy, spowodowały zmianę polityki wielkiego mistrza Konrada von Jungingen wobec Polski i Litwy. Doszło do rokowań polsko – krzyżackich w Raciążku, które zapewniły Zakonowi wejście w posiadanie Żmudzi, zaś Polsce możliwość wykupu ziemi dobrzyńskiej i wycofanie poparcia dla Świdrygiełły⁴².

Jak wiadomo, to uregulowanie stosunków wzajemnych nie przetrwało długo, bowiem już w 1409 r. zerwany został pokój i wybuchła Wielka Wojna, w której obok Zakonu Krzyżackiego jako przeciwnik Polski i Litwy wystąpił też Zygmunt Luksemburski wtargnąwszy z wojskiem na

Sądeczyznę⁴³. Król węgierski nie miał jednak ochoty kontynuować wojny, szczególnie po klęsce Krzyżaków pod Grunwaldem i w następnych bitwach. Mimo że już w marcu 1411r. uzgodniono zawarcie rozejmu między obu królestwami, to jednak dyplomacja polska uzyskała zapewnienie zarówno ze strony Mołdawii (25 V), jak i Wołoszczyzny (17 V), że gdyby Węgrzy wznowili działania zbrojne przeciw Polsce

³⁹ Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae (cyt.dalej Dogiel), t.1, wyd. M. Dogiel, Wilno 1758, nr 5, s. 41; J.Spěváček, Vádav IV 1361-1419, s. 346; S.A.Sroka, Polacy na Węgrzech za panowania Zygmunta Luksemburskiego 1387-1437, Kraków, 2001, s. 96-97.

⁴⁰ A. Prochaska, *Podole lennem Korony 135-1430*, "Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydz. Hist. – Filozof.", Seria 2, t.7, 1895, s. 268-269.

⁴¹ J.Tęgowski, Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej, dod. III, IV, V, s. 173-174.

⁴² *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert*, Bd.1, wyd. E. Weise, Marburg 1970, nr 23-31, s. 31-40; K.Neitmann, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen*.

⁴³ F.Sikora, *Kilka uwag o konflikcie zbrojnym węgiersko – polskim w 1410 r.*, "Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie", 109, Prace Historyczne XI, Kraków, 1987, s. 103-118.

hospodarowie obu państw wołoskich mieli uderzyć na Węgry⁴⁴. W 1411 r. nastąpiło przekazanie Witoldowi dożywotnio Podola w zamian za przejęcie przez króla polskiego reparacji wojennych mających przypaść Litwie⁴⁵. To w pewnej mierze wprowadzało Wielkie Księstwo Litewskie w spór polityczny o Podole z Królestwem Węgier, aczkolwiek król nadal korzystał z prawa dysponowania tam pewnymi dobrami i czynił nadania na rzecz rycerzy⁴⁶.

Okazało się jednak, że Zygmunt Luksemburski, mający poważniejsze kłopoty z Wenecją, skłonny był do zawarcia traktatu pokojowego z Polską, co nastąpiło na słynnym zjeździe w Lubowli w marcu 1412 r.⁴⁷ W układzie zawartym w Lubowli Zygmunt Luksemburski uzyskał ekspektatywę na odzyskanie Rusi Halickiej, Podola i Mołdawii, które do śmierci króla Władysława Jagiełły miały pozostać przy nim, zaś w pięć lat po śmierci jednego z układających się monarchów, negocjatorzy obu królestw mieli rozstrzygnąć o ich przynależności⁴⁸. Wojewoda mołdawski mocą tego traktatu był zobowiązany wspomagać Węgrów w ich walce z Turkami. Strategicznym celem strony polskiej było pozyskanie przychylności Zygmunta w sporach z Zakonem Krzyżackim, a wwiązaniem go w tę sprawę była pożyczka 37000 kóp groszy praskich z należnych od Krzyżaków reparacji wojennych pod zastaw miast spiskich⁴⁹. Kilkumiesięczny pobyt Władysława Jagiełły na terenie Królestwa Węgier sprawił, że polska polityka w stosunku do władcy tego kraju zmieniła się diametralnie. Podjęcie się przez Zygmunta Luksemburskiego, wybranego po śmierci swego stryjecznego brata Jodoka królem Niemiec, mediacji zarówno w sporze polsko – krzyżackim, ale też i w sprawie jedności Kościoła, było dla niego środkiem do uzyskania szczególnej pozycji w ówczesnej Europie. To zbliżenie polsko – węgierskie niepokoiło

⁴⁴ Dogiel, t.1, s.42; Hurmuzaki, vol.1, p.2, nr 391, s. 472-473, nr 656, 657, s. 829-831.

⁴⁵ J. Tęgowski, *Między Litwą, Polską i Węgrami*, s. 20. W sprawie czasowego przekazania Podola: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t.2, wyd. A. Lewicki, Kraków, 1891, nr 191 i 192.

⁴⁶ Zob. J. Kurtyka, *Repertorium podolskie dokumenty do 1430 r.*, "Rocznik Przemyski", t.40, 2004, z.4, s. 208-211. nr 123, 125, 126, 130, 131.

⁴⁷ J. Bartl, K polsko-uhorským vzťahom v prvej tretine 15. storočia, "Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského", *Historica*, t.26, 1975, s. 77-95; Z.H. Nowak, Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowo-wschodniej Europie (1412-1424), Toruń 1981, s. 28-30. Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, Warszawa, 1967, s. 23.

⁴⁸ Hurmuzaki, vol.1, p.2, nr 401, s. 483-487; Dogiel, t.1, nr 9, s.46; F. Constantiniu, Ș.Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului XV –lea*, "Revista de Istorie", 17, 1964, nr 5, s. 1129-1140.

⁴⁹ W. Semkowicz, *Akt zastawu XVI miast spiskich Polsce z r. 1412*, "Wierchy", nr 8, Kraków 1930, s. 152-153. J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici", *Historia XXVI, Nauki Hum.-Społ.*, z. 240, 5.199-211.

szczególnie hospodara Mołdawii Aleksandra Dobrego, który zjawił się wraz z żoną na Zielone Świątki 1415 r. w Śniatyniu, dokąd udał się król Władysław Jagiełło⁵⁰. Tam, jak *zaznacza* kronikarz, demonstrował przed królem swoją pobożność i zapewniał o swej lojalności wobec króla i Korony Polskiej. To naprowadziło K.Jasińskiego na myśl, że do zawarcia małżeństwa Aleksandra Dobrego z Ryngałą, siostrą Witolda, mogło dojść przed tą datą⁵¹.

Jednakże, jak to zauważył Sętefan Gorovei, poprzednia żona Aleksandra, Anna Neacşa, zmarła dopiero 2 XI 1418 r.⁵² Jest to dodatkowa przesłanka za tym, iż Ryngała dopiero po owdowieniu po śmierci Mirczy, co nastąpiło w styczniu 1418 r., mogła wyjść po raz kolejny za mąż za Aleksandra Dobrego. Małżeństwo to zawarte zostało na początku 1419 r., bowiem w marcu tego r. przyjmowano uroczyste małżonkę hospodara mołdawskiego Aleksandra⁵³, a jego bezpośrednią przyczyną były kalkulacje polityczne związane z bliskimi związkami Władysława Jagiełły i Witolda z Zygmuntem Luksemburskim. Gdy te stosunki się zaogniły z powodu nieprzychylnego dla Polski wyr. wrocławskiego w początkach 1420 r., to również stosunki małżeńskie Aleksandra i Ryngały się oziębiły. Od 1420 r. para ta rozpoczęła starania o unieważnienie małżeństwa, na co zezwolił papież Marcin V bullą z 1 VII 1420 r., zaś samo rozwiązanie małżeństwa nastąpiło zdaje się dopiero po wystawieniu przez Aleksandra dokumentu zapewniającego Ryngalle bogate dożywocie, co nastąpiło przed 13 grudnia 1421 r.⁵⁴ Zarówno zawarcie małżeństwa, jak i jego rozwiązanie gospodar mołdawski negocjował z Władysławem Jagiełłą, zaś bez wątpienia Witold nie był zadowolony z odtrącenia swej siostry, o czym dowiadujemy się z korespondencji wielkiego mistrza Pawła von Rusdorf z 1422 r.⁵⁵ Rozwód ten nie pogorszył stosunków politycznych Mołdawii z Polską, o czym świadczy udział kontyngentu wojsk mołdawskich w wojnie z Zakonem Krzyżackim zakończonej pokojem melneńskim. Dowodem kolejnym chęci podtrzymania tej sytuacji było wyswatanie Eliasza, syna Aleksandra

⁵⁰ Joannis Dlugossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber undecimus 1413-1430, Varsaviae, 2000, s. 54-55.

⁵¹ K.Jasiński, *Henryk Siemowitowic i jego żona Ryngała. Studium historyczno – genealogiczne*, [w:] *Słowianie w dziejach Europy*, Poznań, 1974, s. 163-165.

⁵² S.Gorovei, *Muşatini*, Bucureşti 1976, s. 42-44.

⁵³ A.Czołowski, *Pomniki dziejowe Lwowa*, t.III: *Księga przychodów i rozchodów miasta 1414-1426*, Lwów, 1905, s. 56-59.

⁵⁴ AGAD. Dokumenty pergaminowe, nr 5309: “Sorori domini nostri regis Poloniae et ducis Littwaniae Allexandri alias Vitoldi praeclarae principis Ringale, quondam consortis nostre”.

⁵⁵ *Codex epistolarius Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430*, wyd. A.Prochaska, Kraków, 1882, nr 997 i 1013.

Dobrego, z młodszą siostrą królowej Zofii Holszańskiej, Marią⁵⁶. Z uwagi na to, że Eliaż urodził się w 1409 r., do zawarcia małżeństwa między nim a Marią Holszańską mogło dojść po pierwsze po dojściu do skutku czwartego małżeństwa króla Władysława Jagiełły, czyli po 24 lutego 1422 r. Wtedy jeszcze Eliaż był zbyt młody do zawarcia małżeństwa. Raczej upatrywałbym daty dojścia do skutku tego faktu po koronacji królowej Zofii, czyli najwcześniej w 1424 r. Wtedy to o wpływy na kierunek polskiej polityki zewnętrznej zabiegał Zygmunt Luksemburski, który chciał storpedować plan wydania królowej Jadwigi za Fryderyka Hohenzollerna. Te bliskie kontakty z Polską króla Zygmunta mogły niepokoić Aleksandra Dobrego, który zapewne zabiegał o jakiekolwiek związanie się rodzinne z Władysławem Jagiełłą, by móc wpływać w pewien sposób na jego politykę południowo – wschodnią.

Ponowne uregulowania stosunków polsko-węgierskich, które nastąpiły w marcu 1423 r. nie spowodowały tak znacznego zagrożenia dla Mołdawii, jak układ w Lubowli⁵⁷. Wpływ Zygmunta Luksemburskiego na politykę króla Władysława Jagiełły nie był już tak znaczący. Po urodzeniu się w dniu 31 X 1424 r. następcy tronu w Polsce, Władysława Warneńczyka, spowinowacenie się z królem poprzez małżeństwo z siostrą królowej Zofii miało istotne znaczenie dla gospodarza Aleksandra Dobrego. Odstąpienie przez króla polskiego od przestrzegania traktatu lubowelskiego jest widoczne, gdy zważymy na żądanie Zygmunta Luksemburskiego wysunięte na zjeździe w Łucku w styczniu 1429 r. aby egzekwować postanowienia z Lubowli i dokonać podziału Mołdawii, co spotkało się ze stanowczą odmową ze strony króla i rady koronnej, o czym informuje nas kronika Jana Długosza⁵⁸.

Śmierć Witolda, która nastąpiła 27 października 1430 r. otworzyła na nowo problem przynależności Podola. Szlachta tej ziemi uczestniczyła jeszcze za życia Witolda w decyzjach o następstwie tronu polskiego, bowiem jej także dotyczył przywilej jedlneński z 4 marca 1430 r.⁵⁹ Nowy wielki książę litewski Świdrygiełło nie uznawał jednak tylko czasowej przynależności Podola do Wielkiego Księstwa Litewskiego i usiłował wymóc na królu poddanie tej ziemi jego władzy jeszcze w końcu 1430 r. Spór o Podole był po śmierci Witolda jednym z ważniejszych punktów zapalnych w stosunkach polsko – litewskich. Dlatego właśnie nowo wykreowany wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowie w pierwszym swym akcie wystawionym w Grodnie 15 X 1432 r. stwierdza: “Praeterea

⁵⁶ J. Tęgowski, Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich, s. 65-65.

⁵⁷ F. W. Sommersberg, *Scriptores rerum Silesiacarum*, t.3, Lipsiae, 1732, s. 82.

⁵⁸ Joannis Długosii *Annales*, lib. XI, s. 249-250.

⁵⁹ J. Kurtyka, Podole pomiędzy Polską, s. 38-39.

tenore presentium profitemur, quod terra Podoliae cum omnibus civitatibus, castris, oppidis, villis, districtibus, plene et ex integro in omnis suis limitibus, sicut ab antiquo spectat et pertinet, spectabat et pertinebat. ad regnum Poloniae perpetuo et in aevum”⁶⁰.

W trakcie wojny Polski ze Swidrygiełłą okazało się, że gospodar mołdawski Aleksander wraz z synami Eliaszem i Stefanem postawił już w 1431 r. na sojusz ze Swidrygiełłą, za którego zamierzał wydać swą córkę. W czasie, gdy Jagiełło oblegał zamek w Łucku, Aleksander wtargnął wtedy z wojskiem na Pokucie zajmując Śniatyń i Kołomyje, a następnie zaatakował Podole, którego obroną kierowali bracia Michał, Teodoryk i Mużyło Buczaczy⁶¹. Mołdawianie ponieśli klęskę, a Aleksander wkrótce po tym wydarzeniu zmarł pozostawiając nieuregulowaną sprawę następstwa tronu. Wiosną 1432 r. Eliasz i Stefan zawarli ze Swidrygiełłą przymierze przeciwko Polsce licząc na możliwość nabytków terytorialnych kosztem części Podola. Szybko okazało się jednak, że ich nadzieje wiązane ze Swidrygiełłą były złudne. Już w początku czerwca 1433 r. Eliasz wystawił w Suczawie dokumenty zapewniające króla Władysława Jagiełłę o wierności jemu, jego synom i Koronie Polskiej⁶². Ten nagły zwrot Eliasza podyktowany był prawdopodobnie chęcią pozyskania pomocy polskiej do rozprawienia się ze swym przyrodnim bratem Stefanem. Strona polska już przy zawieraniu rozejmu polsko – krzyżackiego w Jasiońcu i Nieszawie w dniu 13 IX 1433 r. uwzględniła gospodarę Eliasza jako wasala króla polskiego⁶³. Eliasz jednak spodziewanej pomocy polskiej nie uzyskał i już pod koniec tego r. jego rywal Stefan II uznał się lennikiem króla polskiego składając hołd w Kołomyi na ręce starosty halickiego Michała Buczackiego⁶⁴. Zatwierdzenia ważności hołdu Stefana II dokonano na wiecu w Łęczycy 13 grudnia 1433 r.⁶⁵ Prawdopodobnie dokumenty zatwierdzające do Suczawy zawiózł Michał Buczacki, który 13 stycznia 1434 r. w imieniu króla Władysława Jagiełły przyjął hołd lenny od Stefana II i jego podwładnych oraz zobowiązanie osobistego złożenia hołdu królowi, gdy ten zjawi się na ziemiach ruskich⁶⁶. Nie doszło do spełnienia

⁶⁰ Akta unii Polski z Litwą, nr 55, s. 80.

⁶¹ Joannis Dugossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber undecimus et duodecimus 1431-1444, Varsaviae, 2001, s. 44; I.Czamańska, op.cit., s. 86.

⁶² Hurmuzaki, vol.1, p.2, nr 482, s. 580-581 (z błędną datą roczną 1434), nr 664, 665, s. 840-842.

⁶³ *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens*, Bd.1, nr 175, s. 188-189. I.Czamańska, op.cit., s. 93 bezpodstawnie przypuszcza, że deklaracja Eliasza była jednostronna i nie musiała zyskać aprobaty króla.

⁶⁴ A. Jabłonowski, *Sprawy wołoskie za Jagiellonów*, “Źródła Dziejowe”, t.10, Warszawa, 1878, nr 23, s. 7.

⁶⁵ Hurmuzaki, vol. 1, p.2, nr 666, 667, 668, s. 842-847.

⁶⁶ Hurmuzaki, vol. 1, p.2, nr 669, 670, s. 849-851.

tej obietnicy, bowiem sędziwy król Władysław Jagiełło zmarł 31 maja 1434 r.⁶⁷ Rola dyplomatyczna Michała Buczańskiego nie została zauważona w „Historii dyplomacji polskiej”. Podsumowując to pobieżne z konieczności omówienie polityki południowo – wschodniej Władysława Jagiełły trzeba wyróżnić kilka faz aktywności dyplomacji polskiej na tym odcinku. Zależały one od nasilenia rywalizacji węgiersko – polskiej o dominację nad Rusią Halicką, Podolem i Mołdawią. Pierwszą fazę zamyka ugoda spiska z lipca 1397 r., gdy król Zygmunt Luksemburski zaprzestaje wrogich aktów przeciwko Polsce i proponuje nawet swe pośrednictwo w sporze polsko-krzyżackim, zawieszając swe pretensje do wspomnianych wyżej ziem. Druga faza to ponowne narastanie wzajemnej wrogości, której kulminacją jest wypowiedzenie wojny Polsce przez Zygmunta Luksemburskiego w 1410 r. Trzecią fazę rozpoczyna układ w Lubowli, a kończy wyrok wrocławski z 1420 r., który uświadamia królowi polskiemu prawdziwe oblicze polityki króla węgierskiego. Czwartą fazę znamionuje stabilizacja stosunków polsko – węgierskich przy wycofaniu się Polski z postanowień traktatu z Lubowli. Okres od końca 1430 do 1434 r. przynosi zmiany w stosunkach polsko-mołdawskich przy stosunkowo niewielkim wpływie na bieg wydarzeń na tym odcinku strony węgierskiej. Bez wątpliwości priorytetem w polityce zewnętrznej Władysława Jagiełły były sprawy północne, a szczególnie aktywność w stosunkach z Zakonem Krzyżackim, zaś polityka południowo – wschodnia miała za zadanie pogarszać samopoczucie sprzymierzeńców Zakonu. Ten cel spełniało szachowanie Królestwa Węgier sojuszami z jego najbliższymi sąsiadami – Mołdawią i Wołoszczyzną – w okresie do końca Wielkiej Wojny. Ważną rolę w kreowaniu polityki zewnętrznej odgrywały małżeństwa dynastyczne krewnych króla polskiego z władcami państw włoskich. Szczególną rolę odegrała tu siostra Witolda Ryngalla Anna, która aż trzykrotnie wychodziła za mąż za władców z tego regionu. Bez wątpliwości nieco mniejsze znaczenie dla Polski miało małżeństwo Marii Holszańskiej z następcą tronu Mołdawii Eliaszem. Nie zapewniło ono stabilności stosunków w momencie wojny ze Świdrygiełłą, zaś kłopoty wewnętrzne Mołdawii wymusiły powrót tego kraju w strefę polskich wpływów politycznych.

⁶⁷ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań-Wrocław, 1999, s. 131.

DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA MAGNATERII NA TERENACH OBECNEJ POŁUDNIOWEJ UKRAINY W XVIII WIEKU

Poniższy artykuł ma na celu przedstawić zarys działalności gospodarczej magnatów posiadających rozległe majątki ziemskie na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej w XVIII w. pod kątem wprowadzonych zmian w administracji dóbr, organizacji pracy, systemie rolniczym oraz industrializacji.

1. Dobra magnackie na kresach: lokalizacja, administracja i organizacja

W sferze gospodarczej magnat był właścicielem i przeważnie rzeczywistym dysponentem wielkiego przedsiębiorstwa rolnohodowlanego, w skład którego wchodziły obok gruntów uprawnych i łąk, także lasy, wody, kopalnie i manufaktury. Wielkie posiadłości ziemskie typu latyfundialnego powstawały na przestrzeni lat w wyniku koncentracji ziemi. Pozyskiwana ona była drogą nadań królewskich (przejmowanie w nadania dożywotnie lub w formie zastawu rozległych królewszczyzn), dziedziczenia, zakupów, czy dzierżawienia. W ten sposób powstały potężne latyfundia Ostrogskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, Potockich, Branickich, Jabłonkowskich. Dobra te znajdowały się częściowo pod bezpośrednim zarządem własnej administracji, a częściowo wydierżawiane były szlachcie, głównie klienteli magnackiej. Organizowane były w klucze i folwarki. W drugiej połowie XVIII w. niektórzy magnaci, wobec niewielkich dochodów z folwarków administrowanych przez oficjalistów, przeprowadzali parcelacje gruntów i oczynszowanie chłopów. Inni właściciele, aby ustrzec majątki przed podziałem, a co za tym idzie obniżeniem własnej pozycji, tworzyli ordynacje rodowe. Krach bankowy z 1793 r. mocno odbił się na kondycji finansowej wielu magnatów, zmuszając ich do sprzedaży części zadłużonych latyfundiów. Do rozpadu niektórych latyfundiów przyczyniły się też II i III rozbiór Polski, gdyż magnaci przyjmując poddaństwo jednego z państw, zmuszeni byli zbyć kompleksy ziemskie znajdujące się na terenie drugiego zaborcy, z reguły poniżej ich wartości.

W XVIII w. do największych właścicieli ziemskich na terenie współczesnej Ukrainy zaliczali się Lubomirscy. Po odpadnięciu ordynacji ostrogskich (1720 r.), w posiadaniu *kilku* blisko spokrewnionych linii rodów znajdowały się rozległe kompleksy ziemskie w województwach wołyńskim, kijowskim i braclawskim. Łącznie w posiadaniu Lubomirskich na Rusi,

Wołyniu i Ukrainie znajdowało się 40 całych i 4 częściowo miast, ponad 150 wsi, 45 osad wiejskich i 89 folwarków¹. Ciekawie przedstawiała się organizacja tych majątków. Im dalej na wschód, tym rzadziej produkcja rolna zorganizowana była przy folwarku. Decydowały o tym warunki naturalne oraz przebieg szlaków komunikacyjno-handlowych. Na jeden folwark w województwie wołyńskim przypadało średnio 10, w kijowskim 13, w zachodniej części: województwa ruskiego (ziemia przemyska) 2 wsie, w braclawskim i bełskim zaś praktycznie nie występowała gospodarka folwarczna.

Znacznie mniejszy był stan posiadania wojewodziny braclawskiej księżnej Anny Jabłonowskiej z Sapiehów, która jednak za sprawą wydanych instruktaży i zreorganizowania systemu zarządzania dobrami, przeszła do historii, jako jeden z: najrzadniejszych¹ magnatów drugiej połowy XVIII w. Po śmierci małżonka objęła ona w m.in. klucze kukizowski strzeliski i marjampolski w ziemiach lwowskiej i halickiej². Czynnikiem zaangażowała się w proces zarządzania nimi. Wiele uwagi poświęciła kwestii udoskonalenia administracji, opracowując *“Ustawy dla dóbr moich rządców”*³. Podzieliła w nich pracowników na następujące kategorie: urzędnicy, służba związana z dworem, folwarkiem i przemysłem.

Rozległe dobra magnackie, aby należycie funkcjonować potrzebowały nie tylko rozbudowanej administracji, ale przede wszystkim ludzi mogących należycie obrabiać ziemię, rozwijać handel i przemysł. W uprawie roli wykorzystywano przede wszystkim pracę pańszczyźnianą, w okresie intensywnych prac polowych posiłkując się też robotnikami najemnymi. Inne sfery działalności gospodarczej wymagały jednak wyspecjalizowanych, “etatowych” pracowników. Jeżeli chodzi o chłopów zależnych, to w dobrach księżnej Jabłonowskiej otrzymywali w 50-letnie (z możliwością przedłużenia tego okresu za opłatą pieniężną), dziedziczne posiadanie 12 morgów ziemi uprawnej, 2 morgi łąk, 2 morgi pod zabudowę i ogród. Ich powinności zostały spisane w obszernym inwentarzu, który nakładał na nich obowiązek “pańszczyzny” w wymiarze 2 dni sprzężajnych (ze zwierzętami pociągowymi) i 4 dni pieszych w tygodniu, a także czynsz pieniężny w wysokości 5 zł i inne jasno określone świadczenia “w naturze”⁴.

¹ A.Homecki, *Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku*, Wrocław, 1970, s. 12.

² J.Bergerówna, *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyciach. Działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*, Lwów, 1936, s. 336.

³ Homecki, *op.cit.*, s. 175.

⁴ T.Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t.1, Kraków-Warszawa, 1897, s. 398.

2. Przemiany w ustroju rolnym i hodowli.

Zagadnienia podźwignięcia rolnictwa z zacofania zajmowały wiele miejsca w ówczesnej literaturze propagującej oczynszowanie, wprowadzanie nowych upraw, zagospodarowywanie ugorów. Jednak zmiany w kulturze rolnej na ziemiach ukraińskich przebiegały bardzo wolno. Wysokie plony za sprawą urodzajnej gleby, przy braku rynków zbytu powodowały niskie zainteresowanie intensyfikacją produkcji rolnej. W dochodach pańskich dużą rolę odgrywała propinacja oraz daniny i czynsze od chłopów. Także księżna Jabłonowska nie dokonała poważniejszych zmian w metodach gospodarowania, a jedynie duży nacisk kładła na praktykę, dokładność i systematyczność w uprawie roli. Nie wprowadziła płodozmianu, zyskującego sporo popularność w zachodnich częściach Korony. Brak w jej dobrach też troski o odpowiednie nawożenie gruntów, gdyż za takie trudno uznać stosowane przy osuszaniu posypywanie popiołem, gdyż dotyczyło głównie mało żyznych łąk⁵. Jabłonowska wprowadziła jednak uprawę roślin pastewnych – koniczyny, lucerny i wyki. Dużę wagę przywiązywała także do rozwoju ogrodnictwa i sadownictwa⁶. W związku z produkcją piwa niemal we wszystkich folwarkach zajmowano się uprawą chmielu, który wprowadzono do obowiązkowej daniny składanej przez poddanych. Rozpowszechniona została uprawa tytoniu, którego nasiona księżna sprowadzała z Marjampola⁷. Jeżeli chodzi o hodowlę bydła, to Jabłonowska dla wzbogacenia stad składających się z charakterystycznego dla Ukrainy, Mołdawii i Węgier bydła stepowego, sprowadzała nowe rasy holenderskie, tyrolskie, czy żuławskie. Zmieniła się też charakter hodowli z czysto mięsnej na mięsno-mleczną. Metody gospodarki hodowlanej w jej dobrach nie zawierały innowacji, ale cechowały je dobra organizacją i dbałość o higienę. W dobrach Jabłonowskiej utrzymywano także chów owiec, trzody chlewnej i bartnictwo⁸. Nie przywiązywano natomiast wagi do hodowli koni (rasy tureckiej, beresteckiej i neapolitańskiej), która dobrze rozwinięta była w dobrach podolskich Czartoryskich⁹. Na przykładzie tych oststnich można

⁵ J.Bergerówna, *op.cit.*, s. 78-79.

⁶ J.Rostafiński, *Księżna Anna Jabłonowska wojewodzina braclawska jako przyrodniczka. Księga Pamiątkowa ku czci B Orzechowicza*, t.2, Lwów, 1916, s. 294.

⁷ J.Bergerówna, *op.cit.*, s. 86.

⁸ A.Jabłonowska, *Ustawy powszechne dla dóbr naszych rządców*. Podług egzemplarza drukowanego tego roku w Siemiatyczach za rozkazem J.O. Xsieny Jabłonowskiej, Wojewodziny Bradawskiej, Warszawa, 1786, t.1, s. 176.

⁹ BCz., 4738, k. 54-67.

przedstawić dynamikę rozwoju hodowli bydła w XVIII w. – w 1775 r. na jeden folwark przypadało 21,6 sztuk zwierząt, a w 1790 r. już 39,9¹⁰.

Księżna Jabłonowska zreorganizowała także gospodarkę leśną. Lasy zostały podzielone na części, w których wycinki przeprowadzano planowo. Poszczególne kwartały ogradzane były specjalnymi rowami, nad nimi sadzono głąg, tarninę czy dziką różę w celu trudniejszego dostępu. W trosce o lasy zostało wydanych szereg rozporządzeń m. in. zakaz dobrowolnego wywożenia drzewa, wyjeżdżania nowych dróg, wypasania bydła. Właścianie tylko od listopada do kwietnia mogli wywieźć przeznaczony dla nich przydział drzewa¹¹.

3. Industrializacja latyfundiów magnackich

Industrializacja dóbr wielkich właścicieli ziemskich polegająca na otwieraniu w nich zakładów przemysłowych, związana była głównie z chęcią ograniczenia wydatków i racjonalniejszego wykorzystania pracy pańszczyźnianej. W materiale źródłowym pojęcia fabryka i manufaktura często występują zamiennie. Przyjmuje się jednak podział zaproponowany przez J.Rutkowskiego, który do fabryk zaliczał przedsiębiorstwa wymagające bardziej kosztownych urządzeń technicznych, bez względu na liczbę zatrudnionych¹².

Początki rozwoju manufaktur w majątkach ziemskich na Ukrainie sięgają połowy XVIII w. Przykładowo Czartoryscy we wsi Rudnia w starostwie latyczowskim na Podolu założyli hutę żelaza¹³. Nie była to do końca trafiona inwestycja, gdyż po osiągnięciu w latach 1751-1752 maksimum, produkcja zaczęła szybko spadać¹⁴. Nie powinno to dziwić, skoro nie ponoszono prawie żadnych wydatków na konserwację urządzeń produkcyjnych. Rudnia była też kuźnią zacofaną technicznie, gdyż pracowała w systemie dymarskim powszechnie wypieranym przez metodę wielkopieczową. Ponadto była mało rentowną, gdyż ówczesna cena rynkowa żelaza na Ukrainie wynosiła 8 zł, a koszt jej produkcji wahał się od 7 zł 5 gr. do 7 zł. 17 gr.¹⁵ Istnienie huty było jednak korzystne, gdyż pokrywała zapotrzebowanie na materiały żelazne w starostwie latyczowskim. W czasach stanisławowski przestarzałe huty dymarskie został na Podolu wyparte przez zakłady wielkopieczowe.

¹⁰ W.A.Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław, 1965.

¹¹ A.Jabłonowska, *op.cit.*, t.5, s. 6.

¹² J.Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*, Warszawa, 1953, s. 274.

¹³ BCz, 4692, k. 23.

¹⁴ W.A.Serczyk, *Rudnia Latyczowska (1750-1770)*, "Zeszyty Naukowe UJ", Kraków, 1960, s. 71.

¹⁵ BCz, 4693, k. 17-19.

W XVIII w. na Podolu rozwinęła się produkcja zbrojeniowa. Początkowo była to wytwórczość prochu i saletry, skoncentrowana w rejonie Latyczowa i Mińkowiec¹⁶. W majątkach Potockich w Tulczynie i Niemirowie powstały zakłady produkcji broni palnej.

Przykładem chybionej od strony ekonomicznej inwestycji może być założenie przez Stanisława Augusta w 1765 r. w swoich dobrach dziedzicznych Zaleszczyki (Podole manufaktury kamlotowej. Specjalizował się ona w produkcji sukien tanich, grubych. Główną odbiorcą hurtowym mogło być wojsko¹⁷, ale ze względu na swoją małą liczebność, nie gwarantowało odpowiednio wysokich i stałych zamówień. W rezultacie, mimo znacznych nakładów poniesionych na założenie przedsiębiorstwa, król nie wyciągał z niej dochodów, co zadecydowało o zlikwidowaniu w 1776 r. manufaktury zaleszczyckiej.

Znacznie lepiej prosperowały zakłady sukiennicze otwarte przez Szczęsnego Potockiego w Tulczynie na Podolu, czy fabryka perkali (cyców) Wincentego Potockiego w Niemirowie. Ta ostatnia według relacji „Dziennika Handlowego” wytwarzała na tyle dobre produkty, że sprzedawane były w Prusach¹⁸. W Niemirowie produkowano także kapelusze, wyroby lniane konopne i jedwabne.

Jeżeli chodzi o przetwórstwo płodów rolnych to odbywało się ona drogą chałupniczą choć były wyjątki, jak produkcja wina krajowego zorganizowana przez Szczęsnego Potockiego w Mohylewie nad Dniestrem.

Industrializacja objęła prawie wszystkie wielkie kompleksy majątkowe leżące na obszarach dzisiejszej Ukrainy. Manufaktury istniały jednak krótko, postęp techniczny nie był wielki, choć sprowadzano fachowców z zagranicy. Sam proces uprzemysłowienia dóbr był z założeniem skazany na porażkę za sprawą błędnych założeń ekonomicznych i braku w Rzeczypospolitej łatwo dostępnego kredytu inwestycyjnego. Na dodatek zmiany granic państwowych w wyniku rozbiorów Polski, odcięły od dotychczasowych rynków zbytu wiele zakładów, które podupadły lub zbankrutowały.

4. Wymiana handlowa.

Na handlu lokalnym, regionalnym i zagranicznym negatywnie zaciążyły brak instytucji kredytowych, stosunki społeczne i monetarne, zły stan dróg oraz kolejne rozbiory. W Rzeczypospolitej brakowało nie tylko instytucji, a też i prawa regulującego sprawy bankowe i kredytowe. Na

¹⁶ Już na przełomie lat 30- i 40-tych XVIII w. wytwarzano w nich znaczne ilości różnego gatunku prochu: por. A. Błonieński do wojewody sandomierskiego J. Tarły, Mińkowiec 25 III, 16 IV, 25 V 1740, BOss, 17770, s. 125 1259, 1269-1270 oraz 21 VII, 25 VIII 1748, ЦДІАУК, фонд 254 on. I, снр. 179, k. 19-23.

¹⁷ W. Kula, Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku, t.2, s. 248.

¹⁸ Dziennik Handlowy, 1788, s. 575.

dobrą sprawę jedyną formą udzielania kredytów były skrypty dłużne i zastaw pod nieruchomości. Dopiero konstytucja 1775 r. wprowadziła ogólnokrajowe prawo wekslowe. Jednak nadużycia tej formy kredytu sprawiły, że w 1780 r. wprowadzono zakaz wystawiania weksli przez szlachtę posesjonatów¹⁹. Instytucjami udzielającymi pożyczek na “wysoki procent”, a tym samym mało opłacalnymi z handlowego i inwestycyjnego punktu widzenia, były żydowskie domy handlowo-bankowe i banki kahalne²⁰. W jakimś stopniu system kredytowy zastępowały kontrakty, które w swoim charakterze zbliżone były giełdy.

Okres świetności kontraktów lwowskich²¹ przypada na połowę XVIII w. Pojawienie się na nich lub wysłanie plenipotenta miało znaczenie prestiżowe. Nieobecnych uważano za bankrutów. Na kontraktach szlachta lokowała swoje pieniądze w kasach magnackich. Przetrzymywała w nich środki finansowe do momentu, gdy urosły do wartości wioski, a wtedy egzekwowała swoją należność, jeżeli nie w gotówce, to w dobrach ziemskich. Często wymagało postępowania sądowego²².

Po pierwszym rozbiórze Lwów odpadł od Rzeczypospolitej i z inicjatywy księcia Michała Lubomirskiego przeniesiono w 1774 r. kontrakty do Dubna²³. U schyłku istnienia Rzeczypospolitej zostały one zdominowane przez Antoniego Protazego Potockiego – magnata kresowego, wojewodę kijowskiego, właściciela rozległych dóbr, kierownika Kompanii Czarnomorskiej – który stał się bankierem, czyli “oddał się zawodowi zupełnie mu obcemu i nieznanemu, by po kilku latach swej działalności utopić całą olbrzymią fortunę”²⁴. Do chwili swojego upadku Potocki prowadził największą instytucję o charakterze kredytowo-inwestycyjnym w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej.

Zniesienie chanatu krymskiego, utworzenie portu w Chersoniu, utworzenie floty handlowej umożliwiły wywóz płodów rolnych z Ukrainy drogą czarnomorską. W wyniku tego wzrosło znaczenie kontraktów, które od kilku już dekad zdominowały handel zbożem. Po III rozbiórze Polski car

¹⁹ F. Fiszer, *Prawo wekslowe w Polsce na podstawie konstytucji sejmowych 1775, 1776, 1778, 1780*, Kraków, 1908, s. 32.

²⁰ I. I. Schiper, *Samorząd żydowski w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku*, “Miesięcznik Żydowski”, 1931, s. 21.

²¹ J. Bielecka, *Kontrakty lwowskie w latach 1768-1775. Wpływ pierwszego rozbioru Polski na kontrakty lwowskie*, Poznań, 1948, s. 13-31.

²² J. D. Ochocki, *Pamiętniki*, pod. red. J. I. Kraszewskiego, t. I, Wilno 1857, s. 80.

²³ J. Bielecka, *op. cit.*, s. 18-20.

²⁴ W. Kornatowski, *Kryzys, bankowy w Polsce 1793 roku. Upadek Treppera, Szulca, Kabryta, Potockiego, Łyszkiewiczza i Heyzlera*, Warszawa, 1937, s. 21-24.

Paweł I przeniósł w 1798 r. kontrakty do Kijowa. Szybko przemożną rolę zaczęły na nich odgrywać kantory żydowskie²⁵.

Duży stopień samowystarczalności lityfundiów sprawił, że nie były one czynnikiem stymulującym rozwój handlu lokalnego. W rezultacie na Ukrainie rynek wewnętrzny był bardzo słabo rozwinięty, choć jego załączki występowały w zakresie wymiany pewnych artykułów pochodzenia rzemieślniczego. Znacznie lepiej rozwinięty był handel regionalny i transgraniczny z Rosją oraz Turcją i terytoriami od niej zależnymi. Przykładowo na targach w Mohylewie nad Dniestrem, bywali "liczni kupcy, codzienne targi, futra krajowe i zagraniczne, wino krajowe, bakalie, korzenie, konie najprzedniejsze, woły pobereckie"²⁶. Tradycyjne duże znaczenie ponadlokalne i międzynarodowe miały targi końskie i bydła. Spowodowane było to faktem że już od XVI w. Ukraina, Mołdawia i Wołoszczyzna były ważnymi eksporterami na rynki europejskie, przede wszystkim do Niemiec bydła. Z Ukrainy i Podola przepędzane było w wielkich stadach na zachód Europy przez Lwów do Brzegu lub przez Trembowłę do Wrocławia²⁷. Ważnym miejscem handlu końmi były targi w Brodach.

Targi funkcjonowały w wielu ośrodkach miejskich, ale nie mogły zapewnić zbytu wywozu na dużą skalę produktów rolnych. Tymczasem w drugiej połowie XVIII w. Istotne znaczenia dla właścicieli lityfundiów ukraińskich miało znalezienie chłonnych rynków zbytu zwłaszcza na zboże. Jego wywóz przez Rygę czy Gdańsk był bardzo trudny już ze względów technicznych, a po I rozbiórce Polski dołączyły do tego utrudnienia natury politycznej. Doraźny rozwiązaniem był przerób zboża na wódkę, którą zbywano na rynku wewnętrznym oraz wywożono do Mołdawii. Jednak w 1778 r. gospodarz mołdawski zakazał importu wódki z Polski²⁸.

Wywóz towarów drogą czarnomorską przez kilka wieków był praktycznie niemożliwy za sprawą Turcji: Ta w licznych układach zawieranych z Polską gwarantowała wolność żeglugi na Dniestrze²⁹, ale już nie w basenie Morza Czarnego. Uzyskanie dostępu do tego ostatniego przez Rosjan i utworzenie portu w Chersoniu otworzyło nowe możliwości

²⁵ H.Ułaszyn, Kontrakty kijowskie. Szkic *historyczno-obyczajowy*, Petersburg, 1900, z. 1, s. 43.

²⁶ Dziennik Handlowy, III 1787, s. 92.

²⁷ J.Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk, 1977, s. 41.

J.Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk, 1977, s. 41.

²⁸ J.Reychman, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa, 1959, s. 182-184.

²⁹ Wszystkie przywileje handlowe z powołaniem się na odpowiednie punkty traktatów znajdują się w memoriale Czackiego, przedstawionym Komisji Skarbowej "O handlu Polski z Portą Otomańską", wyd.przez Raczyńskiego w "Pismach" Czackiego, t.3, Poznań, 1845.

eksportu zboża, ale pod swoistym protektoratem rosyjskim³⁰. Organizacja wszelkich przedsięwzięć handlowych magnatów w tym rejonie zajęła się założona 18 marca 1783 r. "Kompania Handlowa Polska"³¹. W latach 1785-1787, gdy na jej czele stał A.P.Potocki, spółka wykazywała stały rozwój, który został zahamowany przez wybuch kolejnej wojny turecko-rosyjskiej w 1787 r. Z inicjatywy szlachty Podola i Ukrainy została powołana w 1784 r. spółka "Polska Handlów Wschodnich Kompania"³², która miała prowadzić spław towarów Dniestrem i Prutem do portów Morza Czarnego, ale nie rozwinęła ona działalności.

Eksport zboża produkowanego w pańszczyźnianych folwarkach przez porty nad Morzem Czarnym, który rozpoczął się u schyłku XVIII w., przeistoczył gospodarkę rolną tych ziem. Zdaniem T.Czackiego: "Ukraina przestała być stepem a różniący się nieco od nas pamiętają, że żywienie bydła w miarę niepotrzebowania rąk do roli, nie mienia odbytu na produkta, więcej ze stepu przynosiło pożytku, niż zasiewanie"³³.

W podsumowaniu naszych rozważań możemy stwierdzić, że właściciele majątków, którzy nie potrafili przezwyciężyć trudności zbycia towarów, zmuszeni byli do wprowadzenia oczyszczania gospodarki chłopskiej. W dobrach, które zapewniły sobie wystarczająco chłonne rynki zbytu, nie podejmowano w ogóle tematu renty pieniężnej, a reformy społeczne ograniczały się do zmniejszenia wymiaru pańszczyzny. Procesowi temu towarzyszyły zmiany prowadzące do zwiększenia produkcji zbożowej poprzez staranniejszą uprawę roli, pielęgnację zasiewów, meliorowanie łąk, osuszanie bagien. Zadbano również o podniesienie poziomu chowu zwierząt. Rozwój gospodarki rolnej nie były więc następstwem radykalnych reform, lecz wynikiem zastosowanych ulepszeń w systemie trójpolowym uprawy i wykorzystania pracy pańszczyźnianej. *Znaczny* wysiłek kładli magnaci na rozbudowę przemysłu dworskiego, w którego funkcjonowaniu pojawiały się elementy gospodarki kapitalistycznej takie, jak: nakłady finansowe, najemna siła robocza, podział pracy, dążenia do utowarowienia produkcji.

³⁰ M.Mądzik, *Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII-XIX wieku*, Lublin, 1984, s. 34; T.Baranowski, *Rzut oka na znaczenie Dniepru w dziejach gospodarczych Polski*, PH, t.20, 1916, s. 283.

³¹ M. Mądzik, *op.cit.*, s. 45-85.

³² *Ibidem*, s. 59-60.

³³ T.Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, [b. m. i r.], s. 106, cyt. za: T.Korzon, *op.cif.*, t.21, s. 332

PRZEDSIĘWZIĘCIA I ZAMIERZENIA FINANSOWO – POLITYCZNE PROTA POTOCKIEGO

Przedsięwzięcia i zamierzenia gospodarcze, finansowe i polityczne Prota Potockiego dalej czekają na swego odkrywcę, który dokona należytego ich opracowania, posiłkując się pracami Koźmińskiego¹⁰¹ i Z.Zielińskiej¹⁰². Nie znaczy to jednak, że niektóre z nich nie były przedmiotem badań. Publikacje Z.Guldona¹⁰³ i W.A.Serczyka¹⁰⁴ przybliżające nam sytuację panującą na Ukrainie, z chwilą osłabienia związków handlowych tych terenów z Gdańskiem w ostatnim ćwierćwieczu XVIII w. Stanowią one punkt wyjścia w badaniach nad problematyką handlu zagranicznego w schyłku istnienia I Rzeczypospolitej, a tym samym i eksploracji od kierunku czarnomorskiego. O Kompanii Czarnomorskiej pisali T.Korzon¹⁰⁵, A.Rolle¹⁰⁶, T.Baranowski¹⁰⁷, J.Reychman¹⁰⁸, M.Mądzik¹⁰⁹. Rola jaką odgrywał w niej Piotr Potocki wymaga dalszych badań w oparciu o materiał źródłowy. Z opublikowanych drukiem na uwagę zasługą: wybór dokumentów dokonany przez W.Kalinkę¹¹⁰, korespondencja

¹⁰¹ W latach 1924-1927 studiował w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie, a dyplom magisterski (L.287) uzyskał za napisaną pod kierunkiem prof. Ludwika Krzywickiego pracę: *Prot Potocki w roli kupca i przemysłowca*.

www.sgh.waw.pl/ogolnouczelniane/1001at/Sylwetki/kozminski/

¹⁰² Z.Zieliński, *Potocki Antoni Protazy*, PSB, t.27, Kraków 1988, s. 133-136.

¹⁰³ Guldon, *Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie w XVIII wieku*, Toruń, 1966.

¹⁰⁴ W.A.Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.

¹⁰⁵ T.Korzon, *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t.2, Kraków-Warszawa, 1989.

¹⁰⁶ Pewne informacje odnaleźć można w obszernym szkicu a właściwie opowiadaniu historycznym Antoniego JózefaRolle, lekarza, historyka, amatora; Dr Antoni J. [Rolle], *Początek handlu polskiego na Morzu Czarnym żegluga po Dniestrze*, [w:] *Opowiadania historyczne*, seria IV, t.1, Warszawa, 1884.

¹⁰⁷ T. Baranowski, *Rzut oka na znaczenie Dniepru w dziejach gospodarczych Polski*, PH, t.20, 1916.

¹⁰⁸ J.Reychman, *Bandera polska na Morzu Czarnym w XVIII wieku*, "Sprawy Morskie i Kolonialne", 1936; idem, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa, 1959.

¹⁰⁹ M.Mądzik, *Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Lublin, 1984.

¹¹⁰ W.Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, cz.2: *Dokumenty do historii drugiego i trzeciego podziału*, Kraków, 1891, s. 12, 32, 113-114, 389.

H.Kołątaja¹¹¹ oraz relacje pamiętnikarskie J.D.Ochockiego¹¹², A.Andrzejewskiego¹¹³.

Niniejszy artykuł, z racji ograniczeń wydawniczych, jest próbą przybliżenia czytelnikowi przedsięwzięć i zamierzeń Prota Potockiego odnoszących się tylko do sfery finansowo-politycznej. Kwestiom związanym z zarządzaniem rozległymi dobrami i działalnością manufaktur poświęcone zostanie szersze opracowanie.

Wszystko zaczęło się 11 września 1761 r. w Guzowie. Wtedy to na świat przyszedł Antoni Protazy Potocki, najczęściej zwany Protem, jedyny syn Jana, starosty guzowskiego i Pauli z Szembeków¹¹⁴. Ojca stracił dość wcześnie (zmarł w 1762 r.), a po powrotnym wyjściu za mąż matki za Andrzeja Ogińskiego – opiekę nad wnukiem przejął wojewoda bełski Antoni Michał Potocki (zm. 1766 r.). Jednak nie długo dane mu było pozostać pod opieką dziadka. Po jego śmierci w 1766 r. opiekę nad sierotą przejęli dalsi krewni ze strony ojca. Od października 1769 r. do 1773 r. Prot uczył się pod kierunkiem pedagoga i tłumacza, księdza pijara Wojciecha Nafalskiego. Prawdopodobnie z powodu udziału opiekunów w konfederacji barskiej¹¹⁵, znalazł się pod dozorem kapitana Karola Korffa, z którym przebywał najpierw w Bielsku, następnie we Frysztacie, a w listopadzie 1773 r. w Bernie. W 1774 r. był już w Krakowie. Od tego roku, a może nawet już rok wcześniej datuje się związek Prota z księdzem Michałem Ossowskim¹¹⁶, który po kasacie zakonu jezuitów został nauczycielem młodego starosty guzowskiego. Z nim to młody Potocki odbywał wojaże zagraniczne, podczas których pogłębiał swoje wykształcenie, nawiązywał

¹¹¹ W. Kołątaj, *Listy pisane z emigracji*, Poznań, 1872, t.1, s. 7-8, 10-11, 26-27, 37-40, 69-77; t.2, s. 26, 41, 58, 114, 123.

¹¹² J.D.Ochocki, *Pamiętniki*, wyd.J.I.Kraszewski, Wilno, 1857, t.1, s. 80-82, 86, 90, 205, 419, 423 i t.2, s. 25, 31, 117-118, 142-146, 161.

¹¹³ A.Andrzejewski, *Ramoty starego detiuka o Wołyniu*, Wilno, 1861, t.1, s. 9, 74, 96, 113.

¹¹⁴ Jego przyrodnimi braćmi po matce byli: starszy od niego Feliks Lubieński, późniejszy minister sprawiedliwości w rządzie Księżstwa Warszawskiego oraz młodszy Michał Kleofas Ogiński. T.Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 14, Poznań, 1891, s. 92.

¹¹⁵ Przez rok opiekunem był Joachim Potocki, wojskowy szef Generalności, następnie starosta szczyrzecki Piotr Potocki; PSB, t.27, s. 133.

¹¹⁶ Sporo starszy od Potockiego (urodzony w 1743 r.), pochodził z rodziny mieszczańskiej. W 1759 r. wstąpił do zakonu jezuitów. Znany był ze swej uczoności i przedsiębiorczego umysłu. Był ciekawym ekonomistą, docenionym przez współczesnych, a zapomnianym przez potomnych. Z czasem ksiądz Ossowski stał się menagerem domu bankowe, szarą eminencją potężnego magnata; J.Dihm: *Sprawa Konstytucji Ekonomicznej z 1791 r.*, Wrocław 1959, s. 19. Choć nie brakowało głosów, zwłaszcza wśród pracowników kantorów bankowych, że ten sojusz Potockiemu na dobre nie wyjdzie: A.Andrzejewski, *op.cit.*, s. 74; *Bibliografia Literatury Polskiej "Nowy Korybut"* t.6: *Oświecenie*, cz. 1, Warszawa, 1971, s. 638; E. Rostworowski, *O Michale Ossowskim i konstytucji ekonomicznej*, PH t.53, 1953, z.l.s. 178-179.

rozległe kontakty towarzyskie. Powrócił z nich pełen zapału, z planami rozlicznych przedsięwzięć gospodarczo – finansowych oraz zamiłowaniem do spekulacji handlowych.

W latach 1776-1778 przy pomocy księdza Ossowskiego, Potocki uporządkował swoje sprawy majątkowe, głównie przejmowanie należnych mu dóbr z rąk dotychczasowych opiekunów. Nie jest do końca pewne, które z posiadanych przez Potockiego majątków ziemskich zostały odziedziczone po ojcu – najprawdopodobniej były to Łysobyki w ziemi stężyckiej. Nie był więc Prot Potocki spadkobiercą wielkiej lutyfundialnej fortuny, a dobry start w interesach zapewniało mu 6 000 000 złotych zdeponowanych w jednym z amsterdamskich banków, pomoc ze strony księdza Ossowskiego oraz małżeństwo z Marią Lubomirską¹¹⁷. Dzięki posagowi żony mógł zakupywać i brać w dzierżawę rozległe dobra¹¹⁸. To nie kapitały lecz dobra ziemskie, często bardzo zadłużone, stanowiły imponujące na zewnątrz pokrycie kredytu, stając się podwalinami założonego w latach

¹¹⁷ Małżeństwo z Marią Lubomirską wzmocniło jego pozycję w interesach, ale rozwód w 1793 r. przyspieszył znacznie jego upadek. Trudno zaliczyć ten związek do udanych, harmonijnych czy dopasowanych. Prot Potocki był mężem, znacym, uczonym, pomimo, że "powierzchność wcale go nie odznaczała, a wręcz uprzedzała niekorzystnie był bowiem wysoki, ciężki i zgarbiony, ramiona wysoko w górę wzniesione, a pośród nich sterczała długa twarz, przedzielona ustami podwójny, jak gdyby w wargach kawał mięsa trzymał. Oczy miał ogromne i wylupiaсте. Dziwnie wyglądał obok najpiękniejszej na świecie kobiety, żony swej na którą natura brać musiała wzór knidyjskiej Wenery gdy on stojąc obok niej przypominał co najmniej satyra Nowym mężem wojewodziny Potockiej, z domu Lubomirskiej został general-lejtenant wojsk rosyjskich Mikołaj Zubow, który na nieszczęście dla Potockiego został przywieziony do Machnówki ranny w bitwie pod Zieleńcami. W wyniku odniesionej rany stracił piętę, którą kilka lat później w czasie podróży po Anglii dorobiono mu z korka – tak dobrze, że nie tylko mógł normalnie chodzić ale nawet tańcować": J.D.Ochocki, *op.cit.*, t.3, s. 145-146.

¹¹⁸ W 1779 r. nabył klucz machnowiecki w województwie kijowskim (13 wsi i 1 miasto, prawo do tych dóbr acz nie wyłączone miał już dziad Potockiego). W 1782 r. kupił od Ponińskiego położony w województwie kijowskim klucz cudnowski oraz Lubar w powiecie zwiahelskim. Nieco później dokupił Jampol nad Dniestrem, na którym podobnie jak na Kaczówce zahipotekował dochody Akademii Krakowskiej. W styczniu 1792 r. Katarzyna z Potockich Kossakowska sprzedała mu Stanisławów i Łysiec. Nadto w latach 1779-1780 Potocki trzymał w zastawie Murafę w województwie braclawskim, a w dzierżawie hrabstwo rosokie. W 1787 r. wydzierżawił Berdyczów, od 1791 r. Miropol, a w latach dziewięćdziesiątych miał w posesji starostwo winnickie. W latach 1790-1792 procesował się zwycięsko o dobra po zonie (m. in. Zviahel) z Kalistem Ponińskim, który poślubił jego teściową – Barbarę z Lubomirskich. Nie obeszło się bez skandalu, gdy przegrany Poniński we wrześniu 1792 r. wyzwiał Potockiego na pojedynek. Desygnowany już na posła do Petersburga, a więc chroniony immunitetem Potocki oddał sprawę do sądu i doczekał się publicznych przeprosin oraz ukarania Ponińskiego: PSB, t.27, s. 134.

osiemdziesiątych XVIII w. banku, który posiadał kantory w Warszawie, Chersoniu i Machnówce¹¹⁹.

Już sam ten fakt sprawiał, że bank Prota Potockiego posiadał szczególny charakter. W swojej działalności finansowej na wielką skalę posługiwał się nie gotówką, ale obligacjami – pożyczką i udzielał pożyczek na hipotekę. Ten charakter domu bankowego Potockiego, operującego papierami w oparciu o lutyfundialną własność ziemską, należy mieć na uwadze rozpatrując późniejsze projekty Ossowskiego sprzedaży starostw i emisji biletów skarbowych. Na takiej bazie rozwijał działalność kantor chersoński, słynny ze swej niezmierniej ruchliwości, czy według Korzona zbytecznej rzutkości¹²⁰. Według Stanisława Augusta “miały naówczas najwyższy stopień kredytu w narodzie papiery Prota Potockiego. Wołano na kontraktach tylko o pieniądże albo papier Prota. Nie zasadał się ten kredyt na majątku, bo ten mniejszy był w istocie niżeli procenta które od zaciągniętych na wiarę milionów po 7, 8, 9, a czasem i 10 od sta opłacać trzeba było”¹²¹. Jednak tak trzeźwo patrzących było niewielu. Nic więc dziwnego, że z Dubna po styczniowych kontraktach jechało w workach szlacheckie złoto – czasem i dwudziestoma wozami. W czasie kontraktów biuro jego i kasa wypełnione były szlachciami cisnącymi e z pieniędzmi “dla ulokowania u Pana Prota”¹²².

Początek lat 80-tych XVIII w. przyniósł poważne zmiany w rosyjskiej polityce handlowej. Uwidoczniły się one najpełniej w dążeniu do aktywizacji gospodarczej północnych wybrzeży Morza Czarnego. Traktat polsko-rosyjski zawarty przed rozpoczęciem realizacji tego programu około 1778 r. (początki budowy Chersonia), nie mógł siłą rzeczy zagwarantować

¹¹⁹ W Machnówce, która była ulubioną rezydencją Prota funkcjonował jeden z trzech kantorów bankowych obsługujący kontrakty dubieńskie i lwowskie, a specjalna poczta, kursująca regularnie trzy razy w tygodniu, sprawiała, że do Machnówki docierały najświeższe wiadomości. Obok kantoru działały od 1782 r. zakłady wyrabiające towary sukienne, kapelusznice, kołdry, pończochy, wstążki, perkalę, powozy i meble, a niedługo później otworzył w niej Potocki również browar i aptekę. Na wezwanie sejmku w 1790 r. zakłady machnowieckie zaferowały produkcję na potrzeby wojska. Po zwycięstwie konfederacji targowickiej w Machnówce uruchomiona została oficyna drukarska w oparciu o sprzęt ofiarowany Protowi przez Szczęsnego. Między Machnówką a Samhorodkiem w 1791 r. osadził Potocki 300 Holendrów (menonitów) z rodzinami licząc na rozwój hodowli bydła rasy holenderskiej i owiec oraz wyrób nabiału – zwłaszcza serów. Jednak sytuacja Polski w 1792 r. skłoniła osiedleńców do ucieczki a tym samym całe to przedsięwzięcie do upadku; PSB, t.27, s. 134.

¹²⁰ T.Korzon, *op.cit.*, t.2, s. 182.

¹²¹ *Obrona Stanisława Augusta*, Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, t.1867, Paryż, 1868, s. 125.

Obrona Stanisława Augusta, Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, t.1867, Paryż, 1868, s. 125.

¹²² J.D.Ochocki, *op.cit.*, s. 87.

specjalnych korzyści stronie polskiej, zainteresowanej rozwojem handlu czarnomorskiego. Wystąpiło tu jednak zjawisko pewnej zbieżności interesów ekonomicznych. Rosja wprowadzając w życie plan rozwoju ośrodków handlowych, nie mogła w początkowym etapie liczyć tylko na własne siły – kupców i zaplecze towarowe, stąd m. in. ukaz z 22 lutego 1784 r. o wolnym handlu w trzech czarnomorskich portach wydany dla zachęcenia cudzoziemskich kupców¹²³.

Rzeczpospolita widziała w handlu czarnomorskim szansę wyjścia z towarami na rynki zachodniej Europy, co zrekomensowałoby w pewnym stopniu ograniczenia w wymianie przez Gdańsk¹²⁴. Ta zbieżność interesów sprawiła, że kierowane pod adresem Polaków nieoficjalne słowa zachęty, aby aktywizować działalność handlową na południu, spotkały się z żywym oddźwiękiem. Nie trzeba było długo czekać na konkretne działania ze strony Prota Potockiego, który rozpoczął skupywanie zboża, które przetrzebione na wódkę spławiał Dniestrem do Mołdawii. Przedsięwzięcie musiało się opłacać, skoro po pierwszej udanej próbie otwarto w Warszawie magazyn towarowy z towarami tańszymi niż u konkurencji. Jednak tak dobrze rozwijającą się wymianę handlową zahamowała w 1788 r. decyzja hospodara Mołdawii zakazująca importu wódek¹²⁵.

Pod koniec 1782 r. zaczęła się kształtować nowa koncepcja ujęcia polskiego handlu czarnomorskiego w ramy organizacyjne, inne niż w przypadku towarzystwa zawiązanego we wrześniu tego roku¹²⁶. Inicjatywa wyszła najprawdopodobniej z otoczenia Stanisława Augusta: osób, które kilka miesięcy później po utworzeniu Kompanii Czarnomorskiej¹²⁷, odgrywały w niej poważną rolę. Byli to przede wszystkim: brat króla biskup płocki Michał Poniatowski, kanclerz wielki koronny Antoni Okęcki,

¹²³ M. Mądzik, *op. cit.*, s. 27.

¹²⁴ Po ustanowieniu komory w Kwidzynie, na które przewożący towary zobowiązani byli pozostawiać “2/3 ładunku za wiezionego do Gdańska i 1/4 ładunku wiezionego do Elbląga”; T. Korzon, *op. cit.*, t.1, s. 38.

¹²⁵ J. Reychman, *op. cit.*, s. 182-184.

¹²⁶ M. Mądzik, *op. cit.*, s. 45.

¹²⁷ Przedstawienie dziejów i działalności Kompanii Czarnomorskiej natrafia na wielkie trudności wobec niemożliwości dotarcia do jej archiwum, które znajdowało się w Winnicy (dawne województwo braclawskie) i dalsze jego losy nie są znane. Z tego powodu dużego znaczenia nabierają fragmentaryczne materiały zachowane często jako odpisy i kopie oryginalnych dokumentów. W zespole pod nazwą Kamera Stanisława Augusta (dalej KSA) znajduje się kopia aktu powołania spółki i statutu uchwalonego na zebraniu organizacyjnym Kompanii: AGAD, KSA, III, 72. Odnaleziono również projekt statutu dla przyszłej spółki opracowany w końcu 1782; BCz, 811, s.429-453 oraz drugą kopię umowy i statutu z 1783 r., w której pominięto mniej ważne szczegóły. Nosi ona tytuł: *Akt asocjacji Kompanii Czarnomorskiej w pierwszych początkach na zjeździe w Winnicy w roku 1783*; BCz, 1176, s. 1097-1129. Zachował się też odpis nowej umowy zawartej w początkach 1785 r. między akcjonariuszami Protym Potockim; ibidem, s. 1139-1153.

kasztelan braclawski Marcin Grocholski i jego brat miecznik koronny Franciszek Ksawery Grocholski, miecznik koronny. Statut spółki został przyjęty i zatwierdzony przez członków Kompanii na wiosnę 1783 r. Sposób wejścia do spółki określono następująco: "kto by już po podpisaniu akcie asocjacji, chciał się do tejże Kompanii przyłączyć, ma odezwą uczynić do Kompanii lub do którejkolwiek z osób Kompanię składających, i na każdym zgromadzeniu rzeconej Kompanii lub plenipotencją umocowania osób Kompanię reprezentujących proponowane będzie przyjęcie (...) osoby żądającej przyłączenia się do niej, to będzie pluralitate decydowanie"¹²⁸. Kompania miała być spółka akcyjną, akcją w wysokości 1000 złotych czerwonych należało wykupić w połowie w gotówce. drugą połowę mogły zastąpić produkty o odpowiedzialnej wartości. Każdy z akcjonariuszy zobowiązywał się nadto, że na dzień 1 marca 1783 r. dostarczy do Winnicy pieniądze i towary odpowiadające wartości akcji, których każdy akcjonariusz mógł nabyć najwyżej pięciu. Kierownictwo spoczywało w rękach trzech akcjonariuszy, sesje zwoływane były za obwieszczeniem Prezesa, czy "pierwszej przytomnej osoby na podpisie w akcie asocjacji; wyrażonej". Sesje tzw. rachunkowe generalne odbywać się miały trzy razy do roku, 1 marca, 1 lipca i 1 grudnia, a terminy ich rozpoczęcia były stałe. Do sprzedaży akcji dopuszczono tylko za zgodą członków spółki na sesjach generalnych, a nabycie udziału inną drogą spowodować mogło niedopuszczenie do kompanii¹²⁹.

Jednak dopiero wejście Prota Potockiego na wiosnę 1784 r. w skład *zarządu* i powierzenie księdzu Ossowskiemu odpowiedzialności za zorganizowanie ekspedycji towarów Kompanii do Chersonia wyraźnie zaktywizowało działalność spółki. W następnych miesiącach tego roku właśnie sprawa wysyłki pierwszych transportów do rosyjskiego portu nad Morzem Czarnym zapoczątkowania tam operacji handlowych stała się pierwszoplanową. Nalegano na to zwłaszcza w Warszawie¹³⁰. Na przeszkodzie rozpoczęcia handlu z Chersoniem stanęła wówczas zaraza.

Działalność Prota Potockiego po objęciu kierownictwa Kompanii Czarnomorskiej poszła w kierunku rozszerzenia wymiany handlowej, a przede wszystkim zwiększenia ilości towarów wywożonych przez Chersoń.

¹²⁸ *Ustawa Kompanii Handlowej Polskiej* (uprojektowanie w końcu 1782 r.); BCz, 811, s. 429-430.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 431-437, 441.

¹³⁰ Widać to wyraźnie w korespondencji Dzieduszyckiego z Zabłockim i Ossowskim, w której zachęcał do aktywności m. in. obietnicą wybicia pamiątkowych medali. "My tu myślimy wybić medale z okazji pierwszej /.../ wyprawy a terazniejszy z inszym napisem będzie. Z jednej strony będzie Krzysztof Kolumb, a drugiej wyobrażenie tego przewodnika, który produktem polskim przez Morze Czarne utoruje drogę i tych którzy najuczynniej się przyłożą do tego dzieła". Projekt umowy z 14 VI 1782, BCz, 811, s. 371.

Starosta guzowski starał się więc o zwiększenie liczby komo: celnych na granicy polsko – rosyjskiej¹³¹. Potocki myślał także o rozszerzeniu polskiego tranzytu przez wykorzystanie Dniestru jako drogi wodnej. Towary spławiane tą rzeką do Akermanu miały być ładowane na statki i pod rosyjską banderą wychodzić na Morze Czarne i dalej do Chersonia. Chodziło przy tym także o to, aby wykorzystać postanowienia traktatów polsko – tureckich dotyczących wolnej żeglugi na Dniestrze¹³². Powyższy projekt nie był czymś nowym, jednak tym razem przystąpiono do konkretnych działań budując nad Dniestrem przystań, magazyny na towary i flotę rzeczną. W planach Potockiego Jampol miał stać się głównym portem i przystanią obsługującą zachodnio-południową część województwa podolskiego¹³³.

Wczesną wiosną 1785 r. rozpoczęła realizację planu zorganizowania wyprawy handlowe Dniestrem, która miała zapoczątkować regularny spław do Morza Czarnego. Zaczęto gromadzić zboże w magazynach, zwłaszcza pszenicę pochodzącą z zakupów dokonywanych w kraju. W lipcu 1785 r. wyruszył z Chersonia pierwszy statek Kompanii – St. George z ładunkiem pszenicy do Aleksandrii. Pod koniec sierpnia wyruszyły do Konstantynopola kolejne statki: Jampol z ładunkiem 2500 korcy pszenicy, Ponto Euxino z ładunkiem 1380 korców i St. Nicole z 564 łąsztami. Do portów Morza Śródziemnego Kompania skierowała w listopadzie jednostkę Cesare Augusto z 3405 korcami pszenicy, a w grudniu statek będący własnością spółki Św. Prota z pszenicą, woskiem, łożem, saletrą, potażem. W sumie spółka w pierwszym roku swej efektywnej działalności wywoziła około 13 560 łąsztów pszenicy. Kolejny 1786 r. był jeszcze bardziej korzystny dla Kompanii, m. in. wynajęto dodatkowy magazyn i rozpoczęto budowę kolejnego. Do Marsylii udały się z pszenicą statki Podole, Bon Ami, Jampol, St. Spiridon, do Livorno Cittei de Vienna, a na Cypr St. Nicole. Ilość pszenicy wywiezionej przez Kompanię w tym roku wynosiła około 20 000 korców.

Konflikt Rosji z Turcją zahamował aktywność handlową Kompanii, a od sierpnia 1787 r. zaczął obowiązywać rozkaz księcia Potiomkina zabraniający wywozu pszenicy. Było to rozporządzenie bardzo dla Kompanii niekorzystne, gdyż zakupiła ona z myślą o eksporcie 10 tysięcy

¹³¹ W tej sprawie zwrócił się do władz rosyjskich o wyznaczenie komory tranzytowej po rosyjskiej stronie naprzeciwko Bohopola. Strona rosyjska odmówiła, nie zgadzając się na to miejsce, a zaproponowała Krasosiele. posiadłość księcia Potiomkina; BCZ, 1176, s. 48. Być może sam książę wystąpił z takim rozwiązaniem chcąc iść na rękę Potockiemu, którego darzył specjalnymi względami, zresztą nie bezinteresownie, bo kilkakrotnie zaciągał u niego pożyczki pieniężne. Dr Antoni J. [Rolle], *op.cit.*, s. 256.

¹³² O generalnych potrzebach; BCZ, 1176, s. 49.

¹³³ *Ibidem*, s. 52.

ćwierci rosyjskich (15000-20000 korców) pszenicy. Dzięki interwencji Zabłockiego zboże zakupiła armia carska, co zapewniło 20% zysk.

W latach 1785-1787 Kompania Czarnomorska wyeksportowała około 53000 korców pszenicy, wykazując stały wzrost możliwości wywozowych -jednak wydarzenia polityczne zahamowały jej działalność. W 1787 r. król wyróżnił księdza Ossowskiego wybitym na jego cześć medalem¹³⁴, a Protę, jako jedyne z Potockich, w liście do Debolego wyłączył z szeregów opozycji magnackiej¹³⁵. Dworowi warszawskiemu nie przeszkadzało, że Protę Potocki był powiązany silnymi więzami gospodarczymi i osobistymi z petersburskimi sferami rządowymi, hetmanową Branicką, Branickim, Szczęsnym Potockim i Potiomkinem.

Przedsejmową koniunkturę polityczną otwartą wybuchem wojny rosyjsko-tureckiej Protę powitał jako sposobność potargowania się z Rosją o rozwinięcie działalności Kampanii, ofiarując w zamian dostawy zboża polskiego dla carskiej armii¹³⁶. By ułatwić rokowania i nie być posądzanym o sprzyjanie jednej ze stron (dworowi lub opozycji Potockich), Protę wyjechał latem 1788 r. do Wiedni. Jednak już w lutym 1789 r. ustawa sejmowa wymieniła go wśród pośredników pożyczki zaciągniętej przez Rzeczpospolitą w Holandii¹³⁷. Jeszcze w tym roku podjął Protę negocjacje w celu uzyskania dla Rzeczypospolitej pożyczki w Genui, a tymczasem wyasygnował Skarbowi ze swego banku 5000000 złotych, które miano mu zwrócić po uzyskaniu pożyczki genueńskiej – nie doszła ona do skutku, a Potockiemu zwrócono pieniądze po uzyskaniu drugiej pożyczki holenderskiej¹³⁸.

Sejm Czteroletni w pierwszych latach swej działalności doraźnymi uchwałami łątał i sztukował zarówno sprawy ustrojowe, jak ekonomiczne i skarbowe. Powzięta na sejmie aukcja wojska i przebudowa skarbowości otwierały szerokie pole dla inicjatyw Protę, który chciał odgrywać nie tylko rolę związanego ze skarbem państwa bankiera, lecz i lawiranta na szerokiej skale. Sejm Czteroletni był dla jego kantoru wielkim biznesem, dla którego prosperowania niezbędna była współpraca ludzi polityki. Potocki za pośrednictwem księdza Ossowskiego nawiązał szczególnie zażyłe stosunki

¹³⁴ Medal *Bene Meretibus* wykonany przez J.F.Holzhaeussera, reprodukowany w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej, seria II. t.5-6, s. 745.*

¹³⁵ Stanisław August do Debolego, 7 XI 1787, E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa, 1957, s. 133.

¹³⁶ B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego*, Wrocław, 1951, s. 186 i 197.

¹³⁷ Umowę w tej sprawie z Komisją Skarbową (23 lutego 1789 r.) podpisał w jego imieniu Karol Krugel, pierwotnie nauczyciel bankowości, a następnie agent kantoru warszawskiego i zaufany plenipotent; S.Bartkowski, Pierwsza polska finansjera. "Wiedza i Życie", nr. 3/1996, s. 3

¹³⁸ Udzielanie pożyczek było na porządku dziennym. W tym czasie Tepper pożyczył królowi około 275000 dukatów, przeszło dwa i pół raza więcej niż Tepper; *ibidem*, s. 7-8.

z ludźmi obozu reformatorskiego, m. in. z szefem kancelarii królewskiej Piusem Kisińskim i Hugo Kołłątajem. Ze źródeł bezpośrednich wiemy, że Kołłątaj szeroko korzystał z kredytu Prota¹³⁹, zaś Kiciński kierując się radami starego przyjaciela Ossowskiego¹⁴⁰ od czerwca 1788 do czerwca 1792 r. ulokował w banku Potockiego 12000 dukatów¹⁴¹. Niewątpliwie *jeszcze* w przededniu sejmu uzgodnił Ossowski z Kołłątajem sprawę projektu wyprzedazy starostw na posiadanie dziedziczne¹⁴² i z pewnością trafnie wiązał Stanisław August tę sprawę z projektami banku Prota¹⁴³. Obok Kołłątaja najgorliwszym rzecznikiem projektu rozprzedaży starostw i emisji biletów skarbowych był Pius Kiciński¹⁴⁴, który nie tylko pobierał procenty z ulokowanego u Potockiego kapitału, ale polegając na cnotcie przyjaciela Ossowskiego powierzył Protowi “swoje sumki (...) w tym celu, żęście mi Panowie mieli kupić co w przyległości siebie, gdzie nie mogącemu gospodarować dla innych obowiązków, oświadczyliście łaskawą pomoc do dopilnowania gospodarstwa”¹⁴⁵. Kiciński więc pod względem majątkowym całkowicie oddał się w ręce kantoru chersońskiego.

Wzajemne powiązania zacieśniły się jeszcze bardziej, gdy 22 lipca 1790 r. sejm wyłonił Deputację do ułożenia projektu względem wewnętrznej ekonomiki krajowej, w której skład weszli m. in. Prot Potocki i Michał Ossowski. Inicjatorem powołania Deputacji był poseł piński Mateusz Butrynowicz, a głównym motywem przewijającym się w debacie sejmowej 22 lipca była potrzeba zasilenia fabryk krajowych i zrównoważenia bilansu handlowego¹⁴⁶. Według przyjętej uchwałczłonkowie Deputacji mieli naradzić z komisarzami skarbowymi, przedstawicielami Komisariatu Wojskowego, bankierami i kupcami, aby ułożyć bezzwłocznie szeroki projekt polityki inwestycyjnej. Mowa tu nie

¹³⁹ E. Rostworowski, “Zabawy ekonomiczne” Hugona Kottątaja, KH, t.50, z.4, s. 146.

¹⁴⁰ Kiciński pisał 2 lipca 1790 r. do króla: “Przyjaźń moja z ks.Ossowskim, jeszcze od czasu zakonu jezuickiego, podała okazyją do podobnego związku z j. p. Potockim, który z tego powodu do mnie się udaje ilekroć mu potrzeba prosić o co W. K. Mość”, AGAD, Zbiór Popielów (ZP), 422. Kiciński w liście do Ossowskiego z 16 marca 1797 r. powoływał się na “prawdziwą przyjaźń ... której do lat dwudziestu kilku dawałeś mi powody”; AGAD, Zriór z Jabłonny, Korespondencja Stanisława Augusta 3a, k. 627.

¹⁴¹ Kiciński do Ossowskiego 16 III 1797, ibidem.

¹⁴² Por. H. Kołłątaj, Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego, wyd. B. Leśnodorski i H. Wereszycki, t.1, Warszawa 1954, s. 199 i 322 oraz M.Ossowski, O pomnożeniu dochodów publicznych – Wynalezienie kapitału publicznego ku zasileniu nowych potrzeb Rzeczypospolitej z oszczędzeniem podatków, b. m. r. (1787).

¹⁴³ Obrona Stanisława Augusta, s. 117.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 118.

¹⁴⁵ Kiciński do Ossowskiego, Lwów 16 III 1797, AGAD, Zbiór z Jabłonny, Korespondencja Stanisława Augusta 3a, k. 627.

¹⁴⁶ *Dziennik Czynności Sejmu – sesja 290, 22 lipca 1790* (druk bez paginacji); diariusz rękopiśmienny, BCz. 2348 s. 817-818.

tylko o ustanowieniu fabryk krajowych, czyszczeniu rzek, kopaniu kanałów tudzież ustanowieniu Banku Narodowego, ale i “pomocy przyciśnionemu obcą mocą handlowi”¹⁴⁷. W dyskusji sejmowej rozprawiano i o innych “ekonomiki wewnętrznej obiektach”¹⁴⁸. Jednak tematem numer jeden była aktualna w drugiej połowie 1790 r. sprawa Banku Narodowego. Wydaje się, że deputowani zawiedli pokładane w nich nadzieje, w każdym bądź razie projektu względem ekonomiki nie ułożyli. Wobec tego 9 czerwca 1791 r. sejm powołał nową Deputację do ułożenia stanu percepty i ekspensy w skarbach obojga narodów i ułożenia projektów do napełnienia dostatecznego skarbu publicznego. W tej skład wchodził Prot Potocki. Deputacja nie zdołała opracować prawa o Komisji Skarbowej, ale jedynie projekt sprzedaży starostw, w dużej mierze zbieżny z postulatami Ossowskiego. Podczas dyskusji o przyszłości starostw w izbie poselskiej w październiku 1791 r., Potocki zarekomendował i rozprzedaż. Wybrany został do kolejnej deputacji, która miała opracować projekt zbycia starostw. Przemawiając w imieniu tej komisji w sejmie 24 listopada 1791 r. przekonywał, że sprzedaż starostw dostarczy nie tylko niezbędnej państwu gotówki, ale także stworzy fundusz konieczny do powołania na utworzenie banku narodowego – fundamentu długotrwałego kredytu na rozwój przemysłu. Jako jedyny przedstawiciel deputacji opowiadał się za powiązaniem transakcji sprzedaży starostw z emisją pieniędzy papierowych (biletów skarbowych). W obawie aby w wyniku sprzedaży królewskich nie uległ pogorszeniu los zasiedlających je chłopów, domagał się Potocki nadania ziemi tym, którzy jej nie posiadali, zapewnienie prawa dziedziczenia ziemi dotychczasowym posiadaczom i określenia wysokości stałej renty feudalnej.

Prowadzone na tak wielką skalę interesy wymagały powstrzymania się od zbytniego angażowania w działania polityczne. I choć w październiku lub listopadzie 1790 r. Prot Potocki nabył od Józefa Stempkowskiego urząd wojewody kijowskiego¹⁴⁹ (dał zań ponoć 15000 dukatów) i wyjednał zgodę królewską na cesję, to zostawszy wojewodą nie zajmował się sprawami obywatelskimi. W kampaniach sejmikowych wyręczał się Stempkowski, a po jego śmierci Antonim Giżyckim. Dnia 14 lutego 1792 r. Potocki jako wojewoda kijowski zagajał sejmik województwa w Żytomierzu, którego obrady zgodnie z obietnicami

¹⁴⁷ E. Rostworowski, *op. cit.*, s. 183.

¹⁴⁸ BOss, 1778, s. 233.

¹⁴⁹ Ze względu na listopadowe sejmiki żytomierskie transakcję utrzymano w tajemnicy, na której zależało stronnictwu regalistycznemu. Dyplom Potockiego na województwo kijowskie nosi datę 28 marca 1791 r. Ciekawy opis przebiegu tej transakcji znaleźć można u J.D. Ochockiego, *op. cit.*, t.3, s. 69-70.

przesłanymi królowi przebiegały w duchu regalistycznym¹⁵⁰. Nie przeszkodziło to Potockiemu wysłać w marcu 1792 r. z Machnówki listy do Ignacego Potockiego i Kołłątaja, orędujące za zezwoleniem Ksaweremu Branickiemu na wyjazd do Petersburga¹⁵¹.

W kwietniu 1792 r. Potocki z ramienia króla i sejmu czynił starania o zaciągnięcie w Hollandii 2 000 000 złotych pożyczki. Polska zrobiła w owych kilkunastu latach niebywały skok gospodarczy. Bankierzy amsterdamscy potrafili odmówić kredytu własnemu rządowi i nikomu w Europie nie pożyczali wtedy pieniędzy, a Królestwu Polskiemu jeszcze wiosną 1792 r. stawiali do dyspozycji ogromne środki. Polskę, nawet okrojoną pierwszym zaborem, uważano za kurę znoszącą złote jaja¹⁵². – sam eksport zboża, dochodzący do Amsterdamu, stanowił wystarczającą porękę. Jednak wskutek postępów konfederacji targowickiej Holendrzy wycofali się z transakcji.

W ciągnięty do targowicy przez Szczęsnego Potockiego, z którym odbył długą konferencję 8 września 1792 r., Potocki bezskutecznie usiłował utworzyć tam drogę Kołłątajowi. U schyłku września 1792 r. wyjechał do Warszawy, by wraz z innymi delegatami targowiczian podążyć z dziękczynną deklaratcją do Petersburga. W oracji do Katarzyny II mówił stylem piętnującym Konstytucję 3 Maja. W dowód szczególnej łaski (był protegowanym Szczęsnego) pozwolono mu zostać nad Nową dłużej niż innym członkom delegacji. Potocki zamierzał wykorzystać swój pobyt dla starań o ukazy ułatwiające polski handel czarnomorski.

¹⁵⁰ J.D. Ochocki, *op. cit.*, t.3, s. 11-12.

¹⁵¹ Hetmanowa Branicka była ich klientką – chodziło o sprawy spadkowe po Potiomkinie. Z tego powodu Branicki chętnie widział by księdza Ossowskiego u swego boku, “żądając tego nie tylko z pobudek prywatnych swoich interesów, lecz razem niby z powodu widoków dobra publicznego”; Ossowski do Kołłątaja, Machnówka 21 III 1792, BPAŃiPAU, 197, k. 191-192. Kołłątaj, który nie chciał dopuścić do wyjazdu hetman do Petersburga, sądził, że da się tego uniknąć, jeśli pojedzie sam Ossowski jako “znający interesa prawne” doradca hetmanowej. Poseł polski w Petersburgu, Deboli, zasłyszawszy coś o tych planach, pisał z niepokojem do króla: “Nie rozumiemy jeszcze widzę, jak idą na świecie figle. Jeżeli dla namówienia pani Branickiej” ub naszych emigrantów miał tu być ksiądz Ossowski, to z całym swoim rozumem nic by nie poradził i bałamuctw by tylko narobił ... Gdyby tu ksiądz Osowski miał przyjechać, nie wyniknie z tego nic więcej jak wielkie banialuki bez najmniejszego pożytku”; Deboli do Stanisława Augusta, 10 IV 1792, AGAD, ZP, 415, k. 384-385.

¹⁵² Nikt w Europie, ani w Warszawie nie przypuszczał, że zaborcy rozszarpią tę złotodajną kurę. Z bankierów warszawskich jedynie Blank zorientował się co w trawie piszczy. Swoim partnerem holenderskim przekazał awansem kilkadziesiąt tysięcy dukatów w gotówce, upewniając ich – i Warszawę! – o swojej dobrej kondycji. Postarał się też, by Warszawa o tym fakcie wiedziała. Możliwe, że i Tepper coś przeczuwał, kiedy z udzielenia mu pożyczki niespodziewanie wycofał się bankier berliński Levi – a trzeba pamiętać, że z Levich był radcą dworu króla Prus! S.Bartkowski, *op.cit.*, s. 10.

W krachu bankowym roku 1793, który był prawdziwym końcem Polski, padł także i Prot Potocki¹⁵³. Dnia 16 kwietnia 1793 r. zwrócił się do generalności targowickiej z prośbą o zawieszenie wszczętych przeciw niemu przez wierzycieli procesów. Potocki utrzymywał, że jego realny majątek przewyższa długi, a zatem – wolny od nacisków spraw sądowych – będzie w stanie w drodze dobrowolnych umów z wierzycielami zaspokoić w ciągu trzech lat ich roszczenia¹⁵⁴. Być może z tymi staraniami należy wiązać podróż Potockiego do Petersburga u schyłku kwietnia 1793 r., w których korespondent Ignacego Potockiego domyślał się także starań o stanowisko w nowej administracji rosyjskiej na Kijowszczyźnie, tym bardziej, że w tym czasie Potocki w imieniu województwa kijowskiego zabierał głos w ankiecie generała gubernatora M. Kreczetnikowa na temat organizacji *zarządzania*. Na petycję Potockiego generalność targowicka odpowiedziała rezolucją z 13 maja 1793 r., zawieszając procesy, ale równocześnie wyznaczając komisję, która ustalić miała faktyczną wartość jego majątku. Wobec nacisku wierzycieli decyzja ta nie przeżyła targowicy. Dnia 27 września 1793 r. ustawą sejmu grodzieńskiego powołana została specjalna Komisja do rozsądzenia sprawy upadłych krajowych banków. Mocą jej wyliczeń w grudniu 1793 r. zajęto Potockiemu kantor warszawski, a niebawem także fabrykę perkali w Łysobokach. Prace tej komisji przerwał wybuch insurekcji warszawskiej.

Według projektu przedłożonego Radzie Zastępczej Tymczasowej w kwietniu 1794 r. najprawdopodobniej nie zrealizowanego, rozważano wciągnięcie do powstania milicji Potockiego z Łysoboków oraz pozostających tamże bez środków do życia ok. 100 robotników fabrycznych. Dnia 30 lipca 1794 r. decyzją Rady Najwyższej Narodowej Wydział Potrzeb Wojskowych został upoważniony do zajęcia fabryki sukieniczej Potockiego na Pradze. W wyniku umowy z administracją majątku Potockiego (organ ten został powołany przez komisję sejmu grodzieńskiego), fabryka została przez Wydział wydzierżawiona.

¹⁵³ Mechanizm tego krachu do dziś zastanawia historyków. Rozważając przyczyny upadłości, przypominają opinię Stanisława Augusta, że Potocki negocjował sumy znacznie przewyższające wartość jego majątku płacąc od zdeponowanych wkładów wysokie procenty. Nie zgubiło naszych bankierów utracuszostwo – akurat Prot Potocki żył jak protestant, skromnie, a pracowicie. I nie zgubiły ich nadmierne pożyczki udzielane magnatom – komuś musieli pożyczać wielkie pieniądze; a magnaci choć oddawali opornie, spóźniali się, ale mieli swe olbrzymie dobra i wcześniej czy później wypłaciliby się. Zgubiły naszych bankierów za małe rezerwy kasowe, a oni to lekceważyli, bo nie przyszło im do głowy żadne zagrożenie. Jak wieść niesie, stworzyli nawet swoisty fundusz rezerw kasowych; krążyły między ich kantorami oznakowane woreczki z pięciuset dukatami każdy, różniące się jedynie kolorami pierwotnych właścicieli.

¹⁵⁴ Wierzytelności wobec 250 podmiotów oszacowano na 1500000 czerwonych złotych; M.Grochulska, *Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej*, Warszawa, 1980, s. 234.

Kompetencji komisji sejmowej nie uznały władze rosyjskie, z ramienia których od 20 sierpnia 1794 r. do 19 lutego 1796 r. aktywa i pasywa Potockiego wylizowała Komisja Machnowiecka. Zaspokoili ona wyłącznie wierzycieli rosyjskich, lokując ich na dobrach Potockiego. Działalność analogicznej instytucji w zaborze austriackim – Sądu Szlacheckiego w Stanisławowie – nie przyniosła żadnych rezultatów. W wyniku porozumienia trzech zaborców od 3 czerwca 1797 r. do 1803 r. sprawę upadłych banków rozstrzygała Komisja Trilateralna, upoważniona do rewizji wszelkich poprzednich orzeczeń.

O schyłkowych latach Potockiego wiemy niewiele. Pewnikiem jest, że we wrześniu 1796 r. był w Lipsku, a stamtąd wybierał się do Warszawy. We wrześniu następnego roku przebywał w Petersburgu, starając się o funkcję syndyka unickiej diecezji mohylewskiej. Prawdopodobnie większość czasu spędzał w Machnówce. Zawsze czynny i przedsiębiorczy, mimo bardzo trudnej sytuacji nie rezygnował z prowadzenia działalności i utworzył w Cudnowie małą fabryczkę tabakierek papierowych, na których, jak na wszystkim stracił. Zmarł w 1801 r. mając niecałe 40 lat¹⁵⁵.

Prot Potocki należał do rzędu ludzi wykształconych. Cechowała go wrodzona ruchliwość, niepohamowana żądza ekspansji lub, jak wolą inni ambicja magnata dążącego do odegrania pierwszorzędnej roli i spełnienia wielkiej misji, a może też zgoła wielkopański kaprys, który sprawił że Prot Potocki oddawał się zawodowi zupełnie mu obcemu, nieznanemu. Obracając poważnym kapitałem finansowym nie był sam w stanie kontrolować jego przepływu. Potrzebny był do tego cały sztab ludzi, oddanych i uczciwych, których na własny koszt wysyłał na naukę bankowości do Anglii i Holandii. Jednak nie miał szczęścia przy ich doborze. Większość z nich na gruzach fortuny Prota Potockiego porobiła milionowe majątki¹⁵⁶. Nie lepiej przedstawiała się sytuacja w doborze oficjalistów w licznych dobrach ziemskich i manufakturach¹⁵⁷.

Nie ulega jednak żadnej wątpliwości, że wiele przedsięwzięć wyszło z fazy projektów tylko dzięki zaangażowaniu i poparciu finansowym Prota

¹⁵⁵ Podawana za Estreicherem na rok 1801 data śmierci Prota Potockiego budzi wiele wątpliwości, jednak nie udało się jej zweryfikować. PSB, t.27, s. 135.

¹⁵⁶ Prym w okradaniu swego pracodawcy wiodli kasjerowi kantoru machnowieckiego, kasjer kantoru warkowickiego, który po trzech latach pracy dorobił się ledwie 20000 złotych uchoił za uczciwego i porządnego człowieka. A.Andrzejowski, *op.cit.*, s. 74.

¹⁵⁷ Na gruzach jego fortuny wzniesli się w pierwszej kolejności wszyscy umiejący z nieszczęścia korzystać oficjaliści. Ochocki przemilcza ich imiona i nazwiska, nie chce bowiem, "by się dzieci ich rumieniły wspomnieniem, że ojcowie z łaski pana lub łupieży porobili znaczne dziś majątki, które ich na pewnej stopie stawiają w obywatelstwie. Pochodzenie zapomina się łatwo, jeszcze prędzej dobrodziejstwo, ale wyrządzone krzywda odzywa się często w sercach potomków"; J.D.Ochocki, *op.cit.*, s. 88.

Potockiego – najlepszym tego przykładem jest Kompania Czarnomorska. Szybko awansował do grona największych kupców i bankierów i pomimo, że pochodził z senatorskiego rodu – stał się mieszczaninem z wyboru. Należy bez wątplenia do liderów przemian gospodarczych schyłku XVIII w. i nawet fakt, że po kilku latach stracił na tych przemianach całą olbrzymią fortunę, nie może i tego zmienić.

RZEKA, MORZE CZY ŁĄD – DROGI POLAKÓW NA POŁUDNIE UKRAINY

Niemal od początku istnienia państwa polskiego, nieodparty urok i egzotyka terenów Południowej Ukrainy przyciągały myśli i kroki Polaków. Szlaki, którymi Polacy wędrowali na południe Ukrainy, przez wiele wieków nie miały jednego charakteru. Korzystano z dróg wodnych, ale przy progach czy kataraktach przesiadano się na konie lub wozy. Jechano wierzchem, lecz nieraz przeprawiano się przez rzeki, a gdy nadarzała się okazja wsiadano na łódzie. Charakter tych terenów sprawiał, że wyprawa wozami na wiosnę, gdy stopy odmarzając – rozmiękały, traciła sens. W tym okresie nawet wyprawa konna stawała się trudną. Rzeki natomiast pozostawały najatrakcyjniejszymi ciągami komunikacyjnymi. Również w zimie, gdy lód na rzekach dobrze stwardniał, na wielu terenach rzeki stawały się gładkimi trasami dla sań. Były okresy w historii gdy w podróżach korzystano głównie ze szlaków wodnych: rzecznych i morskich, były również takie, kiedy podróże lądowe odgrywały większą rolę.

Już w IX wieku droga “od Waregów do Greków” wiodła z północy wzdłuż rzek Rusi i dalej do Bizancjum. Na tych trasach nie należy się spodziewać odnaleźć Polaków. Jeszcze jest na to za wcześnie. Polski naród i świadomość jest w okresie formowania, jedyni ewentualni podróżni to kupcy, o których można co najwyżej powiedzieć, że należą do grupy słowiańskiej. Jednak nawet takich osób nie było w tym okresie zbyt wiele. Znacznie bardziej ruchliwymi plemionami były grupy germańskie, oraz grupy związane z kulturą śródziemnomorską.

Okolo 1000 roku na tych terenach niemal jedynymi szlakami handlowymi były rzeki Dniepr, Dniestr i Prut. Szlak dniesprzański od ujścia przedłużały szlaki morskie do Warny, Konstantynopola i Korczewa (Kercz), a także szlaki lądowe prowadzące na Krym. Rola rzek w tym okresie była olbrzymia praktycznie nie istniały na tych terenach handlowe szlaki lądowe. W porównaniu do pozostałej części Europy sytuacja była zupełnie wyjątkowa. Zagrożenie jakie stwarzali osiadli nad Morzem Czarnym Pieczyngowie, zmuszało do wyboru szlaku rzecznoego. Trudno określić możliwość używania tych szlaków przez ludność polską. Nie ma informacji o wyprawach Polaków w tym kierunku, w tym okresie.

Typowo lądowy charakter miały tylko szlaki, które Polacy pokonywali będąc więźniami tatarskimi. Z sześciu tradycyjnych tatarskich szlaków, wprowadzonych Polaków spotkać można było przede wszystkim

na szlakach: Wołoskim (przez Mołdawię na Pokucie), Kuczmańskim (na Podole), Czarnym (przez Braclawszczyznę na Wołyń). I chociaż podczas wypraw Tatarzy przebywali doliny rzek, były one trudną przeszkodą do pokonania. Trasy szlaków wiodły działami wodnymi pomiędzy większymi rzekami. Pierwszy ze szlaków, wołoski, zaczynał się u źródeł Ruszawy i Uszycy i zwracał się ku Pokuciu. Szlak kuczmański szedł przez uroczyska czapczackie nad rzeką Sawranią, wyczyskiwał brody Kadymy i Kuczmienia, wyprowadzając Tatarów na Podole. Z kolei szlak czarny przekraczał Dniepr na porohach, wiodł dalej na Czerkasy, Kaniów i Połonne w stronę Wołynia. Jeśli koniecznym było przepłynięcie się na drugi brzeg Tatarzy starali się przeprawy podejmować jeszcze na terenach kontrolowanych przez orę, zazwyczaj blisko ujścia rzek do Morza Czarnego. Było to spowodowane nie tylko względami zagrożenia ze strony przeciwnika, ale również charakterem brzegów rzek. Rzeki takie jak Dniestr czy Boh w środkowym i górnym biegu mają strome urwiste brzegi i bystry nurt, u ujścia zaś brzegi są płaskie a rzeka płynie powoli.

Po dokładnym splądrowaniu napadniętego obszaru Tatarzy wraz z łupami i jeńcami uchodzili w stepy. Jeńcy trafiali na Krym, z którego część wędrowała do Stambułu a część do Anatolii. Największym targiem niewolników był Bezastan (Wielki Bazar) w Stambule. Na terenach dzisiejszej Ukrainy były również centra handlu niewolnikami: Białogród (Akerman), Oczaków, Kaffa i Kilia. Jeńcy byli dzieleni już w drodze powrotnej z wyprawy według zamożności. Magnaci, bogata szlachta, mieszczenie, oficerowie, urzędnicy państwowi mogli liczyć na lepsze traktowanie. Targi o wysokość okupu zaczynały się już w Białogrodzie lub Oczakowie, jeśli zaś nie przyniosły rezultatu więźnia przewożono do twierdzy Czufut Kale, zwanej w Polsce Gródkiem Karaimskim. Nie wszyscy chcieli wracać do Polski. Ze znanych Polaków, którzy już w Turcji osiągnęli wysokie stanowiska państwowe, lub odegrali ważną rolę w rozwoju tych terenów, można wymienić: Kierdeja, Strasza, Wjciecha Bobowskiego, Bieleckiego, Białoskórskiego, Kamińskiego, Świderskiego czy Cegielskiego. Zwykli ludzie doświadczali losu gorszego. Pędzono ich pieszo setki kilometrów nad Morze Czarne, gdzie byli sprzedawani nowym właścicielom. Szacuje się, że w XVI wieku, Tatarzy uprowadzali rocznie 1000 Polaków.

Również obywatele Rzeczypospolitej wyprawiali się na Tatarów. W XVI wieku **Ostafi Daszkowicz** starosta czerkaski kontratakując dotarł aż na Krym. Starosta winnicki i braclawski **Przeclaw Lanckoroński** w 1528 dotarł aż pod Oczaków i zgarnął łupy. I wreszcie starosta barski **Jakub Pretfic** w 1542 również wyprawił się na Oczaków.

To właśnie charakter wypraw wojennych z obu stron tatarskiej i polskiej powodował wybór trasy lądowej. Przemieszczanie dużej liczby ludzi, sprzętu wojskowego wydaje się prostsze po drodze lądowej niż wodnej: morskiej bądź rzecznej. Desant wojsk na terenach zajętych przez nieprzyjaciela do dzisiaj pozostaje zadaniem wielce ryzykownym. Chociaż Kozacy ze swymi czajkami doskonale radzili sobie nie tylko na Dnieprze, ale również na Morzu Czarnym.

Pozostałe szlaki i drogi podróży, nie mające charakteru wojennych pochodów, mniej lub bardziej wiążą się z wodą.

W XVI i XVII wieku dużego znaczenia nabrała nowa trasa handlowa wiodąca z Północy na Południe przez Don i Dniepr. Ten szlak wykorzystywał istnienie dogodnej drogi wodnej – Dniepru. Miasta krymskie stanowiły ważne ośrodki tej drogi handlowej. Poza niewolnikami, handlowano tu drzewem, futrami, skórami, woskiem, tkaninami, kłami morsów. Większość tych towarów pochodziła z ziem Rzeczypospolitej i Rosji i choć handlem zajmowali się Włosi, Grecy, Żydzi, Turcy i Ormianie to można przypuszczać że wśród kupców można było znaleźć osoby uznające Rzeczypospolitą za swą ojczyznę.

Pierwsza podróż prawdopodobnie “Polaka” to wyprawa Giovanniego da Pian del Carpine i **Benedykta Polaka**. Po Wrocławiu odwiedzili Włodzimierz, dalej Kijów, Kaniów aż dotarli do pierwszego wielkiego obozu Tatarów na lewym brzegu dolnego Dniepru. Stamtąd przez równiny nad Dnieprem, Donem i Wołgą tzw. Kumanię dotarli do obozu Batu-chana koło Astrachania. Podróż ta odbywała się wyłącznie konno, prawdopodobnie przy pomocy rozstawnej tatarskiej poczty. Dotarli do Mongolii i wrócili podobną drogą.

Wcześni podróżnicy polscy na południowych terenach Ukrainy to w głównej mierze posłowie do chana krymskiego. Co ciekawe przy wielu opisach podróży pojawiają się nazwy rzek, co sugerowało by, znaczną ich rolę podczas podróży. Poseł **Erazm Kretkowski** miał ponoć być: “gdzie Dniestr szumnie pędzi” i miał widzieć “Istr (Dunaj) dwuramienny”. Kolejny poseł **Maciej Strykowski** znał Dniepr, Dniestr, Prut, Seret, Boh, Don i Dunaj. Do Tatarów posłowali również Andrzej Taranowski, Marcin Broniewski. Ten ostatni oprócz samego Krymu zwiedził znacznie rozleglejsze tereny, co zaowocowało wydaniem 20 stronicowej pozycji *Tartariae descriptio*. Był to pierwszy opis Krymu, północnych wybrzeży Morza Czarnego i Zaporozża, zaopatrzony w mapę.

Lata 1715-1720 to podróże i działalność misyjna księdza Michała Ignacego Wiczorkowskiego na Krymie.

Omawianych terenów nie ominął również polski ruch pielgrzymkowy, który rozwinął się w XVIII wieku. Pielgrzymi do Ziemi

Świętej udawali się zazwyczaj do Włoch i z Wenecji do Palestyny. Druga trasa wiodła poprzez Mołdawię do zachodnich wybrzeży Morza Czarnego i stąd statkiem do Stambułu i dalej do Jafy. Nieco odmienną trasę sprawdziła w 1760 roku Salomea Regina Pilsztynowa. Z Chocimia drogą lądową dotarła przez Besarabię do Kili w delcie Dunaju i dalej do Stambułu już statkiem.

Po pierwszym rozbiórce Polski i wysokich cłach na towary polskie idące przez Prusy, zainteresowanie polskich handlowców zwróciło się na wschód. Korzystny traktat handlowy z Rosją, nowo wybudowane drogi bite i sieć dróg wodnych umożliwiło Polsce ten kierunek ekspansji handlowej. W tym czasie powstał Kanał Ogińskiego, łączący Niemen z Prypecią i Dnieprem, na koszt państwa wybudowano Kanał Królewski, łączący Prypeć z Bugiem, a przez to Morze Czarne z Bałtykiem. Wszystkie te prace nad uregulowaniem polskich dróg wodnych śródlądowych przyczyniały się oczywiście do wzmożenia ruchu handlowego, ale równocześnie wykazywały, lecz w pełni nie wystarczały.

Bezpośrednio po drugim rozbiórce bilans handlowy ziem polskich przedstawiał się katastrofalnie, a wysokość przywozu dwukrotnie przewyższała wartość wywozu, to później sytuacja zaczęła się zmieniać na lepsze. Odgrywało w tym dużą rolę usprawnienie komunikacji lądowej i wodnej. Wobec potrzeby rozwoju handlu polskiego paląca stawała się potrzeba jak najtańszego transportu. Eksport produktów rolnych, zwłaszcza zboża, mógł być z pełną korzyścią realizowany tylko przy swobodnym wyzyskaniu najtańszego rodzaju transportu, a mianowicie dróg wodnych śródlądowych i morskich. Uregulowanie dorzeczy Bugu, Prypeci, Dniestru i innych rzek płynących bezpośrednio lub pośrednio do Morza Czarnego stwarzało możliwość transportu polskich produktów tym morzem i dalej Morzem śródziemnym na zachód, co mogło rozwiązać problem handlu dalekosiężnego.

W 1775 roku przy ujściu Dniepru wybudowano nowy port Chersoń i ustanowiono wolną żeglugę na Dnieprze. Gdy Polska okazała zainteresowanie tą drogą wodną, wydany został w roku 1782 ukaz ustanawiający wpuszczanie polskich towarów bez cła. W Krasnosielcach utworzono komorę dla towarów polskich splewianych Dnieprem, zaś pod koniec roku 1784 ogłoszono Chersoń wolnym portem. W tych okolicznościach powstało w 1782 roku polskie towarzystwo akcyjne – Kompania dla Handlu Wschodniego. Kompania ta posiadała kantor w Chersoniu. Również w Chersoniu, rok później powstała polska placówka konsularna, kierowana przez **Antoniego Złotnickiego**, mająca sprawować opiekę nad polskim handlem zagranicznym i żeglugą oraz pośredniczyć w nawiązywaniu nowych stosunków handlowych. Początkowo Kompania

dostarczała towary tylko do Chersonia, dalej wędrowały na statkach obcej bandery. Dyrektor towarzystwa i główny jego udziałowiec **Prot Potocki** w roku 1784 doprowadził do kupna pięciu statków (“Polska”, “Ukraina”, “Podole”, “Jampol”, i “Św. Piotr”), na których od tej pory polskie płody rolne trafiały do Aleksandrii, Marsylii, Barcelony. Choć brak danych dotyczących składu załóg tych jednostek, to zdaniem J. Pertka, w przeważającej mierze byli to Polacy. W 1788 roku po wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej Kompania zaopatrywała armię rosyjską walczącą na Bałkanach i na Morzu Czarnym. Po krótkotrwałej wojnie rosyjsko-polskiej i drugim rozbiore Polski Kompania ogłosiła upadłość.

Rok 1780 to również czas zainteresowania się problemem spławu towarów Dniestrem – jedyną rzeką Polski, mającą bezpośrednie ujście do Morza Czarnego. Nie uregulowane koryto tej rzeki, liczne progi i katarakty, brak dokładnych map oraz fakt, że ujście znajdowało się w rękach tureckich bardzo utrudniało wykorzystanie tego szlaku. Pomimo tych trudności Polacy zaczęli uprawiać spław Dniestrzański. Aby uniknąć niebezpieczeństw tworzonych przez samą rzekę, towary spławiano na sposób flisaczy, na tratwach z pni drzewnych. Aby uniknąć trudności ze strony władz tureckich, kierownik spławu musiał wykazać się sprytem i zręcznością aby zawrzeć odpowiednią ugodę z lokalnymi władzami tureckimi. Już w roku 1780 na spławach związanego drzewa ze swoich lasów wysłał do Akermanu ładunek mąki i warzyw starosta olchowiecki Koziobrodzki.

Starosta Koziobrodzki nie był jedynym pionierem, jednak dopiero od roku 1783, w związku z rozpoczęciem działalności Kompanii dla Handlu Wschodniego, żegluga na Dniestrze zaczęła się ożywiać. W latach 1783-1784 brygadier wojska koronnego Dzierżek, zakupił od Rosjan cztery baty (płaskodenne barki) i na nich spławiał towary do Akermanu.

W roku 1784 książę de Nassau-Siegen silnie związany ze środowiskiem polskim, popłynął pustym galarem do Benderu i opracował mapę rzeki od Żwanca do Benderu. Następnie drogą lądową dotarł aż do Izmailu, a stamtąd do Konstantynopola. Książę zamierzał uczynić z Dniestru drogę wodną dostępną nie tylko dla spławu większej ilości drzewa na maszty i budulec okrętowy (dla Hiszpanii), ale również i dla większych jednostek rzecznych. Dwa lata później zakupił od Walerego Dzieduszyckiego, również uprawiającego spław dniestrzański, dwa statki i przewiózł na nich polskie towary do Akermanu i dalej do Marsylii. Na statkach pracowali ludzie Dzieduszyckiego m.in. szyper Bocianowski.

W 1786 roku z Ladawy wypłynął całą flotyllą Walery Dzieduszycki (statki Dzieduszyckiego, Potockiego i Wilamowskiego). Niemal całą flotę doprowadził Dzieduszycki do Akermanu (jeden statek rozbił się przy

zderzeniu z innym statkiem). Dalej konwój pod opieką już Konczyckiego i Tatomira dotarł do Stambułu. Statek dowodzony przez Konczyckiego nie miał prostego rejsu. Najpierw trafił do Oczakowa, stamtąd do Trapezuntu u wybrzeży Anatolii, do Warny, dalej do wybrzeży krymskich, do miejscowości Koczubej i z powrotem zawinął do Akermanu, skąd po trzydniowym postoju dotarł do Stambułu. Błądzenie po morzu Konczyckiego trwało 43 dni.

W 1787 roku Tadeusz Czacki zrewidował pomiary rzeczne księcia de Nassau-Siegena i uznał je za poprawne. W ramach działalności badawczej dróg wodnych wschodniej części kraju w latach osiemdziesiątych XVIII wieku udał się do Mołdawii, gdzie z miejscowym hospodarem przeprowadzał rozmowy w sprawie regulacji Dniestru. Wojna rosyjsko-turecka przekreśliła te plany.

I jeszcze jedna podróż, tym razem nie o charakterze handlowym. W roku 1784 odbył podróż czarnomorską w drodze do Egiptu Jan Potocki. Znany ten podróżnik płynął z Chersonia, przez Stanisław do Oczakowa i dalej do Stambułu. W tym przypadku Południe Ukrainy było zaledwie przystankiem, spełniło funkcję tranzytową. Tu bardzo często zmieniano środek transportu z lądowego na morski, lub z rzecznoego na morski. Zdarzały się również takie sytuacje gdy barkami rzecznoymi kontynuowano podróż na otwartym morzu (podróż Dzieduszyckiego i Konczyckiego).

Polacy korzystali z szlaków jakie tworzyły Dniepr i Dniestr, brak natomiast informacji by wykorzystywali Boh. Może to wynikać z wielkości tej rzeki, której przepływy trudno porównywać już z Dniestrem, a co dopiero z Dnieprem. Już około 1000 roku zarówno Dniestr jak i Dniepr ważnymi rzecznoymi szlakami handlowymi. Boh już wtedy leżał na uboczu zainteresowań ówczesnych handlowców. Położenie Bohu między dwoma większymi i bardziej atrakcyjnymi dla handlu rzekami określają już wówczas peryferyjne położenie leżącego centralnie Bohu. Dniepr wraz ze swymi dużymi dopływami Desną i Prypecią tworzą cały system wodny, który można wykorzystywać jako drogę handlową. Charakterystyczną cechą Dniestru jest na całej jego długości brak większych dopływów. Dniestr tworzy swego rodzaju pojedynczą magistralę wodną, na większości trasy silnie odizolowaną wysokimi, stromymi brzegami od otaczających terenów. Szybki nurt Dniestru również nie ułatwiał wykorzystania tej rzeki jako drogi wodnej, znacznie bardziej "luksusową" rzeką był Dniepr (nawet uwzględniając jego porohy).

Woda odgrywała specyficzną rolę w przemieszczeniach ludności na terenie południowej Ukrainy. Podróż rzeką nie męczyła pasażerów, tak jak np.: jazda wierzchem czy wozem. Przede wszystkim jednak, droga wodna oferowała bezpieczeństwo, co na tych terenach było wielką zaletą. W wielu

okresach historycznych Polska z racji swego położenia i sytuacji politycznej szczególnie była zainteresowana wykorzystaniem i rozwojem dróg wodnych. I choć Tatarzy trasami lądowymi przepędzili znacznie więcej obywateli Rzeczypospolitej, to właśnie na szlakach rzecznych zaznacza się najbardziej obecność Polaków.

ЛІТЕРАТУРА

1. Historia Europy Środkowo-Wschodniej T. 1, 2000, pod red. Wojciecha Polaka, Lublin
2. Kuczyński A. Polskie opisanie świata
3. Pertek J., 1957, Polacy na szlakach morskich świata, Gdańsk
4. Piskozub A. Morze w dziejach cywilizacji
5. Podhorodecki L., 1987, Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w., Warszawa, KiW
6. Słabczyński W. i T., 1992, Słownik Podróżników Polskich, Warszawa
7. Słabczyński W., 1988, Polscy podróżnicy i odkrywcy, Warszawa, PWN

УДК 94(438)“14/15”

Гродецька, Валентина

ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ШЛЯХТИ В БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

Розглядаючи прошарки суспільства Речі Посполитої, а саме південно-східної території – Брацлавщини – варто звернути увагу на статус шляхти, як польської, так і полонізованої – української. Особливості цього статусу полягають у правовому та звичаєвому аспектах.

Зупинимося на правовому аспекті. Головним критерієм вирішення панів з-поміж шляхти служив факт володіння вотчиною, тобто землею. Володіла вотчиною місцева шляхта – бояри, яких Н.Яковенко називає алодистами [1], а також польська шляхта.

Перші землю володіли з давніх-давен, що, в свою чергу, засвідчувало родовитість місцевого шляхтича. У XIV ст. в момент входження українських земель до Великого князівства Литовського, присягала на вірність новому сюзерену, не ламала звичної суспільної моделі. Данницька залежність руських князів від Орди стала причиною особливого правового статусу. Місцеві бояри-шляхта змушені були відбувати військову службу. Князі були зведені в службовому розумінні до становища кінних слуг – проміжної групи, що з плином часу розпадалася на боярство-шляхту та замкових слуг. Представники шляхти в Польщі не мали такого звичаю. Принцип виконання військової повинності на користь короля був прийнятий лише серед шляхти, що прийшла у Брацлавщину. Володіння вотчиною означало виконання обов'язку особистої явки на війну. М.Довнар-Запольський називає цей акт “актом підкорення приватної особи державному началу”.

На Брацлавщині військова служба носила специфічний характер. Так, якщо на Київщині власники вислуг були зобов'язані ставати при воеводі особисто, а пани – виставляти своїх слуг, то на Брацлавщину разом з експансією шляхти з Польщі було принесено польську практику виставляти власне ополчення – “почти”, і то під власними корогвами. Готовність такого загону повинна була бути цілковитою, якщо взяти до уваги, що Брацлавщина лежала на шляху постійних нападів татар та турків, то утримання такого загону коштувало надзвичайно дорого.

Так, згідно з переліком “панів ротмістрів українських” 1627 р., сторожові кінні роти кварцяного війська очолювали Семен Байбуза, Ян Мелешко, Олександр Пісочинський, Федір Воронич, Януш Тишкевич, Темрюк Шимкович, Клещовський і Микулинський. Це стосується

рот, виставлених князями, старостами українських замків. Служба шляхтичів у війську фіксувалась у реєстрах Скарбу Коронного.

У переписі 1579 р. рота брацлавського воєводи Януша Збараського нараховувала 300 вершників. Вона складалася з почтів Федора Бокія, Павла Покривницького, Лавріна Безсекирського, Михайла Марковського, Захаріаша Розношинського.

Боплан, описуючи озброєння воїна-гусара, називає: шолом, панцир, наруччі, наколінники, довгий спис, палаш – короткий меч, рапіру, шаблю і бойову сокиру. Найдешевший кінь, за визначенням Б.Папроцького, коштував 200 злотих наприкінці XVI ст., а у середині XVII ст. Боплан оцінює такого коня у 700 злотих [2].

За уставою 1567 р. почт не міг перевищувати 10 коней. Можна лише припустити, наскільки мав бути багатим польський шляхтич, щоб утримувати та виставляти такі загони.

Малозаможна шляхта, переважно українська, становила основу гусарського війська, але пізніше почали утворюватися козацькі роти. Та й служба у польському війську стала засобом заробітку грошей.

У 1587 р. квартальна плата кварцяного гусара коштувала 15-18 злотих; вояка козацької роти – відповідно 12-15 злотих. На початку XVII ст. платня зросла відповідно до 20-30, 20-28 злотих [3].

На Брацлавщині кварцяного війська не існувало. На протипагу йому були шляхетські корогви та козацькі загони. Варто нагадати, як відбувався збір кінної роти в XVII ст., за свідченнями Шимона Старовольського: “Шляхтич, бажаючи зтягнути корогву, їхав до 200 або 300 шляхтичів, питаючи, чи вони не хочуть служити разом з ним. І принаймні 30 шляхтичів складали одну корогву, виставляючи до неї по 3-4 коня”. Решту мусив придбати сам шляхтич [4].

Загони, які виконували патрульну службу на кордоні зі степом, пізніше перетворювались на кварцяне військо. Воїнами у ньому були вихідці з Волині, Київщини, а перед усім – з Брацлавщини. Причиною цього було її географічне розташування, а саме – близькість до південно-східних кордонів Речі Посполитої. Цікавим, на думку автора, є такий факт. У ротах польських шляхтичів в основному служили не поляки, а шляхта з руських воєводств, яка внаслідок певних обставин втратила власність і службу в війську сприймала як одне з джерел заробляння грошей. І навпаки, у ротах української шляхти служили представники дрібної польської шляхти. Януш Збараський мав у своїй роті почти Федора Бокія, Павла Покривницького, Лавріна Безсекирського. Михайла Марковського, Федора Горайна [5]. Це представники руської шляхти.

А через 44 роки син останнього, Максим Горайн отримав у 1633 році від короля Владислава IV привілей на писарство: “Король відмічає його патріотизм та відданість державі” [6].

Звернімося до правового статусу польської шляхти. Зрозуміло, що немає проблеми з походженням шляхти рангу Замойських, Любомирських. Конєцпольських, Потоцьких. Натомість не вся шляхта, що направлялась у Брацлавщину з Польщі, була гербовою. Актові книги Коронної метрики містять чимало справ, що стосуються відстоювання шляхетських прав. Так, у справі від 30.10.1602 року було дозволено брацлавському підкоморному П'ясочинському поїхати до Орди [7]. Невідомо, з яких причин поїхав П'ясочинський до Орди, можливо, щоб відвезти данину, але коли він повернувся у 1608 р. до свого маєтку, дізнався, що втратив усе майно, до того ж втратив усі звання шляхтича. П'ясочинський подав позов до суду. І декретним записом в актових книгах Коронної Метрики було відновлено усі його права та привілеї як шляхтича [8].

Другим прикладом може бути судова справа щодо встановлення прав шляхетства недруга Адама Киселя – Грузевича. Грузевич був адвокатом сторони, з якою судився Кисіль. Останній вважав для себе не гідним судитись з нерівним собі. Усі намагання довести шляхетство Грузевича закінчилися поразкою [9].

Як уже згадувалось, правовою основою в Речі Посполитій були Литовські Статути (1566, 1588 рр.).

Кожен шляхтич, чи то руський, чи поляк, мав обов'язок “с каждых осми служб ставити пахолка на добром кони, во зброй, з дровом, с прапором, на котором бы был панцер, шолом, меч або корд, сукня цветная, павеза и острога две” [10].

Шляхта, що не мала підданих, т.зв. ходячкова, зобов'язана була особисто їхати на війну. У разі неявки відбувалась повна конфіскація майна. Це, до речі, був один із шляхів розорення, в т.ч. і польської шляхти.

Зважаючи на період постійних війн Речі Посполитої з турками, ця справа була гостроактуальною. Спорядження військового почту могло тягти за собою заставу особистого маєтку. Прикладом може служити факт грошової позики княгині Ганни Четвертинської у брацлавського воєводи Януша Збарзького під заклад маєтків Яровиця Чолниця, Сокиричі, Озеро та частини Четвертинського замку від 6 жовтня 1572 р. [11]. Питання закладу маєтків досить дивне у випадку кн. Четвертинської, оскільки цей рід ніколи не вважався бідним. Пояснення цьому може бути досить банальне – дефіцит готівки.

Беручи до уваги, що Брацлавщина була гарячою точкою, тому що до загальнодержавних експедицій додавались постійні виїзди на патрулювання кордонів Речі Посполитої, шляхта Брацлавщини, можна вважати, жила на “військовий лад”. Політична правоздатність шляхетського елемента у “шляхетській демократії” Речі Посполитої привела до розширення політичних його прав у 1547-1566 рр. Домагання шляхти щодо своїх прав були реалізовані у Другому Литовському Статуті, прийнятому на Віленському сеймі 1565-1566 рр. і запровадженому в дії з 26 січня 1566 р. “Права Статуту” виступали як головний пункт шляхетських вимог. Зокрема, шляхта виставляла клопотання про безмитний вивіз збіжжя і лісових товарів зі шляхетських маєтків, про встановлення сеймового контролю за випуском монети і витратами зібраної серебщини, про утворення виборних земських судів у повітах за польським зразком, про відміну підводної повинності та інші [12].

Віденський привілей 1565 р. проголосив створення системи виборних повітових сеймиків і регулярних вальних сеймів із правом шляхти брати у них участь. Після останнього уточнення адміністративно-територіального поділу, що було проведене у 1565-1566 рр. і зафіксоване у “Списанье поветов Великого Князства Литовського и владников в них”, у Брацлавському воєводстві було утворено один судовий повіт – Брацлавський [13].

Отже, здобувши привілеї, польська шляхта після 1569 р. стала переносити в українські землі – новоутворені воєводства – своє право. А опинившись у сусідстві з польським шляхтичем, український боярин, князь намагався отримати ті ж самі привілеї.

Серед інших джерел важливе значення мали: звільнення шляхти від сплати мита; дозвіл на вільне відчуження усіх видів землеволодінь; визначення за феодалами права власності на усі землі, що були надані Казимиром IV.

Польські шляхетські права були більш послідовними і прозорішими, але водночас складнішими, як, наприклад, процедура “виводу шляхетства”. Як це виглядало, згадувалось вище.

Мати власний шляхетський герб теж стало необхідністю в Речі Посполитій. Якщо польська шляхта його мала, то для українського шляхтича це стало одним з першочергових завдань.

Для прикладу можна згадати герби брацлавських зем'ян Байбузів, Томковичів, Ходіївських, котрі власні печатки перетворювали на герби, як знак нових обставин. Тож не випадково, що королівська корона “примірялась” до найпомітніших представників української князівської знаті. Стефан Баторій, високо оцінюючи організаційні та військові здібності брацлавського воєводи Януша Збарзького, відзначав:

“Якби польська вольність шукала королів удома, а не на чужині, Януш був би гідним королівської корони” [14]. У листі від 25 травня 1579 р. до свого зятя Кшиштофа Радзивілла князь Костянтин-Василь Острозький скаржився на канцлера Я.Замойського, який пише латиною листи до шляхти прикордонних воєводств [15].

Після Люблінської унії 1569 р., коли польська шляхта, керуючись засадами рівності, зіткнулась з неприхованою погрозою від князів. Це викликало гостре обурення. Не раз доходило і до конфліктів. Наприклад, кепкували над поведінкою Януша Збараського, підкреслюючи ще словами його ж примовки: “Горілку пий, баламуттю жий, правди не кажи” [16].

Шляхетське суспільство Польщі XVI-XVII ст. було односкладним, як характеризує це згадуваний у праці Станіслав Оріховський: “Нарешті, рівністю поляк перевершив усі інші королівства: не маєш у Польщі ні князів, ні графів, ані жодних княжат: увесь народ і загал польського рицарства замикається оцим єдиним словом: “шляхта” [17].

З вимиранням князівських родів, наприклад Острозьких, починає все змінюватись на користь польської шляхти. Тому не дивують слова Мелентія Смотрицького у “Треносі” 1610 р. Саме йому належать слова: “Не віра робить Русина Русином, Поляка Поляком, Литвина Литвином, а народження і кров руська, польська та литовська” [18].

Закінчити хочу парафразою, поширеною в українсько-польському суспільстві XVI ст. – “Rex fit, dux nascitur” – “Королем стають, князем народжуються”. А українська частина населення, хоча й органічно поєднувала усвідомлення свого “руського” походження, але з відчуттям приналежності до польської “політичної” нації *gente Ruthenus, natione Polonus*.

Однією з рис, які визначали характер життя в українських землях кінця XVI – I пол. XVII ст. були безперервні т.зв. домові війни шляхти. В умовах її майже надзаконного становища в Речі Посполитій подібні воєнні акції набирали форм то спонтанного грабіжницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжнародних питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку. Закономірним було те, що явище жадоби призводило до збройних сутичок, наїздів та розбійницьких нападів на сусідів з метою пограбування та привласнення їх земель, майна, скарбів. Один із сучасників тих подій, польський історик і публіцист Ш.Старовольський, вказував, що “шляхта спішила на грабіж як оси на мед” [19]. Земельно-майнове забезпечення та

правові норми, що існували тоді в Польщі, надавали представникам шляхетської верстви високого статусу в суспільстві та відчуття гідності і свободи.

Першим важливим моментом в організації наїзду на двір сусіднього шляхтича, що часто вирішував успіх усієї акції, був удалий вибір часу для нападу. Особливо це характерне у тому випадку, коли наїзд було вчинено невеликою групою людей.

З цією метою організатор акції користувався послугами інформаторів, шпигунів. При цьому іноді вказується прізвище, що свідчить про їх наявність. Якесь жінка виконувала роль шпигунки під час організації наїзду кн. Петра Збарзького на садибу пана Федора Дедеркала (1603) [20].

Швидше за все, “шпигуни”, люди чимось зобов’язані або підневільні, інформували про всі значні події.

Крім нападів у моменти відсутності господаря, популярним був також не дуже лицарський варіант – обрання часу наїзду одразу після смерті власника сусіднього двору. Так, князем Петром Збарзьким був захоплений двір Г.Ельжбети Гулевичової у м. Ожоговцях (1601 р.) після смерті її чоловіка Себастіяна Кошляковського [21].

На основі поактових підрахунків (приблизних) з актових книг кінця XVI – поч. XVII ст. можна зробити висновки щодо зміни інтенсивності шляхетських наїздів протягом року. На це впливали мета та природні умови. У “літній” період (квітень – вересень) найбільша інтенсивність припадає на кінець липня – початок вересня, коли нападники, поряд із захопленням дворів, мали на меті й вивезення збіжжя з ланів. Використаймо обрахунки Олега Мальченка, який вказує, що 71% з кількості усіх наїздів припадає на літо [22].

У скаргах часто подається приблизна кількість нападників під час набігу. Для захоплення невеликого двору земського писаря Северина Судимонтовича Кропивницького в с. Скуринцях брацлавський і вінницький староста Юрій Струсь організував загін у 2000 чоловік [23]. Чисельністю вражали загони кн. Збарзького у 1563 р. – кілька сотень чоловік [24]; Синявського у 1643 р. – 4000 чоловік [25]; Станіслава Конєцпольського в 1645 р. – 600 чоловік [26].

В актових документах вживаються різні вирази для визначення кількісної величини загону нападників (“юрби”). Так, їх називають “немалим ершаком людей”, “людей тумулть немальї”, “войско людей”, “гуфом не малымь”, “купа людей” [27].

Серед нападників були й іноземці-найманці. Так, Синявські в 1643 р. в одному з наїздів вислали загін з угорців, волохів та німців [28].

У загоні Синявського, що мав ділити землі з князями Четвертинськими, було 800 найманців [29].

Навіть неосілі шляхтичі середнього достатку, як Вацлав та Ян Кречковські, могли дозволити собі здійснити напад на двір шляхтича Мормиля (с. Жерденівка у Брацлавському воєводстві) [30].

Як і всі найманці, вояки з почтів безболісно переходили від одного патрона до іншого. Так, у 1606 р. шляхтич Іван Сулима служив у кн. Януша Острозького і з невідомих причин (може, сварка), перейшов на службу до кн. Януша Збараського, прихопивши багато грошей. У позові на кн. Януша Збараського про цей вчинок записано, що “гроши стрелцом належачие две тысячи золотых полских нероздавши тых пнезен стрелцомь его мести пана краковского, пана своего часу тепер недавного зрадив” [31].

Або кременецький зем'янин Андрій Чолганський згадувався в переписі русько-литовського війська 1565; у 1567 р. він же виступає під час перепису як слуга кн. Костянтина Острозького [32].

Брацлавський і вінницький староста Юрій Струсь у 1582 р. залучив до свого походу на маєток Северина Кропивницького вінницького підстаросту Юрія Корецького. У загоні підстарости було багато шляхти, а також брацлавські возні (Семен Сабаровський та Федір Братковський) разом “зъ войтомь и зъ мещаны его королевское милости, Винницкими, й съ поддаными волости Винницкое, з сель зъ Мезякова и Хижинець” [33].

Брали у наїздах участь і жінки. Це давало їм можливість поряд з чоловіками бути активними учасницями громадсько-політичного життя, перейматися усіма суспільними подіями та явищами, зокрема тими, що відбувалися всередині шляхетської верстви. Саме тут проявлялися найяскравіші риси войовничого руху та амазонського феномену шляхтянок, коли основною домінантою їх життєвих позицій стало відстоювання своїх прав та інтересів зі зброєю в руках, виборювання нових маєтностей та земель, встановлення своїх порядків. Прямо з маршу загони оточували двір. Загін брацлавської каштелянки Ізабели Семашко і коронної канцелярині Катерини Замойської у 1640 році усе село Мощани “беручи своїх помічників, услуг та підданих до пултори тисячі згромадивши, армадою розною, великою та малою, то ест деяком одним, гаковницами. Мушкетами, кобилами і іншим оружьем войне узброїла ...оступом й облавою оточивши спалили двір власника” [34]. Характеризуючи грабіжницькі наїзди та напади українських шляхтянок у досліджуваний період можна виділити такі форми їх соціалізації: участь у вирішенні поземельних питань з сусідами-шляхтою та участь у колонізаційних процесах на прикордонних територіях. Тип жінки-

амазонки сміливо можна застосувати до брацлавських шляхтянок, бо саме умови життя на прикордонних територіях спонукали жінку на проявлення енергійної поведінки та напівчоловічої натури. З точки зору закону участь шляхтянок у постійних домових протистояннях та шляхетських “гвалтах” і грабунках фіксувалася на рівні дрібних приватних злочинів. Дія терміну давності встановлювалася не більше 3 років. Цей вид правопорушень не вважався злочином проти гідності і честі людини, хоча чимала кількість скарг у актових книгах ставить під сумнів наявність у них таких рис, як шляхетська гідність. Але правова практика спростовує тогочасні моральні норми щодо шляхетства і ставить їх над законом, гарантуючи їм привілейований статус. Міра та термін давності покарання були чітко визначені за Литовським Статутом 1529 р. (арт. 27, розд. VII). Якщо протягом цих років до суду не заявлено про напад, шляхтянка була звільнена від покарань. Система баніцій для жінок діяла лише після вироку Коронного Трибуналу у Любліні, хоча подібні рішення виносились на рівні місцевих судів.

Як видно, до унії вінницьке і брацлавське староства ніколи не надавалися полякам. Після унії, окрім небожа владики Гедеона, українця Олександра Балабана, вінницькими та брацлавськими старостами були лише поляки.

Перший вінницький староста поляк Юрій Струсь збройною силою вигонить шляхтича-українця С.Кропивницького з його власності – с. Скуринців – і передає полякові А.Хруслинському. Це доводить лист від 31.XII.1603 р., у якому державцями Скуринців виступають вже А.Хруслинський та його дружина Гелена Якушинська. Отже, Кропивницький змушений був залишити Вінницький повіт [35].

Із часів старостування Струся спостерігається тенденція переходу земель у володіння старостів-поляків, шляхтичів, що мали протекцію старости та католицьких монастирів.

Наприклад, староста Ян Одривольський відступає у 1643 р. вінницьким домініканам площу над річкою Вінницею, що й А.Калиновський дав у користування панові Ф.Ласкові під місто. Домініканам дозволено на цій землі збудувати фільварок. Оскільки Ф.Ласко був сином вінницького гродського судді Михайла Ляска, українця, цей перехід відбувся симптоматично. Одержуючи від староства з належними до нього селами й господарськими землями величезні прибутки, вінницькі старости були найбагатшими шляхтичами [36].

Найвизначніший великий землевласник-поляк на території Брацлавщини у 40-х рр. XVII ст. – спадкоємець старост Калиновських Михайло Калиновський. Окрім згаданих маєтків – містечка Стрижавки й с. П'ятничани, – Михайлу Калиновському належать землеволодіння

містечка Соколівка та Кішинець, містечко Камінь, села Гушинці, Гурка й Сальник, хутір Орлівка, містечко Гулівці, села Писарівка й Ладанка, Старі Яцківці й слобода Яцківці, містечко Тростянець (Адамгород), села Стратіївка й Григорівка.

Заповітом від 31.X.1623 р. нащадок давнього українського роду Кмитичів Степан Черленковський фундує в Черленкові конвент домініканців та залишає певні кошти вінницьким єзуїтам, а 14.VIII.1646 р. вдова Мар'яна Микулинська записує вінницьким домініканам 3600 злотих польських на своїх маєтках Почапинці та Слобода Миколині [37].

Як були економічно знесилені й політично безвладні рештки української шляхти Брацлавщини вказують такі два факти. Року 1639 король без будь-якого опору шляхти закриває Вінницьку колегію при Братському монастирі тільки за те, що вона стояла на перешкоді Вінницькій єзуїтській колегії в її діяльності. Зате в інструкції послам Брацлавського воеводства до сейму від 13.IV.1647 р. їм доручено подбати, щоб Вінницькій єзуїтській колегії стверджено було всі ті маєтки, що їх мала колегія [38].

В еволюції суспільних відносин у Брацлавському воеводстві в другій половині XVI – першій половині XVII ст. неабияку роль відіграли (окрім релігійного світогляду) зміни національного складу. За ілюстраціями першої половини XVI століття, шляхта Брацлавщини, за окремими винятками, належала до стародавніх українських родів. Окрім того, шляхетська власність, зокрема у Брацлавському повіті, якщо й належала полякам, то це не означає, що власники там мешкали. Спроби польських королів запровадити польське землеволодіння зустріли рішучу відсіч.

Так, 1 листопада 1538 р. “панове рада, княжата, панята й уся шляхта Великого князства Литовського”, тобто литовський сейм, протестують проти надання замкового села Вонячин, що було перед тим у держанні славетного героя степів черкаського старости Остафія Шашкевича, полякові зі Шлезка Претвичу, а саме:

“...Ваша милость... рачие у в отчизну дати село на имя Вонячин неякомуй Претвичу, Слежаку, недалеко Вницы, яко бы тоє село мело быть вделено в коруну. Тут ваша милость рачи обачити... естли же то не ест з нарушеньем прав и статуту всего панства великого князства Литовського...” [39].

Наскільки однонаціональним та патріотичним було населення Брацлавщини ще наприкінці 70-х рр. XVI ст., свідчить лист-протест від 7.VII.1576, з яким до короля Стефана Баторія звернулася “вся шляхта рышарство воеводства Браславского”, а саме: “...Дан суть лист... братьи нашей... писмом Польским писаные, позываючи их перед маєстат нашей

королевской милости... Хотях... за постановленьем унии, листы с канцлерыи вашей королевской милости не иным, одно Руским письмом мают быти выдаваны..." Далі в листі написано, що нібито через небезпеку на той час од татар шляхта не відпустила запозваних, а тепер просить короля "тых братью нашу названих от року и от позвов" звільнити, бо ж "то ся нам деет над право и вольности наши, иж листы с канцлерыи вашей королевской милости до нас писмом Польским выдавают" [40]. Зовсім протилежним є лист брацлавської шляхти до польського короля, в якому складають йому особисту подяку за зрівняння у вірі (текст листа подавався в попередньому розділі). Після Люблінської унії, тобто коли Брацлавське воєводство стало адміністративною одиницею Корони, між ним та Варшавою, Любліном та Радомом встановлюються відносини. Пізніше, як згадувалось у другому розділі праці, городські, земські уряди та фільварки переходять у руки польської шляхти.

Заволодіти землею було можливо двома способами – купівлею або одруженням. Останній спосіб був найбільш поширеним. У першій половині XVII століття найбільшим землевласником Вінницького повіту був представник українського роду Федір Стрижавський. Він мав сина та три дочки. У 1613 році одночасно одружуються з поляками дві дочки: Тетяна – з Мацеєм Пшератовським та Аполонія – зі Станіславом Кронковським. Окрім належної молодим четвертини родового маєтку, батько віддав їм ще придбане село Сивоковці. Після смерті батька молодий власник Стрижавки Самуїл Стрижавський, згідно з донацією (земельний маєток, наданий державою як нагорода) 20.XII.1624 р., продав свій маєток вінницькому старості Адамові Калиновському. Наймолодша дочка Ф.Стрижавського Ганна, що володіла тільки частиною матері – селом Сосонкою, вийшла заміж за місцевого шляхтича українця Євстафія Шашкевича. Кронковський 13.IX.1621 р. продав частину маєтку, що належала дружині, Ольбрихту Кохановському та Олександрі Кохановській-Красносельській (український рід), а іншу частину – Ремігіану Горчинському. Коли 17.VIII.1634 р. Пшератовського було вбито, дружина Тетяна вийшла заміж за поляка Миколу Косаківського. Останній зміг здобути 11.V.1642 р. від дружини донацію на всі її маєтки – села Сивоковці та Кобильне і с. Приборівку.

Таким чином, майнові важелі були більш вагомими, ніж релігійні, у шляхетському середовищі. Хочеться навести приклад з листа князя Кшиштофа Збарзького, який говорив: "...wiara wiara, a swagierstwo szwagierstwem" [41].

Стрижавські маєтки стали власністю Калиновського, Кохановських та Косаківського – представників польської шляхти [42].

Шляхтич Ян Кухарський, що володів Сутинською, Вітавою, Борсковим, Шершням і Ворошиловкою, Янковим, маючи у власності частину Джункова, у 1637 р. записом у суді передає право на Джунків монахам-домініканцям [43].

Акт даровизни від 23.VI.1645 р., яким вінницький вїйт Парфен Омелянович та його жінка Тетяна “ex puro zelo pietatis, nie biorac za to zadnej satysfakcyi ani nagrody, ale samego pomnozenia chwały Boskiey u wczesnosci klasctorney...” [...з вельми великого благочестя, не маючи за це жодного задоволення ані нагороди, але тільки для примноження слави Божої та чесноти монастирської...] відступають свій хутір вінницьким домініканам [44].

Проте зазначена “даровизна” була фіктивною і прикривала в дійсності купівлю хутора, яка приватним способом відбулася ще перед 3.VI.1641 р. і була, за конституціями 1504 і 1565 рр., незаконною [45].

Таким чином, друга половина XVI ст. стала для польських шляхтичів останньою перемогою в суспільному житті і утворенні держави “шляхетської демократії”. Для української шляхти це був період законодавчого підтвердження усіх своїх прав, що ставило її на один щабель з польською.

Шляхтич визначався безумовно вищим за міщанина чи селянина, що було задокументовано і законодавчо оформлено в Литовських Статутах та королівських актах. Шляхтич мав право бути обраним, обирати і брати участь у всіх інститутах влади від сеймика до Сейму. Якщо до Люблінської унії 1569 р. всі посади обіймали українці, представники шляхти, то після неї всі інститути влади у Брацлавському воєводстві обіймали польські шляхтичі. Майнові права шляхтича охоронялись державою. Шляхтич був особою недоторканою, мав право вільного пересування.

Збільшити кількість свого майна шляхтич міг за допомогою пограбувань, наїздів. Нерідко в таких домових війнах брали участь українські шляхтянки. Матеріали гродських судів не містять фактів участі польських шляхтянок. У ході боротьби за маєтності та право ними керувати виявилися як негативні, так і позитивні риси шляхтянок. З одного боку, вони грабували монастирі, виганяли священиків, привласнювали майно. Інколи завдавали тілесних пошкоджень. З іншого боку, при монастирях засновували школи, друкарні та шпиталі. Встановлювали свій патронат над селянами. Таким чином, релігійність шляхтянок, їх повага до церкви коливалась від охорони та допомоги церквам до їх повної ліквідації. Маєтковий аспект розумівся як скарб церкви, до якої належали шляхтянка чи шляхтич. Важливим чинником було, окрім релігійного фанатизму, ще й людське користолюбство.

Розорення сусідніх містечок і сіл, наруга та знищення – одна з форм колонізації прикордонних територій. Такий спосіб дозволяв встановити контроль над можливими судовими скаргами орендарів і використовувати це у власних інтересах. Близькість татар була причиною рідких приїздів королівських комісій. Це теж було причиною та однією з форм розорення дрібної шляхти і збільшення володінь магнатів.

На зламі XVI і XVII ст. шляхта, як польська, так і українська, характеризувалась висловом польського публіциста українського походження Станіслава Оріховського. Він писав у 1564 р.: “Поляк завжди веселий у своєму Королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов’язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю нічого, окрім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни. Четвертого ж над поляком немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві” [46].

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 176-177.
2. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie, SK, Oddział 86, № 63 f. 3 – v. 6; Боплан Гійом Левасер де. Опис України. – К., 1990. – С. 107.
3. J.Wimmek, Wojsko i Skarb Rzeczypospolitej w schulku XVI i w pierwszej polowie XVII wieku // Warszawa, 1968. – Т.14, cz.1. – S. 81.
4. H.Gorski, Historia jazdy polskiej. Krakow, 1893. – S. 69-70.
5. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, SK, oddział 86, № 33, f. 3 v. 6.; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 239.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф.28. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1234 зв.
7. Руська (Волинська) Метрика. Регест документів Коронної канцелярії для українських земель. Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. 1569-1673 рр. – К., 2002; Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф.389 РМ. 15. – Оп.1. – Спр.137 (Краків).
8. Biblioteka Korniicka PAN, BK. 323. – Справа від 9.02.1609 р. – Запис зроблено у Варшаві.
9. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.692 зв.; Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського у Києві. – Ф.1. – Спр.4104. – Арк.353.
10. Архив Юго-Западной России. – 1848. – Т. 2. – С.188; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 229.
11. Кременецький земський суд. Опис актових книг. – Вип.1. – Кн. №1-2 (1568-1598 рр.). – К., 1959. – Док. №16. – Арк.65зв.-66; док. №17. – Арк.66зв.-67.
12. Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство. – С. 523-526.
13. Любавський М. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – С. 228-231; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 53.
14. Relacje nuncjuszow arostolskich i innych osob o Polse od roku 1548 do roku 1690 / Wyd. E.Rykaczewski. – Poznan, 1864. – Т.1. – S. 460.

15. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Archwum Radziwillow, dz.V, nr. 11078, S.91.
16. W. Dobrowolska, Mlodosc Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Ze wstepem o rodzinie Zbaraskich i zyciorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody braclawskiego), Przemysl, 1927. – S. 154.
17. Polskie dialogi polityczne / Wyd. J. Los, St. Kot. – Krakow, 1919. – S. 234.
18. T. Chynczewska-Hennel, Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schulku XVI do polowy XVII w. Warszawa, 1985. – S. 125.
19. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму. – Чернівці: Вид-во Чернігівського державного університету, 1971; Лабур О.В. Деякі прояви воявоничості щодо масткових справ (XVI-XVII) // Наукові праці МДГУ ім. П.Могили. – 2002. – С. 12-16.
20. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.120зв.
21. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.251зв.
22. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі масткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С. 96.
23. Архив Юго-Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 118.
24. Архив Юго-Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 45.
25. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К., 1981. – С. 236.
26. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірник документів (1639-1648 рр.). – К., 1946. – С. 68.
27. Архив Юго-Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 118, 401; ЦДІА України у м. Києві. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.57зв.
28. Архив Юго-Западной России. – Ч.6. – Т.1. – С.401.
29. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К., 1981. – С. 236.
30. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірник документів (1639-1648 рр.). – К., 1946. – С. 56.
31. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.140.
32. Российская историческая библиотека. – Т. 33. – СПб., 1915. – С. 421, 1240.
33. Архив Юго-Западной России. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 118.
34. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірник документів (1639-1648 рр.). – К., 1946. – С. 27-31, 42-43.
35. Найман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – С. 538-539.
36. Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. V. – 1907. – №141.
37. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.4613. – Арк.312-313.
38. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.4597. – Спр.46. – Арк.69.
39. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1846-1853. – Т. 3. – №64; Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 136, 186-187.
40. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1846-1853. – Т. 3. – №64.
41. Лист до краківського єпископа Мартіна Шишковського, б.м. 27/IX. 1623; Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, nr 102, s. 576.
42. Найман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – Ч. 266-281; Rejestr 1629. Sumariusz BC 205. Ukraina II. – S. 620.
43. Rejestr 1629. Sumariusz BC 205. Ukraina II. – S. 620.
44. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.4631. – Спр.275. – Арк.309-312.
45. Volumina Legum. – Т. I. – Арк.293; Т. II. – Арк.681.
46. K.Szajnocha. Dwa lata dziejow naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i zrodla. – Lwow, 1865. – Т. I. – S. 201-202.

ПОЛЬСЬКИЙ ШЛЯХТИЧ НА ЧОЛІ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА: СТАНІСЛАВ ТИМОФІЙОВИЧ ВАСИЛЕВСЬКИЙ І ДУНАЙСЬКІ КОЗАКИ

В історії козацтва можна знайти багато прикладів служби представників польських шляхетських родин у козацьких військах. Здебільшого ці приклади належать до періоду розквіту козацької слави та існування козацької держави в XVII-XVIII ст. Однак, як відомо, козацькі формування існували і після ліквідації автономії Гетьманщини та Запорозької Січі. Штучно створені в Російській імперії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. вони входили в систему іррегулярних військ, їх керівниками призначали чиновників і офіцерів російської армії. Серед найбільш відомих в історичній літературі подібних формувань або військ, як їх називали тогочасні документи, є Чорноморське козацьке військо. Однак воно було не єдиним, створеним на території сучасної України з колишніх запорозьких козаків та їхніх нащадків, зокрема це Бузьке, Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське козацькі війська. Вивчення історії таких частин активно розпочалося з 1990-х років, а про їх керівників-отаманів у більшості випадків мало відомо й до сьогодні. Документи Державного архіву Одеської області та Центрального державного історичного архіву в м. Києві дають змогу дещо заповнити цю прогалину, дослідивши життя і діяльність Станіслава Тимофійовича Василевського, одного з наказних отаманів Дунайського козацького війська.

14 (26) квітня 1828 року між Росією і Туреччиною почалася нова війна, протягом якої російське командування вжило рад заходів для розширення контингенту своїх військових сил. Бойові дії поживали надії задунайських запорожців, усть-дунайських та чорноморських козаків [1], які осіли в Бессарабії, на Одещині та Херсонщині після російсько-турецької війни 1806-1812 рр., на створення в краї козацького війська. Їх делегація звернулась до командування 2-ї російської армії з проханням дозволити вступити до діючих військ і в червні 1828 року отримала дозвіл. Козацькі полки формувалися не лише з задунайських, чорноморських та усть-дунайських козаків, а згодом до них приєднали волонтерів з Балканських країн та Молдавії, відставних солдатів, українських і російських селян і навіть коронних циган Бессарабії. На середину 50-х років XIX ст. населення війська складало понад 12 тисяч чоловіків та жінок, більшість з них були українці – 34%,

27,8% – молдовани, 15,5% – росіяни, 22,7% – цигани [2]. Національний склад війська поповнювала невеличка група поляків. У 1832 році на прохання дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії та Херсонської губернії уряд дозволив зарахувати їх на службу до Дунайського війська. Це була переважно збідніла польська чиншова шляхта, яка таким чином намагалась поліпшити своє економічне становище, дістати звання. Приймали її за умовами надання посвідчень про походження та згоди бути зарахованими до війська назавжди. Точну кількість людей, прийнятих на підставі цього розпорядження, встановити не вдалося, лише відомо, що серед них були дворяни: Микита Томачинський, Яків Охоцький, Дмитро Романівський, Павло Панфілович, Федір Кислявський, Павло Лозинський; обер-офіцерські діти: Яків Белокінь та Олімпій Золочевський [3].

В адміністративному і військовому відношенні Дунайське військо підпорядковувалось новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Місцеве управління здійснювалося Військовим правлінням на чолі з наказним отаманом, який призначався урядом. Військове правління поділялось на цивільну і військову частини. У станицях керування відбувалось виборними станичними отаманами. Штаб і Військове правління знаходилися в м. Акерман, з 1857 – в станиці Миколаївці-Новоросійській.

Мешкали дунайські козаки у станицях Акерманського повіту Бессарабії – Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка, Петрівка, Михайлівка, Миколаївка, Ново-Троїцька, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри, Миколаївка-Новоросійська (тепер у Саратському, Білгород-Дністровському, Кілійському, Татарбунарському районах Одеської області та районі Штефан Воде Республіки Молдова).

Служба тривала 30 років: 25 років – польова, 5 років – внутрішня, але козаки виконували її значно довше встановленого часу. Переважна більшість козаків мала військову підготовку та бойовий досвід. Вони брали участь у російсько-турецьких війнах 1768-1774, 1787-1791, 1806-1812 років, мали атестати від видатних військових начальників П.О.Румянцева, М.І. Кутузова, І.В.Сабонєєва, Й. де Рібаса.

При формуванні дунайських полків командування мало намір використати полки в Бабадазі на комунікаційних лініях і для служби в Дунайській флотилії. Однак війна 1828-1829 років Росії з Туреччиною закінчилася раніше, ніж формування полків, і козаки почали залучатися до внутрішньої та кордонної служби. Вони здійснювали охорону кордонів по Чорноморському узбережжю в Херсонській, Таврійській губерніях і далі – від р. Дністер до Дунаю і від гирла Дунаю до м. Ізмаїл, на островах Леті та Четал. Крім цього, дунайців залучали і для ін-

ших завдань. У 1829-1830 роках вони тримали протичумні карантини в Бессарабії, супроводжували болгарських переселенців у Росію при переході їх із-за Дунаю і Пруту, в 1831 році виконували караульну службу в складі Балтського загону в Подільській губернії через повстання в Польщі, декілька сотень дунайців у цей самий час складали “летючі” поштові команди і держали протихолерні карантини в Одесі, в 1832 році – 72 дунайських козаки виконували міську і поліцейську службу в Одесі, а також в Акермані, Овідіюполі, Херсоні, на Георгіївському острові, в Бессарабському соляному правлінні, перебували при начальнику козацьких військ у Бессарабії [4].

Служба козаків в Одесі співпала з перебуванням на посаді одеського поліцмейстера полковника Станіслава Тимофійовича Василевського (бл.1784-16.IV.1846) [5], який у 1836 році став наказним отаманом цього Дунайського війська. На цей момент він за родинним станом був удівцем, мав двох доньок, Варвару (бл.1821 р.н.) і Марію (бл.1823 р.н.), та сина Антона (бл.1825 р.н.), які проживали з ним.

Станіслав Василевський походив з родини польського дворянина, однак був православним [6]. В його кондуїтному списку записано, що він “досить гарних здібностей, дуже моральний та гарний господар. Російської грамоти читати та писати вміє, знає арифметику” [7]. Пройшов тривалий шлях на військовій службі. Розпочав службу у вересні 1804 року підпрапорщиком у Ново-Інгерманському піхотному полку. Вже у 1805 році він брав участь у боях російської армії проти Наполеона, в тому числі у битві під Аустерлицем. Коли бойові дії перекинулись на територію Російської імперії, Василевський воював під Смоленськом, Бородіно, Тарутиним, Красним. У цих боях був поранений та двічі контужений. Із початком російсько-турецької війни 1806-1812 років він воював на території Молдавії та Волощини. Відзначився в боях під фортецею Браїлів, переправі російських військ через Дунай. Протягом 1813-1814 років перебував з російськими військами в так званому закордонному поході: в Чехії, Польщі, Німеччині, Бельгії, Франції. Зокрема брав участь у боях при Лютцені, Бауцені, Дрездені, Кульмі, потім відряджений до Богемії, де займався відправкою солдат, що одужали, за призначенням та ревізією військових шпиталів у Богемії, Силезії, Моравії. За участь у цих кампаніях нагороджений орденом Св. Анни III ст., Св. Володимира IV ст., медаллю “За взяття Парижа”, отримав чин майора. Пізніше, у 1819 році, в чині підполковника Василевський вийшов у відставку через хворобу, але невдовзі став керівником Київської складської митниці, через рік – інспектором Одеського карантину. Маючи хист і здібності, він у березні 1824 року був при-

значений одеським поліцмейстером (одночасно став членом Ради Одеського “Приказа Общественного Призрения”) [8].

Станіслава Василевського знали та поважали в Одесі. Саме на посаді поліцмейстера він запам’ятався одеситам. Важко було знайти людину, яка ставилась би до своєї справи з такою любов’ю, самовідданістю та вмінням. Він часто спав сидячи на роботі, у кріслі, і близькі до нього люди говорили, що ніхто не знав, чи взагалі обідає пан Василевський, чи спить, чи відпочиває – загальне враження було таке: він не знав ні того, ні іншого. Служба була для нього його життям, його задоволенням. Ледь не одночасно Василевський бував у різних кінцях міста: ні темна ніч, ні непогода не служили для нього перешкодою. На пожежі чи під час будь-якої іншої події він завжди був першим. Його постійно супроводив один з козаків.

Наприкінці 1820-х років Одесу відвідала імператриця Олександра Федорівна, яку Василевський, як поліцмейстер, знайомив із життям міста, за що вона подарувала йому діамантовий перстень. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. сприяв закупці та доставці російській армії коней, амуніції, продовольства, протягом наступних 1829, 1830, 1831 років сприяв ліквідації в Одесі чуми і холери. Згодом за відмінну службу Василевський був нагороджений орденом Св. Анни II ст. з діамантовими прикрасами і орденом Св. Володимира III ст. [9].

Деякі випадки з життя міста та реакцію на них поліцмейстера Василевського одесити пам’ятали майже через 70 років. Так, одного разу Василевський їхав із козаком біля ринку і побачив жінку, що йшла дуже зажуреною. Він став розпитувати її, в чому справа. З’ясувалося, що їй на базарі поклали до сумки зовсім не те м’ясо, що вона вибрала, а несвіже, чорне. Василевський запитав: “Впізнаєш торговку, що продавала тобі м’ясо?” – “Так, впізнаю”, – сказала жінка [10]. Підійшовши на ринку до торговки, він почав бити її по обличчю поганим м’ясом у покарання за її вчинок.

Цікавим і неординарним був ще один випадок, який стався під час служби Василевського поліцмейстером. В Одесі жив та працював відомий архітектор Фраполлі. Раптом його було вбито у власному будинку. Василевський з’ясував, що того ж самого дня з архітектором розраховалися за майбутню роботу і він рахував гроші в присутності свого кучера. Тоді в останнього і виник підступний план. Кучер разом зі своїм сусідом вбили Фраполлі. Забравши гроші, перевдягнувшись в одягу і навіть надівши окуляри архітектора, кучер зник. Василевський знав, що найближче місце, де ховалися подібні люди, – Кременчук. І дійсно, кучера затримали саме там. Він відразу кинувся у вічі поліцей-

ським: гарно одягнений чоловік зовсім не володів манерами та розмовою світської людини. Згодом затримали і другого злочинця. Поки йшло слідство, Василевський наказав пошити для вбивць штани та сорочку з різнокольорових клаптиків, надіти їм на голову жерстяні ковпаки з кільцями та балабончиками і в такому вигляді водити їх по місту, ринках та площах. Вироком стало заслання до Сибіру на каторжні роботи безстроково. За бажанням кучера після смерті він був похований біля ніг Фраполлі [11].

У 1831 році Станіслав Василевський вийшов у відставку через хворобу. Однак уже з квітня 1833 року перебував при генерал-губернаторі для особливих доручень і за відмінне виконання цих обов'язків був нагороджений за це орденом Св. Станіслава II ст. [12].

Не менш ретельно виконував Василевський свої обов'язки наказного отамана Дунайського козацького війська. За його ініціативою у війську були створені основні адміністративні, військові установи, “Положення про Дунайське козацьке військо” (зібрання правил, що встановлювали права та обов'язки керівного складу та регулювали внутрішнє життя у війську – **О.Б.**), розпочалась перевірка прізвищ козаків, багато з яких записалися у дунайські полки під чужими, тому що були втікачами. Ця перевірка призвела до великих втеч з війська до Одеси, Ізмаїла і навіть за Дунай – до Туреччини. Так, у 1880-х роках, коли за Дунаєм побував відомий український етнограф Федір Вовк, колишній козак Корній Білий пригадував діяльність Василевського так: “А тоді ще раз перевірка була: генерал Василевський був над дунайськими козаками... ну, й перебирали всіх – хто панський був, так панам відправляли, голови голили наполовину, а хто стара людина, то і пів бороди голили. Багато тоді народу сюди, в Добруджу, перейшло... А я вже тоді був одружений: так забрав дружину, дітей та сюди і прийшов”. Корній Білий не погрішив проти істини, таке знущання, за свідченням капітана корпусу жандармів Міцулі, було заподіяне за наказом отамана козакам Мартину Пилипчуку та Іллі Бедуненко [13]. Достатньо серйозно опікувався Василевський і дисципліною серед козаків. Так, наприклад, козак Лук'ян Нуца за виголошені на адресу гавальдигера 3-ї піхотної дивізії капітана Малевича “грубощі та лайки недоброрпистойними словами” мав отримати 30 ударів батогоми або заплатити штраф [14].

Іншим аспектом діяльності отамана був економічний розвиток війська. Він планував приєднати до земель війська сусідні з ним селища, щоб збільшити кількість військової території. Йому це вдалось, і протягом 1836-1839 років було приєднано сім селищ з їх населенням. За сприяння Василевського “Положення про Дунайське козацьке

військо” 1844 року містило пункт про відкриття “торговельного товариства” з числа 30 козаків, які звільнялись від служби, а за це вносили у військову скарбницю річний податок. Решта козаків, які бажали торгувати, записувались до “тимчасових торговців”. Вони поєднували внутрішню службу з торгівлею й отримували відстрочку від польової.

Василевський контролював майже все козацьке життя. Знаючи небажання станичників позбутися старих звичок носити запорозькі зачіски та довгі вуса, він видав наказ про обов’язкове підстригання волосся за “руським простонародним обычаем в кружок, усы не ниже рта” і не палити люльки на вулицях [15]. Він поширював у війську російську мову, якою користувалися козаки під час відбування служби. Василевський запросив до найбільш багатонаціональної станиці Волонтирівки священика з Володимирської губернії О.Оранського, щоб той відкрив для козацьких дітей школу “на суто російському діалекті” [16]. Не був байдужим і до зовнішнього вигляду козацького житла, вимагав постійно наводити чистоту в середині будинків, у дворах, на вулицях. За таке ставлення до справ Станіслава Василевського згадували і дунайці, і одесити ще багато років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Задунайські запорожці – козаки з Задунайської Січі (Дунавецької Січі, Туреччина), які протягом 1820-х років перейшли до Російської імперії; усть-дунайські та чорноморські козаки – ті, що служили в Усть-Дунайському Буджацькому війську під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. та Чорноморському козацькому війську під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.
2. Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування): Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 39, 68-69.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп. 218. – Спр.4 за 1831 р. – Арк. 12, 19, 42.
4. Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування): Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 80-81, 83.
5. Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДАК). – Ф.245. – Оп1. – Спр.24. – Арк. 21, 24.
6. ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр.6 за 1834 р. – Арк.14 зв., 25 зв. – 27.
7. Там само. – Арк.49-50, 94-95.
8. Там само. – Арк.18-19, 23.
9. Там само. – Арк.21-22.
10. Шершеневич И.Г. Из памяти одесского старожила. Воспоминания о бывшем Одесском полицмейстере Василевском // Из прошлого Одессы: Сб. статей. – Одесса, 1894. – С. 272-280.
11. Бачинська О. Дунайські козаки в Одесі // Одеса козацька: Наукові нариси. – Одеса, 2000. – С. 5.
12. ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр.6 за 1834 р. – Арк.14 зв., 25 зв. – 27.

13. Бачинська О. Дунайські козаки в Одесі // Одеса козацька: Наукові нариси. – Одеса, 2000. – С. 5.
14. ЦДІАК. – Ф.245. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.3
15. ЦДІАК. – Ф.245. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.4-5.
16. Бачинська О. Польське населення в козацьких військах Південної Бессарабії в ХІХ ст. // Південний архів. Історичні науки. – Вип.16. – Херсон, 2004. – С. 34.

УДК 61(091)(438)

Срогош, Томаш

**ПРОТИВОЭПИДЕМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ДОКТОРА ЯНА РУЖАНЬСКОГО НА РУБЕЖАХ РЕЧИ
ПОСПОЛИТОЙ С ТУРЦИЕЙ И РОССИЕЙ В 1783 ГОДУ**

Прекращение чумы в Европе совпало с глобальными действиями, предпринимаемыми разными странами. В Речи Посполитой правление Станислава Августа Понятовского было ознаменовано усилиями просвещенных кругов, направленными на модернизацию государства, создание администрации нового времени, сильной и передовой армии, развитие хозяйства, просвещения и культуры. Публицисты тех времен и врачи заметили угрозу снижения численности народонаселения, а также плохие санитарные условия. Самую большую опасность представляли стихийные бедствия, в том числе эпидемии чумы, мигрировавшие с территории турецкого государства не только на территорию Речи Посполитой, но также в Россию. На подавление заразы государственные структуры Речи Посполитой вместе с ее просвещенным монархом направляли все силы и принимали меры для искоренения ее. В борьбу с болезнью включены были войско, казенная администрация, дипломатическая служба, врачи и фельдшеры. По мере бюджетных возможностей назначались также и финансовые средства. Организована была сеть постоянных объектов, предназначенных для карантина, и штаты должностных врачей. В условиях цивилизаторской запоздалости Речи Посполитой все эти средства не были маленькими, а в некоторых случаях польские противоэпидемические решения, если учесть размеры опасности, могли быть примером для других стран [1].

Из-за трудной политической ситуации, русско-турецкой войны, конфедерации барской, мятежа гайдамаков и крестьян оценка эффективности противоэпидемических действий в 1770-1771 годы (в это время была самая большая эпидемия чумы при Станиславе Августе Понятовском) осложнена. Хотя принимались проверенные меры и концентрировались усилия под руководством верховной власти, не удалось предотвратить распространения заразы на всем Подолье, Волыни и Украине. В условиях мира, при наличии немногочисленной, но четкой администрации в годы 1780-1781 чума была локализована всего лишь в нескольких районах, а потери среди населения были невелики. Во время этих двух эпидемий приобрели опыт чиновники, военные руководители и представители санитарных служб.

Угроза заразы появилась снова в 1783 году. Уже 31 января того года Военное управление докладывало в Непрерывный совет о наблюдаемых на польской стороне случаях чумы. Местная военная комендатура под управлением генерала Юзефа Стемпковского произвела осмотр умершего, на теле которого были найдены признаки болезни [2]. К сожалению, источник не приносит никаких подробностей о том, что в дальнейшем было сделано, только в общих чертах замечается в нем, что с эпидемией боролись известными ранее практическими способами, благодаря чему удалось избежать паники среди местного населения и отменить закрытие границы. Можно догадаться, что опытный генерал Стемпковский повелел руководителям низшего ранга опоясать войском все местности и предпринять санитарные действия в виде сожжения одежды и других предметов, имевших хоть какое-то отношение к умершему. Практиковалось, наверно, также глубокое захоронение тел.

10 июня 1783 года писарь казенной камеры Юзефград Балта Ежи Яблоньски докладывал суперинтенданту украинского казенного уезда Франтишеку Ласоцкому, что он получил два сообщения (от писаря камеры Богполь, а также от торгующих чумаков и евреев) о большой эпидемии чумы в Крыму, в деревне Пуркарых под Бендером, а также в городке Каушаны [3]. В подтверждение этой информации прапорщик национальной конницы Якуб Липски послал из Юзефграда Балты мещан с намерением исследовать дело на месте и не забыл посредством Комиссии Коронной Казны уведомить об этих фактах Непрерывный совет. Его маршал Казимеж Рачиньски на заседании 4 июля 1783 года поблагодарил короля, который ранее поручил Военному департаменту предпринять действия, предохраняющие Речь Посполитую от эпидемии [4]. Военный департамент сообщил, что переслал соответствующее распоряжение генералу Стемпковскому, руководителю украинской и подольской дивизий.

В период с июня по август 1783 года длилась разведочная акция на территории государства турецкого. Писарь Яблоньски и пограничные военные руководители посылали христиан и евреев в окрестности Бендера. Первоначально они прислали сообщение о заразе в деревне Каменец и других местностях, отдаленных от границы на несколько километров, а 13 августа 1783 года чума появилась недалеко Юзефграда Балты [5; л. 155-155v, 305-305v]. Ситуацию дополнительно осложняло движение турецкого войска. Например, из Очакова отправился отряд, насчитывавший 300 солдат, с целью объехать границу на Днестре. В конце августа суперинтендант Ласоцки приостановил

разведательные намерения подвластных ему казенных чиновников, опасаясь перенесения заразы.

Доктор Ян Ружаньски известен историкам медицины как основатель школы акушеров в Могилеве [6]. В свою очередь, в литературе предмета нет информации о противозидемических действиях. Ружаньски многие годы работал врачом при таможах, отсюда у него был большой опыт в борьбе с чумой. Он понимал местные территориальные и социально-политические условия. Именно поэтому суперинтендант Ласоцки заранее согласовал с ним условия работы в приграничных карантинах.

Доктор Ружаньски очень добросовестно принялся за работу, доказательством чего является оценка его докладов казенными властями. В организационном плане он подлежал суперинтенданту Украинской казенной провинции Франтишеку Ласоцкому. Он сотрудничал также с генералом Каролом Скарбком Мальчевским и руководителями отдельных участков, высоко оценивая оперативность офицеров коронной армии. Именно по устному поручению генерала Мальчевского он отправился в конце июня 1783 года в деревню Багва в Тытеевском ключе, где обнаружил существование эпидемии чумы [5; л. 154, 302v].

Заразу занес дворянин Лановски, раньше побывавший на территории турецкого государства. Лановски дал своим детям в подарок хлопчатобумажные платки, которые стали причиной заболевания и смерти четверых из них, а также его жены. Потом чума перенеслась из дворянской усадьбы в крестьянские дома. Всего во время пребывания доктора Ружаньского в Багве умерло 16 человек. Врач повелел солдатам остальных зараженных выгнать в поле, а окна и двери их домов забить досками. В поле попал также Лановски, но оказалось, что он здоров. На других людях Ружаньски обнаружил признаки болезни: “bubones, albo dżumy, petocie, karbuny, plamy” [5; л. 154, 302v]. В связи с этим повелел держать выгнанных в поле людей под солдатской стражей.

Из Багвы доктор Ружаньски отправился в Богополь, где инспектировал местный карантин [5; л. 154v-154a]. В Богополе остались четыре дома, окружены окопами и не было никаких сараев. Ружаньски издал распоряжение, чтобы все товары, способствующие переносу заразы (меха, платья, шелк, хлопок, кожу, шерсть, лен), держать вместе с людьми в карантине. В свою очередь, другие товары (например вино, соль, рыбу, бакалею) доктор приказал хранить 24 дня за окопами вместе с транспортирующими их людьми. Теперь мы знаем, что дело было в условиях, помогающих гнездиться и разводиться блохам и другим насекомым – возбудителям чумы. В мехах и других текстильных

товарах блохи находили благоприятные условия для жизни. Инструкцию, обозначенную буквой “А”, которая давала вышеуказанные предписания, доктор Ружаньски оставил поселенному им в карантине фельдшеру [5; л. 155-156, 306-308]. Под буквой “В” был разработан список, охватывающий данные: происхождение лиц, пришедших в карантин, территории, на которых побывали, количество в транспорте телег, коней и мускусных быков, а также вид перевозимых товаров [5; л. 157-161a, 309-310v]. В список, охватывающий 46 человек, попали прежде всего торговцы, которые ехали с товарами из Очакова и Белгорода.

Доктор Ружаньски отправился потом в Юзефград и Балту, где выдал похожие распоряжения насчет карантина и работы фельдшера [5; л. 154-154a]. Однако в местности этой он не нашел здания, подготовленного для карантина. Он встретил лишь ремесленников, начинавших второпях готовить здание. Окончание работ ожидалось в течение двух недель. Дело было очень важное, так как количество людей, задержанных в карантине, со временем увеличивалось. С 26 июля по 13 августа 1783 года, до дня пребывания в карантине Ружаньского, было там 58 человек, а в период до 22 августа того же года прибыло еще 28 купцов [5; л. 156-156v, 162-162v].

14 августа 1783 года доктор Ружаньски прибыл в Рашков, где увидел жилые дома для купцов, подлежащих карантину, и сарай для хранения их товаров еще в процессе строительства [5; л. 154-154av]. Несмотря на эти обстоятельства, Ружаньски поселил в Рашкове фельдшера. Такое решение доктор принял, видимо, потому, что задержано было уже 20 человек (их список был приложен к рапорту врача под буквой “С”) [5; л. 163v-163a, 319v-320]. Состояние дел, еще худшее, чем в Рашкове, он отметил двумя днями позже в Цекиновке. Хотя берег Днестра был окружен войском, а граница закрыта, доктор не принял никакого решения, так как: “kwarantanny nie masz, ani zwierzchność tameczna o wystawieniu onej nie myśli, a przeto kupcy na tamtej stronie wstrzymani” [5; л. 154a]. На турецкой стороне остались преимущественно купцы, проезжавшие там транзитом, которые не хотели распаковывать свои товары. Из-за плохого состояния дорог и перехода через горные районы купцы не могли отправиться в Могилев. Доктор Ружаньски предлагал построить для них в Ямполе окопанный сарай с несколькими жилыми помещениями.

Только в конце августа 1783 года суперинтендант Ласоцки написал письмо генералу Мальчевскому, в котором сообщал о своих хлопотах по вопросу карантина в Цекиновке. На основании этого письма можно сделать вывод, что постройка сарая в Ямполе становилась неактуальной. В тот же день, 16 августа 1783 года, доктор Ружа-

ньски побывал в Могилеве. Он нашел там приличные здания для карантин и в связи с этим оставил в городе фельдшера [5; л. 154av].

В это время эпидемия в турецком государстве распространялась. В приграничные таможи приходили известия, что чума господствует в Бендере, Стамбуле и в Крыму. Несмотря на предыдущие усилия санитарных служб, мор косил людей в Багве, куда снова отправился, объезжая карантин, доктор Ружаньски [5; л. 159-159v, 313-313v]. После осмотра и обследования людей он отметил новые случаи заболеваний. У восьмилетнего мальчика были три гнойных воспаления, и он умер. Крестьянину Иванко врач оказал немедленную помощь (прижег ему гнойные воспаления) и обещал прислать фельдшера. Возникла мысль сжечь дома больных чумой крестьян, но теснота построек препятствовала этому намерению. Похожая ситуация возникла в деревне Тетеревка, недалеко от Белой Церкви, где также были обнаружены случаи заболеваний. Из-за недостатка условий для выполнения плана сожжения хозяйств доктор Ружаньски оставил письменную инструкцию наместнику Листовскому, управляющему военным отделом в этом районе, с указаниями, как вести себя с людьми, изгнанными в поле, что делать со зданиями и движимым имуществом. В инструкции говорилось об изоляции больных, о снабжении их пищей и товарами, необходимыми для жизни, сжигании предметов, соприкасавшихся с больными, назначении стражей вокруг хат, дезинфекции помещений и глубококом захоронении людей. Сам доктор Ружаньски должен был снова отправиться в приграничные карантин.

16 сентября 1783 года генерал Мальчевски докладывал в Варшаву на основании сообщения, полученного от уманского коменданта Клоновского, что: “*pewne jest w Chersonie powietrze, bo nie tylko sami oficerzy moskiewscy ostrożność żądają. W Chersoniu jeden z czumaków humańskich nagle umarł*” [5; л. 153-153v]. Город располагался на территории государства Российского, что заставило польские власти принять дополнительные меры. Генерал Мальчевски приказал закрыть границу со стороны Херсона и повелел руководителям низшего ранга сотрудничать с писарями местных таможен. Он написал также письмо доктору Ружаньскому, чтобы тот провел медицинское обследование людей, находящихся на карантине и совершил осмотр товаров. Распоряжения насчет работы врачей выдал также суперинтендант Ласоцки, который предлагал похожие действия в камерах над Днестром. К сожалению, не сохранились источники, подтверждавшие реальные начинания руководителей, казенных чиновников и доктора Ружаньского на рубежах с Россией.

Несмотря на тревожные приграничные вести, чума в сентябре-октябре 1783 года утихла, и поэтому было отменено состояние готов-

ности. Благодаря исправным действиям военных и казенных властей, и прежде всего самого доктора Ружаньского, людские потери не были высокими и отмечены исключительно в деревне Багва, где, вероятно, умерло 17 человек. По заявлению Комиссии Коронной Казны доктор Ружаньски за личные заслуги в борьбе с чумой получил из фонда чрезвычайных расходов награду – 6000 злотых [7, 8]. Следует подчеркнуть, что почти никто не сомневался в его компетентности и добросовестности при выполнении обязанностей. Его работа способствовала тому, что чума не перебралась на украинские земли с территории турецкого государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. T. Srogosz, *Dzuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Wrocław, 1997.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Главный Архив Древних Актов в Варшаве – дальше AGAD) так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 45, с. 157.
3. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 144, л. 197-197v.
4. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 47, л. 43-43v.
5. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 128.
6. S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, с. 430.
7. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 48, л. 204-204v.
8. AGAD, так называемая *Metryka Litewska*, отд. VII, 120, с. 102-103.

УДК 94(438)

Srogosz, T.

POCZĄTKI KARIERY WOJSKOWEJ JÓZEFA GABRIELA STEMPKOWSKIEGO (DO 1772 ROKU)

Historycy wojskowości staropolskiej dość dokładnie opisali już poszczególne kampanie, bitwy, rodzaje broni, a także sylwetki dowódców, szczególnie tych, którzy wstawili się błyskotliwymi zwycięstwami lub dowodzili podczas znaczących batalii. Mimo to nadal stoją przed badaczami poważne luki, zwłaszcza w zakresie życia codziennego żołnierzy i okresów dziejów wojska koronnego (i litewskiego), w których wykonywano zwykle czynności oraz przeprowadzano działania niezgodne z interpretacją późniejszej historiografii.

Dowódcą, którego negatywnie oceniano w historiografii, był Józef Gabriel Stempkowski. Nie doczekał się on (może z tego powodu?) bogactwa publikacji, mimo że przez wiele lat dowodził największą jednostką armii koronnej, zasiadał w Departamencie Wojskowym Rady Nieustającej, a także spełniał na kresach południowo-wschodnich ważną rolę polityczną. Właściwie jedyny, w miarę pełny, wizerunek Józefa Gabriela Stempkowskiego opracował A. J. Rolle [1]. Stempkowski jawi się w jego pracy jako okrutny pogromca hajdamaków, który przypadkowo wznosił się na szczyty drabiny społecznej, po czym nieudolnie kierował sprawami wojskowymi i politycznymi na Ukrainie, mając przede wszystkim na uwadze interes osobisty (budowę swojej potęgi ekonomicznej). Zainteresowania A.J. Rollego wynikały ze znajomości problemów Podola i Ukrainy, wiedział on bowiem, że Stempkowski był na nich pierwszoplanową postacią w drugiej połowie XVIII w. Interpretacja faktów i ocena postaci to już inna sprawa.

Pozostali autorzy zajmowali się postacią Stempkowskiego w kontekście problemów, jakie nękały Rzeczpospolitą na przełomie lat 60-tych i 70-tych XVIII w. F. Rawita-Gawroński i W.A. Serczyk, ze względu na swoje sympatie do ruchów hajdamackich i tzw. koliszczyzny, podkreślali okrutne traktowanie zbuntowanych chłopów przez Stempkowskiego [2]. Zupełnie inaczej przedstawił postać regimentarza W. Konopczyńskiego, który sugerował inspirowanie koliszczyzny przez rosyjskie kręgi dyplomatyczne i wojskowe [3]. Dużo ustaleń, które niestety nie zostały wykorzystane przez późniejszych autorów, wniósł B. Pawłowski [4]. Zasługi Stempkowskiego podczas tłumienia epidemii dżumy w latach 1770-1771 opisał T. Srogosz [5].

Celem artykułu jest ukazanie działalności wojskowej Józefa Gabriela Stempkowskiego do 1772 r., kiedy wszedł on do grona senatorów Rzeczypospolitej. W artykule będę analizował kolejne etapy jego kariery wojskowej, aby wyróżnić niektóre prawidłowości awansu społecznego w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. W tym celu będę polemizował z dotychczasowymi ocenami historyków, zwłaszcza zaś A.J.Rollego i W.A.Serczyka.

Józef Gabriel Stempkowski nie pochodził z rodziny nuworyszów, aczkolwiek tylko niektórzy jego przodkowie osiągnęli godności senatorskie. Pierwsze wzmianki o Stempkowskich vel Stepkowskich herbu Suchekomnaty (używam pierwszej wersji nazwiska, ponieważ tak podpisywał się Józef Gabriel) pochodzą z XVI w. Obok podpisu hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła z 1598 r. widnieje nazwisko Maksyma Stempkowskiego, który pełnił wówczas funkcję pisarza [6]. Reprezentował on jednak linię rodzinną, która w XVIII w. już wygasła. W XVII w. najbardziej znanym przedstawicielem rodu był Gabriel Stmpkowski, starosta włodzimierski i kasztelan braclawski, właściciel dóbr pod Łuckiem, za którym wielokrotnie wstawiała się szlachta w instrukcjach poselskich na sejm, podnosząc jego zasługi dyplomatyczne i działalność w komisjach moskiewskich. Bez wątplenia Gabriel Stempkowski w 1645 r. posłował do Moskwy [7]. Po jego śmierci w 1662 r. kasztelanem braclawskim został syn Stefan [8]. Innym znaczącym członkiem rodziny był Jan Ludwik, biskup kamieniecki. W 1712 r. trzech bracia Stempkowscy (Stefan, Jan i Teodor) dokonali zajazdu na majątek wdowy po Ułsie Szyznarowiczu Synhajewskim i zabrali jej część wsi Meszki.

Józef Gabriel Stempkowski urodził się około 1740 r. jako syn Jakuba, kasztelana zamowskiego, i Hanny z domu Henrykowskiej. Drugą żoną Jakuba była Teresa Geszawówna, córka generała-majora Tomasza Ernesta Antoniego Ge-schawa vel Geschowa, z którą miał drugiego syna Jana [9]. Według A.J.Rollego majątek Stempkowskich w Halickim nie należał do dużych, dlatego synowie “liznąwszy trochę nauki, zapewne u jezuitów lwowskich, rzucili się w świat szeroki szukać doli lepszej” [10]. Niewątpliwie Jakub Stempkowski nie dorobił się wielkiej fortuny, ale przez kilkudziesięcioletnie sprawowanie godności senatorskiej i powtórny ożenek z córką generała-majora stworzył podwaliny pod przyszłą karierę wojskową i polityczną najstarszego syna. Prawdopodobne wykształcenie w szkole jezuickiej nie odbiegało od ówczesnej normy postępowania w rodzinach szlacheckich, a nawet magnackich. Dowód na niezbyt gruntowne wykształcenie Józefa Gabriela Stempkowskiego znajdujemy w jego korespondencji, gdzie zdarzały mu się błędy gramatyczne, stylistyczne, a nawet ortograficzne (np. zamiast końcówki -ą prawie zawsze pojawia się –

om). Tylko dzięki inteligencji i jasności umysłu pisane przez niego osobiście lub dyktowane teksty są zrozumiałe i odzwierciedlają widzianą jego oczami rzeczywistość.

Czynnikiem znacznie ułatwiającym Stempkowskiemu drogę do kariery było wstąpienie na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego, jego polityka personalna, poróżnienie się z wujami Czartoryskimi i założenie w 1765 r. gabinetu. Stanisław August reprezentował pogląd, że nie należy nominować na stanowiska ludzi, dzięki którym sprawował władzę lub pełniącym dotąd ważne funkcje. Świadczą o tym słowa A. Moszczyńskiego: “Od początku panowania Stanisława Augusta dążył król do pominięcia magnatów i rodziny, które go wyniosły nad równość szlachty za poprzedników jego i nigdy ich nie używał, nie wysyłał posłami do zagranicznych dworów, ale z nowo zrobionych albo wybranych pomiędzy szlachty” [11].

Dla Stempkowskiego sprzyjającą okolicznością okazała się znajomość (młodzieńcza przyjaźń) z Franciszkiem Ksawerym Branickim. A. J. Rolle napisał: “Obaj kasztelanie, obaj chudopacholowie, a do hulaszczego życia mający pęd niemały, przypadli sobie do serca” [12]. Z kolei Branicki, weteran wojny siedmioletniej i już znany oficer, zasłużył na wdzięczność przyszłego króla dzięki sytuacji, jaka miała miejsce w 1758 r. Wyruszył on wówczas do Petersburga w celu uzyskania poparcia Rosji dla kandydatury księcia Karola na tron kurlandzki. W tym samym czasie w Petersburgu przebywał z misją dyplomatyczną Stanisław Antoni (dopiero podczas koronacji przybrał imię August) Poniatowski, którego łączył związek miłosny z Katarzyną, przyszłą imperatorką. Branicki wyświadczył Poniatowskiemu i Katarzynie przysługę, zasłaniając ich przed gniewem męża, wielkiego księcia Piotra [13]. Po powrocie z Petersburga przyszły król adorował słynną z piękności siostrę Branickiego, Elżbietę, która miała duży wpływ na kochanka. W pierwszych latach panowania Stanisława Augusta osiągnął Branicki znaczącą pozycję i zaszczyty: generała-lejtnanta wojsk koronnych, generała artylerii litewskiej, kawalera orderów, starostwo przemyskie i stanowisko łowczego wielkiego koronnego.

Na początku lat 60-tych XVIII w. powstała grupa koleżeńska młodych ludzi, wśród których najważniejsze role pełnili Poniatowski i Branicki. W tym kręgu pozostawali obaj bracia Stempkowscy: Józef Gabriel i Jan. Jan nie zrobił kariery, jedynie w 1764 r., po koronacji Stanisława Augusta, został szambelanem. Być może zaważyły tutaj jego cechy osobowości (małomówność, brak siły przebicia), ale najważniejszą przyczyną załamania kariery stanowił późniejszy akces do konfederacji barskiej, czym sprzeniewierzył się dotychczasowym możliwym przyjaciółom.

Zupełnie inną osobowość miał starszy brat, Józef Gabriel. A.J.Rolle, po części tendencyjnie i krzywdząco, tak go scharakteryzował: "Rycerskie umiłował rzemiosło, ale ducha wojennego rzeczywiście nie nosił w sobie, tylko w formie cały utonął. Rubaszny i posuwisty, polskiego stroju nie zrzucił do zgonu, czuprynę podgalał, z dykteryjkami się nosił, a te właśnie jovialites jednały mu potem stronników, pomagały stać się popularnym. Szlachta, na kresach szczególnie, przepadała za tłustymi żartami pana wojewody" [14]. Józef Gabriel Stempkowski był rzeczywiście człowiekiem otwartym i bezpośrednim, czym jednał sobie otoczenie, ale też pracowitym i konkretnym, ze sporym zmysłem organizacyjnym i nabywanym z czasem doświadczeniem wojskowym. Wreszcie charakteryzowała go lojalność, zwłaszcza wobec króla. Stało się to zresztą przyczyną nieprzychylnych opinii zarówno współczesnych, jak i historyków, że jakoby kierował się tylko karierą lub nie miał innej drogi. Tym opiniom przeczy twarde stanowisko podczas niespokojnych lat 1768-1772 (inni, często wychwalani przez historiografię, zmieniali obozy i to nie z pobudek pryncypialnych) oraz postawa już po osiągnięciu wysokich funkcji w państwie, kiedy w dalszym ciągu wiernie stał przy boku Stanisława Augusta.

Stempkowski został rotmistrzem w autoramencie cudzoziemskim przed 1764 r., ponieważ w tym roku wystąpił w tej roli podczas uroczystości koronacji cudownego obrazu w klasztorze bazylianów poczajowskich [15]. W tym czasie wojsko koronne znajdowało się w stanie rozkładu, a kupowanie szarż, nawet dla kilkunastolatek, traktowanie oddziałów jako źródła zysku lub dla celów reprezentacyjnych i paradnych, uważano za zjawisko normalne [16]. Nie wiemy w jaki sposób Józef Gabriel Stempkowski uzyskał rotmistrzostwo i czy służył wcześniej. Jako hipotezę możemy przyjąć, że szarżę zakupił mu ojciec. Jest to uzasadnione stosunkowo małym majątkiem rodzinnym, czyli kasztelana zar-nowskiego stać było na nabycie szarży w niżej notowanym autoramencie cudzoziemskim (o wiele wyżej ceniono autorament polski, zwłaszcza kawalerię narodową). Autorament cudzoziemski, zorganizowany podczas panowania Władysława IV, tak został w drugiej połowie XVIII w. scharakteryzowany przez J.Kitowicza: "Wojsko polskie, które używało sukni, języka i trybu niemieckiego (munduru, komendy, regulaminu). Były tam regimenty piesze i konne, tudzież artyleria" [17].

Podane wyżej czynniki i okoliczności, jakie obserwujemy w okresie młodości Stempkowskiego, możemy rozpatrywać z trzech punktów widzenia: jako normalną drogę kariery dla syna magnata lub bogatego szlalcica, jako drogę wynikającą z przynależności do potencjalnie bardzo wpływowego kręgu przyjaciół, czy wreszcie jako zespół jego cech osobowości. Wszystko to złożyło się na dobry start kariery wojskowej, co w

powiązaniu z niezwykle skomplikowaną sytuacją na przełomie lat 60-tych i 70-tych XVIII w. przyniosło efekty w postaci osiągnięcia kolejnych stopni awansu społecznego w wojsku i świecie polityki.

Czy Stempkowski nominalnie tylko sprawował funkcję dowódczą, czy poważnie traktował szarżę rotmistrza? Obecność podczas uroczystości w klasztorze bazylianów poczajowskich wskazuje na to, że rzeczywiście przynajmniej część czasu spędzał wśród swoich podkomendnych. O rosnącej wiedzy i doświadczeniu wojskowym świadczy wybór Stempkowskiego na sejmie Czaplica w 1766 r. do grona koronnej Komisji Wojskowej (razem ze swoim przyjacielem Branickim) [18]. Stempkowskiego, jako delegowanego z izby poselskiej, nazwano kasztelanem żarnowskim i porucznikiem znaku pancernego, a więc musiał w międzyczasie zakupić szarżę w kawalerii narodowej. Osobno dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego komisje wojskowe utworzono w 1764 r. w celu ograniczenia władzy hetmanów i reorganizacji armii. Koronna Komisja Wojskowa z energią przystąpiła do pracy, zajmując się między innymi ułożeniem nowych regulaminów. Stempkowski, popierany przez króla i Branickiego, w 1767 r. wszedł w skład komisji układającej regulamin dla kawalerii, której przewodniczącym został książę August Czartoryski. A.J.Rolle tak to skomentował: "To pierwszy krok i nie tak małego znaczenia jakby się zdawać mogło. Prezesem komisji był senator lub inny wysoki dygnitarz, jakby dla honoru; ale na członków wybierano ludzi obeznanych z wojennym rzemiosłem. Szlachta, czytając owe przepisy, ciekawa była, kto je układał, i oto w poczcie znanych nazwisk spotyka nieznane Stempkowskiego. Kto to taki? – pytają jeden drugiego. Musi być – konkluduje – w bojowym kunszcie doświadczony, kiedy tu się dostał. I oto krok pierwszy do awansów. Tak stały rzeczy, kiedy wybuchła barska zawierucha..." [19].

Komentarz A.J.Rollega zawiera dwa istotne braki. Po pierwsze Stempkowski nie był wówczas osobą nieznaną, skoro od wielu miesięcy zasiadał w Komisji Wojskowej, po drugie zaś nie skończyła się na tym jego aktywność przed konfederacją barską. Mianowicie na sesji Delegacji sejmowej 28 stycznia 1768 r. Stempkowski, obok Kazimierza Poniatowskiego, Adama Poninskiego i pułkownika gwardii Jordana, figuruje jako autor Projektu regulamentu nowo reformowanego wojska autoramentu polskiego[20]. W łonie Komisji Wojskowej scierały się wówczas wpływy księcia Augusta Czartoryskiego i partii dworskiej kierowanej przez podkomorzego wielkiego koronnego Kazimierza Poniatowskiego, który pretendował do buławy wielkiej po Janie Klemensie Branickim. Podstawowym punktem spornym stał się autorament polski. Kawaleria narodowa kojarzyła się obserwatorom z zewnątrz ze

średniowieczem i orientalizmem. Szarże traktowano jako synekury, a najważniejszą bolączką było “absentowanie”. Spór o polski autorament miał w gruncie rzeczy podłoże polityczne, ponieważ towarzysze stanowili klientelę hetmanów. Komisja Wojskowa, gdzie przeważały wpływy księcia Czartoryskiego, usiłowała drogą łagodnej perswazji skłonić towarzyszy do dyscypliny, natomiast grupa Kazimierza Poniatowskiego, z pominięciem Komisji Wojskowej, a szukając poparcia u ambasadora rosyjskiego Mikołaja Repnina, podjęła radykalną próbę rozprawienia się z polskim autoramentem w czasie obrad Delegacji sejmowej.

Według projektu reformy wojsko polskiego autoramentu miało być podzielone na cztery pułki i osiem szwadronów jazdy przedniej (razem ponad 5000 ludzi). Pozostawiono część nazw (oddziały husarskie i pancerne, podział na towarzyszy i pocztowych, zaciąg towarzyski itp.), ale ogólnie dążono do wprowadzenia zwyczaju cudzoziemskiego: przeobrażenia żołnierzy w podoficerów i szeregowych, ograniczenie roli rotmistrzów na rzecz wzmocnienia władzy pułkowników, musztra, przydział żołdu, karność. Projekt został przyjęty przez Delegację, ale pominięto go w dalszej procedurze sejmowej. E. Rostworowski uważał, że przyczyną tego była konfederacja barska, ponieważ wstrzymanie reformy miało zapobiec masowemu przechodzeniu chorągwi polskiego autoramentu na stronę konfederatów [21].

Mając około 26-28 lat Stempkowski stał się ważną postacią w życiu wojskowym i politycznym Rzeczypospolitej. Praca w Komisji Wojskowej i innych gremiach była dobrą odskocznią do dalszej kariery. Przeszkody nie stanowił młody wiek Stempkowskiego, który wykazał w tych chwilach dojrzałą trwałość stanowiska. Mimo zasiadania w komisji kierowanej przez księcia Czartoryskiego nie uległ tej osobowości i dalej trwał na pozycjach prokrólewskich. Wynikło z tego poparcie dla projektu reformy polskiego autoramentu, forsowanego przez partię dworską. Poparcie to zostało wzmocnione faktem, iż Stempkowski był rotmistrzem autoramentu cudzoziemskiego (szarża porucznika znaku pancernego miała charakter reprezentacyjny), dlatego nie podobało mu się rozluźnienie dyscypliny wśród towarzyszy z polskiego zaciągu. Można nawet wysunąć hipotezę, że w 1764 r. kasztelan żarnowski z rozmysłem, a nie z braku pieniędzy zakupił dla syna szarżę w autoramencie cudzoziemskim, gdyż reforma lub likwidacja autoramentu polskiego wpisywała się w plan naprawy Rzeczypospolitej nowo wybranego króla. Być może na decyzji Stempkowskiego zawazyła także opinia weterana wojny siedmioletniej Ksawerego Branickiego, który niejednokrotnie wypowiadał się na temat nieprzydatności zaciągu towarzyskiego. Prawdopodobnie w pierwszych

miesiącach 1768 r. Stempkowski awansował w hierarchii wojskowej i został oboźnym koronnym [22].

Lata 1768-1772 to okres wielkiej próby dla Stanisława Augusta Poniatowskiego i ludzi z nim związanych: konfederacja barska, koliszczyzna, wojna rosyjsko-turecka w okolicy Chocimia (przemarsze żołnierzy rosyjskich przez terytorium Rzeczypospolitej), epidemia dżumy, zakusy państw ościennych w kierunku rozbioru. Lata te stwarzały możliwość wybicia się, działania, poszukiwania własnej drogi w szybko zmieniających się okolicznościach. Czy nowo mianowany oboźny koronny skorzystał z dalszej szansy awansu, czy sprostał narastającym problemom, czy nie dał się skusić koniunkturalnym konstelacjom politycznym?

Dla Stempkowskiego okazja do działania nadarzyła się już w początkowych dniach konfederacji barskiej. W partiach podolskiej i ukraińskiej nastąpiło poruszenie konfederackie, zwłaszcza wśród towarzyszy polskiego autoramentu. Ambasador Repnin wywierał presję, aby wysłać do wojska Branickiego w celu uspokojenia nastrojów. Na ten temat rozmawiał z królem 14 maja 1768 r. W trzy dni później Komisja Wojskowa postanowiła wysłać swoich dwóch członków, Branickiego i Stempkowskiego, aby zaprowadzili porządek w obu partiach oraz w garnizonach Kamieniec Podolski i Lwów [23].

Przed Branickim i Stempkowskim stało trudne zadanie. Na terenie ich działania stacjonowały dwie partie: podolska pod dowództwem regimentarza Józefa Dzieduszyckiego i ukraińska pod dowództwem regimentarza Ignacego Woronicza. Branicki połączył obie partie i objął nad nimi dowództwo. Z uszczuplonymi przez dezercje siłami musiał zwalczać oddziały konfederatów. Pierwsza bitwa rozegrała się pod Zinkowem z grupą Sławoszewskiego [24]. Stempkowski w czasie walki początkowo pozostawał w rezerwie, później zaś wspierał awangardę. Bitwa zakończyła się zwycięstwem oddziałów królewskich. W tych chwilach Branicki nie szczędził pochwał swojemu przyjacielowi. 4 czerwca 1768 r. pisał do króla z Chodorowa: "Równa jest pana oboźnego troskliwość, co i moja (...) Samemu zaś jemu mogę dać tę twierdzą: że szczerze, ochoczo i z expensem mnie dopomaga" [25]. Branicki i Stempkowski w stosunkowo krótkim czasie doprowadzili do zwiększenia szeregów partii ukraińskiej i podolskiej. Mianowicie konfederatów, którzy uprzednio zdezerterowali z oddziałów kompu-towych wcielali do swojej partii. W grudniu partia ukraińska i podolska liczyła 12 oficerów, 271 towarzyszy i 764 pocztowych [26].

19 czerwca 1768 r. połączone siły rosyjsko-królewskie zdobyły Bar, gdzie Stempkowski spotkał się ze swoim bratem, Janem. A.J.Rolle ujął to w literacki sposób (nie ma na ten temat podstawy źródłowej): "Spotkanie braci

było nader przykre. Mieli oni długą na osobności rozmowę, która nie doprowadziła do pożądanego porozumienia. Przekonania zostały niewzruszone, co zaszczyt Janowi przynosi. Groziło mu wygnanie w dalekie stępy – a jednak nie uległ” [27]. Prawdopodobnie wskutek wstawiennictwa brata Jan Stempkowski został zwolniony i powrócił do swojego majątku w Halickiem. Podobno obaj bracia nie spotkali się już nigdy więcej. Oboźny koronny trwał nadal przy królu, mimo wezwań konfederatów, aby przystąpił do ich szeregów [28].

Po zdobyciu Baru partia ukraińska i podolska została rozlokowana we wschodniej części województwa podolskiego, a na początku lipca 1768 r. Branicki rozkazał rozbicie obozu w okolicy Serbów pod Szarogrodem. Wkrótce potem wybuchła koliszczyzna, o której Komisja Wojskowa dowiedziała się z raportu Branickiego 11 lipca 1768 r. [29]. Naczelne władze w Warszawie wydały natychmiast dyspozycje odnośnie stłumienia buntu. Stanisław August radził, aby co dziesiątego hajdamakę i chłopą karać ucięciem ręki i nogi, co da większe efekty psychologiczne, niż kara śmierci [30]. Po wzmocnieniu partii ukraińskiej i podolskiej dziesięcioma chorągwiami partii małopolskiej regimentarza Hieronima Wielopolskiego do akcji tłumienia buntu przystąpił Branicki, w czym współdziałał z oddziałami rosyjskimi [31]. W wydarzeniach tych uczestniczył Stempkowski na którym – z racji sprawowania stanowiska oboźnego koronnego - spoczywały liczne obowiązki: zapewnienie żywności i kwater dla żołnierzy oraz furazu dla koni, wydawanie biletów (przepustek) na wyjazd z obozu, zapewnienie dyscypliny na kwaterach, zwłaszcza zaś wstrzemięźliwości i zgodnego z artykułami prawa wojskowego zachowania się wobec ludności cywilnej. Niewątpliwie stanowisko oboźnego dobrze przygotowywało do późniejszego dowództwa nad partią ukraińską i podolską.

Pierwsza fala represji przeciwko koliszczyźnie miała miejsce jesienią 1768 r., w czym uczestniczyły oddziały rosyjskie generała Michała Kreczetnikowa, partia ukraińska i podolska oraz grupki milicji nadwornych. Zaczęły pracować sądy doraźne w Żytomierzu i Białej Cerkwi. Branicki część schwytanych hajdamaków i chłopów karał śmiercią, część wysyłał do Kamieńca Podolskiego i Lwowa do pracy przy naprawie fortyfikacji, a pozostających wysyłał królowi do Ujazdowa. Działania te zakończyły się pod koniec 1768 r., kiedy to partia ukraińska i podolska, wobec wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej, została wycofana w Chełmskie. Branicki, na polecenie króla, wyjechał wówczas do Warszawy, a dowództwo przykazał dotychczasowemu oboźnemu koronnemu, Stempkowskiemu [32].

Do momentu wyjazdu Branickiego do Warszawy w zasadzie główne siły hajdamaków pod dowództwem Maksyma Żeleźniaka i Jurana Gonty

rozbito, ale nadal na kresach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej istniało dużo mniejszych oddziałów, które siały spustoszenie. Nowy wódz hajdamacki o nazwisku Zurba zgromadził około 600-700 ludzi i kontynuował walkę, która toczyła się w sprzyjającym dla niego terenie, składającym się z gęstych lasów i porośniętych wysoka trawa stepów. Oddziały hajdamaków (hajdamaka w języku tureckim znaczy: grabić, rabować, napadać) cechowały się okrucieństwem, zwłaszcza wobec szlachty, księży, unitów i Żydów. Zgodnie z polskim ustawodawstwem za rozbój, bunt, zabójstwo, kradzież (też za współdziałanie) groziła kara śmierci. W zależności od rozmiaru wyżej wymienionych przestępstw wymierzano karę zwykłą przez ścięcie lub powieszenie, albo kwalifikowana przez ćwiartowanie, łamanie kołem, wbicie na pal itp.

Po objęciu dowództwa nad partią ukraińska i podolska (15 czerwca 1769 r. przyszła oficjalna nominacja na regimentarza) [33]. Stempkowski miał bardzo poważne trudności, dlatego cofnął się do defensywy. Jego siły miały wskutek dezercji, natomiast oddziały hajdamaków, dzięki uzupełnieniom żadnych łupów chłopów, pozostawały mimo strat w prawie niezmienionej postaci. Do tego dochodziło źle obchodzenie ze strony wojska rosyjskiego, łącznie z biciem żołnierzy koronnych i wyrzucaniem z kwater, Regimentarz pisał do Komisji Wojskowej: “Moskale te czynią gwałtowności przez branie podwod do Chocimia i tych powracający, tudzież, przez mienienie komend, którzy nieustannie przechodzą od granic i nie tylko na koło mnie zabiorą, ale i z moich posterunków już brać chcieli. Opieram się jak mogę, ale żadna racja tak grubego narodu widzę nie skonwikuje, a bić się ani mocy, ani ordynansu nie mam” [34]. Komisja Wojskowa podtrzymywała z jednej strony rozkazy dla Stempkowskiego przeciwko hajdamakom, z drugiej zaś nakazywała cofać się w głąb kraju w celu unikania zaczepki ze strony żołnierzy rosyjskich i utrzymania stanu osobowego partii. Z kolei okolicznością sprzyjającą regimentarzowi były wypadki hajdamackie na lewobrzeżną Ukrainę, łącznie z atakami na oddziały carskie. Dlatego Rosjanie musieli w dalszym ciągu współdziałać ze Stempkowskim w walce z buntownikami.

Po krótkim okresie odpoczynku i przygotowań regimentarz przystąpił do zdecydowanego działania. Prawdopodobnie w pierwszym kwartale 1769 r. założył stały obóz wojskowy pod Kodnią, gdzie powołał również specjalny sąd wojskowy dla hajdamaków i zbuntowanych chłopów [35]. W celu rozbicia resztek oddziałów hajdamackich zorganizował podległą sobie jednostkę, w obozie pozostawiając tabory, a na wyprawy zabierając jedynie juczne konie. Rzadko kiedy Stempkowski wyruszał sam przeciwko buntownikom, wysyłając podjazdy pod dowództwem wypróbowanych oficerów, najczęściej Rafała Dzierzka i Rocha Jerlicza.

Przez wiosnę i lato 1769 r. podjazdy partii ukraińskiej i podolskiej przynosiły się z miejsca na miejsce, pacyfikując województwa braclawskie i kijowskie, zwłaszcza zaś rejon Humania, który najbardziej groził odnowieniem buntu.

30 sierpnia 1769 r. regimentarz wydał manifest do poddanych na Ukrainie, który nakazał wydrukować, a następnie odczytywać z ambon, rozwieszać na drzwiach karczem i kościołów, przysyłać właścicielom ziemskim. W manifeste ubolewano nad stanem pięknej ziemi ukraińskiej, ongiś mlekiem i miodem płynącej, a aktualnie zbrozzonej krwią, spustoszonej i obróconej w popiół. Stempkowski nawoływał do okazania posłuszeństwa duchownym unickim i dziedzicom oraz do wywiązywania się z zaległych świadczeń. Na koniec przestrzegał: “Gdybyście w najmniejszym punkcie cokolwiek uchylili, co jest wyżej przepisanego, zesłany ja z woli i rozkazu Jego Królewskiej Mości i ordynansu Prześwietnej Komisji Rzeczypospolitej Wojska Koronnego generalnie nad wszystkim tu będącym mającym komendę, gromić i scigać tak będę, jakieście widzieli i słyszeli w Lisiance, i gdybym się bił z wami pod Olchowcem i Litniowka jak dotąd hajdamacy i zbójcy, którymi wy sami jesteście, doświadczają w obozie, to kar cielesnych, to życia utrat” [36].

Stempkowski miał na kresach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej dużą swobodę w działaniu. Najczęściej korespondował z Jackiem Ogrodzkiem, kierownikiem gabinetu królewskiego, lub z samym Stanisławem Augustem. B.Pawłowski trafnie określił stanowisko Komisji Wojskowej wobec wydarzeń na Ukrainie [37]. Magistratura ta, zadowolona z przebiegu akcji pacyfikacyjnej, niewiele mogła pomóc, zalecała tylko, aby regimentarz nie obchodził się nazbyt okrutnie z chłopami i nie wszystkich karał śmiercią. Ostrzegała, aby ograniczył wydawanie uniwersałów odnoszących się do jurysdykcji duchownej i nie forsował zbytnio żołnierzy, którym od kilku miesięcy zalegano z żołdem.

Bywało, że korespondencja Stempkowskiego z Warszawą okresowo ustawała. Na przykład w 1769 r. regimentarz przez dwa miesiące nie wysyłał raportów. Fakt ten tłumaczył przecięciem komunikacji z powodu znacznych sukcesów konfederatów w województwach bełzkim i wołyńskim [38]. W okresie późniejszym, to jest 23 września 1770 r., Stempkowski informował, że kurier przedostał się tylko dlatego szczęśliwie do Warszawy, ponieważ napotkani po drodze konfederaci spali nie wystawiając wart [39]. Również z powodu złej pracy poczty nie wszystkie raporty docierały do gabinetu królewskiego i Komisji Wojskowej. Między funkcjonariuszami poczty a kurierami Stempkowskiego wybuchały konflikty. Wysłannicy regimentarza zostali kilka razy bezpodstawnie zatrzymani na stacjach pocztowych, na dodatek rabowano ich z pieniędzy.

Z drugiej strony narzekano też na zachowanie kurierów. Na przykład poczmajster z Włodzimierza złożył skargę o pobicie, bezprawne zagarnięcie koni i wymuszanie świadczeń bez zapłaty [40]. Stempkowski obiecał, że przesłucha w tej sprawie swoich ludzi i ewentualnie ukarze.

Stempkowski zwalczał hajdamaków w latach 1769-1771, ze szczególnym nasileniem w pierwszym roku dowodzenia partia ukraińska i podolska, za co wśród ludności ukraińskiej zyskał przydomek "krwawy" lub "straszny". Jego działania przeciwko hajdamakom zostały szczegółowo opisane w literaturze przedmiotu, zwłaszcza zaś przez W. A. Serczyka [41], dlatego ograniczę się do pobieżnego omówienia tych faktów, polemizując czasem z interpretacją, dokonaną przecież w latach 60-tych i 70-tych naszego stulecia (mimo to i tak wyważona). Chodzi głównie o osobistą odpowiedzialność Stempkowskiego za zbyt srogie represje. Można wprawdzie stwierdzić, że dowódca jest zawsze odpowiedzialny za wszystkie czyny podległych sobie żołnierzy, ale należy również brać pod uwagę okrutny charakter działań z obu stron, odpowiedzialność dowódców podjazdów, czy wreszcie postawy żołnierzy, niepłatnych, przyzwyczajonych od lat do bezkarności i swawoli wobec ludności cywilnej, ze zmaconymi umysłami przez nastroje konfederackie. Surowość regimentarza wynikała wreszcie z wyrachowania, to jest intencji odstraszenia ewentualnych chętnych do dalszego niesienia zarzewia buntu przeciwko istnjącemu porządkowi prawnemu. Podobne stanowisko reprezentowali przedstawiciele władz w Warszawie, w tym również Stanisław August, oceniany przez historiografię jako humanitarny mecenas kultury, słabego charakteru. Wspomniane wyżej zalecenia Komisji Wojskowej odnośnie złagodzenia represji Stempkowski starał się realizować. W postawie tej magistratury należy dopatrywać się też ukrytych intencji politycznych, związanych z podziałem rządzących na przeciwstawne obozy. W Warszawie przeciwnicy króla ukazywali często rojalistę Stempkowskiego w krzywym zwierciadle.

Większość potyczek z hajdamakami podjazdy partii ukraińskiej i podolskiej rozegrały w 1769 r., zwyciężając między innymi pod Olchowcem i Litniówką. W Kalnibłotach żołnierze powiesili 20 chłopów na belkach stropowych w starej cegielni, w monasterze lebedyńskim dowodzony osobiście przez Stempkowskiego podjazd wsadził na pal parlamentariuszy, którzy wyszli na jego spotkanie z okupem, w Lisiance regimentarz dla przykładu kazał powiesić 60 chłopów bez żadnego postępowania wyjaśniającego. Jedyne przypadek rozbicia podjazdu partii ukraińskiej i podolskiej miał miejsce w 1770 r. pod Ber-szadą, kiedy nie spodziewano się już większych wystąpień [42]. Zaskoczony tym faktem

Stempkowski wszczął w tej sprawie formalne śledztwo, ale poprzestał na wysłuchaniu zeznań żołnierzy.

W kwaterze regimentarza w Kodni pracował intensywnie w latach 1769-1771 specjalny sąd wojskowy. Pierwsza wiadomość o egzekucji pochodzi z 7 marca 1769 r., kiedy powieszono dwie osoby. Do 1770 r. sąd wojskowy rozpatrzył 337 spraw, opisanych w tzw. księdze kodeńskiej, z czego 218 zakończyło się wyrokami śmierci (10 kwalifikowanej), 34 chłosty, a pozostałych 85 aresztantów zwolniono [43]. Z powodu szczupłości miejsca w miejscowym areszcie schwytanych buntowników wiązano i lokowano w dołach. W wyniku zmieniających się warunków atmosferycznych, złego odżywiania i braku urządzeń sanitarnych następowały zgony, co kwitowano lakoniczną notatką: „umarł w jamie”. Wobec podsądnych stosowano tortury, ale w ówczesnym prawodawstwie polskim należały one do normalnej procedury wyjaśniającej. Zwolnieni od kary (co nie znaczyło niewinnieni) powtarzali przed kompletem sędziowskim ślubowanie: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu na to, iż przy odebranym na siebie miłosierdziu darowania mi życia mego, dozgonnie, wiernie i trzeźwo, bez żadnej zdrady i uciekania, w stajni JM Regimentarza lub do woli dyspozycji dworu mającego, do jakiej by mnie usługi obrócił, te bez żadnego sprzeciwienia się czynić mam. Tak mi Boże dopomóż i niewinna męko Syna Jego” [44]. Ze zwolnionych aresztantów rekrutowała się część robotników przy zaczętej wówczas kodeńskiej rezydencji Stempkowskiego.

Nie tylko sąd wojskowy rozpatrywał sprawy hajdamaków i zbuntowanych chłopów, ale również sądy powszechne. Szczególną surowością wyróżnił się sędzia Dubrawski z Żytomierza. Mimo to powtarzane z ust do ust pogłoski wyolbrzymiały skalę represji ze strony Stempkowskiego i przez niego powołanego sądu wojskowego, z czego nawet powstało przekleństwo ukraińskie: „Oby cię nie ominęła święta Kodnia”.

Latem 1770 r. przed Stempkowskim stanęły nowe poważne zadania związane z epidemią dżumy. Sytuacja Rzeczypospolitej, w tym również partii ukraińskiej i podolskiej, była niezwykle skomplikowana. Armia rosyjska, operująca w rejonie Chocimia i atakująca w kierunku rzeki Prut, traktowała Podole, Wołyń i Ukrainę jako teren bezpośredniego zaplecza działań wojennych. Wszystko wskazuje na to, że zarazę przywlekli żołnierze rosyjscy, którzy maszerowali przez terytorium Rzeczypospolitej w celu wybierania żywności i furazu, dokonywania uzupełnień i odprowadzenia jeńców tureckich [45]. Żołnierze z armii feldmarszałka Piotra Rumiancewa powodowali również powstawanie dalszych ognisk epidemii. Pod koniec czerwca 1770 r. gazeta pisana donosiła: „Nowin w

kraju naszym żadnych nie masz osobliwszych, ta tylko okropna, że na Ukrainie pod Kuzminkiem, kilka mil za Zastawieni, w dwóch wsiach pokazało się aktualne powietrze, które słyhać, że pomiędzy armia rosyjska zaczęło się pokazywać” [46]. W lipcu 1770 r. epidemia rozszerzyła się na znaczne obszary, a następnie objęła całe Podole, Wołyń i Ukrainę, nie wychodząc jednak poza rzekę Bug.

Partia ukraińska i podolska latem 1770 r. realizowała jeszcze zadania związane z tłumieniem buntu hajdamaków i chłopów. Regimentarz musiał się liczyć z niezadowolaniem swoich podkomendnych, którym od trzech lat nie płacono żołdu. W 1771 r. posypały się skargi szlachty do sądów grodzkich na nadużycia żołnierzy, którzy samowolnie oddalali się od jednostki, aby grabić mieszczan i chłopów [47]. Zdarzało się, że maszerowali przez zapowietrzone okolice.

W instrukcji Komisji Wojskowej dla Stempkowskiego z 27 lipca 1770 r, umieszczono wiele zadań [48]. Regimentarz miał podzielić swoją partię na trzy części: jedną obrocic przeciwko hajdamakom, drugą wysłać do organizacji kordonu sanitarnego, a trzecią zatrzymać w rezerwie do pilnowania magazynów. Komisja zobowiązała Stempkowskiego do sporządzania cotygodniowych raportów, w których miał umieszczać dane o ruchach swojej jednostki i oddziałów rosyjskich oraz o zarazie. Stempkowski miał porozumieć się z dowódcami armii rosyjskiej i przekonać ich, że intencją polskich władz wojskowych jest tylko tłumienie epidemii. Z powodu szybkiego przenoszenia się ognisk zarazy nie została zrealizowana organizacja kordonu sanitarnego. Pozostałe zadania dowódcy partii ukraińskiej i podolskiej wykonał, w miarę możliwości umieszczając w raportach informacje o lokalizacji dżumy i wysyłając pismo do generała Krzysztofa Essena, dowodzącego oddziałami rosyjskimi na zapleczu działań wojennych [48].

Sytuacja partii ukraińskiej i podolskiej z dnia na dzień stawała się trudniejsza, a czarna śmierć rychło zagroziła kwaterze regimentarza. 27 sierpnia 1770 r. Stempkowski raportował Komisji Wojskowej: “Już się wszystka bida przybliży, bo i mor, i głód, i hajdamacy pokazali się w Braclawskim. Najciszej jednak to znosić, że tylko dwie mile od śmierci, dlatego dla tak bliskich zaraz cofnął się głębiej w lasy do miasteczka Trojanowa, mila od pierwszej pozycji, to jest od Kodni. Szwadrony ku mnie zamknęły się, żaden jednak nie dalej jak mila, wszelką mam na koło siebie ostrożność i oprócz tego każdy szwadron równie pilnuje się” [49]. Żołnierze byli skłonni dezertować, a ponadto, z powodu rekwizycji dokonywanych przez armię rosyjską, brakowało furazu. W jednostce Stempkowskiego od wielu tygodni konie karmiono jedynie sianem. Do realizacji zadań postawionych przez władze naczelne regimentarzowi brakowało ludzi, gdyż

jeszcze nie powróciły trzy podjazdy wyprawione na Ukrainę, do województwa bradawskiego i na Polesie w celu chwytania hajdamaków, a ponadto: “inne nieodbite potrzeby w wojsku i powinności, furazowe komendy, przy magazynie, placowe straże, forwachty i hobwachty i inne tysiączne komenderawki, a teraz sądny dzień, bo syn ojca, a ojciec syna do wsi nie puszcza” [50].

We wrześniu i na początku października 1770 r. Stempkowski czynił kolejne rozpaczliwe próby zorganizowania kordonu sanitarnego. Na komendanta “sznura” z partii ukraińskiej i podolskiej Komisja Wojskowa wyznaczyła starostę smotryckiego Stefana Komorowskiego, porucznika chorągwi pancernej [51]. Porucznik Komorowski, bezpośrednio podlegający Komisji Wojskowej, miał utworzyć kordon od Pikowa do Brodów (na pozostałych odcinkach żołnierze rosyjscy), ustanawiając tam czterdziestodniową kwwarantannę. Wobec szczupłości sił (zaledwie około 500 żołnierzy) Komorowski otrzymał pozwolenie na wykorzystanie mieszczan i chłopów do pełnienia straży.

O niemożliwości zorganizowania kordonu sanitarnego świadczy list Stempkowskiego do Komisji Wojskowej z 23 września 1770 r. Na Wołyniu, gdzie miała być linia z żołnierzy partii ukraińskiej i podolskiej, zaraza dotarła już do Konstantynowa, Zastawia, Białogródka i innych miejscowości. Jeżeli regimentarz zechciałby ustawić żołnierzy wzdłuż innej linii, “to Lachowce, Jampol i Krzemieniec tak wymarli, że mało jest komu umierać” [52]. Przez Polesie przeprowadzenie kordonu też było niemożliwe, gdyż po drodze do Ołyki nie sposób ominąć zarażonych wsi Tuczyzna i Krupy. Stempkowski zamierzał ustawić posterunki wojskowe nad rzekami Słucz, Horyń i częścią Styru, ale trudno mu było rozpoznać z mapy warunki terenowe. Planował wobec tego wysłać zwiadowcę w celu zbadania sytuacji na miejscu. Dodatkowe utrudnienie stanowił opór części właścicieli dóbr ziemskich na użycie ich oddziałów nadwornych i poddanych do działań przeciwepidemicznych.

11 października 1770 r. z kancelarii królewskiej wysłano list do Stempkowskiego, w którym polecono mu osłonić kordonem Wołyń i Wielkie Księstwo Litewskie [53]. Działania, jakie podjął regimentarz, świadczą o jego już dużej wiedzy wojskowej i doświadczeniu. Stempkowski rozkazał 20 października 1770 r. chorążemu chorągwi pancernej Janowi Lubońskiemu, aby zaczął organizować kordon od Miropola nad rzeką Słucz, dalej wzdłuż rzek Słucz, Horyń, Styr, aż do miasta Brody. Mimo posiadania mapy i rozpoznania terenu przez zwiadowców regimentarz pozostawił Lubońskiemu swobodę decyzji co do linii kordonu: “na to tylko komenderujący dać bacność powinien, by wszystkie zarażone i podejrzone miejsca miał na froncie przed sobą” [54].

Komendant kordonu powinien skonfiskować wszelkie promy i czołna na rzekach. Przy jednym tylko przejeździe należało ustanowić czterdziestodniową kwarantannę lub krótszą, gdy do nowiu Księżyca brakuje kilku dni (ówcześnie uważano, że podczas nowiu zmniejszają się symptomy dżumy). Osoby zarażone powinny się umieszczać w lesie, a ich towary palić. Chorąży Luboński miał zalecić żołnierzom, aby przywozili żywność i furaz ze zdrowych okolic. Pełniący wartę nie mogli przepuszczać osób od strony południowej bez paszportu od Stempkowskiego, do czego zresztą byli przyzwyczajeni i w normalnych czasach. Żołnierze rosyjscy musieli posiadać paszporty od swoich komendantów. Rozkaz regimentarza okazał się jednak niewykonalny. Zresztą feldmarszałek Rumiancew i politycy z Petersburga sprzeciwili się kordonowi przez Wołyń, jako przeszkadzającemu potrzebom wojny z Turcją.

W tych trudnych chwilach Stempkowski musiał rozwiązywać wiele problemów organizacyjno-zaopatrzeniowych. Szczególnie martwił się o wysłany wcześniej podjazd przeciwko hajdamakom. Podjazdem w sile 180 koni dowodził chorąży Rafał Dzierżek. Zachodziła obawa, że epidemia uniemożliwi żołnierzom Dzierżka powrót do kwatery głównej partii ukraińskiej i podolskiej. Stempkowski rozkazał dowódcy podjazdu zachować ostrożność, rozsyłając patrole w celu sprawdzenia, czy na trasie nie znajdują się zapowietrzzone miejscowości. Niebezpieczeństwo wynikało zarówno z przerwania komunikacji, jak i ewentualnego przywleczenia zarazy przez żołnierzy Dzierżka. Regimentarz informował 5 października 1770 r. gabinet królewski, że w magazynie zostało zaledwie pięć korcy żyta. Nie chodziło już nawet o furaz dla koni, ale o wyżywienie żołnierzy, skłonnych w tej sytuacji dezercerować i bardziej podatnych na chorobę. W partii ukraińskiej i podolskiej brakowało wykwalifikowanych medyków. W Warszawie ludzie nieprzychylni regimentarzowi rozsiewali plotki na jego temat, łącznie z pogłoskami o zatraceniu podległej mu jednostki [55].

Po początkowym okresie szczegółowych dyspozycji z Warszawy, w miarę rozwoju sytuacji, którą komplikował się, król i Komisja Wojskowa pozostawili Stempkowskiemu swobodę realizacji głównych zadań: osłony kraju przed dżumą, ściągnięcia podjazdów, zaopatrzenia w żywność i furaz. Wreszcie regimentarz otrzymał rozkaz ratowania jedynie stanu osobowego partii ukraińskiej i podolskiej. 10 października 1770 r. Komisja Wojskowa jako główne zadanie postawiła: „ustrzeżenie siebie i wojska od powietrza, tak dla wojska samego, jak i dla niezapowietrzenia przez to kraju jeszcze zdrowego. Stan, gdzie widzisz najbezpieczniej, cofaj się przed powietrzem, gdzie sam będziesz rozumiał najlepiej, choćby na koniec i litewskie granice gdzie przestąpić przyszło” [56]. W przypadku stwierdzenia dżumy w poszczególnych pododdziałach należy chorych żołnierzy izolować, udzielić

im pomocy medycznej, zaopatrzyć w żywność i nie interesować się dalej ich losem. Komisja Wojskowa, wobec pustek w skarbie, nie obiecywała Stempkowskiemu rychłego przysłania pieniędzy na wypłacenie żołnierzom zaległego żołdu. Zapowiadała jedynie transport prochu z twierdzy kamienieckiej, co w momencie zawieszenia działań zbrojnych przeciwko hajdamakom było niepotrzebne, a niebezpieczne z powodu przemarszu z Kamieńca Podolskiego do rejonu kwaterowania partii przez zadżumione okolice.

W listopadzie 1770 r. czarna śmierć zagroziła bezpośrednio partii ukraińskiej i podolskiej, pojawiając się między Kodnią a Trojanowem. Stempkowski, po osobistym rozpoznaniu terenu, wybrał na swoją kwaterę Makarów koło Brusilowa. Za wyborem Makarowa przemawiał konieczność zamknięcia granicy z Rosją, ponieważ na polską stronę przedzierali się w poszukiwaniu żywności zadżumieni mieszkańcy Kijowa, których władze rosyjskie usunęły z miasta. Regimentarz wziął z sobą 120 żołnierzy i ruszył przeciwko dopuszczającym się przemocy i grabieży kijowianom. Mimo że Makarów położony był na uboczu przemarszów oddziałów rosyjskich, to nadal istniało niebezpieczeństwo konfliktu. Stempkowski pisał do króla: "Te wsie Miłościwy Panie od Moskali zarażone prawie w oczach komendy mojej i tak gdzie tylko staną Miłościwy Królu, to rzadko miejsce by nie zarazili, a i teraz naokoło mnie tak rzucili kantony o mil dwie, trzy i jedną, że gdyby mile gdzie wyjechać, to przecie ich posterunek. Zważ to Miłościwy Panie z karty te wszystkie zapowietrzone miejsca, co tylko pobliskie, jeżeli nie jest w środku wszystkiego złego" [57].

Od 13 grudnia 1770 r. do 7 marca 1771 r. całkowicie znikła łączność Stempkowskiego z Warszawą. W okresie tym dżuma zaatakowała bezpośrednio żołnierzy partii ukraińskiej i podolskiej, dlatego stało się niebezpiecznym posyłać kuriera do stolicy. Ponadto dochodziło już nawet do walki wręcz z Rosjanami o kwatery, żywność i furaz. Kolejne interwencje regimentarza u generałów rosyjskich nie przyniosły rezultatu. Stempkowski starał się w tym okresie rozśrodkować partię, łącznie z przekroczeniem granicy z Wielkim Księstwem Litewskim, co nie było zgodne z zasadami unii. Po uśmierzeniu zarazy Komisja Wojskowa nakazała przesunięcie partii na Wolyń, ponieważ Litwini wystosowali protest przeciwko pobytowi żołnierzy koronnych w powiecie mozyrskim [58]. Na podstawie istniejącej bazy źródłowej niemożliwe jest ocenić straty partii ukraińskiej i podolskiej wskutek dżumy. Niewątpliwie ubytek żołnierzy był mniejszy niż ludności cywilnej, na co składała się ruchliwość i większa możliwość stacjonowania w okolicach nie dotkniętych zarazą.

W kwietniu 1771 r. w raportach Stempkowskiego pojawiły się znów wzmianki o grupach hajdamaków, popieranym przez niektórych oficerów

rosyjskich. 27 kwietnia 1771 r. Stanisław August uznał, że nadszedł czas na dalsze tłumienie buntu hajdamaków i chłopów, “gdy teraz już z powietrzem przecie wojować nie trzeba” [59]. W celu ostatecznego rozprawienia się z buntownikami Komisja Wojskowa wzmocniła partię ukraińską i podolską piechotę z Kamieńca Podolskiego (200 ludzi) i dwoma armatami [60]. Ruch hajdamacki, osłabiony poprzednimi represjami i epidemią dżumy, nie stanowił jednak większego zagrożenia. Sąd wojskowy w Kodni jeszcze wprawdzie działał, ale nowych spraw przybywało niewiele [61]. Życie partii ukraińskiej i podolskiej wracało do normy, a jej dowódca zajmował się bardziej montowaniem stronnictwa królewskiego w województwie kijowskim, gruntowaniem swojej pozycji i budową rezydencji w Kodni. Jego działalność w tym trudnym okresie została należycie nagrodzona. Jeszcze w 1769 r. król przyznał Stempkowskiemu order św. Stanisława, a zwieńczeniem dotychczasowej kariery było uzyskanie 29 października 1772 r. kasztelanii Kijowskiej. Nowy senator miał silną pozycję w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w armii i wśród szlachty kresów południowo-wschodnich.

Kariera wojskowa i polityczna Józefa Gabriela Stempkowskiego rodziła się w trudnym okresie dla Rzeczypospolitej. Jest to prawidłowość, że awans odbywał się w momencie burzliwych, wartko płynących wydarzeń. Pojawiające się wówczas wybitne jednostki wykazują się następującymi cechami osobowości: szybka reakcja na zmianę sytuacji, talentem organizacyjnym, odpornością psychiczną, wytrzymałością. Stempkowski posiadał wszystkie wyżej wymienione cechy. Niezbyt wykształcony i nie pochodzący z pierwszych rodów Rzeczypospolitej rotmistrz cudzoziemskiego autoramentu zrobił w ciągu kilku lat błyskawiczną karierę, dobijając się godności senatorskiej. Wykorzystując swoją młodzieńczą przyjaźń z Ksawerym Branickim i Stanisławem Augustem Ponia-towskim piął się w hierarchii społecznej, ucząc się i nabywając doświadczenia wojskowego. Wreszcie godnym podkreślenia jest jego lojalność wobec króla, co nie wynikało tylko z realizowania interesu osobistego. W tym trudnym okresie wielu przecież opuściło obóz królewski i to wcale nie z pobudek światopoglądowych. Stanisław August Poniatowski cenił wprawdzie wykształcenie, ale jeszcze bardziej poszukiwał ludzi lojalnych, realizujących jego program polityczny i sprawdzających się w działaniu.

ЛІТЕРАТУРА

1. A. J. Rolle, Straszny Józef, (w.) Wybór pism, t. I: Gawędy historyczne, oprac. W. Zawadzki, Kraków 1966, s. 23-84.
2. F. Rawita-Gawroński, Historia ruchów ludnamackich (w. XVIII), t. H, Brody 1913, s. 216,227-228; W. A. Serczyk, Hajdamacy, Kraków 1978, s. 362-381; tenże. Historia Ukrainy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 195; tenże, Koliszczyzna, Kraków 1968, s. 131-145.
3. W. Konopczyński, Konfederacja barska, 1.1, Warszawa 1991, s. 70.
4. B. Pawłowski, Wojsko koronne i Komisja Wojskowa w dobie konfederacji barskiej 1768-1772, (w:) Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, Warszawa 1962, s. 18-53.
5. T. Srogosz, Dzuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta, Wrocław 1997, s. 48-55.
6. A.J.Rolle,op.dL,s.25.
7. W. Konopczyński, Dzieje Polski nowożytnej, Warszawa 1996, s. 308.
8. Polska encyklopedia szlachecka, t. XI, Warszawa 1996, s. 170. A. J. Rolle mylnie podał datę 1660 r. (op.cit., s. 26).
9. K.Niesiecki,Herterzpo;sh',t.IV,Lipski1839,s.108;t.Vffl,s.516.
10. A. J. Rolle, op.cit., s. 27.A. Moszczeński, Pamiętnik do historyj polskiej..., Warszawa 1905, s. 66.
11. A.J.Rolle,loc.dt
12. Polski Słownik Biograficzny, t.II, z. 1, Kraków 1936, s. 398.
13. A. J. Rolle, op.cit., s. 28.
14. Ibidem, s. 29.
15. B. Pawłowski, op.cit., s. 11.
16. J. Kitowicz, Opis obyczajów za Augusta III, Wrocław 1951, s. 343.
17. Yolumina Legum, t. VII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 206.
18. A. J. Rolle, op.cit., s. 29-30.
19. E. Rostworowski, Sprawa aukcji luoska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim, Warszawa 1957, s. 52.
20. Ibidem, s. 53-54
21. A. J. Rolle nie rozumiał istoty funkcji wojskowych, skoro napisał, że w pierwszych dniach czerwca 1768 r. Stempkowski został pomocnikiem, "subalternem" albo oboźnym Branickiego (op.cit., s. 30).
22. B. Pawłowski, op.cit., s. 25-26.
23. A. J. Rolle, loc.cit.
24. Korespondencja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim łowczym koronnym w r. 1768, wyd. L. Gumpłowicz, Kraków 1872, s. 9.
25. B. Pawłowski, op.cit., s. 36.
26. A. J. Rolle, op.cit., s. 30-31.
27. W. Konopczyński, Konfederacja..., 1.1, s. 227.
28. B. Pawłowski, op.cit., s. 31.
29. W. A. Serczyk, Hajdamacy..., s. 361.
30. W. Konopczyński sugerował, że władze rosyjskie przyłożyły początkowo rękę do wybuchu koliszczyzny, ale później zmieniły stanowisko, rozumiejąc, z rewolucją chłopską, zwycięska na Ukrainie polskiej, udzieli się łatwo na Ukrainie rosyjskiej, a może nawet wywołać powikłania międzynarodowe (Konfederacja..., 1.1, s. 70).
31. Korespondencja..., s. 174,176.
32. W. A. Serczyk, Hajdamacy..., s. 363.
33. Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie (dalej B. Czart.), nr 709, s. 137.

34. W. A. Serczyk, *Hajciflinacy...*, s. 363.
35. Cyt. za: *ibidem*, s. 364.
36. B. Pawłowski, *op.cit.*, s. 46.
37. J. W.
38. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Zbiór Popielów, nr 363, k. 229.
39. B. Czart., nr 709, s. 145-146.
40. W. A. Serczyk, *Koliszczyzna...*, s. 131-136; *tenże*, *Hajdamacy...*, s. 362-367.
41. *Ibidem*, s. 371.
42. *Ibidem*, s. 365.
43. Cyt. za: *ibidem*, s. 366-367.
44. T. Srogosz, *op.cit.*, s. 16-17.
45. Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr 587/1, k. 86.
46. T. Srogosz, *op.cit.*, s. 16-17.
47. AGAD, Zbiór Popielów, nr 363, k. 82.
48. B. Czart., nr 709, s. 137.
49. *Ibidem*, s. 121.
50. AGAD, Zbiór Popielów, nr 363, k. 161-162 v.
51. *Ibidem*, k. 229 v.
52. B. Czart., nr 709, s. 175.
53. *Ibidem*, s. 193.
54. *Ibidem*, s. 172.
55. *Ibidem*, s. 179.
56. *Ibidem*, s. 186.
57. B. Pawłowski, *op.cit.*, s. 51.
58. B. Czart., nr 709, s. 333.
59. B. Pawłowski, *loc. cit.*
60. W. A. Serczyk, *Hajdamacy...*, s. 381.
61. *Ibidem*, s. 367; A. J. Rolle, *op.cit.*, s. 45.

ПОЛІТИКА “КОНФЕСІЙНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ” ЩОДО КАТОЛИКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТОЛІТЬ)

Національне відродження в сучасній Україні обумовило певною мірою відродження релігійне. Означені процеси водночас актуалізували низку проблем: національна релігія і національна церква українців, між-православний конфлікт, католицько-православні протистояння, суперечності між історичними й новими релігіями. Міжконфесійний розбрат у сьогоденні сягає історичної давнини; до цього ми вже зверталися [1].

Одним з аспектів означеної загальної проблеми є конфесійна політика російського уряду щодо католиків Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX століть, тобто безпосередньо після загарбання імперією цих територій внаслідок розділів Речі Посполитої.

Конфесійна ситуація наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в означеному регіоні привертала увагу науковців ще у XIX столітті. Зокрема, її досить детально (з проімперських позицій) висвітлив М.Костомаров [2]; побіжно торкались М.Драгоманов та В.Антонович [3]. На початку XX ст. в контексті релігійної історії українських земель до означеної проблеми звертався В.Липинський [4]. Досліджуючи політичну, соціально-економічну історію та селянські рухи на Правобережній Україні, конфесійну ситуацію характеризували З.Когут, А.Зінченко, Д.Пойда [5]. Слід виділити також праці філософського напрямку Л.О.Филипович [6] та В.Ю.Попова [7], які подають аналіз ролі релігії загалом для українського народу. Вагомим внеском до історичного дослідження релігій в Україні, зокрема католицизму, є праці В.І.Ульяновського [8], О.П.Крижанівського, С.М.Плохія та Е.Вінтер [9], ситуація на Правобережжі XVIII-XIX ст. розглянута також у дисертації Ю.В.Хитровської [10].

Метою даної роботи є спроба визначити політику Російського уряду щодо “об’єднання різних політичних і культурних спільнот” у частині конфесійній. Для досягнення означеної мети необхідно: 1) розглянути конфесійну політику Російської імперії стосовно “інославно” віросповідань взагалі та стосовно католицької церкви в межах усієї імперії зокрема; 2) розглянути конфесійну політику, відображену у законодавчих документах царського уряду безпосередньо стосовно Правобережної України.

1769 року в Росії було прийнято “Регламент, даний Санктпетербургскої римско-католическої церкви” [11], який визначав стосунки католицької церкви та російського уряду. Попереднього узгодження з папською курією, як це вимагалось за церковним правом, при цьому не відбулося. Відповідно до “Регламенту”, католицька церква, як і православна, була підкорена державній юрисдикції Російської імперії, а не папі, що докорінно протирічило головним засадам католицизму. Варто також підкреслити, що протягом останньої чверті XVIII ст. Катерина II всіляко підтримувала заборонений папою Клементом XIV орден ієзуїтів (у 1774 р. він у Росії отримав підтвердження про збереження прав і майна) [12].

Таким чином, ще до розділів Речі Посполитої католицька церква на території Росії опинилась підкореною царату. Стосовно католицького представництва російський уряд добре використовував традиційне імперське “розділяй і володарюй”, підтримуючи антагонізм між ієзуїтами та папськими легатами.

Ці тенденції в політиці царату продовжувалися протягом усього означеного періоду. Так, 25 листопада 1801 р. існуючий департамент у справах католиків було перетворено на духовну колегію у справах римсько-католицької церкви. Духовну колегію очолював митрополит, якому “допомагали” дві духовні особи, одна з них у сані єпископа. Ці два помічники обирались колегією та затверджувались імператором [13]. Російська імперія, таким чином, спромоглася залучити католицьку церкву до державного апарату.

Отже, на початку XIX ст. було створено добре законодавче забезпечення для політики, яку можна умовно визначити як “конфесійну асиміляцію”, у тому числі й на Правобережній Україні.

У контексті цієї політики російський уряд після розділів Польщі передусім звернувся до уніатів з пропозицією повернутися до православ'я. На цей заклик відповіла значна частина населення Правобережжя, у тому числі й частина духовенства греко-католицького обряду. До весни 1795 р. кількість уніатів у цьому регіоні зменшилась більш як на мільйон чоловік [14]. Внаслідок цього стан уніатської митрополії виявився досить непевним. Коли останній її митрополит поїхав до Петербурга висловлювати протест з приводу розпуску митрополії, його було заарештовано [15].

Наприкінці XVIII століття навернення уніатів Правобережної України на православ'я проходило без ускладнень. Пов'язано це було з небажанням уніатами покатоличення та сподіваннями селян-уніатів на послаблення передусім соціального гноблення з боку поміщиків-католиків. Мав місце також звичайний український конформізм та не-

усвідомлення рядовими уніатськими священнослужителями та мирянами суті церковної політики російського уряду. На Київщині та Брацлавщині, де унія поширилася пізніше і не пустила глибокого коріння, процес приєднання уніатів до православної церкви наприкінці XVIII ст. майже завершився. На Поділлі й Волині цей процес відбувався більш повільно, бо там унія краще прижилася. В Подільській і Волинській губерніях лише частина греко-католиків перейшла у православну віру, решта ж залишилась вірною унії чи навернулася в католицизм. Католицьке та почасти уніатське духовенство, сподіваючись на зміни в урядовій політиці, намагалось загальмувати перехід греко-католиків у православну віру [16].

Поступово наміри російського уряду ставали більш зрозумілими для уніатів, особливо через застосування місцевою адміністрацією силових методів навернення їх на православ'я. Тому багато уніатів переглянуло своє ставлення до переходу в офіційну релігію. Парафіяни колишнього греко-католицького віросповідання масово відмовлялися від виконання треб (сповіді та євхаристії) за православною традицією. Про це свідчила, наприклад, відмова 1000 парафіян із селищ Дідковичі, Бехів і Пашин Овруцького повіту від сповіді та євхаристії. Формами протидії церковній реформі з боку духовенства та мирян стало також здійснення богослужінь за уніатським чином (як це робив священник Писканівський із Бердичева), навернення уніатів у римокатолицизм. Мали місце на Правобережжі й окремі заворушення селян-уніатів (наприклад в Овруцькому повіті Волинської губернії) [17].

Російський уряд та Синод пильно стежили за тим, щоб вірні католицької церкви не могли отримувати ніяких вказівок з Риму. Так, в одному з Указів, наданих Сенату, зазначалося: “Подтверждаем прежние указы наши о непринимании никаких булл папских, ...повелевая отсылать оные в наш Сенат, который, рассмотря содержание их и особливо не находится ли в них чего-либо несходственного с гражданскими законами Всероссийской империи, с правами самодержавной власти, от Бога нам данной, обязан будет мнение свое нам представлять и ожидать позволения или запрещения нашего на обнародование подобных булл...” [18]. На обмеження стосунків з папською курією спрямоване й таке: “...чтоб все монашеские ордены Римской веры... не дерзали навлекать на себя зависимость от какой-либо духовной власти, вне империи нашей пребывающей, высылать им доходы или части оных или же иметь к ним какое-либо отношение под опасением мирского суда за преступление в неисполнение указов верховной власти” [19]. Продовженням цього була й заборона в'їзду в межі імперії “духовенства из чужих пределов” [20].

Характерною рисою імперської політики щодо всіх “інославно-них” конфесій була заборона навернення до своєї віри православних підданих Російської імперії. Це, звичайно, торкнулось і католиків обох обрядів. Іменний Указ, наданий Сенату “О препоручении в духовное управление католическому епископу римских католических монастырей и церквей, как в присоединенных от Польши провинциях, так и во всех городах находящихся, а униатскому архиепископу монастырей и церквей в одних только новоприобретенных провинциях, о бытии при них духовным консисториям, о содержании их, о подаче жалоб на решения их и о необнародовании папских булл и повелений без высочайшего соизволения” зазначається: “... дабы католицкие и униатские епископы, канонники, приходские попы и всякого звания их духовные отнюдь не дерзали ни под каким видом, ни тайно, ни явно преклонять и обращать православных нашего Греческого исповедания в другой закон...” [21]. З урахуванням того, що велика кількість православних були щойно навернуті греко-католики, це досить яскраво підкреслює “конфесійну асиміляцію”.

Поряд із названими заходами щодо католицьких церков, важливим завданням Російського уряду була, звичайно, підтримка православної церкви в регіоні. Передусім ця підтримка здійснювалась за допомогою економічних заходів. Наприкінці XVIII ст. були секуляризовані церковні володіння католицького й верхівки греко-католицького духовенства з 18,6 тис. ревізьких душ. Православному кліру були передані маєтки униатського духівництва з 1,4 тис. кріпаків [22]. У квітні 1793 р. на Правобережжі було створено православну єпархію, а у квітні наступного року проголошено там православ'я державною релігією [23].

Важливим напрямком російської політики “конфесійної асиміляції” було будівництво нових православних церков. Показовим у цьому плані є Указ Синоду “Об учреждении Соборных церквей в некоторых городах на денежном окладе; об ассигновании суммы на жалование священно- и церковнослужителям оных церквей и о перемене названий Епархий для единообразных по званию тех Губерний, в коих кафедры их состоят”. Відповідно до цього документа, після вивчення ситуації Синодом виявилось, що “Соборные церкви существуют ... по Епархиям, Киевской – 10, ... в Брацлавской – два...”; при цьому з погляду імперської політики навіть цим церковним осередкам бракує священно- та церковнослужителів. Висновки Синоду продовжують ту ж саму політику: “...прилично же учредить оные еще в прочих ...городах...”. Зазначається також, що необхідно покращити матеріальне забезпечення православного духовенства, “...наипаче в таких местах империи..., где Священство другого исповедания превосходные

имеет выгоды...”. Синод пропонує: “Быть на денежном положении Соборными церквами с производением суммы, в городах Епархий Киевской: Богуславе, Звенигороде, Черкасах, Умане, Липовце, Махновке, Радомышле, Чигирине, Сквире и Пятигорах, ...Брацлавской, в Губернском Каменце-Подольском; уездных Проскурове, Ушице, Могилеве, Ольгополе, Виннице, Брацлаве, Гайсине, Литине, Староконстантинове, Кременце, Дубно; ...и Житомирской Епархии: в городах Остроге, Новграде, Волыньске, Заславе, Ровне, Житомире, Овруче, Ковне, Луцке и Владимире...”[24].

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що російський уряд, незважаючи на офіційні заяви царату (“нікогда не соизволим употреблять права самодержавия в предосуждение римско-католическому обоим обрядов закону в землях, по силе сего договора в ее подданство поступивших”), насправді проводив доволі послідовну політику “конфесійної асиміляції”. Безпосередньо це здійснювалося за рахунок, по-перше, економічного сприяння православній церкві, на відміну від католицьких “обох обрядів”; по-друге, фактичної заборони не тільки підкорення папській курії, а й взагалі спілкування з нею, що протирічить головним засадам католицизму; по-третє, заборони навертати православних (при тому, що навернення у православ’я тільки віталось); по-четверте, будівництва значної кількості нових церковних споруд для православної церкви в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тхоржевська Т.В. Католицька церква в Україні: від влади до опозиції // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія. – Вип. І. – Одеса: Астропринт, 2003; Тхоржевська Т.В. Конфесійне протистояння під час Хмельниччини // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія. – Вип. 3. – Одеса: Астропринт, 2004.
2. Костомаров Н. Старый спор. Последние годы Речи Посполитой. – М.: Смяднь, 1994. – 763 с.
3. Антонович В.Б. Моя исповедь // Вибрані історичні та публіцистичні праці. – К.: Либідь, 1995. – С. 78-90; Драгоманов М.П. “Передне слово” // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 276-326; Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України, 1994. – С. 149-273.
4. Липинський В. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С. 216-265.
5. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 318 с. – С. 20-33; Зінченко А.Л. З історії селянського руху Правобережної України у XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1991. – №1. – С. 36-46; 36-37; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережье Украине в пореформенный период. – Днепропетровск, 1960. – 488 с.

6. Филипович Л.О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук. – К., 2000. – С. 2.
7. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософських наук. – К., 2000.
8. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 1-2. – К.: Либідь, 1994.
9. Винтер Э. Папство и царизм. – М.: “Прогресс”, 1964. – 532 с.; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХУІІІ – першої половини ХІХ ст. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.; Плохий С.Н. Папство и Украина. – К.: Вища школа, 1989. – 223 с.
10. Хитровська Ю.В. Громадянсько-політична позиція духовенства на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в середині ХІХ ст. (в контексті церковної політики самодержавства): Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н. – К., 2001.
11. Регламент, данный санктпетербургской римско-католической церкви // Законодательство Екатерины II. – Т. I. – М.: Юридическая литература, 2000 – С. 997-1006.
12. Винтер Э. Вказ. праця. – С. 151-161.
13. ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. XXVI. – № 20053. – С. 823-829.
14. Крижанівський О. Вказ. праця. – С. 76.
15. Винтер Э. – Вказ. праця. – С. 191.
16. Хитровська Ю.В. Вказана праця. – С. 12-15.
17. Там само.
18. Об учреждении в городе Могилеве архиепископства римско-католического исповедания и о разных распоряжениях относительно устройства римской церкви в России // Законодательство Екатерины II. – Т. I. – С. 1012-1014.
19. Там само.
20. Там само.
21. Законодательство Екатерины II. – Т. I. – С. 1007.
22. Зінченко А.Л. Вказ. праця. – С. 37.
23. Крижанівський О. Вказ. праця. – С. 16.
24. ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXV. – № 19070. – С. 750-754.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ТА КОМЕРЦІЙНОГО БАНКІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1830-ті РОКИ

Багато з аспектів історії розвитку кредитно-банківських установ XIX ст. залишається недостатньо висвітленими й до сьогодні. Неабияке значення для історичної науки має компаративний підхід до розвитку кредитних установ, що існували в XIX ст. Від самого свого зачаткування Одеса стає торговельним та кредитним центром не тільки для півдня України, але й для всієї Російської імперії. Досліджуючи проблеми становлення кредитних установ, неможливо не торкнутися установи, що у свій час відіграла певну економічну роль для півдня України, а саме – Польського банку.

У дореволюційний період авторами ґрунтовних історико-критичних досліджень з питань державного та іпотечного кредиту, банківської політики, розвитку фінансів Російської імперії були П.Мігулін, Я.Печерин та І.Кауфман [1]. Крім того, можна назвати роботи Д.Атлас, К.Смолянїнова, де зустрічаються відомості про створення в Одесі й інших містах губернії перших кредитних закладів та їх представництв [2]. У Царстві Польському в цей час з'являється робота Г.Радзигевського, що була присвячена безпосередньо діяльності банку. Однак автора не цікавило питання впливу цієї установи на економічний розвиток зазначеного регіону [3].

Спалах зацікавленості економічною проблематикою серед українських та польських науковців практично співпадає і припадає на 20-30-ті рр. XX ст. У Польщі інтерес до діяльності Польського банку підтримувався урядом, оскільки на ці роки припадає сторіччя з часу заснування установи. В Україні в цей час з'являються роботи М.Слабченка, І.Бровера, де розглядаються певні моменти розвитку та діяльності Польського банку саме на наших теренах [4].

Серед більш-менш сучасних праць, що були знайдені дослідницею, є, знову ж таки, ювілейне видання, яке було ініційоване з нагоди 160-річчя банку [5]. Нових робіт з цієї проблематики дослідницею не було знайдено. В сучасних дослідженнях українські та польські вчені торкаються суміжних тем [6].

Фактично від самого заснування Одеси серед її промисловців та торговців характерними були постійні скарги на незадовільний стан кредиту, хоча на півдні України були приватні та державні кредитні заклади. Справа в тому, що державні кредитні заклади не мали можли-

вості надати допомогу всім бажаючим, а приватні лихварі перебували на нелегальному становищі через “указні відсотки”, під які можна було надавати позики (6,5%) [7]. Цей закон, що неодноразово підтверджувався урядом, тільки заважав розвитку приватного кредиту.

У першій половині в Одесі у разі потреби на кредит можна було звернутися до декількох установ, причому список їх був обмежений. У 1798 р. Допоміжному банку було дозволено надавати позики під заставу маєтків малоросійських та польських губерній, навіть тих, які мали приватні борги [8:Т.25.:№18592]. Директором Допоміжного банку в цей час був граф М.Рум'янцев, який з 1802 р. стає міністром фінансів. Однак сам банк у тому ж році був приєднаний до Позикового банку [9:Т.27.:№20336]. Ніяких представництв на місцях банк не мав.

У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Санкт-Петербурзі в 1798 р. Після реорганізації на їх основі виникають контори Державного комерційного банку. Одеська контора стає однією з найбільших за обсягами діяльності.

Слід згадати прикази громадської опіки, що з'являються у 1775 р. [10:102]. В Україні прикази виникали неодноразово: у 1782 р. – Київський; у 1802 р. – Херсонський [11:95], а в 1823 р. – Одеський і Таганрозький [12:Т.38.:№29549]. Реальна діяльність розпочинається ще пізніше. Так, Таганрозький розпочав діяльність 20 листопада 1824 р., а Одеський – 25 травня 1825 р. [13:Т.39.:№30123; та Т.40.:№30358].

І, нарешті, слід назвати агенцію Польського банку в Одесі, яка діяла в 1830-х рр. Внаслідок чого Одеса стає чималим кредитним центром півдня України. Значні кредитні операції здебільшого зводились до надання позик великим землевласникам під майбутній урожай. Однак розвиток кредитної справи не встигав за стрімким розвитком торгівлі та промисловості в краї.

Для визначення ролі агенції Польського банку щодо нашого регіону можна порівняти становище Комерційного та Польського банків.

Польський банк заснований за часів великого князя Костянтина Павловича в 1828 році. Основним ініціатором заснування був польський міністр фінансів Ф.Друцький-Любецький, який перебував на цій посаді протягом майже 10 років (1821-1830 рр.). Міністр був прибічником протекціоністської політики, тому намагався розвивати польську промисловість, торгівлю та будівництво доріг, він розумів, що для цього конче потрібні кредитно-банківські установи. Через те Польський банк був не єдиною кредитною установою, яка з'являється в цей період. Так, у 1825 р. було створено Кредитне земське товариство губерній Царства Польського, що мало на меті надання іпотечних позик

під сільську нерухомість (маєтки) лише на теренах Польщі. Товариство працювало як організація взаємного кредиту – членами товариства вважалися всі власники, які взяли позику під свої маєтки.

У Російській імперії в цей час міністерство фінансів обіймає людина з іншими пріоритетами у своїй економічній політиці – Є.Ф.Канкрін (1823-1844 рр.). Постать Є.Канкріна, його погляди та реформи неоднозначно оцінювалися і сучасниками, і – пізніше – істориками. Одні автори вважали, що митна політика Є.Канкріна була спрямована на сприяння промислового піднесенню країни. Інші вказували на те, що головною метою Є.Канкріна було захистити фіскальні інтереси країни, як вважає сучасний російський дослідник В.Юровський, це було зумовлено складним становищем державного бюджету [14; 142]. С.Боровий загалом заперечував наявність у Є.Канкріна програми сприяння промислового розвитку країни, і вважав міністра “бухгалтером-рахівником”, який волею долі став на чолі фінансів держави [15; 280].

Політика Є.Канкріна щодо окремих регіонів імперії, напевно, потребує окремого від його загальнодержавної політики оцінювання, адже діючи в інтересах імперської скарбниці або навіть промисловості, яка тоді була сконцентрована переважно в центральних російських регіонах, міністр нерідко суттєво перешкоджав інтересам “окраїн”, в тому числі і півдню України. Недивно, що О.Оглоблін та частина інших українських істориків таврували політику Є.Канкріна як “імперську” та “колоніальну”. Українська економічна автономія, за О.Оглобліним та М.Слабченком, внаслідок політичної підлеглості була змушена мати нерівноправні та збиткові для себе економічні взаємини з політично пануючою Росією. Колоніальний визиск здійснювався різними шляхами: обмеженням розвитку української промисловості, використанням України як ринку сировини і як ринку збуту російських промислових виробів завдяки протекціоністській митній політиці [16; 108-109, 113] (тут О.Оглоблін та М.Слабченко йшли за відомими українськими фритредерами О.Бутовським, І.Вернадським, М.Бунге, а також М.Стасюком), через несправедливе кредитування (О.Оглоблін спирався на відому працю М.Яснопольського) [17; 215], політику в залізничному будівництві тощо.

За М.Слабченком, орієнтація української економіки на Південь розглядалась як орієнтація через чорноморські порти на європейський ринок [18; IV], подібна точка зору була й у послідовника М.Слабченка М.Букатеви́ча [19; 36]. Прихильником такої концепції був і К.Воблий. Іншої думки дотримувалися С.Остапенко та К.Дубняк, останній вважав, що українське населення здебільшого спрямовувало свою госпо-

дарську діяльність не на Південь, а на Схід і Південний Схід, до нових земель [20].

Українська економічна автономія в першій половині XIX ст., за О.Оглобліним та М.Слабченком, незважаючи на політичну підлеглість та визиск, лишалась могутньою і впевнено прямувала власним капіталістичним шляхом, а не привнесеним з Росії чи Західної Європи. Українська економіка, на думку обох науковців, була тісно пов'язана з господарством Європи, і, більше того, посідала вагоме місце у світовому товарообміні.

Показовим було ставлення Є.Канкріна до економічних привілеїв окремих провінцій держави, в тому числі й до одеського порто-франко. Незважаючи на тридцятирічний термін порто-франко, визначений указом Олександра I, міністр фінансів неодноразово намагався його скасувати [21].

Створення в Російській імперії приватних кредитно-банківських установ Є.Канкрін не допускав, мотивуючи це побоюванням розвитку в країні штучних капіталів, що могло бути шкідливим для приватних осіб. Такі погляди робили його ворогом започаткування будь-яких ощадних установ. На думку В.Судейкіна, міністр не очікував на велику користь для народного господарства навіть від казенних банків [22].

Польський банк був створений у 1828 р. (указ від 17-29 січня) з основним капіталом у 30 мільйонів злотих. Метою банку, як говорилося в указі, була прибутковість торгівлі, кредиту та промисловості. Для досягнення цієї мети банку були дозволені такі функції: 1) прийняття внесків для трансферту, на зберігання і для обігу під відсотки; 2) купівля і продаж громадських (публічних) фондів; 3) облік векселів та громадських (публічних) паперів; 4) надання позик під заставу фондів, сільськогосподарських товарів, дорогоцінних предметів, а також промислових установ; 5) прийняття на зберігання товарів, сільськогосподарських та мануфактурних виробів; 6) участь у торговельних і промислових підприємствах на правах власника. Банку передавалися обов'язки щодо погашення державного польського боргу. Установа отримала право випуску банківських білетів на суму, що не перевищує її капіталу. Керівництво банку, яке підпорядковувалося особливому фінансовому управлінню в Царстві Польському, було надано управляючому, його помічникам, директорам, до яких додавалися три виборних з місцевого купецтва з правом дорадчого голосу. Перші роки показали, що установа працювала жваво, сума капіталів, отримана банком від приватних осіб, урядових та громадських установ, становила 161 млн. злотих. Події 1831 р. негативно вплинули на діяльність банку, однак установа пережила цю кризу. Банк продовжував свою діяльність, однак був звинувачений у тому,

що вдався головним чином до промислових і спекулятивних заходів, не займаючись суто банківськими операціями. Внаслідок таких звинувачень був перетворений у 1869 р. на контору Державного банку.

Головною особливістю банку, що відрізняла його від інших кредитних установ того часу, було те, що він не перебував під керівництвом міністерства фінансів Російської імперії. Цей кредитний банк підпорядковувався Особливому фінансовому керівництву Царства Польського.

Тепер повернімося до створення Комерційного банку. Розглянувши проект Д.Гур'єва, Державна рада прийняла рішення відкрити в Санкт-Петербурзі Комерційний банк із капіталом 30 млн. крб. У маніфесті від 7 травня 1817 р. був оприлюднений статут нового банку. В документі говорилося, що замість облікових контор, “які за незначних обсягів капіталів і різних незручностей при створенні не приносять відчутної користі торгівлі”, вирішено заснувати Комерційний банк [23:Т.34.:26837]. Міністр фінансів Д.Гур'єв писав про цей банк, що “головна мета банку полягає не в одержанні прибутків від обігу його капіталів, а в наданні допомоги купецтву й у припиненні лихварства” [24:106]. Головна мета Комерційного банку формулювалася в маніфесті як сприяння “поширенню землеробства, промисловості, торгівлі й загальної користі” [25:Т.34.:26837], однак реальним завданням нової кредитної установи було надання російському купецтву дешевого кредиту. Комерційний банк розпочав свої операції лише 2 січня 1818 р. Джерелами формування капіталу банку були суми облікових контор Асигнаційного банку, передані кошти з Двадцятип'ятилітньої експедиції при Позиковому банку, а також капіталізація частини прибутку самого Комерційного банку. На момент відкриття його основний капітал реально складав лише 15,8 млн. крб. і тільки згодом був збільшений до запланованого розміру (30 млн. крб.).

Комерційний банк здійснював прийом вкладів, облік векселів, надання позик під товари, здійснював грошові перекази та приймав термінові вклади за правилами Позикового банку (ще 1786 року). Вклади можна було робити не менш ніж на 3 місяці під 5 % річних. Золото й срібло в іноземній монеті та злитках приймалися на збереження. На цінності, що зберігалися тут, видавалося іменне посвідчення, що могло передаватися іншій особі. Були передбачені й так звані “трансферти”, чи грошові перекази. Як і в інших європейських країнах, майно, внесене до банку, не підлягало оподаткуванню.

За час перебування Д.Гур'єва на посаді міністра фінансів було засновано понад половину контор банку. У 1819 р. була заснована контора в Одесі [26:Т.35.:27950] (капітал контори, за різними оцінками, сягав 3 [27:216] чи 4 млн. крб. [28:119; 340:162]). При проведенні опе-

рацій контори Комерційного банку керувалися не тільки його статутом, але й спеціально виданими для них положеннями, в яких враховувалася специфіка економіки різних регіонів. Так, Одеській конторі дозволялося купувати золото й срібло в іноземній монеті й у такий спосіб здійснювати обмін іноземної монети на російські карбованці [29:216].

Тільки цього переліку операцій, які могли виконувати Польський та Комерційний банки, достатньо для того, щоб встановити величезну різницю між Польським банком та загальноросійськими кредитовими установами. Звертає на себе увагу цільове призначення окремих ділянок банкового кредиту, через що банк міг, з одного боку, контролювати правильне й доцільне використання виданих від нього позик, а з іншого – стати справжнім регулятором розвитку народного господарства через розподіл кредиту по окремих його ланках.

Польський банк не був суто державною установою. В 1830 р. його капітал було збільшено на 12 млн. гульденів. Банку дозволявся випуск білетів на суму, не вищу, ніж його капітал [30:226]. Кожна акція була в розмірі 300 гульденів, що дорівнювалося 167 російським асигнаціям [31]. Акції купували всі бажаючі. Курс цих облігацій під час продажу оптом та вроздріб неодноразово підвищувався з моменту їх випуску. Такі цінні папери користувалися попитом у різних кінцях держави, про що свідчить їх котирування на біржах, особливо помітно це було у Варшаві. Всі заходи давали додаткові 29 % прибутку, не враховуючи при такому заробітку тих 4%, які на законних підставах надавалися банком як річні відсотки [32].

Оскільки облігації були дуже поширеними на півдні України, особливо в Одесі, то інформація друкувалася в газетах. В Одесі та Бердичеві перебували агенти банку. Про контору в Бердичеві відомо значно більше, ніж про агентів в Одесі. Однак завдяки неодноразовим публікаціям в одеських газетах ми можемо дізнатися про діяльність агентів у зазначеному регіоні. Принаймні прізвище одного сторінки “Одеського вісника” нам зберегли – А.Верещинський [33]. Це наводить на роздуми щодо самостійності одеської агенції від бердичівської філії Польського банку.

Коли в 1830 р. Польський банк звернувся з пропозицією встановити кореспондентські стосунки з Комерційним банком, Є.Канкрін відмовив йому нібито з метою протидії польському впливу. Пізніше, у 1838 р., під тим же приводом він дав дозвіл на ліквідацію Бердичівського агентства Польського банку. Загалом, за підсумками керування міністерством фінансів Є.Канкріна, мережа філіалів того ж Комерційного банку збільшилася всього на дві установи, одна з яких – вищезгадана бердичівська.

Закриття Царства Польського в його межах міністр фінансів С.Канкрін розцінював лише з точки зору захисту російської промисловості. У своєму звіті він писав: “перемена торговых сношений с Царством Польским, для защиты внутренней промышленности, – единственный плод, который остался от великих издержек на усмирение вознижшего мятежа” [34].

Можна зауважити, що для Російської імперії загалом діяльність Польського банку не мала суттєвого впливу на практику кредитних операцій. Польща орієнтувалася на Західну Європу, а Варшавська біржа в своїй діяльності орієнтувалася на Берлінську біржу, тому польські кредитні установи можна вважати одним із з’єднуючих ланцюгів між Російською імперією та країнами Західної Європи.

Однією з особливостей вексельних операцій в Одесі було використання переказних векселів, однак лише у зовнішній торгівлі, у внутрішній, як і в інших містах Російської імперії, використовувалися лише прості векселі. Коли Д.Мейер розглядав на прикладі Одеси причини поширення простих векселів у внутрішній торгівлі Російської імперії, він констатував, що іноземні товари ввозилися через Одесу – потім продавалися в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Миколаєві. Однак ці міста ввозили в Одесу значно менше товарів, тому торговці з цих міст в Одесі мали багато кредиторів і практично не мали боржників. Отже, не виникало рівноваги між кредиторами та боржниками, яка була необхідна для використання переказного векселя [35].

І.Бровер звертав увагу на те, що організацію бердичівської агенції в дореволюційній літературі було подано як інтригу польських інсургентів. Польський банк напередодні повстання надіслав до Бердичева агента Скавронського, який, не оголошуючи своєї мети, керував там приватною банкірською конторою Верещинського. (Це цікаво, оскільки А.Верещинський анонсувався як агент Польського банку в Одесі). Під час повстання він утік і вступив до лав повстанців. Після повстання у 1832 р. Польський банк, на який було покладено завдання купити волів для Царства, надіслав до Бердичева агента Добровольського, колишнього секретаря А.Чарторийського. Добровольський почав провадити деякі банківські операції, а в 1835 р. створив власну контору [36; 131].

Завдяки філії Польського банку у Бердичеві невеличке містечко перетворилося на важливий центр фінансово-кредитних операцій. У 1838 р. ця контора була закрита через прохання Київського генерал-губернатора Бібікова, він вважав, що наявність цієї установи сприяла діяльності польського визвольного руху. Про непересічне значення діяльності контори говорить те, що після її закриття, незважаючи на місцеві банківські будинки, влада змушена була відкрити в 1839 р.

контору Комерційного банку, яка повинна була замінити бердичівське відділення.

І.Бровер наводить і оцінки сучасниками діяльності банку, але вони були також політично забарвлені. Вона, говорить він, без великих труднощів привабила до себе всіх поляків, що вбачали в ній одну з підпор своєї національності. “Захоплення було таке велике, що контора заволоділа майже всім грошовим обігом краю, витіснила з обігу російські кредитові папери й навіть биту монету і затопила західні губернії польськими облигаціями. Велика кількість капіталів, не тільки вільних, а й позичених під заставу маєтків у наших банках, почала обертатись у Польському банку; переказ грошей так поширився, що за короткий час одна особа переказала до Франції близько 750 тис. крб., і дуже ймовірно, що більшість цих грошей пішла на підтримку еміграції. Контора не тільки укладала з поміщиками торговельні угоди, даючи їм гроші за 8% і більше під заставу різної промислових продукції, а й заорендувала навіть деякі статті дрібної торгівлі. Цими засобами та виконанням різних приватних комісій, як от: заставою маєтків у наших банках, сплатою туди грошей, пересиланням і купівлею різних продуктів – вона набула в краї вирішального впливу” [37; 131].

Основним недоліком державних кредитних установ у першій половині XIX ст. була невідповідність між активними і пасивними операціями; в той час, коли розміри облікової та позичкової операцій коливалися між 10-25 млн. крб., внески доходили до 200 млн. крб. [38]. Комерційний банк значну кількість наданих йому капіталів вносив до Позикового банку, який, у свою чергу, або перетворював їх на довгострокові позики, або віддавав уряду в борг. Такий стан речей робив економічну ситуацію дуже хиткою, банку постійно загрожував лавиноподібний обвал у разі вимоги повернення внесків, що приймалися без обмежень, з іншого боку, банк потерпав від збитків, тому що значна частка грошей не вкладалася, а просто лежала у касах. Це в той час, коли Польський банк звинувачували у тому, що його гроші оберталися у промисловості, торгівлі та сільському господарстві.

Проблематика потребує подальшого розгляду, особливу увагу привертає питання самостійності одеської агенції від бердичівської філії Польського банку, які на початку свого існування були поєднані прізвищем А.Верецинського.

Можна сказати, що Польський банк відіграв певну роль на півдні України переважно не за рахунок обігу власних коштів, а за власним внутрішнім улаштуванням та варіативністю послуг. У часи, коли в Російській імперії на вищому рівні кредит не підтримувався, Польський банк користувався певною свободою. Завдяки праву на ви-

пуск банківських білетів банк надавав можливість своїм клієнтам гарантовано розміщати кошти під відсотки, значно вищі, ніж зазвичай. Банк здебільшого спрямовував свою діяльність на обслуговування промисловців та поміщиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729-1903). – Харьков, 1904. – 439 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит. – Харьков, 1901.; Печерин Я.И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб., 1904. – 142 с.; Кауфман И.И. Статистика русских банков. – СПб., 1872. – Ч. I. – 286 с.
2. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Репринт. изд. – Одесса, 1992. – 200 с.; Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – 284 с.
3. Radziszewski H. Bank Polski. – Warszawa, 1910. – 541 p.
4. Bank Polski, 1828-1928. – Warszawa, 1928. – 195 p.; Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Одеса, 1931. – Т. 1. – 175 с.
5. Bank Polski 1828-1885: dla upamiętnienia 160 rocznicy otwarcia Banku Polskiego. – Warszawa, 1988. – 409 p.
6. Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К., 2006. – С. 85-95.; Mądzik M. Z działalności handlowej Polaków w Odessie w pierwszej połowie XIX wieku // Поляки на півдні України. – Одеса – Ольштин, 2006. – С. 78-84.
7. Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗ). – Собрание 1. – Т. 14. – СПб., 1830. – №10235.
8. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
10. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729-1903). – Харьков, 1904.
11. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Одеса, 1931. – Т. 1.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
14. Юровский В.Е. Министр финансов Е.Ф. Канкрин // Вопросы истории. –2000. – №1. – С. 142.
15. Боровой С.Я. К истории промышленной политики России в 20-50-х годах XIX в. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 280.
16. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Вип. I. – Х., 1930. – С. 108-109 та 113.
17. Яснопольский М. О географическом распределении государственных доходов России. – К., 1897. – Ч. 1-2. – С. 215.
18. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. IV.
19. Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 36.

20. Воблий К.Г. Економічна географія України. – К., 1925. – С. 211; Остапенко С. Акад. Воблий К.Г. Економічна географія України. – Київ. 1922 // Червоний шлях. – 1923. – Т. 2. – С. 288-290; Дубняк К., К.Воблий, проф. Економічна географія України. Київ. 1925 // Червоний шлях. – 1925. – № 9-10. – С. 211-213.
21. Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской Ученой архивной комиссии. – Полтава, 1908. – В. 5. – С. 79; Учреждение Одесского уезда (Архивная справка) // ЗООИД. – 1900. – Т. 22. – С. 39, 40.
22. Судейкин В.Т. Государственный банк. – СПб., 1891. – 520 с.; Судейкин В.Т. Наши общественные городские банки и их экономическое значение. – СПб., 1884. – 50 с.
23. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830.
24. Судейкин В.Т. Государственный банк. – СПб., 1891.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – Т. 14-39. – СПб., 1830.
27. Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958. – 288 с.
28. Банки и другие кредитные установления в России и иностранных землях. – СПб., 1840. – С. 119; Судейкин В.Т. Государственный банк. – СПб., 1891. – С. 162.
29. Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958. – С. 216.
30. Банки и другие кредитные установления в России и иностранных землях. – СПб., 1840. – 226 с.
31. Fonds publics. Emprunt du royaume de Pologne // Одесский вестник. – 1830. – 26 марта.
32. Fonds publics. Emprunt du royaume de Pologne // Одесский вестник. – 1830. – 26 марта.
33. Fonds publics. Emprunt du royaume de Pologne // Одесский вестник. – 1830. – 19 марта.
34. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису (НБУ ІР), – 52. – од. збр. 58. – Звіт міністра фінансів за десять років з 22 квітня 1823 р. по 22 квітня 1833 р.
35. Мейер Д.И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. – Казань, 1855. – 46 с.; Мейер Д.И. Очерк русского вексельного права. – Казань, 1857. – 105 с.
36. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Одеса, 1931. – Т. 1. – 175 с.
37. Бровер І.М. – Вказ. праця.
38. Кауфман И.И. Статистика русских банков. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1872. – Ч. I. – 286 с.

КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (з історії формування. 1831 р.)

Даний період розвитку вітчизняної історіографії характеризується пошуком нових підходів і методик дослідження різноманітних аспектів історичного розвитку окремих військово-господарських формувань на території України у ХІХ ст. Не стала винятком і тема історії організації та формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Наявні документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві фонду 445 “Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями. 1824-1866” дозволяють з’ясувати зазначене питання.

Після Польського повстання 1830 р. імперський уряд вирішує об’єднати так звані західні губернії, що колись належали Речі Посполитій, тобто Правобережну Україну, Білорусію й Литву. Першочергова мета російської політики полягала у послабленні польських впливів на Правобережжі, де вони лишили глибокий відбиток на українському селянстві. У листопаді 1831 р. Микола I утворив у Києві спеціальну комісію у справах західних губерній. Голова комісії В. Кочубей мав наказ “привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя”. Символом жорстокого нового режиму на Правобережжі став генерал Д. Бібіков, що з 1837 до 1852 р. був генерал-губернатором Київської, Подільської та Волинської губерній. Спираючись на могутнє військо, Д. Бібіков, незважаючи ні на що, проводив свою політику. За його наказом 60 тис. польських шляхтичів були позбавлені дворянських грамот і понижені до стану посполитих. Багатьох заслали в глиб Росії. Після придушення Польського повстання 1831 р. близько 3 тис. конфіскованих у шляхти маєтків було перетворено на військові поселення, а замість поляків на чиновницькі посади призначали росіян (див. додаток). Конфісковані маєтки у бунтівників західних губерній зараховувалися у державну власність. Доходи від них надходили на примноження інвалідного капіталу. Наказом 10 травня 1832 р. наголошувалося, що управління конфіскованими маєтками, за винятком тих, що отримали особливе призначення, покладалося на місцеві казенні палати [1, арк. 8-9]. Вони відали обліком податного населення, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків. Їм підпорядковувалися повітові казначейства – виключно касові установи, повноваження

яких не виходили за межі прийняття, збереження та видачі грошових коштів. Прибутки з конфіскованих маєтків отримувала комісія з питань погашення боргів, за винятком 5%, що поступали у капітал інвалідів. Тепер значна частина маєтків у Київській і Подільській губерніях постійно була зайнята військовими приміщеннями і заселені військовими. Для покращання стану і спрощення механізму управління конфіскованими маєтками передбачалося передати їх у відання головного місцевого військового начальства. Так, конфісковані маєтки у Київській і Подільській губерніях з населенням чисельністю 80543 особи, з усім майном, справами і борговими зобов'язаннями передавалися до особливого наказу у відання військового міністерства. Лише маєтки, що перебували у нероздільному і довічному володінні, залишалися без змін тодішнього їхнього стану. Управління конфіскованими маєтками доручалося генералу від кавалерії графу І.О. Вітту і перебувало під юрисдикцією військового міністерства. Військове міністерство мало вирішити два завдання. Перше завдання полягало в організації вирішення питань благоустрою поселення конфіскованих маєтків, а друге – у виконанні функцій господарського влаштування, стягненні боргів із конфіскованих маєтків. Наказом 10 травня 1832 р. змінювалися відсотки від прибутків у конфіскованих маєтках. Вони надходили до комітету, що був заснований 18 серпня 1814 р.

Міністр фінансів видав розпорядження Київській і Подільській казенним палатам, щоб усі конфісковані маєтки з повним і точним описом майна, з усіма справами і відомостями до маєтків, передавалися у відання графа І. О. Вітта. Створювалася тимчасова фінансова установа “Ліквідаційна комісія для ліквідації боргів конфіскованих маєтків” учасників Польського повстання 1830-1831 рр. Таку комісію створили у 1832 р. Вона розглядала справи про управління конфіскованими маєтками 70 учасників повстання. Внаслідок реформи управління державними селянами, проведеної П.Д. Кисельовим у другій половині 30-х рр. XIX ст., з'явилася нова структура – Міністерство державного майна та його місцеві підрозділи – палати державного майна, які з січня 1839 р. створено у 16 губерніях імперії, у тому числі й українських. Зокрема, у Київській губернії відкрито тимчасове відділення державного майна казенної палати. З передачею у ведення І.О. Вітта справ конфіскованих маєтків закінчувалися всі повноваження комісії та казенної палати. Міністерство фінансів передавало у відання Військового міністерства усі справи і відомості про стан конфіскованих маєтків, прибуткові суми. У віданні Міністерства фінансів залишалися лише конфісковані маєтки у губерніях: Волинській, Вілен-

ській, Гродненській, Мінській, Могилевській, Херсонській і Белостоцькій [2, арк. 8-9].

Управління конфіскованими маєтками у Київській та Подільській губерніях здійснювалося за спеціальним Положенням [2, арк. 30] “Про управління конфіскованими маєтками у Київській і Подільській губерніях, призначених для переведення у Військове міністерство” від 4 квітня 1836 р. Положення визначало поступовий перехід на нове управління конфіскованими маєтками у Київській та Подільській губерніях.

Таким чином, формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії почалося після придушення Польського повстання у 1831 р. Конфісковані маєтки бунтівників західних губерній зараховувалися у державну власність. Управління конфіскованими маєтками доручалося генералу від кавалерії графу І.О. Вітту і перебувало під юрисдикцією військового міністерства. Військове міністерство мало вирішити два завдання. Перше завдання полягало в організації вирішення питань благоустрою поселення конфіскованих маєтків, а друге – у виконанні функцій господарського влаштування, стягненні боргів із конфіскованих маєтків.

ДОДАТОК

Конфісковані маєтки (після придушення Польського повстання 1831 р.), що увійшли до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії

№ з/п	ПІБ особи, у якої конфісковано маєток	Назва маєтку	Кількість населення
Київська губернія			
1	Граф Владислав Бержинський	Шаульський маєток Звенигородського повіту	1237
2	Іван Запольський	Частина поселення Поповка Липовецького повіту	103
		Шепелицький маєток скасованого Овруцького Базиліанського монастиря Радомишльського повіту (з прибутків маєтку, призначених на утримання православної церк- кви, по 2500 крб. асиг.)	983
3	Граф Олександр Потоцький	Уманський маєток (ключі: Уманський, Соко- ловський, Чабанський) Уманського повіту	16975

Продовження табл.

4	Осип Томашевський	Масток містечка Босовка Липовецького повіту	194
5	Валеріан Ваксман	Частина поселення Витязівка Звенигородського повіту	52
6	Калган Висоцький	Частина поселення Клюки Таращанського повіту	13
7	Онуфрій Палецький	Слобода Староселицька Радомишльського повіту	213
8	Осип Глебоцький	Поселення Видибар і слобода Карастилівка Радомишльського повіту	115
9	Михайло Грудзинський	Частина поселення Кікімівки Махновського повіту	57
10	Граф Станіслав Вансович Дунін	Поселення Юравка Радомишльського повіту (перебувало у заставному володінні Вацлава Словацького Богуславського повіту)	100
		Частина с. Македон (масток присуджено казні за грошову претензію бунтівника Словицького, оскільки про те справа у судовому порядку, то масток не надходить у казну)	39
11	Петро Копчинський	с. Теліжинці Таращанського повіту	525
		с. Михайлівка Таращанського повіту (відкрито масток)	211
		с. Должек Липовецького повіту (відкрито масток)	558
12	Зенон Кайзер	Частина с. Копейчини Чигиринського повіту	11
13	Олександр Павша	Бишевського масток Київського повіту	
14	Адольф і Северин Тильховські	с. Теренова Махновського повіту	234
15	Граф Володимир Потоцький	Підвисоке – масток Уманського повіту	5225
		Ключ Дашевський Липовецького повіту (у довічному володінні матері)	3799
16	Граф Герман Потоцький, граф Осип Потоцький	Бешловське – масток Махновського повіту	1585
17	Кароль Сінкевич	Поселення Калинівка Таращанського повіту	93
18	Кароль Свенський	с. Талалівка Уманського повіту	456

Продовження табл.

19	Адольф Сіонгайло	с. Піковці Махновського повіту	19
		с. Глухівці Махновського повіту	18
20.	Матвій Трембицький	Частина с. Клюки Таращанського повіту	10
21.	Ігнатій Ясинський, Осип Сквірський	Половина п. Малий Єрчик	84
Подільська губернія			
1	Князь Адам Чарторийський	Меджибозьке – маєток Летичевського повіту	11881
2	Вікентій Степовський	Грабовський – маєток Гайсинського повіту	4407
		с. Мала Струга Улицького повіту	349
3	Олександр Бернатович	с. Яковці, хутір Ясковецький Летичевського повіту	118
4	Павло Гнатівський	Частина с. Глинянці, с. Зарудниця Брацлавського повіту	25
5.	Олександр Голинський	с. Кочубієво Кам'янецького повіту	549
6	Юстиніан Городецький	с. Жабокрич Брацлавського повіту	369
7	Добка Сигізмунд	Ключ Старомурофський Ямпольського повіту	1364
8	Осип Добровольський	с. Часновка Литинського повіту	108
9	Олександр Дружбацький	с. Звериховці Проскурівського повіту	136
10	Осип Кожуховський	Містечко Рибинці, с. Тополі Балтського повіту	780
11	Ян Островський	с. Цюлковець Кам'янецького повіту	96
12	Граф Володимир Потоцький	Голованевський маєток Балтського повіту	2230
13.	Вацлав Ржевуцький	Савранське – маєток Балтського повіту	7516
		Луганське – маєток Ольгопольського повіту	
		Нагуржанське – маєток Кам'янецького повіту	
14	Владислав Сабатинів	с. Якубовка, с. Галдашевка, с. Волчек Ольгопольського повіту	206
15	Олександр Сабанський	с. Бандурівка Ольгопольського повіту	788
		Івангород – маєток Гайсинського повіту	2074
16	Говард Сабанський	Ключ Ладизинський Гайсинського повіту	3981
17	Ізідор Сабанський	с. П'яткова, с. Жабокрич, с. Каташин Ольгопольського повіту	2155
		с. Чорне, с. Тисколунга, с. Артюрівка Балтського повіту	578
18	Леон Степовський	с. Велика Струга, частина с. Балабанівка, с. Щербовець Улицького повіту	410
19	Вікентій Пушкевич	Частина м. Криве Озеро Балтського повіту	25

Закінчення табл.

20	Людвіг Хлопицький	Частина с. Пирогово Ямпольського повіту	13
21	Геринім Хадикевич	с. Ольшанка Балтського повіту	103
22	Карло Ягелович	с. Коритне Гайсинського повіту	640

Таблицю складено за даними: Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДА в м. Києві). – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64-87.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДА в м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. ЦДА в м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2.

УДК 282(091)(477.73)

*Багмет, Михайло
Губська, Тетяна
Андрєєв, Вячеслав*

ІЗ ІСТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКИХ КОСТЬОЛІВ

Перша Римсько-католицька церква у місті Миколаєві побудована самими парафіянами на власні кошти ще в 1794 році. Знаходиться вона на розі вулиць Глазенапівської та Католицької (Декабристів та Макарова). Католики не складали тоді більшості населення, але представляли найбільш заможний стан. Це була невелика церква, яка з часом уже не відповідала вимогам парафіян та до того ж вимагала капітального ремонту. У зв'язку з цим за рішенням релігійної общини почався збір коштів на будівництво нового храму, і в дні святкування 100-річчя Миколаєва 18 вересня 1890 року відбулося закладання фундаменту нової церкви поряд з існуючою. Ініціатором і організатором будівництва нового храму був канонік, настоятель церкви Никодим Якович Черняхович.

Великі суми пожертвувань на будівництво храму внесли купці Лаузевиц, брати Мауери, Мас, парафіяни римсько-католицьких общин сіл Ландау (Широкий Лан) та Карлсруе (Степове). Проект храму був створений безкоштовно одеським архітектором Володимиром Олександровичем Домбровським, який протягом шести років керував будівництвом церкви, приїжджаючи з Одеси. Будівля церкви була зведена з червоної цегли, виготовленої на цегловому заводі А.Ф.Мауера (зараз цех №3 в Ракетному урочищі Миколаївського заводу будівельних матеріалів). Велику допомогу в будівництві храму надавав міський голова Василь Андрійович Доценко, який постійно цікавився процесом будівництва. Безкоштовно була виділена земля під будівництво, а також відпускалися пісок і вода з міського колодязя, поставлені за рахунок міста на вулиці напроти церкви чавунні ліхтарі, безкоштовно виділений гранітний щебінь для будівництва дороги навколо храму, а також асигновано 500 карбованців на спорудження металеві огорожі.

Урочисте відкриття та освячення нової церкви відбулося 15 вересня 1896 року. Ще за 2-3 дні до освячення почали прибувати богомольці з околиць Миколаєва, а також із Херсонської та інших губерній.

Для здійснення акту освячення нової церкви прибув до Миколаєва Тираспільський римсько-католицький єпископ Антоній Церр, а також римсько-католицьке духовенство з Херсона, Одеси та інших

міст. Усі фасадні ґрати перед будівлею, а також весь шлях навколо церкви були прикрашені національними прапорами.

Рівно о 8 годині у супроводі церковного дзвону розпочалися урочистості. Пастори, Добровольський – німецькою мовою, Михальський – польською, оголосили початок освячення. Об 11 годині 30 хвилин почалася урочиста меса у новій церкві, яку правив єпископ. Під час обідні настоятель церкви Н.Я.Черняхович роздавав присутнім на пам'ять особливі медалі-жетони, виготовлені до дня освячення. На одному боці медалі вигравірувані фасади нової і старої церкви, а на другому – зображення святого Йосифа, патрона церкви (така медаль є у краєзнавчому музеї міста Миколаєва). Освячення нової Римсько-католицької церкви стало великим святом у духовному житті Миколаєва.

Єпископ А.Церр зазначив, що нова церква є найкращою у Тираспольській єпархії.

Римсько-католицька церква діяла до 1934 року, потім за рішенням міськвиконкому будівля була передана краєзнавчому музею, і в ньому розмістився художній музей. Ліворуч біля входу на постаменті стояла велична бронзова скульптура адмірала Грейга, а праворуч – величезний корабельний якір потьомкінських часів. Всередині висіли картини Верещагіна, Айвазовського, Судковського, Васнецова та інших відомих художників.

У період фашистської окупації храм був пограбований, німці влаштували в ньому бійню. Після війни будівля костюлу вимагала серйозного ремонту. Миколаївський облвиконком звернувся до Ради Міністрів України з проханням дозволити передати будівлю костюлу на баланс будтресту №44 для використання його як клубу. Рада Міністрів відмовила в передачі костюлу на баланс, дозволивши лише його оренду. У зв'язку з цим будтрест не став проводити капітальних робіт, отже, храм зберігся у первинному вигляді.

Після зведення Будинку культури будівельників на Спаському спуску будівля костюлу була передана обласному управлінню профтехосвіти під клуб для учнів. Врешті-решт в 1991 році будівля костюлу Римсько-католицької церкви була повернена релігійному товариству. Сьогодні в храмі знову господарями стали парафіяни-католики: українці, росіяни, вірмени, поляки. Зроблено немало для відновлення храму задля збереження унікальної будівлі. Однак для приведення його в належний стан потрібні ще немалі кошти.

Взагалі, історія католицьких храмів на території сучасної Миколаївщини – одна з найменш вивчених у галузі церковного краєзнавства. Особливо це стосується сільської місцевості.

В XIX столітті римсько-католицькі парафії Херсонської губернії належать до Тираспольської єпархії. У 1852 р. в одному із сіл Херсонського повіту – Киселівці (сучасний Снігурівський район) – було побудовано кам'яну каплицю, котра в народі до наших часів зветься костьолом. Село було засновано в 1846 р. одновірцями, головним чином поляками та білорусами, з декількох регіонів Російської імперії. Звідси різнобарвність назв села в різні часи: Киселівка-Литовська, Полоцьке, хутір Ландсберга. Першоназvu – Киселівка – село отримало від прізвища царського міністра, який був ініціатором заселення цих місць. Новозбудована каплиця була освячена на честь Зачаття Пресвятої Діви Марії, а будівництво велося на гроші заможної парафійки Целестини Панкратьєвої. Освячення відбулося 22 жовтня 1852 р. за участі єпископа Антонія Церра.

Костьол мав вигляд невеликої кам'яної споруди з кам'яною огорожею, невисокою брамою та дзвіницею з 5 дзвонами. Поруч було побудовано приміщення для настоятеля. Відомо, що на початку XX століття настоятелем був ксьондз Йосиф Барановський. Йому судилося навіки залишитися біля свого храму: після того як у 30-ті роки костьол було зачинено, він залишився в селі серед своїх парафіян і помер тут. Поховано його біля храму.

Після закриття храму поступово було зруйновано браму та дзвіницю, а в приміщенні знаходилося зерносховище та майстерні МТС.

Новою сторінкою в історії Киселівського костьолу можна вважати час, коли до Миколаєва в 70-ті роки XIX століття приїхав ксьондз Н.Я.Черняхович. Саме йому належить ініціатива будівництва згадуваного костьолу в Миколаєві. Науковий пошук декілька років тому привів одного з авторів цієї статті до парафійки миколаївського костьолу, вже літньої жінки Клементини Гомуловської. У бесіді з нею з'ясувалося, що ксьондз Н.Я.Черняхович постійно відвідував с. Киселівку, де правив службу Божу.

Через деякий час до колишнього настоятеля костьолу ксьондза Ярослава Чижицького потрапила фотографія учнів парафіяльної школи с. Киселівка, на якій на першому плані можна побачити священнослужителя. Його впізнали деякі з сучасних парафіян костьолу в м. Миколаєві, але якість фотографії потребувала більш ретельних досліджень. Невдовзі після цього, в 1999 р., у фондах Миколаївського краєзнавчого музею було знайдено фотографію випускників Маріїнської жіночої гімназії 1912 р., на якій серед інших викладачів – обличчя заковничателя. Без сумнівів, це був настоятель Миколаївського костьолу ксьондз Н.Я.Черняхович. Сучасні літні парафіяни стверджують, що поховано його було під підлогою костьолу приблизно в 1935 р. Дійсно,

при проведенні ремонтних робіт в середині 1990-х рр. було знайдено поховання священика в приміщенні миколаївського костьолу.

Але повернімося до с. Киселівка. За спогадами Домініки Шаманської (1914 р. народилася та прожила більшу частину життя в с. Киселівка, в цьому населеному пункті в 20-30-х роках минулого століття населення складалося з католиків, і лише три родини були православними), на службу Божу, яка проводилася щонеділі зранку, всі приходили до костьолу. Службу також правили по інших днях тижня, але вже ввечері, хоча двері костьолу були відкриті протягом цілого дня. Настоятель, який мешкав поруч, у так званій “клебані” вислуховував кожного, хто звертався. У великі свята він обходив двори з привітаннями та освяченням. До хворих приходив на сповідання додому. На початку ХХ століття внутрішнє вбрання костьолу було ошатним: багато ікон, традиційні лави, орган та фісгармонія. Під час служби дуже красиво співав чоловічий хор з мешканців села. Допомогали в проведенні служіння лише чоловіки. Керував процедурою староста – дід Франц. До костьолу всі йшли в гарному вбранні, зі своїми молитвениками. Чоловіки від жінок сідали по різні сторони. В зазначені свята проводився хресний хід навколо костьолу, під час якого чоловіки та жінки з хрестами та хоругвами обходили храм і молилися. Окрім служби Божої в костьолі проводилися різні обрядові події: вінчання, хрещення, сповідання тощо. Дуже святково проходило біжбування – тайна першої молитви для дівчаток та хлопчиків, їх довго навчали молитов, готували вбрання, вчили, як поводитися в храмі. В цей святковий для них день дівчата були вдягнені як наречені, з вінками на голові, а хлопці – у святкових костюмах. Протягом всього обряду вони тримали в руках великі воскові свічки. Служба та обряди в костьолі проводилися польською мовою. В селі діяла досить велика польська школа, якою в 1920-х роках керував Адам Гриневич. Але в мирському житті народ користувався сумішню різних мов, де вживалися польські, російські та українські слова.

За спогадами тієї ж Домініки Шаманської, для грошових пожертвувань на ремонт храму при вході знаходилася скринька, до якої кожен вкидав кошти виходячи із власних можливостей. На великі свята до храму запрошувалися ксьондзи з різних міст. Біля костьолу – найбільшої споруди в селі, ставили каруселі, розгортали торгівлю, тобто влаштували свята для людей. Поруч з костьолом на пагорбі стояв великий дерев'яний хрест, до якого в спекотні роки ходили з молитвами про надсилання дощу. І як правило, за словами очевидців, після ходи проходив дощ. Біля костьолу з давніх часів знаходилося кладовище, яке існує і понині. Там покоїться прах багатьох мешканців с. Киселівка та

останнього ксьондза І.Барановського. Під час фашистської окупації споруда костьолу майже не постраждала від бомбардувань та артобстрілів, але в ці часи служба там уже не проводилась. Будівля більше втратила за часи радянського безвідповідального ставлення до культурних споруд.

Десять років тому, в травні 1991 р., настоятель костьолу Св. Йосифа у Миколаєві Славомір Бурковський вперше приїхав до с. Киселівка, і це було початком відновлення храму. А в 1993 р. офіційно було зареєстровано громаду римсько-католицької церкви в селі.

Звичайно, не можна повернути ані ікон, ані дзвонів чи фісгармонію з органом. Далеко по світу розійшлися колишні учні церковно-парафіяльної школи, які залишилися на фотографії поруч зі своїм пастирем. Попереду робота з установами пам'ятної дошки в костьолі Св. Йосифа на честь його будівника та покровителя киселівського костьолу – ксьондза Н.Я.Черняховича. Є сподівання, що ці та інші наміри в умовах демократичного розвитку України неминуче будуть реалізовані католиками Миколаївських костьолів.

УДК 94(438)

Кривошея, Ігор

**ПОЛЬСЬКІ ГРАФИ ПОТОЦЬКІ ТА ПОЛІТИКА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(друга половина XVIII – XIX ст.)**

Інтереси магнатської верхівки Речі Посполитої, до якої належали знатні родини Браницьких, Жевуських, Любомирських, Потоцьких, не обмежувалася Західною Україною та Правобережжям. Особливий інтерес з другої половини XVIII століття вони виявляли до півдня України, який все більше потрапляв у цей період у сферу впливу Російської імперії. Цей вплив був настільки сильним, що на кінець століття регіон став складовою частиною Росії.

Стосунки польських магнатських родин і Росії на півдні України розглянемо на прикладі графів Потоцьких. Відомі дві лінії Потоцьких: Срібна Пилява, або Гетьманська лінія, а також Золота Пилява, або Примасовська. Представники обох ліній мали доволі потужні зв'язки з Росією у південному регіоні.

Проблема взаємин магнатів Потоцьких і Російської імперії в контексті геополітичних змін розкрилася в економічній сфері. Після того, як російські війська допомогли Речі Посполитій розправитися з народним антифеодальним повстанням 1768-1769 років на Правобережній Україні, особливо активізувалася торгівля. Перше місце в товарообігу Потоцькі – Росія в останній третині XVIII століття належало зерновим культурам.

Продаж хліба російській армії особливо активізувався в період між російсько-турецькими війнами 1768-1774 та 1787-1791 рр. Створювалися провіантські комісії, головним завданням яких було підписання вигідних для правобережних магнатів контрактів на поставку дешевого хліба у діючу російську армію. У 1783 році губернатор уманських маєтків Станіслава Потоцького з Гетьманської лінії (1752-1805) та продовольчий відділ російської армії підписали договір на загальну суму 413 тис. злотих на поставку імператорським військам під командуванням князя Репніна 30 тис. чвертей борошна, 30 тис. чвертей крупи, 30 тис. чвертей вівса і 300 тис. пудів сіна [1]. Крім того, в прикордонних маєтках Правобережної України під час воєнних дій розміщувалися російські війська. 25 вересня 1787 року Й.Клембовський повідомляв графові Потоцькому про те, що на Уманщині розташувалися три російських полки – два карабінерських і один піхотний [2]. Уманські володіння Францішека (1700-1772), а пізніше

Станіслава Потоцьких, були прикордонними з російською Новою Сербією, турецькими володіннями і землями Запорозької Січі. Для охорони своїх маєтків Потоцькі, як і багато інших польських магнатів, формували власні надвірні війська, до складу яких входили як козаки, так і чиншова шляхта. Але на прикордонних землях поруч із цими формуваннями дуже часто розміщалися і російські війська. Таке сусідство варто трактувати як наслідок фінансової зацікавленості Потоцьких у чорноморській політиці Росії. У своїх листах королю Станіславу Понятовському граф Потоцький повідомляв про вплив російської присутності на ситуацію в регіоні. Про те, що селяни тікають у російські володіння і досить 5000 росіян для активізації 1 млн. українців [3]. Можливо, економічні фактори, а також революційна діяльність Чотиричного Сейму (1788-1792) і сприяли трансформації Станіслава Фелікса Потоцького в покірного русофіла [4].

Правобережні маєтки Потоцьких були транзитною територією для колоністів, які після завершення терміну слобід вирушали далі, на південь України. З 1768 по 1785 рр. із Умані та 22 навколишніх сіл втекло 539 селян на слободи під Кагарлик, Арханград, Єлизаветград та в інші місцевості Новосербії. В 60-80-х роках із Тульчинського ключа на південь (до Південного Бугу та Дністра) пішло 244 кріпаки [5].

Після “Волинської тривоги” 1789 р., що могла потягти Річ Посполиту в безодню нового протистояння, правобережні магнати виявилися на межі краху. Причина такої ситуації – ліквідація Варшавою російських провіантських складів-магазинів у прикордонні, що, у свою чергу, вплинуло на обсяги поставок хліба армії. Лобювання магнатських інтересів при королівському дворі дало свої результати: обмеження на поставки хліба росіянам спочатку були ослаблені, а пізніше і зовсім скасовані. Керуючий справами графа Станіслава Потоцького полковник А.Моценський наприкінці 1789 року погодився на підписання контракту про поставку на своїх підводах більше 350 тис. пудів (50 тис. чвертей; 1 чверть – 7 пудів 10 фунтів) [6].

У рапорті керуючого Богопольським ключем Залеського від 5 серпня 1785 року власникові маєтку Потоцькому повідомлялося, що торгові люди, які представляють інтереси останнього, ведуть активну торгівлю в містах Миргороді, Херсоні, Єлизаветграді, Кременчузі й інших українських містах, які перебували під владою російської корони [7].

Для активізації торгівлі в південному напрямку польські поміщики засновували компанії для продажу зернових у портах Херсона, Миколаєва й Одеси. Вони називали заснування цих “південних морських воріт” Російської імперії щасливим часом і розраховували на значні доходи від цієї торгівлі, що буде звільнена від обмежень і причіпок

прусської митниці. Так, у 1786 році з маєтків Станіслава Потоцького відправили у Миколаїв 45 тис. пудів жита, на транспортування якого було авансовано 29 тис. злотих [8].

У 1782 році Прот Потоцький (1861-1801), що належав до Примасовської лінії (Золота Пилява), заснував херсонську компанію для торгівлі хлібом у чорноморських портах, що мала флотилію в кілька десятків суден і загальний розмір капіталів 120 тисяч дукатів [9].

Економічні контакти стали підґрунтям для розвитку політичних стосунків. Станіслав Потоцький був присутній на Канівській зустрічі (1787 р.) Катерини Другої та Станіслава Понятовського. Російська імператриця Катерина високо оцінила проросійську орієнтацію Станіслава Потоцького, виділяючи його серед інших польських аристократів: “Если кто из них, исключительно пьяного Радзивилла и гетмана Огинского, которого неблагодарность я уже испытала, войти хочет в мою службу, то не отрекуюсь его принять, наипаче же гетмана графа Браницкого, жену которого я от сердца люблю и знаю, она меня любит и помятует, что она русская. Также воеводу Русского Потоцкого охотно приму, понеже он честный человек” [10]. Пізніше, у січні 1788 року, за заслуги в організації російських магазинів у прикордонні Речі Посполитої був нагороджений еполетами, прикрашеними діамантами. У 1795 році, на думку польських дослідників, після повернення з вимушеної еміграції в Росію він був нагороджений орденом Олександра Невського й одержав чин генерала від інфантерії [11]. Інше джерело називає іншу дату дарування генеральського звання – 17 листопада 1796 року [12].

Роль третьої дружини Станіслава Потоцького – відомої грекині Софії Вітт (1760-1822) у його взаєминах з російською адміністрацією привернула увагу багатьох дослідників як у Польщі, так і в Росії. Вплив Софії на думку Станіслава Фелікса перед другим поділом Речі Посполитої, без сумнівів, був дуже сильним, але, на нашу думку, він не був визначальним. Багато хто забуває про те, і це вже було предметом нашої уваги вище, що Потоцький мав досить тісні контакти із Санкт-Петербургом ще до того, як зустрів Софію. Серед маєтків Софії Потоцької, що підлягали поділу після її смерті, фігурують і землеволодіння на півдні України [13]. 12 листопада 1822 року в Берліні помирає гр. Софія Потоцька, яка залишає велику спадщину і п’ятнадцять млн. злотих боргу. В своєму заповіті (від 23.V.1822 р.) Софія не залишає нічого Мечиславу (1799-1878) і дає йому негативну оцінку як синові. Основними спадкоємцями Софії були її діти від Станіслава – Олександр (1798-1868), Болеслав (1805-1896), Софія (1801-1875), Ольга (1803-1861) і син від шлюбу з Віттом – Іван (1781-1840) [14].

Але Мечислав був незгодний з таким поділом і протягом наступних років добивається перегляду заповіту [15]. За кінцевим розподілом спадщини Софії кожен з її дітей отримав таку частку, у володіння якої вони вступили 13 березня 1826 р.: граф Іван Вітт – 1592 рев. душі в селах Чорна Кам'янка, Папужинці, Юрпіль, Рубаний Міст, а також Ольгопіль, Софіївка, Мечиславка в Херсонській губернії – та зобов'язується сплатити 551169 злотих боргу, крім того, Олександр і Болеслав повинні були сплатити йому по 100 тис. крб. сріблом кожний [16].

Відомо, що у Криму Потоцькі теж володіли маєтками. Дивовижна “Софіївка” мала шанс постати у Криму. Софія, дружина Станіслава Потоцького, на честь якої було споруджено прекрасний парк в Умані, бажала мати у Криму свою власну “Аркадію”. Але справи у Станіслава Потоцького після трагічних для поляків подій 1793-1795 років шли не зовсім добре. Ситуацію ускладнювала ще одна проблема, адже друга дружина Потоцького Юзефіна Амалия (1752-1798), яка не дуже успішно керувала українськими маєтками, тривалий час не давала згоди на розлучення [17].

Але Софія не полишала сподівань мати садибу в Криму. Вже після смерті свого чоловіка Станіслава Потоцького у 1818 році вона купує невеликий маєток у Сімферопольському повіті. Після її смерті маєток успадкувала донька Ольга (1803-1861), яка вийшла заміж за Лева Нарішкіна (1785-1846). Останній володів також Місхором [18].

Лівадія, одна з найбільших садиб Криму, тривалий час належала представникові гетьманської лінії Льву Потоцькому (1789-1860), який купив її 9 січня 1834 року за 150 тис. рублів асигнаціями у командира Балаклавського грецького батальйону Федосія Ревеліоті. Через двадцять років маєток “Лівадія”, який займав площу майже 229 га (або майже 210 дес.), славився своїм парком (40 дес.), що був прикрашений витворами античного мистецтва, трьома оранжереями, двома чудовими двоповерховими (Великим і Малим) будинками, фонтаном і винними підвалами, де зберігалось вино власного виробництва [19].

Після смерті Л.Потоцького (10 березня 1860 року) Лівадію успадкувала його дружина, яка, щоправда, відмовилася від садиби на користь своїх доньок Леонії Ланцкоронської та Анни Мнішек. Вони пристали на пропозицію продати Лівадію, хоча й не мали таких намірів, адже це було “вызвано единственно тем, чтобы сделать приятное Императору”. Уже в серпні маєток було передано в Управління уділами, а офіційне оформлення продажу було завершено 10 березня 1861 року, рівно через рік після смерті Л.Потоцького [20].

Колонізаційна лихоманка, що охопила Південь у XIX столітті, не оминула і володінь Потоцьких у цьому регіоні. Так, у 1803 р., коли в Одесу прибуло багато німців, за клопотанням Рішельє були відібрані в скарбницю й віддані у відомство Новоросійської опікунської контори незаселені землі генерал-майора Кисленського в Херсонській губернії (6 тис. десятин). Для колоністів, що побажали відправитися в Крим, Рішельє запропонував купити землю в поміщика Потоцького [21]. Загалом для емігрантів, що прибули в 1803-1804 рр. у кількості 6775 чоловік, був створений ряд колоній, у тому числі Люстдорф поблизу Одеси, на землях, куплених урядом у поміщика Потоцького [22].

Оцінюючи внесок Потоцьких у культурний розвиток Півдня, можна згадати, що експозиція Одеського художнього музею, який нещодавно відсвяткував своє 100-річчя, розташована у чудовому палаці Потоцьких. Цей палац було збудовано у 1803-1804 роках [23].

Отже, польські магнати Потоцькі виявляли значний інтерес до південноукраїнських земель. Цей інтерес супроводжувався стосунками в економічній та політичній сферах як із Російською імперією, до складу якої входив регіон, так і з імператорською родиною.

Разом із тим зазначимо, що тема ролі польських магнатських родин в історії південноукраїнських земель, зокрема Потоцьких, потребує більш ґрунтовного дослідження на основі комплексного аналізу нових архівних документів, мемуарної літератури та інших джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего (поместного) хозяйства Правобережной Украины во второй половине XVIII века: Автореф. канд. дис. – К., 1959. – С. 9.
2. Центральний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ в м. Києві). – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1990. – Арк.14.
3. Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczesny (Feliks) // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. – S. 185-186.
4. Ibidem. – S. 185-186.
5. ЦДАУ в м. Києві. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.462. – Арк.1-13; Там само. – Оп.2. – Спр.989. – Арк.12-13.
6. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 103.
7. Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902. – Т. 2. – М., 1905. – С. 292-301; цит. за: Смолій В.А. Вказ. праця. – С. 94-95.
8. Дракохруст Е.И. Альбомы, дневники И.Г.Мюнца 1781-1793 гг. // Труды Государственного исторического музея. – Вып.14. – С. 178-179; цит за: Смолій В.А. Вказ. праця. – С. 105.

9. Смолій В.А. Вказ. праця. – С. 104.
10. Елисеєва О.И. Григорий Потемкин. – М.: Молодая гвардия, 2005. – С. 440.
11. Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczesny (Feliks) // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. – S. 188, 199.
12. Елисеєва О.И. Указ. соч. – С. 510-511.
13. Там само. – С. 510-511.
14. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.49. – Оп.3. – Спр.267.
15. Там само. – Спр.87.
16. Там само. – Ф.1411. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.51-56.
17. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1754, 1756.
18. Там само. – Ф.2214. – Оп.1. – Спр.23.
19. Калинин Н., Земляниченко М. Романовы и Крым. “У всех нас осталась тоска по Крыму...”. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – С. 39-43.
20. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.2214. – Оп.1. – Спр.23.
21. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Изд-во “Наука”, 1970. – С. 194.
22. Там само. – С. 139.
23. Писарев И. Охранная грамота // Дружба народов. – 1989. – №9. – С. 160.

УДК 94(438+477.7)

Гончарук, Тарас

**НАПАД ПОВСТАНЦІВ С.МІЛКОВСЬКОГО
НА ПІВДЕННУ БЕССАРАБІЮ 1863 р. У ВИСВІТЛЕННІ
“ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА”**

В історичній літературі вже приділялося багато уваги зв'язкам польських патріотів середини XIX ст. з Одесою. У цьому контексті згадувалося й ім'я визначного польського письменника та громадського діяча уродженця Поділля Зигмунда Мілковського (1824-1915 рр.), який після навчання в Одеському Рішельєвському лицейі брав участь у революційних подіях в Угорщині 1848-1849 рр. та польському повстанні 1863-1864 рр. Сучасний історик Олександр Болдирев детально розглянув спогади Мілковського про його навчання в Одесі [1]. Мілковський та його товариші поклали певні надії на Одесу і під час повстання 1863-1864 рр. [2]. Однак, окрім того, певний інтерес викликає й реакція одеського суспільства на напад відділу Мілковського під час польського повстання 1863 р. на Південну Бессарабію.

Цінним джерелом для вивчення цього впливу можуть стати матеріали “Одесского вестника”. Одеська публіка влітку 1863 р. була вельми схвильована подіями польського повстання й “мимоволі зацікавилася новими звістками з театру бунту, який наближався впритул до меж Новоросійського краю.” [3]. З “особливим інтересом” спостерігали в Одесі за подіями на Галичині [4], Волині та Поділлі. Перша докладна інформація про “Пригоди польської банди в Молдавії” з'явилася на шпальтах “Одесского вестника” за підписом “Чумаченко” 20 липня. Її автор, спираючись здебільшого на чутки та інші неофіційні джерела, детально розглянув шлях “польської банди”, яка, на його думку, складалася з 200 – 250 чоловік. Чумаченко був схильний вірити у те, що зазначена партія висадилася на грецькому пароплаві, капітана якого повстанці змусили собі прислужити “під загрозою смерті (вірніше, наполеондорами).” Дописувач одеської газети звертав увагу на те, що жоден із членів “банди” та місцевих мешканців не повідомив румунських військових про зміну напрямку її маршруту, і це не дало можливості загонам румунських військ, які прямували з Рені та з Ізмаїлу, вчасно перерізати повстанцям шлях. Чумаченко вказував на нерішучість керівника з'єданого румунського загону Калинеску, який 2 липня біля села Ітула, “маючи майже втричі більше військ”, не наважився вступити з “поляками” у бій. Це, на думку дописувача одеської газети, дало можливість повстанцям зайняти 3 липня в селі Карабали

вигідну позицію “в саду поміщиці Каранфіла,” обкопаному по периметру ровом, і завдати румунам значних втрат. У бою 3 липня 1863 р., за відомостями Чумаченка, румуни втратили вбитими 17 чол. та пораненими 46 чол., а поляки мали лише 6 убитих та 20 поранених. Притому нерішучість Калинеску, який не наважився продовжувати бій, знову дала можливість полякам відступити. Як повідомляв Чумаченко, “польська банда” здалася військам Калинеску 5 липня в селі Гезенешт “на правому березі Пруту, в 30 верствах вище Кагулу та в 120 – від місця своєї висадки на румунській території.”

Аналізуючи похід польських повстанців теренами Південної Бессарабії та Молдавії, дописувач “Одесского вестника” зауважував на дивний його напрямок: висадившись у 40 верстах від російського кордону вони нарешті опинились в 60 верстах від нього. Чумаченко беззастережно підтримував дії румунських військ, однак він, на відміну від інших тодішніх кореспондентів імперії, віддавав належне хоробрості та шляхетності повстанців. “У будь-якому разі, – писав він, – треба сказати, що вони показали багато хоробрості, але мало розрахунку та продуманості. При всьому тому, говорячи неупереджено, банда, пройшовши відстань у 120 верств, не завдала жодному з мешканців будь-якої шкоди: за все, що вона брала у поселеннях, сплачувала щедро рукою.” Цікавим було те, що задля запобігання подальшим польським десантам Чумаченко пропонував не тільки збільшити кількість російських військ на південному кордоні (за словами автора статті, це вже було зроблено), але й, “не чекаючи на справжню небезпеку, озброїти все населення прикордонних та приморських міст” [5].

25 липня 1863 р. одеська газета розмістила інформацію свого румунського кореспондента Єлісцина, в якій події 30 червня – 5 липня 1863 р. подавалися згідно із донесеннями Калинеску. Повідомлялося також, що “партія”, “добре озброєна та сформована по-військовому,” яка в ніч з 30 червня на 1 липня “висадила на румунський берег перед Ісакчею, між Рені та Сатул-ноу” на англійському судні, “складалася з різних національностей, та переважно з поляків” на чолі з Малковичем. Редакція “Одесского вестника” вважала явним перебільшенням повідомлення румунських військових про те, що “партія” ця складалася з 300-400 чоловік. Відрізнялися від попередньої публікації й румунські відомості про втрати обох сторін. Так, у бою 3 липня 1863 р., за відомостями Калинеску, з румунського боку загинуло 18 чол., було поранено 45, а з польського – загинуло 17 чол. та поранено 39 [6].

8 серпня 1863 р. дописувач з Ізмаїлу Знайкін М. повідомляв про молебень та святкові урочистості у цьому місті 15 липня з приводу перемоги над поляками. Притому Знайкін наводив свої роздуми з при-

воду передумов зазначених подій. На його думку, “...поляки, які жили в Туреччині, потроху зібравшись у Тульчі, з’єдналися з вільними людьми з різних націй і склали досить значну партію. Душею цього гурту, як говорять, був Чайковський, колись поляк, який прийняв мусульманство та перейменувався у Садик-пашу.” Дописувач указував на велику роль Англії в підготовці зазначеного десанту (він оцінював кількість його учасників у 260 чоловік), і зокрема на добре озброєння його учасників. Кожен з них ніби мав “одну шаблю, два шестиствольних пістолети та один двоствольний штуцер,” і це надавало повстанцям переваги перед погано озброєними румунськими вояками.

Знайкін натякає, що до подій 1-6 липня 1863 р. був причетний “відомий одеським читачам” директор Ізмаїльської арештантської роти Токарський, який співчував полякам. На відміну від авторів попередніх публікацій, Знайкін був не дуже задоволений діями румунської влади щодо приборкання повстанців. Його явно не влаштувало те, що Токарського не було покарано (його викликали до Бухареста, але потім дозволили повернутися до Ізмаїла), а полоненим полякам “надана цілковита свобода на правах військовополонених і дозволено безперешкодно розгулювати по Рені.” Знайкін також наводив відомості про те, що лише 180 представників “банди” було схоплено, а “решта розбіглася” [7].

Слід відзначити, що натяки Знайкіна на участь М.Чайковського в організації нападу загону Мілковського на Бессарабію були не досить достовірними. Михайло Чайковський (Садик-паша), насправді, мав сподівання на підтримку в Бессарабії та Одесі. Проте його зв’язки з Одесою не варто перебільшувати. Сумнівними є твердження деяких сучасних авторів про те, що Чайковський буцімто навчався в Одеському Рішельєвському ліцеї [8] (хоча майбутній козацький ватажок і закінчив пансіон у Бердичеві, який очолював колишній ректор Рішельєвського ліцею Вольсей). Що стосується Мілковського, то він, як зазначалося вище, дійсно, навчався у Рішельєвському ліцеї. Автори “Одеського вестника” не могли цього не знати. Адже саме ця газета у 1846 р. назвала З.Мілковського серед студентів III курсу фізико-математичного факультету ліцею, які “після завершення повного курсу здобули атестати”. Більше того, “Одеський вестник” тоді не забув зазначити, що лише мовні огріхи в успішно розв’язаній задачі не дозволили цьому студентові отримати золоту або срібну медаль (“Твір студента Зігмунда Мілковського, – писала одеська газета, – поданий на конкурс, також міг би отримати таку ж нагороду, якщо б автор більше уваги звертав на правильність та точність мови”) [9]. Щоправда, пізніше ім’я Мілковського в Одесі “забули”. У нарисі історії Рішельєвсько-

го ліцею видання 1857 р. Мілковський належав до тих небагатьох осіб, напроти прізвищ яких у списку випускників не було подано відомостей про їхню подальшу кар'єру [10].

Одеська газета у 1863 р. продовжувала робити вигляд, ніби нічого не знає про постать Мілковського. Притому в серпні “Одесский вестник”, посилаючись на “Познанську газету”, повідомляв про концентрацію та перехід поляків з Поділля до володінь Туреччини та Румунії з метою zorganizувати новий напад на російський кордон з Бессарабії [11]. А згодом опублікував свої думки з приводу заяви (“адреси”) некрасівців із засудженням дій Мілковського. Дописувач “Одесского вестника” підтримував авторів “адреси,” вбачаючи в ній свідчення того, що російські старовіри жодною мірою не підтримували поляків. “У місті Тульчі, – писала газета, – а саме – на турецькому кордоні, стала формуватися зграя, яка намагалася залучити старовірів через посередництво одного з їх одновірців Григорія Михайлова. Насправді йому вдалося завербувати 30 чоловік з російської громади, й цієї обставини було достатньо, щоб збудити у закордонних часописах розмови про співчуття некрасівців польському повстанню. Наскільки це є несправедливим, видно з “адреси”, яка називає сподвижників Михайлова “втраченими людьми, які не мають ані релігії, ані віросповідання, ані навіть осілості.” Одеський автор наголошував на тому, що ставлення турецької та російської влади до некрасівців ніби поліпшилося, натомість поляків було звинувачено у “релігійній нетерпимості”. “Спроба польських агітаторів утягнути у свою справу некрасівців сильно роздратувала останніх...” – не без задоволення відзначав одеський автор [12].

Лише на початку вересня газета повідомила: “Керівник польської банди Мілковський, який повернувся тепер до Константинополя, перед від'їздом з Галацу обіцяв від свого імені та від імені загону, яким він керував, не чинити нічого ворожого супроти Росії.” При цьому було наведено текст звернення Мілковського до префекта Галацу Гіки й верховної влади князівства від 21 липня 1863 р., де між іншим засвідчувалася вдячність румунам за миролюбність (“...цивільна та військова влада застосувала усі можливі засоби мирної угоди, перш ніж застосувати проти мене силу”, – наголошував Мілковський) і “за гостинність” щодо польських полонених під час їхнього “перебування у князівствах ...після роззброєння загону при Римсешті” [13] (оскільки від кінця 1850-х рр. преса користувалася певною свободою слова, “Одесский вестник” дозволяв собі друкувати документи, пов'язані з подіями польського повстання, навіть прокламації, коли це не могло завдати явної шкоди уряду). Згодом одеська газета серед кореспонден-

цій з Туреччини коротко констатувала: “Відомий Мілковський виїхав з оттоманської столиці до Парижа” [14].

Упередженість та тенденційність у висвітленні десанту повстанців Мілковського “Одесским вестником” зумовлювалася низкою причин. По-перше, у зв’язку з польським повстанням та іншими факторами “гласність” російської преси, що декларувалася наприкінці передреформених 1850-х рр., фактично закінчилася, й газета мала цілковито дотримуватися вимог цензури військового часу. По-друге, автори “Одесского вестника” негативно ставилися до претензій польських патріотів “на землі русинів або малоросів” [15] (в одеській газеті тоді часто з’являлися схвальні оцінки діяльності представників українського, зокрема “хлопоманів”). По-третє, на рецепцію “Одесским вестником” подій у Бессарабії вочевидь вплинула і паніка, що охопила тоді місцеве суспільство.

Наявність такої паніки в Одесі в кінці червня – на початку липня 1863 р. газета визнала пізніше. Автор вересневого фейлетону ніби у жартівливій формі згадував, як до різних причин, що викликали хвилювання одеської публіки від початку польського повстання: чуток про повстанців на Поділлі, біженців і польських сімей, “чисельність яких уже доходила до значної цифри” (“у травні були дні, коли екіпажі сімей переселенців тяглися по наших вулицях довгими чередами”, – писала газета ще влітку), та ін. [16] – додалися ще й побоювання польського десанту. “Одного чудового ранку, – писав автор фейлетону, – вся Одеса заговорила про те, що на видноті Акермана з’явилося 12 пароплавів із повстанцями. Що таке? Звідки? Для чого? Почалися міркування, що на 12 пароплавах може розміститися 1 200 людей; що цей загін створений для того, щоб відвернути цілу російську армію від польських кордонів; що він хоче зайняти шматок нашого берега та фортифікуватися ретраншементами, що він очікує на величезне підкріплення з Константинополя, звідки виступають пароплав за пароплавом з військами; що він, нарешті, хоче пробитися на захід, з’єднатися на Волині з 15 000-им корпусом інсургентів, сформованим на Буковині, й завдати рішучого удару супроти російських військ... Усе це твердили протягом цілого ранку, не помічаючи того, що міркування побудовані на піску, що все це не більш ніж неіснуюча фантазія, що тисяча озброєних людей не можуть пробратися непоміченими з Константинополя... Проти вечора чулки зменшили кількість пароплавів, що з’явилися поряд з Акерманом, до восьми, потім пароплави були замінені на звичайні торговельні судна, нарешті, почали говорити, що судна з’явилися не перед Акерманом, а що вони стоять далеко від берега, так, що їх навіть не видно! Другого дня розкрилася істина, і ми дізна-

лися, що банда з якихось 250 людей насправді перебралася таємно через Дунай та просувається Молдавією. Наразі факт виявився незаперечним, лише було оголошено, що замість армії нам, можливо, доведеться мати справу зі жменькою сміливців, – все було призабуто, й уже до вечора наступного дня Одеса зовсім припинила говорити про висадку. Такою є властивість задоволеної цікавості” [17].

У такій ситуації “Одесский вестник” намагався вгамувати паніку й нейтралізувати чутки, що виходили, вочевидь, з польського севе-рдовища Одеси. Однак ще навесні 1863 р. одеська газета мусила констатувати, що населення міста вірить чуткам більше, ніж друкованому слову.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирсев О.В. Шляхетська Полонія над Чорним морем // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 2. – Одесса, 2006. – С. 191, 192.
2. Smyt Andrzej. Rola wybrezesa czarnomorskiego w planach rozszerzenia powstania styczniowego na terytorium Ukrainy // Поляки на Півдні України. – Одеса; Опольє; – Ольштин, 2006. – С. 105, 106.
3. К.В. Одесский листок. – Ст. 2-я // Одесский вестник. – 1863. – 20 июня.
4. Положение дел в Галиции // Одесский вестник. – 1863. – 16 ноября (Современная хроника).
5. Чумаченко. Похождения польской банды в Молдавии // Одесский вестник. – 1863. – 20 июля.
6. Елисицын А. Бухарест // Одесский вестник. – 1863. – 25 июля.
7. Знайкин М. Измаил // Одесский вестник. – 1863. – 8 августа.
8. Пригарін О.А. “Козацтво в Туреччині” М.Чайковського як джерело вивчення козацьких формувань Оттоманської Порти середини ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – С. 19.
9. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея с 17-го июля 1843 по 20-е июня 1846 года // Одесский вестник. – 1846. – 3 июля.
10. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С. 164.
11. Одесский вестник. – 1863. – 17 августа.
12. Р.И. По поводу адреса некрасовцев // Одесский вестник. – 1863. – 1 октября (Внутренние известия).
13. Польские происшествия // Одесский вестник. – 1863. – 3 сентября.
14. Турция // Одесский вестник. – 1863. – 19 сентября (Современная летопись).
15. Современная летопись // Одесский вестник. – 1863. – 17 августа.
16. К.В. Одесский листок. Ст. 2-я // Одесский вестник. – 1863. – 20 июня.
17. Одесский листок // Одесский вестник. – 1863. – 28 сентября.

УДК 94:282(477.7)

Ганзуленко, Валентина

ПОЛЬСЬКА КАТОЛИЦЬКА ГРОМАДА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Політичні зміни, що відбулися в Україні за останні десятиліття, зумовили поступове відродження духовності народу України та породили зацікавленість історією діяльності різних релігійних конфесій, що існують на Україні, серед яких окреме місце посідає римо-католицизм.

Останнім часом проблема діяльності Римсько-католицької Церкви (РКЦ) набула актуальності та нового звучання, особливо в південному регіоні. Саме на півдні України в ХІХ – на початку ХХ століть діяльність католицької громади набула яскраво вираженого регіонального характеру, перш за все завдяки національним меншинам, які мешкали тут численними компактними групами і відзначалися досить великою релігійністю та згуртованістю. Однією з таких національних груп була польська католицька громада півдня України.

Вивчення наукової літератури з проблеми особливостей формування та функціонування польської католицької діаспори свідчить про відсутність спеціальних робіт як з історії римо-католицизму на півдні України в цілому, так і з історії окремих етноконфесійних громад (німецької, чеської, литовської, французької та ін.). Проте коло досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців з історії церкви в цілому є значним.

Так, українські науковці Т.Єфименко, І.Лісевич, Г.Стронський та інші, досліджуючи історію польської нацменшини в Україні, торкаються у своїх працях і релігійного чинника, звертаючи свою увагу на життєдіяльність польської католицької громади [2; 4; 7].

Стан польської католицької громади, як і взагалі РКЦ, протягом ХІХ – на початку ХХ століть було зумовлено особливостями реалізації етнонаціональної політики царським урядом Російської імперії, що мала яскраво виражене антипольське та антикатолицьке забарвлення.

Польські національно-визвольні повстання 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр. призвели до обмеження не лише національних і культурних прав польського народу, а й позначилися на діяльності всіх католицьких дієцезій Російської імперії, незважаючи на те, що більшість католиків займало відносно царського уряду віроповіданські позиції. Римсько-католицька Церква стала “заручинами польського питання” [6, 127]. Так, 1865 р. імператор Микола І перетворив ієрархічну структуру польської Католицької Церкви, було закрито 80 католицьких монасти-

рів, заборонено контакти з Римом, русифікована польська школа [12, 43], анульовані католицько-православні шлюби, що уклалися перед католицьким священиком, справи щодо шлюбних розлучень католиків передавалися православним суддям [12, 69].

Не стала виключенням в ході антипольської кампанії й католицька громада поляків півдня України, що входила до складу Тираспольської дієцезії та на 1872 р. налічувала близько 9 тисяч чоловік, тобто майже 24% від загальної кількості поляків-католиків цієї парафії.

Таблиця кількісного складу польської католицької громади півдня України середини XIX століття

Загальна кількість поляків у складі Тираспольської дієцезії	Губернії Південної України		
	Катеринославська	Таврійська	Херсонська
35 тис. чол.	2 тис. чол. (5,7%)	1,7 тис. чол. (4,9%)	5 тис. чол. (14,3%)

Треба зазначити, що до 1872 р. у всіх управлінських структурах Тираспольської дієцезії, яка в південному регіоні налічувала 36 парафій в Херсонській губернії, 22 – в Таврійській та 11 – в Катеринославській губерніях [6, 142], переважали священики польської національності, але в цьому не було нічого дивного не тільки тому, що поляки становили другу за величиною етнічну групу Тираспольської єпархії після німців, але і з тієї причини, що польські священики, вигнані зі своїх монастирів на батьківщині, шукали собі пристановище в інших регіонах Російської імперії, у тому числі й на півдні України.

Починаючи із середини 70-х рр. і аж до 1917 р. в органах керування дієцезією й у приходах стало панувати німецьке духовництво. Однак тепер воно не володіло польською мовою, щоб вільно спілкуватися з парафіянами польської національності.

Однак, незважаючи на загальнодержавні утиски щодо польського населення, південь України наприкінці XIX століття вирізнявся поміж інших регіонів України більш лояльним ставленням до польського населення, оскільки саме на південних землях розпочався бурхливий розвиток важкої промисловості, який викликав великий попит на інженерно-технічних працівників та кваліфікованих робітників, а таких було багато серед поляків, які в пошуках праці та кращого заробітку перебиралися в південні райони Російської імперії.

Саме приріст польського населення наприкінці XIX століття до Південної України зумовив зростання чисельності польської католицької громади в цьому регіоні. Так, згідно із загальним переписом населення 1897 р., в південних губерніях Російської імперії католиками назвали себе близько 53 тисяч поляків, в тому числі в Херсонській губернії – 30,9 тис. чол., в Таврійській – 10,1 тис. чол., в Катеринославській – 12,3 тис. чол. [8; 9].

Серед особливостей польської католицької громади півдня України слід указати перевагу місцевого населення, тобто більша частина католиків польської національності проживала в містах (на відміну від Правобережної України, де переважало сільське населення). Так, на Херсонщині міське населення серед польських католиків становило 80% усіх поляків губернії.

Подібне спостерігалось й на Катеринославщині, де більшість польського населення складали вихідці з Конгресувки (так поляки називали Царство Польське) [8, 47]. Поляки переселялися в промислові райони, у робітничі селища, які зростали навколо нових підприємств, зокрема таких, як Дніпровський завод біля села Кам'янського, де за рік до початку Першої світової війни вже проживало 8 тис. поляків [16, 933].

У Катеринославі перші поляки з'явилися в 70-х роках. В 90-х роках їх тут налічувалося понад 3,4 тис. чол. – переважно робітників та ремісників [8, 146-147]. А на 1914 р. у цьому місті проживало вже майже 10 тис. поляків [8, 162].

У Харкові кількість польського населення зростає з 4 тис. у 1897 р. до 7 тис. – у 1909 р. У Миколаєві, Маріуполі, Сімферополі мешкало понад 3 тис. поляків у кожному, у Севастополі – 2 тис., у Херсоні – понад 1,2 тис. поляків [14, 39].

Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. У першій половині XIX ст. серед одеських поляків помітне місце посідали родовиті аристократи. Однак після скасування кріпосного права магнати тут дещо втратили свій вплив, і тому в Одесі серед польської еміграції стали все більше задавати тон представники інтелігенції. В міру того як Одеса стрімко зростала як промисловий і торговий центр, спостерігався наплив сюди поляків у пошуках роботи в різних установах, школах, у торгівлю і на підприємства [10, 14].

У 1892 р. в Одесі проживало 13,9 тис. поляків. За кількістю їх у містах імперії Одеса посідала тоді друге місце (після Петербурга). За переписом 1897 р. в Одесі було 17,4 тис. поляків – близько 4% всього населення міста. У 1909 р., в Одесі вже проживало 24 тис. поляків, а напередодні Першої світової війни (в 1913 р.) – близько 26 тис. [10,

17]. Причому переважали ті, хто порівняно недавно прибув з Конгресувки. За даними того ж перепису, 12,4 тис. чол., тобто 70% одеських поляків, народилися в Конгресувці [10, 31].

На прикладі Одеси розглянемо, якою, за переписом 1897 р., була соціальна структура польського населення, як воно поділялося за фахом і способом заробітку. Отже, чиновники становили 2,7%, освітяни – 1,6%, медики – 1,7%, в промисловості і на будівництві були зайняті – 14%, на транспорті – 4%, в торгівлі – 3,2%, військових – 33%, працівників сфери послуг – 23,2%, тих, хто жив з володіння капіталом і нерухомістю, – 5% [3, 26].

Щодо соціального походження поляків, то, за переписом, в Одесі було 2,6 тис. потомствених дворян і членів їхніх сімей, 986 особистих дворян і чиновників не з дворян разом із сім'ями, 6 працівників культу, 47 почесних громадян і членів їх сімей, 58 купців та членів їх сімей, 4,4 тис. міщан, 8 тис. селян [3, 38].

В Одесі поляки складали так звану “польську колонію”. Але до неї входили лише заможні верстви. Польській бідноті туди доступу не було. До колонії належав тільки той, хто міг зайняти в ній відповідне місце. Тон колонії задавало заможне поміщицтво, яке взимку “марнувало час” у місті, а також представники фахової інтелігенції, особливо ті, хто мав майно або через одруження родичався з колами поміщицтва [7, 85]. Взагалі, на відміну від Правобережної України, поміщики-поляки становили 87-93%, на півдні України поміщики становили близько 1% всіх поміщиків, і таке становище залишалося майже до 1917 р. [7, 117]. Отже, багаті та бідні поляки зустрічалися тільки в костьолах на богослужінні.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. діяльність католицьких громад на території півдня України відзначалася регіональним характером, в першу чергу, етнонаціональною забарвленістю. Одну з найважливіших ролей у житті Римсько-католицької Церкви цього періоду відігравала польська етнонаціональна група. Проте треба зазначити, що полінаціональний та соціально диференційований склад католицької громади значно зашкоджував існуванню самої РКЦ на землях Південної України, оскільки майже не існувало тісної взаємодії та порозуміння як між етнічними групами взагалі, так і всередині кожної спільноти, що не могло не позначитися на становищі католицизму в регіоні, особливо в умовах наступу держави на позиції Церкви. Наближався час загального наступу держави на суспільний вплив конфесій та релігійної свідомості з метою їх цілковитого знищення, час ламання релігійних традицій.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гентош Л. Католицька церква та становлення української державності (1917-1923 рр.) // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 2. – Львів, 1994. – С. 19-22.
2. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – 74 с.
3. Задворный В., Юдин А. История Католической Церкви в России. – М., 1995; Юдин А. История католичества в России // Кровь мучеников есть семя церкви: Сб. ст. / Сост. Д.Парравачини, А.Юдин. – М., 1999. – С. 7-18.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.4. Католицизм // За ред. П.Яроцького. – К.: “Світ знань”, 2001. – 598 с.
5. Ковальчук А. Територіальна динаміка римсько-католицької церкви в Україні // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 р. – Т. 1. – Львів.: “Логос”, 1999. – С.166-169.
6. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. – Саратов: Поволжская Академия гос-ной службы, 2001. – 384 с.
7. Лісевич І.Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. – К., 1997. – 240 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. XIII: Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С. VIII, 63-178.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. XLVII: Херсонская губерния. – СПб., 1904. – С. VII, 90.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. XLVII: Город Одесса. – СПб., 1903. – С. VI, 6-47.
11. Цветаев Д.В. К истории изучения вопроса об иностранцах в России. – Варшава, 1891. Цветаев Д.В. Положение иноверия в России: историческое обозрение. – Варшава, 1904.
12. Kessler J.A. Geschichte der Diocese Tiraspol. – Dickinson. N. Dakota, 1930; Kessler J.A. Reiseerlebnisse. – Dickinson. N. Dakota, 1930.
13. Kumor B., ks. Kosciol i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim (do 1918 roku) // Odrodzenie Kosciola Katolickiego w byлым ZSRR, Lublin, 1993.
14. Najdus W. Polacy w Rewolucyj 1917 Roku. – Warszawa, 1967. – S. 18-64.
15. Okolo-Kulak A., ks., dr. Kosciol w Rosji dawniej, obecnie i w przyszlosci. – Krakow, 1928. – 39 s.
16. Polska klasa robotnicza: Zarys dziejow. Lata 1870-1918. – Warszawa, 1978. – Т. I. – Cz.2. – S. 926-947.

ПОЛЬСЬКА ПРОФЕСУРА НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1865-1920 рр.)

Поставлена проблема значно ширша, ніж це зазначено у назві, враховуючи те, що власне польська професура виявилась лише вершиною айсберга, який ховав цілий комплекс питань щодо становища польських науковців і викладачів у системі імперської російської освіти, польсько-російських освітніх контактів, міграції поляків на південь Російської імперії, внеску польських науковців у російську науку тощо. Тому мова йде не тільки про польських професорів Новоросійського університету, але у широкому плані – про зв'язки університету міста Одеси з польськими землями та етнічними поляками всієї імперії.

Професори-поляки займали кафедри практично на всіх факультетах університету, але переважна їх більшість працювала на фізико-математичному факультеті, головним чином, на відділенні природничих наук. Певною особливістю Новоросійського університету стала концентрація вихідців із польських земель на кафедрах, які за сучасною класифікацією належать до біологічних наук.

Із самого початку відкриття університету розпочав у ньому діяльність Лев Семенович Ценковський (1822-1887). За його плечима залишилося важке дитинство у Варшаві, навчання у Петербурзькому університеті як стипендіата Царства Польського. Йому вдалося залишитись у столиці впродовж п'яти років учителем гімназії, уникнувши обов'язкового повернення до польських земель для роботи. Це дало можливість захистити магістерську дисертацію та здійснити важку, небезпечну, але й цікаву подорож до Білого Нілу і Судану. Отож в Одесу він приїхав уже відомим ученим, доктором природничих наук, попрацювавши професором Ярославського Демидівського ліцею та Петербурзького університету. Впродовж 1865-1871 рр. він обіймав посаду ординарного професора ботаніки кафедри морфології та систематики рослин. Його відставка набула поголосу і пов'язувалась із акцентуацією “польського питання” в університеті.

Можливо, тому на біологічних кафедрах вихідці з польських земель почали обіймати професорські посади тільки з кінця 80-х рр. XIX ст. Причому всі вони були визначними вченими і залишили помітний слід у науці. Франц Михайлович Каменський (1851-1912) народився у Любліні та закінчив Варшавський університет. До 1883 р. пра-

цював переважно у Львові, але у 1882 р. витримав магістерський іспит при Новоросійському університеті. Це дало йому можливість переїхати до Одеси, захистити докторську дисертацію і розпочати викладання в університеті на посаді приват-доцента. У 1888 р. Ф.М. Каменський став ординарним професором ботаніки, а з 1893 р. і до кінця життя очолював кафедру ботаніки і одночасно з 1895 р. був директором Ботанічного саду університету. Він зробив значний внесок у вивчення флори Польщі, Криму та Північно-Західного Причорномор'я.

Випускником Новоросійського університету 1878 року був Петро Миколайович Бучинський (1852-1927). Учень академіка О.О. Ковалевського, він захистив докторську дисертацію у Варшавському університеті в 1894 р. Посаду ординарного професора кафедри зоології П.М. Бучинський обіймав з 1899 по 1910 р., коли він повернувся на батьківщину, до Кам'янець-Подільського. Броніслав Фортунатович Веріго (1860-1925) прийшов у Новоросійський університет після закінчення Петербурзького університету і Медико-хірургічної академії. З 1900 р. очолював кафедру фізіології, але був звільнений з роботи за підтримку виступів студентів під час революції 1905-1907 рр.

Федір Михайлович Породко (1877-1948) народився у Седлецькій губернії, закінчив фізико-математичний факультет Варшавського університету в 1904 р. У тому ж році почав працювати асистентом ботанічної лабораторії Новоросійського університету. Тільки після захисту в 1916 р. докторської дисертації "Хемотропізм коріння" він став професором кафедри анатомії та фізіології рослин. Уродженцем Седлецької губернії був і Болеслав Болеславович Гриневецький (1875-1963). Після закінчення люблінської гімназії він розпочав навчання у Варшавському університеті, але невдовзі за участь в антиурядових виступах був висланий з польських земель. Проте йому все-таки вдалося закінчити Юр'ївський (Тартуський) університет, причому одразу два відділення: хімічних та природничо-історичних наук. У цьому місті він і зробив університетську кар'єру. Однак напередодні початку Першої світової війни (в квітні 1914 р.) переїхав до Одеси. З 1915 р. Гриневецький обіймав посаду ординарного професора кафедри ботаніки та директора Ботанічного саду Новоросійського університету. В роки війни активно займався громадською діяльністю, допомагав польським біженцям. До 1919 р. очолював раду польських організацій Одеси, представляв інтереси поляків у міській раді. У 1919 р. переїхав до незалежної Польської Республіки, зайнявши кафедру у Варшавському університеті. Був обраний, правда, вже у похилому віці, дійсним членом Польської Академії наук Польської Народної Республіки.

З першого року існування Новоросійського університету в ньому працював Леопольд Хомич Беркевич (1828-1897). Народився у Підляській губернії, закінчив Люблінську гімназію, а потім як стипендіат Царства Польського навчався у Петербурзькому університеті. Повернувся працювати до Варшави, але потяг до науки залишився, і він зумів захистити у 1865 р. у Петербурзі магістерську дисертацію з астрономії. Тоді ж отримав призначення на посаду доцента кафедри астрономії Новоросійського університету. Вже в Одесі він захистив докторську дисертацію і в 1869 р. став ординарним професором. Йому Одеса завдячує появою Астрономічної обсерваторії, яка була відкрита в 1871 р. Викладав в університеті до 1882 р., потім переїхав до Вільно, а – згодом до Петербурга.

Іншою, не менш визначною постаттю у світі природничих наук був математик Іван Владиславович Слешинський (1854-1931). Він народився у Київській губернії в польській родині. Навчався у Рішельєвській гімназії, а потім на математичному відділенні фізико-математичного відділення Новоросійського університету. У 1875 р. був залишений при кафедрі для підготовки до професорського звання. Але тільки у 1889 р. захистив магістерську, а в 1893 р. – докторську дисертації. В цьому ж році призначений на посаду екстраординарного, а в 1898 р. – ординарного професора. У 1909 р. звільнився з університету, а в 1911 р. переїхав до Кракова, де викладав у Ягеллонському університеті. Лише в 1924 р. він остаточно вийшов на пенсію.

Знаковою для польського світу Новоросійського університету став хімік Олександр Андрійович Веріго (1835-1905). У 1860 р. він закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету, а в 1866 р. після захисту магістерської дисертації почав працювати у Новоросійському університеті. В 1871 р., після захисту докторської дисертації у Києві, він балотувався на посаду ординарного професора Новоросійського університету. Його обрання спричинило конфліктну ситуацію в середовищі професорів університету і викликало відставку Л.С. Ценковського.

На гуманітарних факультетах: історико-філологічному та юридичному – працювало значно менше викладачів, що пояснювалося небажанням царського уряду допустити поляків до цих сфер освіти. Із самого початку існування університету в ньому працював один із засновників слов'янознавства в Росії Віктор Іванович Григорович (1815-1876), мати якого була полькою. Як і В.І. Григорович, який народився у Балті, на півдні Російської імперії, в Акермані, у родині польських дворян народився Євген Володимирович Васьковський (1866 – після 1917). Закінчивши юридичний факультет Новоросійського університе-

ту в 1888 р., довгий час займався адвокатською практикою. Широкої популярності в Одесі набув як гуморист, поет, музикальний критик. Симптоматично, що друкувався в одеській пресі під псевдонімом Мартин Боруля.

У польській дворянській родині у Вільно народився Леопольд Францевич Воєводський (1846-1901). Спочатку навчався на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету, а потім перевівся на історико-філологічний факультет. У Новоросійському університеті – з 1875 р., спочатку на посаді доцента, а з 1882 р. – ординарного професора кафедри грецької філології. Так само в Польщі у дворянській родині народився Лев Васильович Федорович (1856-1908). Закінчивши юридичний факультет Петербурзького університету, він став займатися політичною економією. В 1884 р. зайняв посаду доцента, а в 1890 р., після захисту докторської дисертації, – посаду ординарного професора кафедри політичної економії та статистики Новоросійського університету.

Ряд професорів Новоросійського університету працювали у Варшавському університеті. Як правило, їх переводили в польський університет для зміцнення російського викладацького складу. Серед них ряд визначних учених, таких, як правознавець Федір Іванович Леонтович (1833-1911), правознавець Дмитро Іванович Азаревич (1848-1912). Для обох Варшавський університет став останнім місцем роботи. Д.І. Азаревич так і помер у Варшаві.

Деякі майбутні професори Новоросійського університету навчались або працювали у Варшаві. Уродженець Одеси Володимир Олексійович Яковлев (1840-1896) працював у Варшавському університеті на кафедрі російської мови та словесності, а у 1884 р. повернувся до Одеси. В Ярославській губернії народився Микола Юхимович Чижів (1853-1910). Він спочатку навчався в Ярославській духовній семінарії, а потім закінчив юридичний факультет Варшавського університету в 1876 р. і був залишений стипендіатом на кафедрі для підготовки до професорського звання. В Новоросійському університеті – з 1881 р., коли отримав посаду приват-доцента, у 1884 р. – посаду екстраординарного, а в 1894 р. – посаду ординарного професора енциклопедії та історії права.

До цих пір мало відома біографія фізика Бориса В'ячеславовича Станкевича (1860-?). У 1894-1902 рр. обіймав посаду професора Варшавського університету. В 1908 р., коли Новоросійський університет залишився без ряду викладачів, він отримав призначення на кафедру фізичної географії. З його ім'ям пов'язана робота магнітно-

метеорологічної обсерваторії. У 1911 р. перевівся до Московського університету.

Таким чином, навіть із такого неповного переліку професорів Новоросійського університету, які уособлювали польсько-російські наукові та освітні зв'язки, видно, що польські професори відіграли значну роль у розвитку Новоросійського університету. Особливо значний їх внесок у природничі, насамперед біологічні, науки. Помітну роль вони відіграли і в суспільному житті університету. Вихідці з польських земель входили до складу так званої малоруської групи професорів Новоросійського університету, яка протиставлялася так званій московській групі. Разом з тим викладачі Новоросійського університету внесли певний вклад у розвиток Варшавського університету.

УДК 94:355.33(438)

Rezmer W.

**WICEADMIRAŁ JERZY WŁODZIMIERZ ŚWIRSKI
(1882-1959) – ORGANIZATOR I DOWÓDCA UKRAIŃSKIEJ
I POLSKIEJ MARYNARKI WOJENNEJ**

Zmiany polityczne, które zaszły w Europie Środkowej w ostatnim dziesięcioleciu sprawiły, że zniknęły najważniejsze przeszkody w badaniach najnowszej historii wojskowej Polski i Ukrainy. Prowadzone obecnie przez historyków polskich i ukraińskich intensywne badania, możliwe dzięki otwarciu w Polsce, na Ukrainie i w Rosji niedostępnych jeszcze niedawno zespołów archiwalnych, owocują wieloma wartościowymi publikacjami naukowymi. Wśród nich są także biografie polityków i wojskowych [1]. Ostatnio pojawiły się w Polsce opracowania próbujące pokazać zbiorczy obraz wyższej kadry wojskowej [2].

Z wspomnianych dzieł wynika, że w początkowym okresie istnienia Wojska Polskiego, na przełomie roku 1918/1919, generacja polska wywodziła się prawie wyłącznie z korpusu generałów byłych armii zaborczych: austro-węgierskiej i rosyjskiej. Z armii zaborczych: rosyjskiej, austro-węgierskiej i niemieckiej pochodziła także grupa wyższych oficerów, którzy od podstaw tworzyli polską Marynarkę Wojenną. Kilku z nich nim wstąpiło do Wojska Polskiego przez pewien czas służyło w marynarce ukraińskiej. Niestety, w istniejących w Polsce opracowaniach ten okres ich biografii jest bardzo słabo zbadany. Należy sądzić, że sytuacja ulegnie znaczącej zmianie z chwilą nawiązania ściślejszej współpracy między historykami wojskowymi Polski i Ukrainy. Wspólne badania doprowadzą do pełnego wyjaśnienia drogi życiowej i kariery wojskowej ludzi, którzy odegrali ważną rolę w najnowszej historii obu krajów. Wśród nich jest wiceadmirał Jerzy Włodzimierz Świrski, którego skąpy biogram znajduje się w cytowanym wcześniej opracowaniu O.Kolańczuka, M.Łytwyńna i K.Naumenko [3].

Jerzy Włodzimierz Świrski urodził się 4 kwietnia 1882 r. w Kaliszu w rodzinie Włodzimierza, zawodowego oficera armii rosyjskiej, i Celiny z Wasiłowskich. Po ukończeniu dwóch klas szkoły realnej w Warszawie w 1893 r. wstąpił do Korpusu Kadetów w Moskwie, gdzie kształcił się przez sześć lat, do 1899 r. Następne trzy lata, od 1 IX 1899 r. do 5 V 1902, szkolił się w Morskim Korpusie Kadetów w Petersburgu. 6 V 1902 r. został miczmanem. Do października 1903 r. służył na krążowniku "Askold", najpierw jako oficer wachtowy, potem młodszy oficer nawigacyjny. Na wspomnianym okręcie odbył podróż na Pacyfik. Po powrocie z rejsu z

powodu choroby aż do połowy 1905 r. przebywał w Petersburgu jako członek załogi "Askolda".

W lipcu 1905 r. został przeniesiony z Floty Bałtyckiej do Czarnomorskiej. Od tego momentu przez kilkanaście następnych lat jego losy były ściśle związane z tą właśnie flotą. Początkowo – od lipca do września 1905 r. – był oficerem wachtowym pancernika "Rostisław", potem (do kwietnia 1906 r.) był rewizorem na transportowcu minowym "Dunaj", gdzie otrzymał 6 XII 1905 r. awans na lejtnanta (porucznika marynarki). Od maja 1906 r. był oficerem wachtowym na kanonierce "Doniec", a od października 1907 r. do marca 1908 r. najpierw oficerem minowym, następnie oficerem nawigacyjnym na stawiaczku min "Dunaj". W 1908 r. ukończył kurs oficerów nawigacyjnych i uzyskał specjalność nawigacyjną. Od marca do maja tego samego roku sprawował funkcję kierownika wyszkolenia rekrutów na szkolnym minowcu "Kronsztad". Później przez rok – od maja 1908 r. do maja 1909 r. był oficerem nawigacyjnym na krążowniku "Pamięć Mierkurija". Równocześnie wchodził w skład komisji do spraw technicznego usprawnienia nawigacji Floty Czarnomorskiej. Kolejny rok to służba jako oficer nawigacyjny jachtu "Kolchida", skąd w maju 1910 r. ponownie skierowano go na stanowisko oficera nawigacyjnego krążownika "Pamięć Mierkurija" i oddelegowano na krążownik "Kaguł" na czas podróży rosyjskiego ministra marynarki. We wrześniu tego samego roku został znowu przeniesiony, tym razem na okręt liniowy "Jewstafij". Na okręcie tym był oficerem nawigacyjnym aż do września 1911 r. Wtedy to skierowano go na stanowisko flagowego oficera nawigacyjnego Dywizjonu Torpedowców na Morzu Czarnym. 23 marca 1912 r. awansował na starszego lejtnanta. W lipcu tego samego roku został flagowym oficerem nawigacyjnym 2 Brygady Okrętów Liniowych na Morzu Czarnym (zaokrętowany był na okręcie liniowym "Pantielejmon") i sprawował te funkcję do kwietnia 1914 r. W trakcie tego, w marcu 1914 r., był członkiem komisji egzaminacyjnej kadetów oraz komisji, która ponownie opracowywała instrukcję wylawiania min.

W chwili wybuchu I wojny światowej Jerzy Świrski przebywał w Głównym Sztabie Floty Czarnomorskiej, w którym aż do jesieni 1917 r. pełnił funkcję głównego nawigatora. 6 grudnia 1914 r. dostał kolejny awans – na kapitana II rangi. W tym okresie wchodził także w skład komisji egzaminacyjnej sterników Brygady Okrętów Podwodnych, dowodzonej przez innego Polaka – kontradmirała Wacława Kłoczковского, oraz był członkiem innych komisji egzaminacyjnych dla sygnalistów i dalmierzystów. 28 lipca 1917 r. awansował na kapitana I rangi.

Wspomniany kontradmirał Wacław Kłoczkowski po rewolucji bolszewickiej opuścił marynarkę rosyjską i na krótko związał się z

ukraińską marynarką wojenną, gdyż 10 czerwca 1918 r. został przedstawicielem Ministerstwa Spraw Morskich Państwa Ukraińskiego Pawło Skoropadskiego do utrzymywania kontaktów z dowództwem wojsk niemieckich okupujących Ukrainę. 12 listopada 1918 r. kontradmirała Kłoczowskiego mianowano tymczasowym dowódcą sił morskich Ukrainy, potem gen. Denikin wyznaczył go komendantem portu sewastopolskiego. Ostatecznie 3 marca 1919 r. przyjęto go do Wojska Polskiego.

22 grudnia 1917 r. w Kijowie powołano Ukraiński Generalny Sekretariat Spraw Morskich, przemianowany w marcu 1918 r. na Ministerstwo Spraw Morskich. Na jego czele stanął Dmytro Antonowycz. Był cywilem, miał więc niewielkie rozeznanie w problemach floty wojennej. Jednym z najważniejszych była kwestia ukrainizacji okrętów, na których większość załóg stanowili oficerowie i marynarze narodowości rosyjskiej. Być może dla osłabienia wpływów rosyjskich, władze ukraińskie postanowiły przyjąć na służbę dawnych oficerów carskich narodowości polskiej. Prawdopodobnie w tych właśnie okolicznościach na przełomie 1917/1918 r. kpt. I rangi Jerzy Świrski podjął pracę w ukraińskim Ministerstwie Spraw Morskich. Jest to jednak tylko hipoteza. Okres służby Jerzego Świrskiego w ukraińskiej marynarce wojennej w 1918 r. należy do najmniej znanych. W polskich opracowaniach poświęconych Marynarce Wojennej oraz w opublikowanych biografiiach Świrskiego o jego służbie w marynarce ukraińskiej przeczytać można tylko jedno lub dwuzdaniowe wzmianki. Np. prof. Piotr Stawecki w cytowanym dziele napisał: "Po okupacji Sewastopola przez Niemców w maju 1918 i przejściu większości rosyjskich okrętów wojennych do Ukrainy przeszedł automatycznie do służby ukraińskiej. Wkrótce jednak po objęciu władzy przez atamana Petlurę wystąpił ze służby; oddał się do dyspozycji Komendy Naczelnej przy Dowództwie WP na Wschodzie (w Odessie) i poświęcił pracę dla delegacji polskiej na konferencji pokojowej w Wersalu" [4]. W opracowaniu poświęconym polskim kadrom morskim czytamy, że Jerzy Włodzimierz Świrski był: "1 VI-13 XI 1918 szefem Głównego Sztabu Morskiego w Ministerstwie Marynarki Ukraińskiej Republiki Ludowej. Z funkcji tej zrezygnował i podporządkował się Naczelnemu Polskiemu Komitetowi Wojskowemu na Wschodzie, po czym stanął na czele powstającej na południu Rosji Ligi Odrodzenia Marynarki Polskiej" [5].

Z dokumentów personalnych J.W.Świrskiego przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz w Instytucie Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie wynika, że od 1 czerwca do 17 grudnia 1918 r. był szefem Głównego Sztabu Morskiego Ministerstwa Marynarki Ukraińskiej Republiki Ludowej, na której czele stał wtedy hetman Skoropadski [6]. Niestety, ani w znanych mi materiałach

polskich, ani w ukraińskiej literaturze przedmiotu nie znalazłem żadnych informacji o działalności Świrskiego na tym stanowisku. Przymuszczać problem ten będzie można rozwiązać dopiero po skrupulatnej kwerendzie w archiwach ukraińskich.

Po rezygnacji ze służby w marynarce ukraińskiej J.W.Świrski pozostał nad Morzem Czarnym w Odessie. Od 17 grudnia 1918 r. podjął współpracę z Komitetem Naczelny przy Dowództwie Wojsk Polskich na Wschodzie, który zajmował się skupianiem i organizowaniem polskich oficerów. Zbierał także dzieła i wojskowe podręczniki morskie i przygotowywał najrozmaitsze materiały, które później miały posłużyć do obrony polskich interesów morskich na konferencji pokojowej [7].

W dniu 23 marca 1919 r. J.W.Świrski przybył do Paryża wezwany tam przez gen. Józefa Hallera. Podjął pracę w Komitecie Narodowym Polskim. Po kilkunastu dniach, 11 kwietnia 1919 r. wyjechał do Warszawy, gdzie trzy dni później otrzymał przydział do Departamentu Spraw Morskich Ministerstwa Spraw Wojskowych. 27 kwietnia został szefem Sekcji Organizacyjnej tegoż Departamentu, a 10 lipca zastępcą szefa Departamentu. W lipcu wyjeżdża w składzie delegacji polskiej do Berlina w celu uregulowania wzajemnych stosunków. W Wojsku Polskim otrzymał stopień pułkownika marynarki (po weryfikacji i wprowadzeniu stopni w marynarce wojennej – komandor ze starszeństwem na dzień 1 VI 1919 r.)

Jednym z najważniejszych zadań Departamentu Spraw Morskich było przygotowanie sił i środków potrzebnych do przejścia od Niemców wybrzeża. W trakcie prac z tym związanych J.W.Świrski wystąpił z propozycją utworzenia lotnictwa morskiego po przejściu bazy lotnictwa niemieckiego w Pucku. W grudniu 1919 r. Świrski zastępował kontradmirała Kazimierza Porębskiego w Radzie Wojskowej rozpatrującej projekt utworzenia Urzędu Morskiego.

W dniu 23 kwietnia J.W.Świrskiego mianowano dowódcą Wybrzeża Morskiego, lecz stanowiska tego nie objął, a zamiast niego obowiązki te pełnił płk mar. Witold Panasewicz. Świrski natomiast od 7 sierpnia 1920 r. pełnił czasowo obowiązki szefa Departamentu Spraw Morskich, gdyż kontradmirał Porębski został wyznaczony na dowódcę odcinka obrony "Zegrze".

27 sierpnia ponownie odchodzi do Pucka na stanowisko dowódcy Wybrzeża Morskiego. W trakcie wykonywania tych obowiązków został 29 stycznia 1921 r. członkiem Komisji Budowy Portu Wojennego Gdynia. Z tego też powodu znalazł się w podkomisji sejmowej i w dniach 28-29 maja 1921 r. brał udział w uroczystościach poświęcenia rozpoczętych robót portowych.

Od 1 stycznia 1922 r. do 18 maja 1925 r. był dowódcą polskiej Floty. Sprzeciwił się wyłączeniu spraw Marynarki Wojennej z gestii Ministerstwa Spraw Wojskowych i uzyskał poparcie w tej kwestii ministra spraw wojskowych gen. Kazimierza Sosnkowskiego. 29 kwietnia uczestniczył w otwarciu portu w Gdyni, a kilka miesięcy później – 8 sierpnia 1925 r. przeniósł Dowództwo Floty z Pucka do Gdyni na Grabówek.

Ukoronowaniem jego kariery marynarskiej było jednak mianowanie w dniu 19 maja 1925 r. na stanowisko szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej. W tej roli witał w Gdyni prezydenta Rzeczypospolitej Stanisława Wojciechowskiego. 1 stycznia 1931 r. otrzymał awans na kontradmirała.

J.W.Świrski jako szef Kierownictwa Marynarki Wojennej miał ogromny wpływ na tempo i kierunki jej rozwoju. 2 kwietnia 1926 r. podpisał w Paryżu umowę w imieniu skarbu państwa z Chantiers Navals Français w Caen na budowę dwóch kontrtorpedowców. 1 grudnia tego samego roku podpisał umowę ze stoczną Austina Normanda na budowę trzech okrętów podwodnych. Pierwszy kontrtorpedowiec ORP “Wicher” został zwodowany 10 lipca 1928 r., drugi – ORP “Burza” 16 kwietnia 1929 r. [8] Zbudowane we francuskiej stoczni okręty podwodne “Wilk”, “Ryś” i “Żbik” wcielono do służby w polskiej flocie w latach 1929-1932. W styczniu 1933 r. stocznie krajowe przystąpiły do budowy czterech trałowców: “Jaskółki”, “Mewa”, “Rybitwy” i “Czajki”, które włączone zostały w skład floty w latach 1935-1936, na miejsce wycofanych starych, niemieckich trałowców o tych samych nazwach. 11 maja 1934 r. z francuską stoczną w Hawr zawarto umowę o budowie stawiacza min “Gryf” – okrętu uniwersalnego, o wyporności 2250 ton, mogącego zabrać na swoje pokłady i postawić około 600 min, mającego stosunkowo silne uzbrojenie artyleryjskie, złożone z sześciu dział kal. 120 mm. OkręTM ten wszedł do służby 27 lutego 1938 r. Jednocześnie z budową “Gryfa”, 29 marca 1935 r. podpisano umowę z brytyjską firmą Samuela White'a w Cowes na dostawę do Polski dwóch nowoczesnych niszczycieli. Pierwszy z nich – ORP “Grom” przyplłynął do Gdyni 11 maja 1937 r., a drugi – ORP “Błyskawica” – 1 grudnia tegoż roku. W następnych latach flotę zasilili jeszcze dwa okręty podwodne – ORP “Orzeł” i ORP “Sęp”, wybudowane na podstawie umowy z 29 stycznia 1936 r. w stocznich holenderskich. Były to jednostki duże, zwane podwodnymi krążownikami, o wyporności nawodnej 1100 ton i podwodnej 1473 ton. Uzbrojone w 12 wyrzutni torpedowych. Pierwszy przybył do Gdyni 10 lutego 1939 r., a drugi – 18 kwietnia tego samego roku. Latem 1939 r. flotę zasilili jeszcze dwa trałowce, wybudowane w stocznich krajowych: ORP “Żuraw” i ORP “Czapla”.

Oprócz budowy floty kontradmirał Świrski położył duże zasługi przy budowie portu wojennego Gdynia-Oksywie, przy rozbudowie infrastruktury wojenno-morskiej na polskim Wybrzeżu, wybudowano za jego kadencji baterie artylerii nadbrzeżnej na Półwyspie Helskim i do obrony Gdyni. Świrski rozwinął także szkolnictwo Marynarki Wojennej.

W dniach od 23 do 30 maja 1939 r. kontradmirał Świrski uczestniczył w polsko-brytyjskich rozmowach sztabowych w Warszawie. Zdając sobie sprawę z beznadziejnego położenia operacyjnego polskiej floty, nie chcąc dopuścić do zagłady wszystkich okrętów, w przeddzień wybuchu II wojny światowej kontradmirał Świrski podjął decyzję odesłania trzech niszczycieli: "ORP Błyskawica", ORP "Grom" i ORP "Burza", do portów sojuszniczej Wielkiej Brytanii.

Po wybuchu wojny przebywał do 5 września 1939 r. z całym Kierownictwem Marynarki Wojennej w Warszawie. Następnie z personelem ewakuował się do Pińska. Tam 12 września podzielił Kierownictwo marynarki Wojennej na dwie grupy. Sam z szefem sztabu komandorem Karolem Korytowskim i częścią oficerów zamierzał dołączyć do Naczelnego Dowództwa we Włodzimierzu Wołyńskim. 14 września opuścił Pińsk. Nocą z 17/18 września przekroczył granicę rumuńską w Kosowie razem z Naczelnym Dowództwem.

Nie został internowany lecz już 27 września wyjechał do Bukaresztu, a stamtąd 3 października do Paryża. 6 października pojawił się w stolicy Francji i tam dzień później podporządkował się rządowi kierowanemu przez gen. Władysława Sikorskiego.

Gen. Władysław Sikorski, był nie tylko premierem lecz również Naczelnym Wodzem. On właśnie ponownie powołał 11 października kontradmirała Świrskiego na stanowisko szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej z siedzibą w hotelu "Regina" w Paryżu. 18 listopada Świrski wraz z gen. Sikorskim i ambasadorem Edwardem Raczyńskim podpisali w Londynie polsko-brytyjską umowę morską.

Realizując postanowienia tej umowy 29 listopada 1939 r. kontradmirał Świrski przenosi Kierownictwo Marynarki Wojennej do Londynu. Od tego momentu aż do zakończenia II wojny światowej Londyn stał się miejscem skąd Świrski dowodził polską marynarką. Doceniając jego zasługi 19 stycznia 1941 r. Naczelnny Wódz awansuje go na wiceadmirała. Pod jego kierownictwem Polska Marynarka Wojenna rozwinęła się w małą, lecz nowoczesną flotę. Okręty przekazywali sojusznicy zachodni na podstawie umów z 3 grudnia 1940 r. i 29 czerwca 1944 r. Wiceadmirał Świrski bardzo dbał o rozwój ilościowy i jakościowy Polskiej Marynarki Wojennej na Zachodzie. Dążył do tego by stała się wartościowym sojusznikiem Royal Navy. Już w pierwszej fazie wojny postulował

przyłączenie do Polski Szczecina wraz z wyspą Rugią oraz przyłączenie Prus Wschodnich.

Po zakończeniu wojny wiceadmirał Świrski pozostał w Anglii. Protestował przeciwko stanowisku brytyjskiej admiralicji zamierzającej przekazać polskie okręty władzom Polski Ludowej.

30 listopada zakończył służbę w Polskiej Marynarce Wojennej. Pozostał jednak nadal aktywny, np. był wiceprzewodniczącym Rady Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego w Londynie, Anglii. Mieszkał w Londynie. Komunistyczne władze w kraju pozbawiły go w 1945 r. obywatelstwa polskiego, tak jak i wielu wyższych dowódców Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

Zmarł w Londynie 12 czerwca 1959 r., pochowany został na cmentarzu Brompton we wspólnym grobie z żoną Marią.

LITERATURA

1. Zob. np. Z. Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990; Z. Machaliński, *Admirałowie polscy 1919-1950*; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa, 1994; *Історія України в особах XIX-XX ст.*, Київ 1995; О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. *Генералітет українських визвольних змагань*, Львів, 1995.
2. J. Tuliszka, *Wyższa kadra dowódcza polskiej Marynarki Wojennej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2000.
3. О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко, *op. cit.*, s. 89.
4. P. Stawecki, *op. cit.*, s. 331.
5. *Kadry morskie Rzeczypospolitej*, t. II: *Polska Marynarka Wojenna*, cz. I: *Korpus oficerów 1918-1947*, pod red. J. K. Sawickiego, Gdynia, 1996, s. 448.
6. *Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW)*,teczka personalna J.W. Świrskiego, sygn. 12360; *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie*, Zeszyt ewidencyjny J. W. Świrskiego, sygn. Mar.V/Pers.
7. CAW,teczka personalna, sygn. 12360, Zaświadczenie z 3 I 1920 r.
8. *Kalendarium dziejów Polskiej Marynarki Wojennej 1918-1993*, Gdynia, 1993, s. 117 i 209.

РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

Національний склад жителів України завжди був неоднорідним. У XIX ст. на теренах України проживала значна кількість болгар, німців, сербів, поляків, греків, чехів, італійців та представників інших національностей. Кожна із цих груп посідала певне місце в культурному і господарському житті Російської імперії та, відповідно, України [6, с. 93].

Край, що одержав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. Важливою характерною рисою заселення півдня України було те, що він із самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів. У них активну участь брали представники багатьох різних народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку.

Про розселення поляків на півдні України ми дізнаємося із джерел XVI-XVII ст. З деяких повідомлень істориків можна зробити висновки, що поляки були на цих землях ще з XV ст., коли Побужжя перебувало під владою феодалів Великого князівства Литовського. Так, наприклад, Михайло Литвин у своєму донесенні або звіті Зігмунду Августу розповідав, що в північних таврійських степах розташовувалися шанці, кургани, колодязі, мости, перекопи, рови і сліди укріплених таборів, які називалися Гедиміновими і Вітовтовими. Там литовські князі мали кам'яну митницю, яка називалася Вітовтова баня і знаходилася у самому гирлі Інгулу, тобто біля сучасного Миколаєва [4, с. 252]. Поляки неодноразово претендували на ці землі.

Існує багато легенд та переказів про заселення земель Південної України. Однією з них є легенда про перших поселенців с. Петрово-Солониха, яке знаходиться в 12 – 13 км від Миколаєва, записана зі слів солонихського вчителя І.В.Курбатова, яку він почув від селянина Давида Курила. В легенді розповідалося, що батько Давида втік із Польщі, їхав на волах і потрапив до Бугу. Бігти було більше нема куди і нема чого. Навкруги багата, щедра природа, і ніхто не турбує. Побудував батько Давида в глибокому яру собі курінь. Прожив там декілька

місяців і нікого, крім звірів і птахів, у цих місцях не зустрів. Одного разу він побачив чоловіка, який розповів йому, що був козаком і прожив тут багато років. Він знайшов Давида по куреню і бачив, як дим ішов із його вогнища. Відтоді став звати козак батька Давида – Курило. Так виникло це найбільш розповсюджене в селі Солониха прізвище [4, с. 254-255].

І.Я.Франко у 1883 р. писав, що українці (русини) і поляки “живуть... собі не віднині де всуміш, де в близькім сусідстві, живуть сумирно та згідливо” [10, с. 110].

Проте масового характеру міграція з Польщі набула відразу ж після 1569 р. Разом зі шляхтою прибула в Україну й численна її челядь, прислуга, пахолки, якими часто ставали вихідці з дрібної шляхти. Із часом почали прибувати й селяни – одні тікали сюди з Польщі на “свободи” від панщини, інших поміщики самі переселяли у свої новоотримані маєтки.

Коли ж Наддніпрянська Україна наприкінці XVIII ст. повністю перейшла під владу Росії, характер процесу міграції з польських земель став кардинально змінюватися. Тоді розпочався, можна вважати, його другий етап. Тепер міграція, в основному, була спрямована в українське Причорномор'я. Росія в той час взялася за освоєння цієї території, для якої в Петербурзі придумали назву: Новоросія. Тут будувалися міста, заводи й фабрики, створювався флот. Сюди з Королівства Польського приїжджали численні представники як аристократії, так і буржуазії, що народжувалася. Зваблені реальною можливістю значних зисків, вони вкладали свій капітал у зведення будинків, відкриття підприємств, у внутрішній і зовнішній товарообмін, організацію морських перевезень тощо.

З 60-х років XIX ст. спостерігається третій етап розселення поляків в Україну. Скасування кріпосного права і прискорений розвиток капіталізму в Російській імперії стимулювали приплив капіталу і робочої сили з Царства Польського в райони Середнього Придніпров'я й Донбасу, що відіграло значну роль в індустріалізації цього регіону України. Так, переведений у 80-х роках XIX ст. у Кам'янське (тепер – Дніпродзержинськ) на Катеринославщині Варшавський металургійний завод послужив основою збудованого тут за допомогою бельгійського капіталу великого Дніпровського металургійного комбінату, який за своєю оснащеністю передовою технологією, асортиментом і якістю продукції став флагманом металургійної промисловості Росії. На цьому заводі (як, до речі, і на багатьох інших на півдні України) на керівних та інженерно-технічних посадах працювало чимало поляків.

За участі польських капіталу і фахівців було також збудовано металургійний завод в Олександрівську (тепер – Запоріжжя), розширено такий же завод у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів і арматури) у Катеринославі, завод устаткування для млинів – у Єлизаветграді, ряд шахт і рудників – у Донбасі, в районі Кривого Рога і Нікополя.

Після 1861 р. на півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість доброго заробітку. Так з'явилися численні польські колонії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, в Криму.

Польські поміщики були зачинателями цукрової промисловості в Україні, вони значною мірою контролювали її до 1917 р. [8, с. 43-54].

Поляки брали участь у військово-землеробській колонізації півдня України, заснувавши ряд селищ у складі поселенців козацького полку [9, с. 37].

Польське населення на півдні було розпорошене поміж навколишнього українського і своїх, польських, населених пунктів не мало. Лише в Одесі була невелика польська община. Решта поляків проживала в селах і займалася сільським господарством, поступово втрачаючи національні особливості в господарстві, побуті та культурі [3, с. 20].

На півдні України є багато сіл, цікавих своєю історією. Одне з них – Киселівка Снігурівського району на Миколаївщині. Існує село з 1846 р. Тут оселилися поляки-одновірці з Ковельської, Віденської та Могильовської губерній. Причиною переселення було польське повстання 1831 р. та спроби поляків поновити протягом п'яти наступних років революційний рух проти Російської імперії.

Спочатку село назвали Полоцьким, тому що більшість поселенців були поляками, а пізніше воно було названо Киселівкою на честь міністра державних маєтностей Росії Кисельова Павла Дмитровича [1, с. 67].

Першими поселенцями були сім'ї Завадських, Гринкевичів, Врублевських, Володковичів та ін. Їх зарахували до категорії державних поселенців і на кожну “ревізку” душу виділили по 11 десятин землі. З року в рік Киселівка зростала: прибували втікачі з тих місць, звідки були перші поселенці. Проте землі більше не виділяли, і багатьом доводилося працювати в місцевих багатіїв. З кожним роком становище селян стало тяжчим.

Особливо посилюється боротьба за землю напередодні революції 1905 р. Рух бідняків у ці роки очолили Франц Крюковський, Антон

Жилевський і Павло Швидченко. Був проведений мітинг, на якому селяни вирішили триматися стійко в боротьбі з багатіями. Навколо запалали маєтки: Бойка, Сухіна, Кирієвського; селяни громили панські економії, розбирали хліб, сіно, вимагали розподілу землі. Каральні загони почали жорстоко переслідувати повсталіх, шукали організаторів. У активістів були проведені обшуки, був заарештований Павло Швидченко.

Революція 1905 р. не розв'язала земельного питання. Малоземельні й безземельні селяни відіслали свого “ходока” до Петербурга, в Сенат, з проханням провести розподіл землі. Проте він, Франц Крюковський, повернувся ні з чим. Десятки сімей продавали свої шматки землі, а самі виїздили в Сибір “на вільні землі”. Виїхали сім'ї Крюковського, Заборовського, Петровського. Це був час земельної реформи Петра Столипіна.

У березні 1918 р. село захопили німці й наклали велику контрибуцію на користь німецької армії – 45 тис. крб., яку мало виплатити населення Киселівки. В січні 1919 р. село було визволено Червоною Армією [5, с. 253].

Польське населення Миколаївщини проживало також у селах Ландау, Шульц, Касперівка, Ново-Петрівка, Роштадт, Карловка, Новий Буг. Відоме село Калинівка – адміралтейське поселення – у 1861 р. стало передмістям Миколаєва. В 1789 р. сюди були вислані безпаспортні селяни й утікачі з Польщі й Малоросії, які працювали як адміралтейські майстри [4, с. 254].

Для поляків відданість вірі носила не лише релігійний характер, а й політичний. Це була єдина можливість кинути виклик поневолювачам і зберегти національну самобутність. Римсько-католицька церква в Миколаєві була збудована у 1794 р. Це була невелика за розмірами будівля, парафіянами якої були вихідці з Польщі, Прибалтики та інших європейських країн [2, с. 260-265].

У 80-90-ті рр. XVIII ст. із так званої Польської області переселилася велика кількість осіб, які мали намір отримати духовне звання і служити при православних церквах півдня України.

Причини переходу аколів із території Польщі до Південної України зазначалися в “Прошеннях”, що подавались духовній владі регіону. Там же повідомлялись і короткі біографічні відомості про бажаючого прийняти духовний сан.

У деяких “Доношеннях” причиною переходу в Південну Україну були зазначені утиски з боку католиків. Зокрема, Григорій Пашковський був змушений залишити село Карапиші, що знаходилося на тери-

торії Польщі, де він був священником при православної Різдвобогородицької церкві.

Православні переселенці з польських земель, які вирішили присвятити себе служінню Богові, певний час перебували при церквах Південної України, часто не маючи духовного звання і призначення з боку духовної влади. Пізніше вони зверталися до єпархіального архієрея з проханням висвятити їх у духовний сан і призначити на певне місце при церкві. Савва Камінський близько року перебував “приватно” на посаді дячка Троїцької церкви села генерал-поручиці Репнінської Микольському (Херсонський повіт), а пізніше – півтора року при Воскресенській церкві міста Берислава. У 1792 р. він звернувся до архієпископа Амвросія з проханням про призначення його до тієї ж церкви указним дячком. По прибутті до Російської імперії Стефан Раєвський знаходився при церкві села генерал-поручика Енгельгарда Тягінці, де навчався російської грамоти. У віці 19 років Раєвський звернувся до Херсонського духовного правління з “Прошенням”, в якому висловив бажання “залишитись назавжди в Росії та, оскільки в селі Тягінці при церкві знаходиться стихарного дячка місце вакантне, залишитись назавжди стихарним дячком” [7, с. 70].

Для задоволення таких бажань аколіти перш за все мали присягнути на підданство Росії. Приведення до присяги відбувалось у земському суді, куди Указом зверталось Катеринославське намісницьке правління. В суді надавався білет про вихід із Польської області. Після складання присяги земський суд мав повідомити про це духовну консисторію, додавши “Клятвенну обіцянку”. Зміст її був стандартним: “Я, нижчезазначений, обіцяю і присягаюся всемогутнім Богом пред святим його Євангелієм у тому, що бажаю і повинен я Її Імператорській Величності моїй всемілостивійшій великій государині імператриці Катерині Олексіївні, самодержиці Всеросійській, і Її Імператорській Величності люб’язнішому сину государю цесаревичу великому князю Павлу Петровичу, законному російського престолу спадкоємцю, вічно і нелицемірно служити і в усьому коритися, не шкодуючи живота свого до останньої краплини крові, і всевисокому Її Імператорської Величності самодержавству, силі і владі належні права і прерогативи або переваги узаконені і на майбутнє ті, що будуть узаконені, по крайньому розумінню сили і можливості попереджати і боронити, при тому по крайній мірі намагатись сприяти всьому, що до Її Імператорської Величності вірної служби і користі державної у всіх випадках стосуватись може, і призначеному мною духовному керівництву покірним бути, і що мені від нього наказано буде незгодним себе виявляти не буду, про збиток же Її Величності інтересу, шкоду і збиток, як тільки

про те дізнаюся, не тільки своєчасно об'являти, але всілякими засобами відвертати і не допускати піклуватись, і всяку доручену мені таємницю міцно зберігати буду, і доручений покладений на мене чин як згідно із цією, визначеною від часу до часу, Її Імператорської Величності іменем визначеним інструкціям, і регламентам, і указам належним по совісті своїй виконувати, і для своєї користі дружби наперекір як доброму вірному Її Імператорської Величності підданому благопристойно і належить, і як я перед Богом і судом його страшним в тому завжди відповідь дати можу, як мені Господь Бог душевно і тілесно допоможе; на завершення ж цієї клятви цілую слова і хрест рятівника мого амінь” [7, с. 71]. Під таким документом підписувалася сама особа, яка присягалася, і зазначалася дата. Крім того, записувалось ім'я священика, який приводив до присяги, а також ім'я і посада чиновника земського суду, який був присутній при цій процедурі. Складання присяги на вірність імператриці відкривало шлях для отримання дозволу на зайняття місця в причті.

Далеко не всі звернення аколітів задовольнялись спархіальним керівництвом. Існував цілий ряд причин, з яких переселенці з польських земель отримували відмову в отриманні духовного сану і призначенні до парафії. Так, Митрофан Чуманський, який вийшов із Польщі, просив прийняти його в духовне звання і влаштувати на празне місце дячка чи пономаря при церкві в Херсонському повіті. Указом від 8 грудня 1797 р. Катеринославська духовна консисторія постановила в проханні його відмовити. Але немає підстав стверджувати, що причиною відмов було прибуття цих кандидатів із Польщі. Такі ж відмови отримували і аколіти, які постійно проживали на півдні України. Отже, при прийнятті рішень духовне керівництво зважало на необхідність дотримання існуючих розпоряджень Синоду і світської влади, а не на місцевість, з якої прибув кандидат.

Більшість прибулих із польських земель до Південної України переселенців, що бажали отримати місце у причті, залишались тут назавжди, служачи при храмах Божих. Втім скрутне матеріальне становище примушувало деяких з таких духовних осіб з ностальгією думати про своє попереднє місцеперебування і навіть просити в духовній владі дозволу на повернення до колишньої Польської області. 27 березня 1796 р. Херсонське духовне правління доповідало Гавриїлу, митрополиту Катеринославському і Херсонеса Таврійського, про справу Григорія Пешковського. Цей священик служив при церкві слободи Іванівка (Білозерка) з 1781 р., але з 1792 р. з невідомої йому причини не отримував платні. Через це, а також з причини недороду хліба Пашковський просив про звільнення його з Катеринославської спархії до

попередньої його парафії в село Карапиші колишньої Польської області. Митрополит наклав на цю справу резолюцію “відмовити”, і священник був змушений залишитися на півдні України.

З іншого боку, духовна влада Південної України не заохочувала практики самовільної відправи християнських треб священниками, що приходили з Польської області. У 1786 р. Указом Слов'янської духовної консисторії були покарані священники села Комісарівка Матвій Ковалевський і Гавриїл Арабський. Перший був оштрафований за дозвіл прибулому з Польської області священнику Василю Соколовському відправляти християнські треби в Миколаївській церкві Комісарівки і за недонесення про Соколовського духовній владі. За недонесення і дозвіл священнику Польської області проживати із простроченим квитком у своєму будинку був оштрафований Арабський. Втім єпархіальне керівництво не можна звинувачувати в упередженому ставленні до православного духовенства польських земель. Консисторія лише виконувала наказ Найсвятішого Синоду, спрямований проти так званих “бродячих священників”. Він передбачав зобов'язання всіх священно- і церковнослужителів підписками, щоб вони не їздили до інших єпархій у пошуках місця при церкві, а під час подорожей не відправляли християнських треб. Місцевим священникам не тільки заборонялося запрошувати таких осіб до служби, але і наказувалося стежити за ними. За порушення наказу місцеві духовні особи мали штрафуватися за кожну таку службу в розмірі десяти карбованців. Сам же прибулий мав бути позбавлений священства і направлений у світську команду для визначення його майбутньої долі.

Польські події стали причиною звернення до церковного керівництва не лише православних. Багато католиків і уніатів, що переселялись у Південну Україну, зверталися з проханням прийняти їх у лоно православної церкви. Такі особи мали написати “Покірне доношення” на адресу духовного правління, в якому викладалися причини звернення. “Прошення” мешканки Херсона Вікторії Іванової: “Народилась я в католицькому законі... і як спілкувалася з людьми християнського сповідання, дізналась від них істинну православну грекоросійського сповідання віру, бажаю оную прийняти і дотримуватись непорушно по день свого життя, католицьку оману залишивши остаточно, чому оно-го Херсонського духовного правління покірно прошу про приєднання мене вчинити милостивий розгляд” [7, с. 73]. Це “Прошення” було стандартним і містило ті ж формулювання, що і відповідні звернення не лише католиків, але й мусульман та іудеїв.

Стандартними були не лише форми документів, що склалися бажаними бути прийнятими в православ'я, а й процедура, яку мали

пройти такі бажачучі, незалежно від того, до якої конфесії вони належали раніше.

Справи переселених із Польської області католиків та уніатів, що бажали стати православними, розглядалися духовною владою Російської імперії в тому ж порядку, що і справи іудеїв, мусульман. Події останньої чверті XVIII ст., пов'язані, зокрема, із поділами Польщі та приєднанням до Росії Криму, призвели до суттєвого збільшення кількості таких новонавернених і на півдні України [7, с. 75].

У середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються. Подальше зростання кількості населення йде, головним чином, за рахунок природного збільшення.

Друга половина XIX – початок XX ст. – це період швидкого економічного розвитку півдня України, чому сприяла відсутність тут пережитків кріпосництва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я та Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон зберігає притягальну силу для пригнобленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь у пошуках роботи носять здебільшого тимчасовий, сезонний характер, мало впливаючи на національний склад постійного населення [3, с. 10-11].

Польське населення півдня України в XIX – на початку XX ст. складало невеликий відсоток, воно проживало в переважно сільській місцевості, ізольовано від інших національностей. Але ця невелика кількість людей намагалася зберегти свої мову, культуру і релігію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриневич О.В. Історія заселення Миколаївщини та розвитку національних культур (за документами Державного архіву Миколаївської області) // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – №1. – С. 67-70.
2. Гриневич О.В. Сторінки історії Киселівки // Зб. наук. праць: Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол, 2005. – С. 260-265.
3. Данильченко О. Етнічні групи України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. – К., 1993. – 58 с.
4. Зламан А. Поляки на Миколаївщині // Зб. наук. праць: Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол, 2005. – С. 253-260.
5. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К: Наук. думка, 1971. – 653 с.

6. Кучеренко А.А. Діяльність та взаємодія українських польських культурно-освітніх товариств Півдня України на початку ХХ сторіччя // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. V. Херсон: Айлант, 2001. – С. 93-99.
7. Лиман І.І. Переселенці з Польської області в релігійному житті Південної України останньої чверті ХVІІІ ст. // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 69-75.
8. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // УДЖ. – 1997. – №2. – С. 43-54.
9. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К.: Наук. думка, 1998. – 79 с.
10. Франко І.Я. “Хуторна поезія” П.А.Куліша // Літературно-критичні статті. – К., 1950. – 210 с.

УДК 94(477.74)(=162.1)

Gocłowski, Andrzej

HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNA SPECYFIKA ZIEM POŁUDNIOWEJ UKRAINY A POLSKA MNIEJSZOSC ETNICZNA W XIX I NA POCZĄTKU XX W. (NA PRZYKŁADZIE ODESSY)

Chciałbym zarysować problem liczebności i znaczenia polskiej diaspory na terytorium Południowej Ukrainy w XIX i na początku XX w., czyli w okresie braku zarówno polskiej, jak i ukraińskiej państwowości. Wśród publikacji o roli cudzoziemców w dziejach tego regionu prace o Polakach są nieliczne. Nie pozostaje to w odpowiedniej proporcji do liczebności i znaczenia polskiego etnosu. Bezdyskusyjny jest fakt, że był on zawsze mniejszy, niż w tych rejonach Ukrainy, które, należąc niegdyś do państwa polskiego, znajdowały się zarazem bliżej terenów etnicznie polskich.

Do prawdopodobnych przyczyn tego zjawiska zaliczyć można, m.in., szczególne cechy warunków przyrodniczych oraz przebieg procesów dziejowych na tych terenach. Nasuwają się w związku z tym następujące pytania:

- Jaka była w rozpatrywanym okresie liczebność i pozycja (gospodarcza, społeczna, kulturowa) Polaków na Pd. Ukrainie ?
- Czy specyfika miejscowych warunków przyrodniczych i historycznych wywarła na nie zauważalny wpływ ?

Spróbuję odpowiedzieć na nie poprzez przyjrzenie się warunkom przyrodniczym i procesowi dziejowemu na obszarze Południowej Ukrainy oraz zbadanie życiorysów kilkudziesięciu Polaków, których losy w badanym okresie związane były z największym centrum osadniczym regionu – Odessą.

Od niepamiętnych czasów, dominującym etnosem na obszarach dzisiejszej Ukrainy byli Wschodni Słowianie, przez wiele stuleci nazywani przez sąsiadów “Rusią”. Nie wdając się tutaj w dyskusję na temat genezy narodów Wschodniej Słowiańszczyzny stwierdzimy jedynie, że ta jej część, która znalazła się w granicach Rzeczypospolitej, uformowała się ostatecznie w narody Białoruski i Ukraiński. Ten ostatni, który nas tutaj szczególnie interesuje, w językoznawczej “klasyfikacji geograficznej” zaliczany jest do “grupy Rokytnickiej”, której języki (m.in. litewski, białoruski i polski) wykazują szereg istotnych podobieństw w zakresie gramatyki, zasobu leksykalnego oraz wymowy (G.Décsy, 1973, za: A.Majewicz, 1989). Obok szeregu innych cech kulturowych, łączących Ukraińców z Polakami, fakt ten stanowi świadectwo wielowiekowych kontaktów między nimi w ramach

śledztwa geograficznego oraz wspólnej państwowości. Skutki tych związków są jedną z najważniejszych przyczyn trudności w identyfikacji obu etnosów na terenach, gdzie występują one obok siebie. Sytuację etniczną dodatkowo komplikuje fakt występowania na Ukrainie także innych znaczących grup etnicznych (zwłaszcza Rosjan i Żydów). Wszystkie te grupy wchodziły w różnorodne wzajemne związki, znajdując się w rozmaitych fazach procesu kulturowej ekspansji – lub asymilacji. Przypomnieć tu trzeba, że na podziały etniczne nakładają się, w wymiarze kulturowym – ale i politycznym – często daleko od nich ważniejsze podziały religijne, które niekiedy pokrywają się z nimi, czasem zaś przebiegają w zupełnie innej płaszczyźnie, wpływając na powstanie prawdziwej etnokulturowej mozaiki, występującej również w wymiarze terytorialnym.

Znaczenie każdej mniejszości etnicznej nie pozostaje, jak wiadomo, w prostej zależności od liczebności jej członków. Dotyczy to w szczególności polskiej diaspory na Ukrainie. Występuje ponadto niezgodność między oficjalnymi statystykami, a danymi z innych źródeł (n.p. dotyczących odsetka polskich studentów, wskaźników odnoszących się do roli polskich ziemian w gospodarce, biografii działaczy kultury, gospodarki i nauki na terenach guberni zachodnich oraz zapisków kronikarskich), które świadczą o większej liczebności i wpływach Polaków.

Choć innych powodów tego stanu rzeczy może być wiele, zauważyć trzeba, że Polaków na Ukrainie trudno jest wyodrębnić także dlatego, że obustronne procesy asymilacji między Polakami i Ukraińcami (zwanymi przedtem Rusinami) zachodzą tam od stuleci. Geneza wymienionych niżej grup społecznych dobrze ilustruje ten problem.

Jest rzeczą oczywistą, że nie jest obecnie możliwe i celowe rozdzielanie według pochodzenia etnicznego żyjących do lat 20. w. XX w. rosyjskiej części Ukrainy potomków rodów szlacheckich, z których część wywodzi się – jak wiadomo – ze starych, dawno spolonizowanych, elit ukraińskich (kultura niewątpliwie ukraińska zachowała się na Ukrainie głównie wśród włościan).

Wiadomo też, że przez wieki, w miarę umacniania się polskiej warstwy ziemiańskiej, wzrastał napływ na Ukrainę polskiej ludności włościańskiej. Chłopi ci sprowadzani byli z majątków swoich panów, znajdujących się na terenach etnicznie polskich. Zarówno oni, jak i znaczna część ubogiej i zdeklasowanej szlachty (m. in. liczni na Ukrainie, tzw. czynszownicy), którą w połowie XIX w. włączono ukazem do stanu chłopskiego, stopniowo wtapiali się w ukraińskie otoczenie, najdłużej zachowując odrębność religijną, ewentualnie świadomość swego

szlachectwa (skupienia rzymskokatolickiej szlachty zagrodowej zachowały się tu i ówdzie, n.p. w Żytomierszczyźnie, co najmniej do lat 1930.)

Wiemy wreszcie, że od początku istnienia społeczności kozackiej napływali do niej przedstawiciele różnych etnosów, także z terenów polskich. Element polski był więc w Kozaczyźnie stale obecny, ulegając z czasem ukraiinizacji (warto przypomnieć, że Bohdan Chmielnicki, Iwan Mazepa i wielu innych wybitnych Kozaków byli pełnoprawnymi członkami stanu szlacheckiego Rzeczypospolitej). Ostatecznie, resztki polskiego etnosu podzieliły los Kozaków, wchłoniętych przez rosyjski system imperialny.

Odrębne trudności z identyfikacją dotyczą, jak wszędzie na świecie, osób o pochodzeniu mieszanym, tych, które nie deklarują swojej narodowości, wreszcie, koniunkturalnie zmieniających narodowość, jak również tych (najczęściej wybitnych) postaci, dla których zmiana opcji miała charakter świadomego wyboru ideowego, jak n.p. W.Antonowycz (Antonowicz) i W.Łypynsky (Lipiński).

Tak więc stwierdzić można, że o Polakach na obszarze rosyjskiej części Ukrainy pisze się – i wie – mniej, niż tam znaczyli, ponieważ:

- sprawa ich historycznej obecności na tym obszarze wiąże się ściśle z genezą i poczuciem narodowym Ukraińców, a więc “problem polski” jest w stosunkowo większym stopniu problemem wewnętrznym ziem ukraińskich, niż n.p. problemy: niemiecki, grecki, bułgarski itp.
- liczebność żywiołu polskiego była sztucznie zaniżana zarówno przez dyskryminacyjne praktyki władz rosyjskich, jak i okoliczności życiowe, skłaniające szereg osób do ukrywania swojej narodowości.

Polacy w rosyjskiej części Ukrainy

Największe znaczenie wśród Polaków na Ukrainie mieli zamożni ziemianie. Na przełomie XIX i XX w. było to środowisko liczące nie mniej niż kilkanaście tysięcy osób (patrz n.p. D.Beauvois, 1996). Jako całość, warstwa ziemiańska utrzymała świadomość i kulturę polską do końca istnienia imperium carów. Według wielu badaczy (n.p. J.Kolbuszewskiego 1998, J.Hrycaka, 2000 i in.) właśnie na Ukrainie kultura ta przejawiała się w swej najpełniejszej postaci. Okresowo polscy ziemianie przebywali także w miastach, dokąd przyjeżdżali w związku ze swoją działalnością gospodarczą (zwłaszcza handlem), społeczną, albo dla rozrywki.

Oficjaliści i specjaliści techniczni zatrudniani przez ziemian – nie tylko polskich – do pracy w rolnictwie oraz w działającym przy majątkach przemyśle, którzy wywodzili się najczęściej z niezamożnej szlachty, stanowili następną grupę ludności polskojęzycznej na wsi. Jej liczebność jest dziś trudna do ustalenia. Zapewne nie przekraczała kilkudziesięciu tysięcy osób. Zmierzch warstwy ziemian, który na Ukrainie został

gwałtownie przyspieszony przez wojny i rozruchy końca XIX i pierwszej połowy XX w. i doprowadzony do finału w państwie sowieckim, objął również ich współpracowników.

Ludność włościańska z terenów etnicznie polskich, sprowadzana, jak wspomniano wyżej, do dóbr polskich ziemian, zasilona od połowy XIX w. przez zdeklasowaną szlachtę oraz w Noworosji przez wolnych osadników, o ile wcześniej nie uległa asymilacji, została w większości wysiedlona w okresie sowieckim.

Do dynamicznie rozwijających się miast (zwłaszcza do Odessy) przybywały za pracą rzesze wykształconych inteligentów, co pozostawało w związku z faktem, że w imperium rosyjskim przez większość XIX stulecia tylko osoby pochodzenia szlacheckiego mogły się kształcić. Z powodu dużej liczebności niezamożnej szlachty polskiej, znaczna część inteligentów na Ukrainie była Polakami (Beauvois 2000, Epsztejn, 1998). Było wśród nich wielu lekarzy, nauczycieli i innych przedstawicieli inteligentkich zawodów, ale także działacze narodowi i społeczni oraz rewolucyoniści. Warstwa ta niemal równie silnie ucierpiała w okresie sowieckim, jak wymienione poprzednio.

Kolejną kategorią byli Polacy w służbie rosyjskiego państwa (wojskowi, urzędnicy), często nie uważani w źródłach rosyjskich lub ukraińskich za Polaków (niekiedy nie bez racji). Ci jej przedstawiciele, którzy do wczesnych lat 20. nie wyjechali za granicę, podlegli, jako carscy funkcjonariusze, najostrzejszym represjom.

Najliczniejszą grupą polskiej ludności była biedota miejska o różnym pochodzeniu społecznym (początkowo głównie zbiegli chłopi), wywodząca się z etnicznie polskich regionów imperium. Z braku badań na ten temat, oraz z uwagi na jej niską pozycję społeczną, losy tej grupy są jedynie hipotetyczne. Wydaje się, iż ta jej część, która fizycznie przetrwała na Ukrainie do końca epoki sowieckiej, w większości uległa asymilacji.

Przyroda a osadnictwo na Południowej Ukrainie

Terytorium Ukrainy cechuje się równoleżnikową strefowością przyrodniczą. Osią rozwoju w dziejach kraju była centralnie usytuowana strefa lasostepu.

Stepy pełniły odmienną funkcję. W okresach ekspansji Słowianie wkraczali w nie głęboko, aż po morskie wybrzeża. Tam właśnie nawiązali kontakt z kulturą bizantyjską. Jednak stepy, szeroko otwierające się ku wschodowi, oferowały przede wszystkim idealne warunki przybywającym z Azji koczownikom, stanowiąc zarazem najdogodniejszą w Europie drogę ku bogatym, gęsto zaludnionym, terenom Południa i Zachodu kontynentu. Obszar ten w czasach historycznych nie cechował się więc ustabilizowanym osadnictwem, żywiąc jedynie wojownicze społeczności pogranicza. Od

zainicjowania przez Rosję akcji kolonizacyjnej na uwolnionych z pod władzy otomańskiej stepach rozpoczął się proces ich zasiedlania, który trwał przez cały wiek XIX.

Dla Rosji zasadnicze znaczenie strategiczne i gospodarcze miał uzyskany poprzez nowe ziemie szeroki dostęp do morza. Najważniejsze osiedla budowane były jako umocnione porty wojenne (Chersoń, Oczaków, Mikołajów, Odessa, i in.). Większość ulokowano w ujściach głównych rzek, lub w ich pobliżu. Towarzyszące ujściom limany osłaniały porty od strony morza, jednak dla większych statków ich wody były zbyt płytkie. Dlatego największy z portów, Odessa, zlokalizowany został przy głębokiej zatoce, szeroko otwierającej się ku morzu. Wkrótce w portach rozwinęły się funkcje handlowe, związane głównie z dalekosiężnym eksportem produkcji rolniczej zaplecza.

Drugą zaletą Południa były korzystne warunki dla rolnictwa. Żyzne gleby, pierwotnie porośnięte roślinnością stepową, na północy czarnoziemne, na południu kasztanowe (niekiedy zasolone), wymagają jednak nawadniania. Klimat jest bowiem nieco zbyt suchy i niestabilny. Być może także dlatego rejony te mają stosunkowo mniejszy udział w produkcji rolniczej Ukrainy. Jednak w miarę oddalania się od wybrzeża warunki te stopniowo się poprawiają.

Południe Ukrainy znane jest także z częstego występowania, po części również uwarunkowanych klimatycznie, klęsk żywiołowych, które pojawiają się niekiedy całymi seriami. W okresie wegetacyjnym spotykane są gwałtowne, nawalne opady, albo długotrwałe susze z silnymi, gorącymi wiatrami, w zimie – odwilże na zmianę z mrozami, przy braku pokrywy śniegowej. Częste były epidemie (n.p. dżumy), inwazje szarańczy, czy gryzoni (Herlihy, op.cit. s. 58, 62-64 i 127-128).

W końcu XVIII w. wykorzystywano przede wszystkim najbardziej wartościowe dla hodowli owiec i bydła trawiaste stopy. Do drugiego dziesięciolecia XIX w., kiedy zaczęła się rozwijać uprawa roślin (basztanowych, oleistych, winnej latorośli oraz pszenicy), był to na południu najważniejszy dział rolnictwa (Herlihy, op.cit., s.57-9 i tab.3.1). Korzystne ceny, doskonała jakość pszenicy oraz rosnąca konkurencja na światowym rynku wełny, zdecydowały o ostatecznej dominacji tej produkcji (Herlihy op.cit., tab.1.1.).

Istotnym utrudnieniem dowozu artykułów rolniczych do portów, były niekorzystne dla wodnego transportu cechy głównych rzek. Dniepr, Dniestr i Boh nie były najlepszymi drogami w głąb kraju ze względu na występowanie bystrzy oraz częstych niżówek w lecie (Dniestr ponadto, do r. 1812 stanowił granicę państwową). N.p. w r. 1845 do Odessy leżącej tyłko 30 – 120 km od ujść wymienionych rzek przewieziono drogą wodną

jedynie 25% dostarczanego tam zboża (Herlihy, op.cit., s.62). Dlatego głównym środkiem jego transportu był wóz, zaprzężony w woły. W ostatnim 40-leciu XIX w., mimo budowy kolei (1865), światowa rola Ukrainy w wywozie zboża zmalała, m.in. z powodu wystąpienia serii niekorzystnych zjawisk przyrodniczych, co wpłynęło na nieregularną podaż towaru (Herlihy, op.cit., s.168 i 207).

Tak więc, nowe regiony oferowały produktywny model ekonomiczny, opierający się w większym stopniu niż gdzie indziej w Rosji na osobistej i ekonomicznej wolności mieszkańców, przyciągając jednostki najbardziej przedsiębiorcze (Herlihy, s.79 i n)

Polacy w Noworosji

Okolo stuletnia przynależność – i to tylko części – tych ziem do Wlk. Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, oraz długo utrzymujące się trudne warunki polityczne, wpłynęły na pierwotnie nieznaczną liczebność ludności polskiej. Później tereny te znalazły się pod kontrolą Porty. Bezpośrednio przed objęciem obszaru przez Rosjan Polaków tam właściwie nie było. Jednak wkrótce wokół rosyjskiego gubernatora ukształtowała się elita, która składała się nie tylko z Rosjan, ale także z polskiej i zagranicznej szlachty (Herlihy, op. cit., s.128). W rozległych dobrach niektórych polskich arystokratów (n.p. Poniatowskich i Potockich), które otrzymali niedawno od cara na południu Ukrainy, osiedlani byli, m.in., chłopci z Polski. Wiadomo też, że gubernator, gen. Kachowski, posyłał emisariuszy do Polski w celu werbunku osiedleńców, którzy zaciągali się do pułków kozackich i huzarskich, lub zostawali chłopami rządowymi. Od 1803 przyznawano im dziesięcioletnie ulgi podatkowe oraz zasiłki pieniężne. Zapiski J.I.Kraszewskiego z 1843 r. zaświadcza o powszechnej obecności Polaków w najpóźniej przyłączonym do Rosji obwodzie Oczakowskim. Jego mieszkańcy składali się z “...Zaporozców i Małorosjan, wychodźców sprzed 1790 r. osiedlonych, Mołdawian, chłopów między 1790 a 1797 osadzonych, Greków Arnautów, Serbów, skarbowych włościan z Rosji, zbiegów z Rusi i Polski.” (Kraszewski, 1985, s.387-8), zaś ludność powiatu akernańskiego z “...Mołdawian, szlachty polskiej, Małorosjan i Wielkorosjan” (op. cit., s.290). Ludność polska była więc oczywistym i powszechnie spotykanym składnikiem miejscowych społeczności. W drugiej połowie XIX w. osiedlali się na południu wolni koloniści z Kongresówki i Galicji. W miastach, do których napłynęły z czasem znaczące kapitały ziemiańskie, pojawili się też polscy inteligenci. Jednak, wg Ljubawskiego (1996), ogólna liczba osób przybyłych do Noworosji z terenów polskich nie była duża (op. cit., s. 389-90)

Polacy w Odessie

W r. 1797 jedna trzecia przebywających w Odessie imigrantów była nielegalna i bez dokumentów, a wielu było cudzoziemcami. Wg A. Skalkowskiego, ludność Odessy liczyła wtedy około 7 tys. (Kraszewski, op.cit. s. 15-16), gdy w 1802 ponad 9 tys. (Ljubawskij, op.cit. s. 388), a za rządów ks. Richelieu – 35 tys. osób. W r. 1819 ok. $\frac{3}{4}$ mieszkańców stanowili drobni kupcy, wywodzący się głównie ze zbiegłych poddanych. W latach 1840. liczba mieszkańców była już większa niż w Kijowie. Napływu imigrantów do Odessy (głównie z Ukrainy), rosnącego zwłaszcza od schyłku lat 1880., nie zahamowały rysujące się od lat 1840. negatywne zjawiska gospodarcze. Od połowy XIX w. Odessa pod względem liczby mieszkańców miała 4-tą pozycję w imperium. W latach 1861-1914 ludność wzrosła ze 116 tys. do 630 tys. (Herlihy, op. cit., s. 234).

Według relacji Szymona Starowolskiego z ok. 1650 r., okolica w której leży dziś Odessa nadana była około r. 1440 rodzinie Jazłowieckich (za: Kraszewski op. cit., s.94). Już wówczas przez port “w Ankermanie” wysyłano na Cypr podolską pszenicę (S.Sarnicki za: op. cit., s.111). Potem stepy między Dnieprem a Dniestrem opanowali Tatarzy i po przebywających tam niegdyś Polakach nie pozostał żaden ślad.

Według M.K.Ljubawskiego (1996, s.388), pierwsi Polacy pojawili się w Hadzibeju (późniejsza Odessa) wśród zagranicznych kupców, liczących tu na duże zyski. Prekursorem wywozu podolskiej pszenicy przez nowo otwarty port był polski magnat Prot Potocki (Kraszewski, op. cit., s.124). Od początku rosyjskiej kolonizacji znaczna część gruntów w obwodzie Oczakowskim była własnością polskich arystokratów, którzy sprowadzali tam swoich poddanych (byli wśród nich zapewne i chłopci polscy). Część tych ziem posłużyła później rozwojowi miasta. W celu osiedlenia kolonistów, którzy mieliby zaopatrywać rynek Odessy w produkty rolne, generalny gubernator zakupił pod miastem od hr. Potockiego i gen. Kiślińskiego 18 tys. dziesięcin gruntu (Herlihy, op. cit., s. 29).

Według niemieckiego podróżnika z 1838 r. “... wielu polskich ziemian ma domy i magazyny w Odessie”, jak n.p. hr. Sobański, którego liczne spichrze zbożowe skonfiskowano później, podobnie jak dobra wielu innych ziemian (n.p. Aleksandra Potockiego), za popieranie powstania 1830 r. (op. cit., s. 84). Istniały też spichrze do wynajęcia. “Dla Ukrainy i Podola panów Zbyszewskiego, Iwaszkiewicza i innych, dla Galicji i Austrii [...] Michałowskiego” (Kraszewski, op. cit., przypis na s. 135-6). W związku z działalnością ziemian powstawały w mieście okazałe rezydencje (Herlihy, op. cit. s. 84). W 1803 r. wzniósł swój pałac hr. Potocki (zamieniony później na Muzeum Sztuki). Szereg innych reprezentacyjnych budowli publicznych projektowanych było przez Polaków. Tak n.p. architekt

Gąsiorowski zaprojektował gmach Biblioteki Publicznej (1883), zaś Tołwiński (wraz z Kleinem) przeprojektował (1886) i rozbudował na szkołę rolniczą (1889) pałacyk prezydenta miasta, Marazliego (op. cit. s. 165). Środki uzyskiwane z handlu częściowo wydawano na miejscu, co przyczyniło się do rozwoju licznych luksusowych sklepów i restauracji, ale również teatrów i sal koncertowych. Toteż na początku istnienia teatru miejskiego sztuki grane były po polsku. (Kraszewski, op.cit., s. 35).

Według danych spisu z 1897, posługujący się językiem polskim jako macierzystym stanowili czwartą, według liczebności, grupę ludności (po rosyjskim, jidisz i małoruskim = ukraińskim), liczącą 17 tys. osób, co stanowiło wówczas 4,5% ogółu mieszkańców (Herlihy, op. cit., s.242, tab. 10.2.). W rzeczywistości musiało być ich więcej, część bowiem osób – zachowując świadomość swej narodowości, mogła – z różnych powodów – podać w spisie jako swój pierwszy, język rosyjski, rzadziej ukraiński. Jednak o stosunkowo dużej liczebności i wysokiej pozycji Polaków w Odessie w całym badanym okresie zaświadczenia liczne wspomnienia i pamiętniki, m.in. R.Rzewuskiej (1788-1865), J.I.Kraszewskiego (1843) i E.Janiszewskiego (1894-1916).

Liczebność Polaków w Odessie przed samą rewolucją oceniana jest niekiedy na sto tysięcy osób, czyli ponad 15% całej populacji. Nie wiadomo jednak, jak dalece szacunek ten odbiega od rzeczywistości. Zdaniem współczesnego badacza ukraińskiego, liczebność Polaków na pobliskiej Chersońszczyźnie została w tym spisie zaniżona około dwukrotnie. Nawet obecnie ich rola w społeczności tego regionu, oceniona na podstawie ankiet, przeprowadzonych wśród ludności wydaje się być istotniejsza, niż by to wynikało z danych statystycznych (A. A.Czumaczenko, 1997a, b).

Tak więc, prawdopodobnie wiele się nie pomylimy, gdy stwierdzimy, że liczebność Polaków w Odessie na przełomie XIX i XX w. wynosiła nie mniej niż 35 tys. osób (czyli ok. 10% populacji).

Spis z 1897 podaje też (niestety niepełne) dane, dotyczące struktury ludności polskojęzycznej. Wynika z nich, że wśród mężczyzn najwięcej było żołnierzy, robotników i służących. Z renty gruntowej, interesów i dywidend utrzymywało się zaledwie kilkaset osób. Natomiast Polki chętnie zatrudniano jako niańki (Herlihy, op. cit., s. 250-1).

Tak więc, największą grupą byli ludzie niezamożni i bez wykształcenia, często pracujący tylko dorywczo. Dowodzą tego również dane, dotyczące poziomu przeżywalności niemowląt i małych dzieci w grupie polskojęzycznej ludności, które są równie niekorzystne, jak w odniesieniu do ludności ukraińskojęzycznej (op. cit., s. 247, tab. 10.3.)

Mniej liczną grupą byli inteligenci – głównie przedstawiciele wolnych zawodów, naukowcy, urzędnicy i technicy, często aktywni

działacze społeczni i polityczni. Wiadomo n.p., że Odessa była w r. 1861 centrum “polsko-ukraińskiego komitetu rewolucyjnego”, skąd rozprzestrzeniały się tajne nici organizacji powstańczej do Kijowa, Warszawy, Londynu, Paryża i Genui. “Moskowskije Wiedomosti” nazwały ją nawet (z pewną przesadą) “...główną bazą operacyjną polskiej działalności i międzynarodowym centrum komunikacji z wszystkimi ośrodkami rewolucyjnymi w Europie”. Nie ulega jednak wątpliwości, że powstańcy wykorzystywali Odessę jako punkt przerzutowy przez granicę. Po upadku powstania niektórzy jego uczestnicy zostali zesłani właśnie do Odessy. (op. cit., s.283).

Analiza życiorysów wybranych osób.

W celu lepszego zorientowania się, co reprezentowali sobą i jakie funkcje pełnili polscy obywatele miasta, wykorzystałem słownik biograficzny Polaków w przedrewolucyjnej Rosji A.Kijasa (2000) i Nową Encyklopedię Powszechną PWN (1995-1999), skąd wyodrębniłem życiorysy około 40 osób związanych z Odessą. Dobór ich nie jest zgodny z przedstawioną wyżej strukturą zawodową Polaków. W słowniku bowiem umieszczono biogramy “...najwybitniejszych Polaków którzy wnieśli znaczący wkład w rozwój cywilizacyjny Rosji ...” (J.Róziwicz, za: A.Kijas, op.cit., z tyłu okładki). Są to w większości intelektualisci, wyżsi urzędnicy i wojskowi. Osoby takie w każdej populacji znajdują się w mniejszości (nawet jeśli są w danej diasporze nadreprezentowane). Ich działalność musiała więc zaznaczyć się jakoś w życiu miasta. W zestawieniu są prawie nieobecni ziemianie i przedsiębiorcy oraz – co oczywiste – “zwykli” obywatele. Przeważają naukowcy (16 profesorów wyższych uczelni, głównie przyrodników, prawników i filologów); ponadto występują najczęściej: lekarze (8), prawnicy (5), filologowie (5), zawodowi wojskowi (5, w tym trzech generałów) oraz artyści (6).

Z dalszej analizy wynika, że:

- gros spośród rozpatrywanych żyło w Odessie od początku ostatniej ćwierci XIX w. do r. 1920, a więc w okresie, kiedy apogeum jej gospodarczego rozwoju minęło;

- do połowy XIX w. stosunkowo najwięcej osób urodzonych było na Ukrainie (jednak bardzo mało w Noworosji); na ogół też mieszkali oni w Odessie dłużej, niż miało to miejsce później. Dość często spotykamy osoby urodzone w Królestwie Kongresowym oraz w innych częściach Rosji, głównie jednak w granicach dawnej Polski (Białoruś, Litwa);

- do wczesnych lat 1920. wszyscy rozpatrywani Polacy gremialnie opuścili Odessę, udając się za granicę (gł. do Polski). Większość podjęła pracę na odpowiedzialnych stanowiskach, przyczyniając się wybitnie do budowy nowej państwowości;

- co czwartej spośród badanych osób poświęcone jest hasło w prestiżowej polskiej encyklopedii współczesnej (Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, op. cit.). Zatem odsetek osób wybitnych jest wśród badanych stosunkowo duży.

W ciągu badanego okresu, podobnie jak na całej Ukrainie, polska diaspora w Odessie stale, choć nierównomiernie, malała. Duży wpływ na ten proces miały oba polskie powstania. Ostateczny jej zanik wiąże się jednak ze skutkami I wojny światowej i rewolucji bolszewickiej. Przypuścić można, że z Odessy wydostała się tylko niewielka część mieszkających tam Polaków, prawdopodobnie najzamożniejsza i najlepiej politycznie zorientowana. Może też najbardziej związana z polskością. Część spośród pozostałych mogła być w dużym stopniu zasymilowana z miejscową ludnością. W każdym razie, publikacje o nich milczą. Jeszcze przed II wojną światową, na fali czystek i prześladowań, Polacy odessy, podobnie jak wszyscy Polacy w ZSRS (M.Iwanow, 1991), ucierpieli zapewne relatywnie więcej od większości pozostałych mniejszości etnicznych na Ukrainie.

W świetle powyższej analizy stwierdzić należy, że liczebność Polaków na Południowej Ukrainie (w tym zwłaszcza w Odessie) musiała być większa niż wynika to z danych oficjalnych. Fakt ten miał wyraźny, choć pośredni, związek z cechami środowiska przyrodniczego. Przez większą część historii “sprzyjało” ono w większym stopniu społecznościom koczowniczym, niż ustabilizowanym rolnikom. Wprawdzie Polacy mogli na Południowej Ukrainie osiedlać się na większą skalę w tym samym okresie co inne grupy etniczne, mieli jednak na ogół gorsze warunki ekspansji niż licznie zamieszkała w sąsiednich guberniach ludność ukraińska oraz popierani przez władze Rosjanie i obcy koloniści.

Odmierna była sytuacja polskich ziemian z terenów Podola, Wołynia i Kijowszczyzny dla których Południowa Ukraina stanowiła bramę dla eksportu płodów rolnych. Chociaż stosunkowo nieliczni, byli w miastach na Południu, a zwłaszcza w Odessie, grupą bardzo wpływową, odgrywającą doniosłą rolę ekonomiczną i kulturalną.

Podobnie jak w innych miastach imperium położonych w “guberniach zachodnich”, ważne miejsce w Odessie zajmowali polscy inteligenci, których dokonania na polu kultury, nauki, czy działalności społecznej, były równie istotne, jak obecnie niewymierne.

W rezultacie zawirowań społecznych i politycznych w państwie Rosyjskim na początku XX stulecia obie, wymienione wyżej, grupy ludności polskiej na Ukrainie przestały istnieć. Ci, którzy wyjechali do odrodzonego państwa Polskiego odegrali ogromną rolę przy budowie jego najważniejszych struktur. Wydawać by się więc mogło, że Rosja (lub

Ukraina) poniosła straty z racji ich wyjazdu. Byli bowiem ludźmi wykształconymi (w wielu przypadkach wybitnymi), zatrudnionymi w zawodach ważnych społecznie (szkolnictwo wyższe, medycyna, kultura, etc.), silnie związanymi z regionem, często o wysokim poziomie etycznym. Znając losy wielu osób i środowisk w Związku Sowieckim wiemy jednak, że dla tego wyjazdu nie było rozsądnej alternatywy.

Zachodzi pytanie, czy z powodu takiej specyfiki zagadnienia, jaka rysuje się w ramach powyższych rozważań, jest w ogóle możliwe badanie w ujęciu "narodowym"? Ponownie więc pojawia się problem braku jednoznacznych kryteriów narodu (narodowości ?), tym razem również w stosunku do współczesności. Wydaje się, że przy braku odpowiednich kryteriów oraz dostatecznie ścisłych danych, jak również z powodu słabego poczucia narodowego znacznej części ludności na Ukrainie do połowy w. XIX, dla tego okresu należałoby rozpatrywać daną grupę – oraz jej poszczególnych przedstawicieli – z punktu widzenia charakteru uprawianej działalności i powiązań z otoczeniem oraz cech kulturowych, umożliwiających zakwalifikowanie jej do określonej opcji cywilizacyjnej. "Polskość" wobec danej osoby (czy grupy) orzekać należy na podstawie wyraźnych i jednoznacznych cech lub/i deklaracji. Unikać trzeba określenia "naród" (w dzisiejszym rozumieniu), które nie miało dawniej konotacji ściśle etnicznej, lecz państwową, lub religijną.

Problem innego spojrzenia na korzenie kulturowe i identyfikację narodową zyskuje obecnie coraz większą rangę w świetle narastającego procesu globalizacji, zaś w skali regionalnej – wobec postępującej europejskiej integracji. Trzeba będzie zatem dokonać wyboru między dewizą "jedność w różnorodności" a czymś, co w najsłabszej postaci można by nazwać "miłoszewizmem".

W odniesieniu do naszego polsko-ukraińskiego "podwórka" powinniśmy pamiętać, że rzekoma konieczność każdorazowej etnicznej identyfikacji w odniesieniu do przeszłości jest, co najmniej, niecelowa również z punktu widzenia niezbędności pojednania tych bliskich i potrzebnych sobie wzajemnie narodów.

Na koniec, warto zastanowić się nad pytaniem, czy do podobnych wykazów biograficznych, na jakich oparto tu analizę losów poszczególnych osób, ich nazwiska trafiają dlatego, że były to w swoim czasie wszystkie (lub prawie wszystkie) wybitne osoby danej narodowości w środowisku, czy też są to – z różnych przyczyn – jedynie nieliczne spośród nich ?

Otóż, nie możemy na nie obecnie udzielić ścisłej odpowiedzi. Zakładając jednak, że byli i inni, z kolei zapytać możemy, jak byli liczni i jakie były ich losy ? Może niektórzy figurujący w naszym wykazie są

uznani za Polaków jedynie dlatego, że – niejako z konieczności (wojna, rewolucja) – ostatni okres swego życia spędzili w Polsce ?

W świetle tych – i szeregu innych – niewiadomych, n.p. dotyczących losów różnych grup społecznych i etnicznych w okresie sowieckim, rysuje się ważne zadanie dla uczonych na Ukrainie, które oni tylko mogą optymalnie rozwiązywać, mając najlepsze rozeznanie w miejscowych możliwościach organizacyjnych i źródłowych.

ЛІТЕРАТУРА

1. Beauvois D. 1996, Walka o ziemię, Pogranicze, Sejny.
2. Beauvois D. 2000, Pochodzenie a wiedza: szlachta a inteligencja polska w XVIII-XIX wieku [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej 2000, red. J. Kłoczowski, vol. 2, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 119-139.
3. Czumaczenko A.A. 1997 a, Etnokulturowe procesy i socjalnaja mifologija, [w:] Zaselennija Piwdnja Ukrainy ...etc, vol. 2, Cherson, s. 168-176.
4. Czumaczenko A.A. 1997 b, Fenomen “kulturnoho szoka” na Piwdni Ukrainy ta joho literaturni recepcji [w:] Zaselennija Piwdnja Ukrainy ...etc, vol. 2, Cherson, s. 211-216.
5. Epsztejn T. 1998, Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku, Wyd. DiG, Warszawa.
6. Herlihy P. 1986, Odessa: A history, 1794-1914, Harvard University Press, Cambridge.
7. Hrycak J. 2000, Historia Ukrainy 1772-1999, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
8. Iwanow M. 1991, Pierwszy naród ukarany, Polacy w Związku Radzieckim 1921 – 1939, PWN, Wrocław.
9. Janiszewski E. 1987, Wspomnienia odesyckie. 1894 – 1916, Ossolineum, Wrocław, etc.
10. Kijas A. 2000, Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny, Instytut Wyd. Pax, Wyd. Poznańskie, Warszawa – Poznań.
11. Kolbuszewski J. 1998, Kresy, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
12. Kraszewski J.I. 1985, Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września, PIW, Warszawa.
13. Ljubawskij M.K. 1996, Obzor istorii ruskkoj kolonizacji s drewniejszych wremion i do XX wieku, Izdat. Mosk. U-ta, Moskwa.
14. Majewicz A. 1989, Języki świata i ich klasyfikowanie, PWN, Warszawa.
15. Nowa Encyklopedia Powszechna PWN 1995-1999, vol.1-7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
16. Rzewuska R. 1939, Mémoires de la Comtesse Rosalie Rzewuska (1788 – 1865), ed. Giovannella C. Grenier, vol.1-2, Rome.

УДК 008:070(477.7)(=162.1)

Міронова, Ірина

КУЛЬТУРА ТА РОЗВИТОК ВІЛЬНОЇ ПРЕСИ СЕРЕД ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У науковому і культурному житті півдня України XIX ст. визначну роль відігравали представники різних національностей: українці, росіяни, німці, болгари. Серед них не загубилися, а проявили себе дуже активно і поляки.

Серед відомих представників польського народу, які перебували на півдні України, особливою увагою дослідників користувався Адам Міцкевич, який відвідав Херсонську губернію у 1825 р. і залишив по собі приємні враження у вищому світі та низку віршів. Південні красуні Є.Голвинська та І.Залеська зберігали в своїх альбомах вірші, присвячені їм, а газета “Dzennik Wilenski” надрукувала вірш “Пробудження” (написаний в Одесі), який пізніше отримав назву “Сон”. Ця інтимна лірика поета набувала на півдні України громадянського змісту [9, с. 100]:

*Нет, лучше, с грозной бурей споря,
Последний миг борьбе отдать,
Чем с отмели глядеть на море
И раны горестно считать.*

У цих рядках автор висловлював не тільки особисту думку, а й ставлення цілого покоління поляків до свого майбутнього, до можливості та доцільності вагань.

Серед південної публіки повагою користувався нащадок заможного польського роду граф Густав Олізар, який у Києві очолював масонську ложу “Об’єднаних слов’ян”. У 1824 р. він перебував на півдні, де познайомився з відомими громадськими діячами. М.Воронцов надіслав рапорт до Києва, де підкреслював свою впевненість в арешті Олізара, а М.Лернер пов’язував це з тим, що Олізар служив в одному із з’єднань, які пов’язували польські політичні гуртки з російськими таємними товариствами, але завдяки своїй єзуїтській хитрості й обережності він не скомпрометував себе. Ці ж риси Густава Олізара оцінював і А.Міцкевич, який після приватного знайомства в Криму присвятив графу сонет “Аю-Даг”.

Значну цікавість серед одеського бомонду викликали родини Собаньських та Ржевуських. Так, наприклад, Кароліна (Розалія) Со-

баньська була оспівана А.Міцкевичем, який познайомився з нею в Одесі.

Вишукана красуня з високим рівнем освіти, знавець мистецтва, вона значний час привертала увагу сучасників, збираючи навколо себе кращих представників південної польської громадськості.

Зовсім з іншого боку був представлений сучасниками Ісідор Собаньський: немолодий, але заможний поміщик із західних губерній. Його роль у світському житті півдня була цікавою: Ісідор разом з О.С.Пушкіним залицявся до красуні Різнич. На боці О.С.Пушкіна були молодість та пристрасть, на боці його суперника – золото. Прізвисьце Собаньський зустрічається у “Борисі Годунові” О.С.Пушкіна, а Ф.Корш у роботі “Пушкін і Собаньський” висловлює думку, що саме Ісідор відображений автором у сцені “Бориса Годунова”, коли відбулася зустріч самозванця в Краківському будинку Вишневецького [9, с. 101].

Із часом поляки Херсонської губернії помітно змінилися. Кількість колоністів збільшилася, вони активно почали впливати на буденне життя краю. Так, Д.Менделєєв, вивчаючи жителів імперії за результатами перепису населення 1897 р. виділив у Херсонській губернії поляків та інших західних слов'ян – 58,3 тис. чол., а на території Південноруського краю – 244 тис. чол. [2, с. 56].

На Херсонщині польські колоністи поступово почали прямувати до міста, де, отримавши освіту, ставали відомими вчителям, журналістами, лікарями та ін. Прикладом цього є матеріали Херсонської римсько-католицької парафіяльної церкви, які зберігають найбільш вагомую інформацію про поляків Херсона.

Фахові угруповання тих чи інших спеціалістів польського походження чітко прослідковуються при аналізі культурного (науково-просвітницького) та соціально-економічного життя цієї частини України.

Практично в усіх елементах науково-організаційної структури, що формувалася на півдні України, активно діяли вихідці з Польщі. Такими елементами виступали на той час університети та інші вищі навчальні заклади, природничо-наукові та науково-технічні товариства, різноманітні комісії, ботанічні сади, статистичні бюро, дослідні станції та дільниці, природничо-історичні музеї, біологічні та ентомологічні станції тощо. Історія розбудови значної кількості таких установ зберігає імена поляків, які часто виступали ініціаторами створення таких структур, очолювали їх.

Так, першим виборним головою Новоросійського товариства дослідників природи (НТДП) при Новоросійському (Одеському) університеті був відомий біолог (ботанік і мікробіолог) професор Новоросійського університету Лев Семенович Ценковський. Ім'я Л.С.Цен-

ковського найчастіше пов'язують з його науковим доробком. Але не менш важливими є його науково-організаційна робота та впровадження результатів мікробіологічних досліджень у практику сільського господарства півдня України. 22 січня 1870 р. на засіданні НТДП професор Л.С.Ценковський виступив з підтримкою рішення Другого з'їзду дослідників природи і лікарів Російської імперії про створення біологічної станції у Севастополі. Ця станція була створена, і саме вона стала основою нині існуючого Інституту біології південних морів НАН України. Відомо, що Л.С.Ценковський вперше в Російській імперії створив вакцину проти сибірки. Справа в тому, що він не тільки створив, але й впровадив її в практику сільського господарства якраз на півдні України, у Херсонській губернії. Херсонський землевласник П.Л.Скадовський організував у своєму маєтку в Білозірці і надав у розпорядження Л.С.Ценковському необмежену кількість овець для проведення дослідів. Значною є роль Л.С.Ценковського у створенні Бактеріологічного інституту в Харкові.

Народившись у Варшаві та віддавши 26 років свого життя Україні, Л.С.Ценковський мріяв про Варшаву. Він говорив, що “Варшава завжди стоїт мене перед глазами, как место отдохновения на далеком горизонте” [4, с. 195].

Серед видатних біологів польського походження слід назвати професора Франца Михайловича Каменського. Ф.М.Каменський працював у Новоросійському університеті з 1886 р. до самої смерті – 16 вересня 1912 р. Наприкінці 1880-х рр. у середовищі природодослідників півдня України все більшого розповсюдження набувала ідея створення спеціального товариства, предметом діяльності якого були б гори. Наприкінці 1889 р. ця ідея отримала практичне втілення, Ф.М.Каменський довгий час входив до складу керівництва клубом, багато зробив для розвитку його діяльності. Клуб знаходився у місті Одесі.

Кримський (пізніше Кримсько-Кавказький) гірський клуб можна вважати першою природоохоронною організацією як в Україні, так і в Російській імперії. Крім того, це товариство було чи не найпершим в імперії, яке організовувало туристичні маршрути для дорослих і дітей; підтримувало тісні зв'язки із закордонними туристськими фірмами. Значним також є внесок Ф.Каменського в роботу інших соціальних структур півдня України: він був директором Ботанічного саду університету (з 1895 р.), віце-президентом Новоросійського товариства дослідників природи (перше обрання – у 1889 р.), членом Лекційного комітету, який започаткував систематичні курси з природознавства [6, с. 137-138].

Видатних результатів досяг у науковій діяльності Броніслав Фортунатович Веріго. Він з 1897 по 1914 рр. працював у Новоросійському університеті. У 1905-1910 рр. в Одесі був виданий у двох томах його підручник “Основы физиологии человека и высших животных” [7, с. 63].

Зіркою першої величини на небосхилі природознавства був Владислав Адольфович Ротерт. У Російській імперії він встиг попрацювати у багатьох університетах, у тому числі і в Україні. В.А.Ротерт створив у Новоросійському університеті школу з фізичної фізіології рослин, до якої входили відомі у майбутньому вчені Г.А.Боровіков, І.Д.Щербак, Ф.М.Породко. Вчений багато сил віддавав розвитку наукової бази ботанічних досліджень. Під його керівництвом ботанічна лабораторія Новоросійського університету через деякий час не поступалася не тільки вітчизняним, а й закордонним університетським лабораторіям. Він організував також дослідну оранжерею і музей.

Вивчення флори і фауни, а також умов для сільського господарства почалося з природничо-історичних музеїв. Так трапилося, що музейну справу на півдні України було сформовано силами поляків. Саме з економічних потреб півдня України виникли Херсонський і Таврійський природничо-історичні музеї. Їх засновниками і директорами були відповідно Й.К.Пачоський та С.О.Мокржецький [3, с. 86-93].

Життя й діяльність Й.К.Пачоського (з 1897 по 1923 рр.) проходили на півдні України, у Херсонській губернії. До приїзду в Херсон Й.К.Пачоський уже був визнаним ученим, відомим у наукових колах як нашої країни, так і за кордоном. Йосип Конрадович знайшов спільну мову з інтелігенцією міста і користався повагою як дослідник. На початку червня 1917 р. він був призначений “комиссаром Временного правительства для охраны парка с вымирающими видами редких животных имени Аскания-Нова”. Й.К.Пачоський музейній справі присвятив більш ніж 20 років свого життя.

С.О.Мокржецького було обрано почесним та дійсним членом десятків установ і товариств, він був засновником, головою та редактором періодичних видань Кримського товариства дослідників та любителів природи [6, с. 144].

До 1901 р. в Одесі існували три різних музеї міського, повітового і губерньського підпорядкування.

Серед математиків і астрономів півдня України своє місце посідають М.Б.Пташицький, І.В.Слетшинський, О.Р.Орбинський, Л.Ф.Беркевич, С.О.Шатуновський та ін. Серед промисловців польського походження другої половини XIX ст. в Україні можна назвати такі прізвища: В.Ляський, О.Скражинський, К.Лясциховський, А.Стемп-

ковський, Щ.Францкевич. Гуманітарні науки представляли В.Юргевич, Я.Собестіанський, І.Міхневич, Б.Маркевич, А.Валицький та ін. [7, с. 58-69].

Цей список можна продовжувати, і він безсумнівно буде продовжений, оскільки польські історики, вчені, біологи, літератори, письменники, культурні діячі внесли неоціненний вклад у культурне і наукове життя не тільки півдня, а й усієї України. Їх імена увійшли до когорти найвизначніших людей світової історії.

“Великі реформи” Олександра II не принесли народам Російської імперії політичних свобод. Цілком закономірно, що в 60-80-х рр. XIX ст. в південноукраїнських землях набуло розвитку співробітництво поляків, росіян та українців, які, хоча й представляли різні суспільні рухи, але нерідко об’єднували свої зусилля у боротьбі проти антидемократичного царського режиму. Примітним проявом такої взаємодії стала їх спільна участь у спробах налагодити вихід вільної безцензурної преси за умов політичної несвободи [1, с. 104].

Перші польсько-українсько-російські контакти у справі розвитку вільної преси простежуються вже під час демократичного натиску на царизм на початку 60-х рр. XIX ст. Суспільними прикметами тієї доби стала активна підготовка польських революціонерів до збройного повстання, розгортання першими українськими демократичними громадами культурно-просвітницької роботи в народі, пропагандистсько-агітаційна діяльність первістка російської вільної преси в лондонській еміграції О.І.Герцена та М.П.Огарьова і загальноросійської таємної організації “Земля і Воля”.

У 1862 – на початку 1863 рр. польські опозиційні діячі С.Голуб, Т.Козіна, П.Шеміот та ін. утворили в Одесі “Революційне агентство”, яке ставило за мету практично об’єднати зусилля представників різних суспільних рухів у боротьбі з царизмом [5, с. 32]. Представник “Революційного агентства” С.Голуб здійснював конспіративне листування з одним із провідних діячів київської української громади А.Красовським, який вирізнявся радикально-демократичними уподобаннями. Зв’язківцем між ними виступав студент Київського університету Я.Габель, котрий впродовж травня – грудня 1862 р. отримав для А.Красовського з Одеси 10 телеграм-депеш. Останні були ретельно зашифровані, зовнішньо носили комерційний характер і містили сповіщення про торговельні обороти.

Насправді ж конспіративне листування між Голубом і Красовським могло ставити завданням координацію дій польської підпільної організації в Одесі та напівлегальної української громади в Києві. Польські діячі відігравали помітну роль у процесі транспортування

видань “лондонських пропагандистів” О.Герцена і М.Огарьова через південь у Росію.

У другій половині 1862 р. керівники “Революційного агентства” С.Голуб, Т.Козіна та П.Шеміот, не задовольняючись організацією транспортування нелегальної літератури з Лондона у Російську імперію, здійснили спроби започаткувати власну підпільну друкарню. Вони сподівалися організувати друкарню для видання відозв до народу, проте таємне товариство, напевно, не мало необхідних коштів, і друкарський верстат не було придбано.

У листопаді – грудні 1862 р. учасники польської організації здійснили практичні дії у справі започаткування друкарні. Революціонери розробили план її облаштування поблизу Одеси, зокрема на хуторі Шеміота. З метою придбання друкарського верстата за кордон були відряджені В.Сербинов та П.Федоров, а тим часом в Одесі йшли пошуки окремих друкарських приладів. Пізніше їх розмістили на квартирі С.Голуба, що знаходилася на Польському узвозі.

Однак діяльність у справі організації підпільної друкарні не була доведена до кінця. На заваді цьому стали провокатори В.Сербинов і П.Федоров, які, увійшовши в довіру до керівників таємної організації, вдалися до містифікації, а у січні 1863 р. розкрили польських революціонерів. 25 січня жандарми здійснили обшуки та арешти в Одесі, що поклали край діяльності “Революційного агентства”.

У 70-х роках XIX ст. поляки брали активну участь у русі загально-російського соціально-революційного народництва, одним із найбільших центрів якого стала Одеса. Наприкінці 1877 – на початку 1878 рр. там діяв радикальний народницький гурток під проводом І.М.Ковальського. До складу цього народницького осередка входили окрім українців та росіян і поляки, зокрема М.Віташевський, В. і Е.Віттен та В.Іллич-Світлич.

Однією з найбільш помітних справ гуртка І.М.Ковальського стала організація підпільної друкарні. М.Віташевський і В.Віттен були активними помічниками керівника гуртка, взявши на себе місію придбання шрифту. Невдовзі гуртківці змогли облаштувати невеличку друкарню, де наприкінці 1877 р. видрукували прокламацію з приводу смертної страти карного злочинця П.Лук’янова накладом 300 примірників. Засуджуючи карний злочин, народники розкрили причини, що його породили. Відозва викривала “закон” і “вищу справедливість” царської адміністрації, яка карала приватне вбивство і крадіжку, хоча сама здійснювала найтяжчі злочини, проводила антинародну політику. Прокламація мала бунтарську спрямованість.

Після виходу першої прокламації діяльність друкарні призупинилася, що пояснюється низьким рівнем її оснащення. Тільки необхідність викриття адвоката-шпигуна С.Краєва і резонансний постріл народниці В.Засулич у петербурзького градоначальника Ф.Трепова привели до відновлення підпільного друку. У 20-х числах січня 1878 р. одеські народники випустили “Объявление”, що попереджало підпілля про провокаційну роль С.Краєва.

Тоді ж на засіданні гуртка було ухвалено до друку текст І.Ковальського “Голос честных людей”, що стала відгуком на революційну акцію В.Засулич. Спочатку набір прокламації здійснювався на квартирі Ковальського на Ямській вулиці, де зберігалася летуча друкарня. Згодом, за пропозицією В.Іллич-Світича, друкарське устаткування перенесли на конспіративну квартиру В.Віттен – Л.Мержанової на Садову вулицю. Втім видрукувати цю прокламацію не вдалось, оскільки внаслідок доносу конспіративна квартира була оглянута жандармами, які знайшли рукописний аркуш відозви. Це послужило приводом для обшуку. Спроба його проведення ввечері 30 січня 1878 р. наштовхнулася на героїчний збройний опір групи революціонерів, у ході якого українці, поляки й росіяни сміливо протистояли жандармам та солдатам. Лише значна чисельна перевага з боку супротивників змусила радикальних народників припинити боротьбу. Гуртківці були заарештовані, а підпільна друкарня захоплена [5, с. 46-49].

Наприкінці 1881 – на початку 1882 рр. в Одесі діяла перша на півдні імперії народовольська друкарня, що була організована під керівництвом члена Виконавчого комітету “Народної Волі” В.Фігнер. Підпільну друкарську групу склали В.Георгієвський та сестра народника-поляка В.Іллич-Світича – Елеонора Світич. Народовольська друкарська техніка розмістилася в їхній конспіративній квартирі на Великій Арнаутській вулиці.

Перша народовольська друкарня в південному регіоні призначалася для видання летючих листків до робітників. Керівник друкарської групи В.Георгієвський підтримував зв'язок з народовольцем С.Халтурінім, який, прибувши до Одеси, розраховував організувати там робітниче товариство, подібне до петербурзького “Північного союзу російських робітників”. Утім діяльність одеської народовольської друкарні була короточасною, а результати дуже скромними. В.Георгієвський і Е.Світич встигли видрукувати лише прокламацію з приводу смерті й поховань революціонера І.Фесенка, як 15 лютого 1882 р. друкарня була викрита жандармами.

Подальша співдружність польських і російських революціонерів у справі боротьби за вільну пресу знайшла продовження у спільних

діях польської партії “Пролетаріат” та “Народної волі”. У другій половині 1882 р. виконавчий комітет “Народної волі” на чолі з В.Фігнер прагнув перетворити Одесу на найважливіший центр партійної преси, організовуючи в цьому південному місті одразу дві підпільні друкарні. Організація постачання шрифту та інших друкарських приладів в Україну з північно-західного краю доручалася поляку М.Янчевському, який прибув із Варшави до Харкова у жовтні 1882 р. Невдовзі він відправився до Вільно, де досить швидко зібрав велику кількість шрифту, що отримував з друкарні окружного штабу Віленського військового округу.

В.Фігнер налагодила прямі контакти з польським революціонером, засновником партії “Пролетаріат” Л.Варинським, який брав участь у пересилці віленського шрифту з Варшави до Одеси. На південь направлялося не менш як сім пудів шрифту, що було частиною 40-пудового транспорту, організованого М.Янчевським. Квитанція на отримання шрифту направлялася за харківською конспіративною адресою, а звітти пересилалася до Одеси. Проте сталося так, що Янчевський припустився неточності у написанні прізвища харківського адресата, а тому квитанція прибула до Одеси із запізненням, уже після розгрому там однієї з налагоджуваних друкарень. Надісланий польськими революціонерами шрифт не потрапив до рук жандармів і був переправлений до Харкова, де використовувався для організації нової друкарні “Народної волі”. У лютому 1883 р. члени “Пролетаріату” допомогли М.Янчевському відправити до Харкова транспорт приладів трьох неповних друкарських верстатів вагою від 14 до 16 пудів. Однак 27 березня того ж року харківський склад друкарських приладів “Народної волі” було викрито жандармами [8, с. 80-86].

Отже, упродовж 60-80-х рр. XIX ст. поляки разом з українськими і російськими діячами брали активну участь у неодноразових спробах організації вільної преси у південноукраїнському регіоні імперії, насамперед в Одесі, яка вирізнялася вигідним географічним розташуванням, розвинутими опозиційними і революційними суспільними рухами інтелігенції та робітничого класу, що численно зростав за умов швидких темпів індустріалізації та урбанізації міста. Поляки півдня України прагнули до створення вільної преси як у межах власних таємних організацій (“Революційне агентство” 1860-х рр.), що підтримували зв'язки з діячами українського національного і російського визвольного руху, так і в рамках загальноросійського соціально-революційного народництва 1870-х рр. (гурток І.Ковальського) та “Народної волі” 1880-х рр. Боротьба поляків, українців та росіян за вільну пресу є важливою з точки зору вивчення історичних традицій

трьох народів, кращі представники яких об'єднували зусилля задля досягнення перемоги демократичних загальнонародських цінностей, зокрема політичних ідеалів свободи слова і друку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байкова С.М. Связи народников Белоруссии с польскими революционерами // Связи революционеров России и Польши XIX-XX вв. – М., 1968. – С. 104-114.
2. Бойчук С. Народи світу в географії та культурі миколаївської землі // Краззнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – №1. – С. 55-61.
3. Гребінник Т.О. Діяльність Й.К.Пачоського і Херсонського земства по заснуванню Природничо-історичного музею // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001. С. 86-93.
4. Марушкина И.И. Научно-преподавательская деятельность польских ученых в университетах Украины (конец XIX – начало XX вв.) // Культурные и общественные связи Украины. – К.: Об-во “Знание”, 1990. – С. 194-211.
5. Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. – Киев; Одеса: Наук. думка, 1975. – 50 с.
6. Савчук В.С. Естествонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX вв. – Днепропетровск: Лыбидь, 1994. – С. 237-249.
7. Савчук В.С. Поляки на Півдні України: незримі фахові угруповання та їх діяльність (на прикладі вчених-біологів) // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 58-69.
8. Світленко С.І. Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст. // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 80-86.
9. Шушленнікова Н.В. Поляки у культурному житті Херсонської губернії XIX – поч. XX ст. за нарративними джерелами // Зб. наук. праць: Південний архів (історичні науки). – Вип. – V. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 99-102.

ПОЛЯКИ В ОДЕССЕ: ВРАЧИ И ФАРМАЦЕВТЫ (до 1920 г.)

Географическое расположение Одессы в Российской империи предопределило ее быстрое развитие как всемирного торгового города. Здесь стали селиться не только подданные многонационального Российского государства, но и приезжали на жительство из-за границы.

Врачебная корпорация города также была многонациональной. В Одессе поселились врачи как из других регионов Российской державы, так и из Италии, Греции, Великобритании, много было немецких и французских врачей. Поляки – врачи и фармацевты – выпускники Виленского, Вильнюсского, Варшавского, Киевского св. Владимира университетов также находили здесь работу.

Предыдущие наши публикации были посвящены врачам-евреям [1] и немцам (врачам и фармацевтам) [2] в Одессе. Данное сообщение является, таким образом, своеобразным продолжением уже опубликованных работ.

В 1849 г. врачи Одессы образовали Общество одесских врачей (ООВ) [3]. Среди членов-учредителей – Карл Григорьевич Качковский (1797-1867) [4]. Уроженец Варшавы, К.Г.Качковский в 1848-1854 и 1860-1863 гг. жил в Одессе. В 1820 г., окончив Виленский университет, он в следующем году там же защитил диссертацию на степень доктора медицины. В 1825 г. предпринял путешествие в Крым и после этого опубликовал книгу: “Дневник путешествия в Крым, совершенно в 1825 году” (1829). Второй том дневника полностью посвящен Одессе. Кроме сведений общего характера, Карл Григорьевич дает одно из первых медико-топографическое описание города. Много места уделяется рассказу о господствующих заболеваниях и смертности в Одессе (дано, в том числе, распределение умерших в 1823 и 1824 гг. в городе по месяцам, полу и возрасту) [5]. С 1829 г. К.Г.Качковский – профессор терапии Варшавского университета, после польского восстания 1831-1831 гг. уехал за границу и только в 1835 г. возвратился в Российскую империю [6].

В 1890-1893 гг. ООВ возглавлял Осип Осипович (Иосиф Иосифович) Мочутковский. Он родился в 1845 г., из дворян Херсонской губернии, католик, сын педагога. Аттестат зрелости получил во 2-ой киевской гимназии. В 1869 г. окончил Киевский университет. После этого поселился в Одессе, где работал в городской больнице. В 1872 г. в больнице было организовано неврологическое отделение, которое

возглавил О.О.Мочутковский. По его инициативе в 1876 г. было организовано Одесское бальнеологическое общество (ОБО) – второе бальнеологическое общество в Российской империи после Русского бальнеологического общества в Пятигорске. О.О.Мочутковский являлся деятельным членом благотворительного Общества попечения о больных детях. Он выстроил за свой счет в память своей матери здание для детской амбулатории общества. Торжественное освещение Детской амбулатории имени К.О.Мочутковской состоялось 6 мая 1890 г. [7]. С 1880 г. был гласным Одесской городской думы.

В 1893 г. О.О.Мочутковский уезжает в Петербург в связи с назначением консультантом, а затем профессором Клинического института Великой княгини Елены Павловны, но обыкновенно каждое лето (последний раз в 1901 г.) навещал Одессу и принимал здесь больных. Скончался профессор 23.05/5.06.1903 г. под Петербургом, в Павловске. Согласно его желанию, тело было перевезено в Одессу для захоронения на старом кладбище рядом с матерью в семейном склепе. Вынос тела из католической церкви на Одесское старое кладбище и погребение состоялось 2 июня.

Ближайшими родственниками и наследниками крупного состояния, которое осталось после О.О.Мочутковского, были его сестры Идалия Осиповна Трачевская, Цецилия Викентьевна Мочутковская (девица) и госпожа Чехович (супруга инженера П.С.Чеховича), а также племянник С.А.Трачевский, женатый на дочери одесского архитектора Л.Л.Влодека, племянницы С.Чехович и М.Значко-Яворская. В Одессе у О.О.Мочутковского был дом на Ямской улице и обширная дача на Ланжероне. После него осталась “замечательная коллекция картин знаменитых художников и богатая медицинская библиотека” [8].

Проф. Мочутковский завещал Киевскому университету 4 тыс. руб. с тем, чтобы проценты с этого капитала выдавались ежегодно правлением университета беднейшему из окончивших в этом году курс медицинских наук со степенью лекаря, по приговору товарищей выпуска, для первоначального обзаведения книгами, инструментами, аппаратами и проч. В соответствии с положением о пособии имени доктора медицины действительного статского советника Мочутковского, приговор товарищей о присуждении пособия производился посредством закрытой баллотировки (должны были принимать участие не менее 2/3 всего выпуска) в присутствии декана или секретаря медицинского факультета и определялся относительным большинством голосов голосовавших и за их подписью деканом медицинского факультета представлялся правлению университета для распоряжения о выдаче пособия [9].

В 1897-1902 гг. председателем ООВ был Густав (Августин-Болеслав) Теофилович Духновский. Он родился в 1840 г., из обер-офицерских детей, католик [10]. В 1863 г. окончил медицинский факультет университета Св. Владимира в Киеве. Работал в Киеве, затем переселился в Балту, где занимался частной практикой. В 1868 г. лекарь Духновский сначала был определен на службу сверхштатным врачом при Кишиневской городской больнице, а затем перешел на должность городского врача Кишинева [11]. Участвовал в русско-турецкой войне в качестве хирурга (служил в 54 пехотном Минском полку). По окончании войны состоял старшим ординатором, а затем консультантом Одесского военного госпиталя. В 1880 г. стал действительным членом ООВ.

Был гласным Одесской думы [12], принимал активное участие в различных городских комиссиях. “Одесские новости” так оценили его деятельность: “Гласный Духновский оказал за последние четыре года немало услуг городу в сфере народного здравия. <...> Духновский принадлежал к числу немногих гласных, широко понимающих свои общественные обязанности” [13]. Общественная деятельность его проявлялась также в участии в ряде других учреждений. Он был директором Одесской лечебницы для приходящих, товарищем председателя Павловского приюта Одесского общества для призрения младенцев и родильниц, состоял почетным мировым судьей, принимал участие в различных воинских комиссиях при рассмотрении вопросов военно-медицинского характера.

29 июня 1903 г. консультант Одесского военного госпиталя Духновский был произведен из статских советников в действительные статские советники “с увольнением за болезнью от службы с мундиром” [14]. 5/18 июня 1906 г. Густав Теофилович Духновский (в некоторых опубликованных русских источниках дается как основное другое имя – Август) скончался на хуторе Августовка, что при селе Бурлачья Балка [15].

7 июня последовал вынос тела с хутора Августовка на Большой Фонтан, а оттуда – в католическую церковь и на Новое (2-е) христианское кладбище [16]. Похороны состоялись при большом стечении публики. “Отдать последний долг покойному явились многие гласные думы, профессора Новороссийского университета, правление Общества одесских врачей in сопроге, представители Одесской бактериологической станции во главе с Диатроптовым, высшие представители Одесского окружного военно-медицинского управления” [17].

В появившемся некрологе в одесской прессе было отмечено, что после русско-турецкой войны Духновский поселился в Одессе и “занился

частной практикой, состоя в то же время ординатором военного госпиталя. <...> Лет десять-пятнадцать назад покойный был популярнейшим одесским хирургом и пользовался славой на всем юге России. К нему приезжали лечиться из многих южных городов. <...> Вообще доктор Духновский был взглядов умеренно-либеральных и не изменил своих убеждений до конца дней. Той же умеренно-либеральной тенденции он придерживался в работе по городскому общественному самоуправлению, будучи несколько четырехлетний избираем в гласные городской думы. Покойный, вследствие того, что он очень интересовался городскими делами, избирался думою в различные исполнительные комиссии: санитарную, больничную и другие, и отстаивал всегда интересы населения. <...> Покойный оставил жену, дочь, сына, обеспечив их состоянием (недвижимое имущество и ценности)” [18].

27 февраля 1882 г. в действительные члены ООБ был избран Карл Карлович Искерский. Он родился в 1827 г., из дворян Волынской губернии, католик. В 1849 г. окончил Киевский университет, а в 1852 г. там же стал доктором медицины. Служил военным врачом в Севастополе, где принял участие в обороне города в 1853-1854 гг., исполняя обязанности главного врача военно-временного госпиталя. С 1855 г. – главный доктор Роменского военно-временного госпиталя, а с 1857 г. служит в Киевском военном госпитале. С 1859 г. он служит в гвардейских частях. Во время русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Карл Карлович состоял помощником военно-медицинского инспектора тыла действующей армии и после этого служил в гвардии в Петербурге. В 1881-1889 гг. в Одессе – корпусной врач 8 армейского корпуса, а затем корпусной врач 1 армейского корпуса (Петербург). Состоя в последней должности в чине тайного советника, К.К.Искерский скончался 7/19 апреля 1894 г. в Петербурге [19]. Он автор научных работ, посвященных проблемам борьбы с трахомой, сыпным и возвратным тифом, холерой, туберкулезом. Им описаны изменения слизистой оболочки глаза, которые вошли в литературу как “сухие пятна Искерского” [20].

Одним из членов ОБО был Антон Болеславович Гриневецкий (1873-?). Став в 1896 г. врачом, он начал свою деятельность в Одессе в частном гидропатическом заведении доктора Л.М.Шорштейна (1837-1899) на Карантинной, 9. После кончины последнего было образовано “Акционерное общество водолечения и купаний в Одессе” во главе с А.Б.Гриневецким, в ведение которого перешло указанное гидропатическое заведение. В 1904 г. в Одессе Антон Болеславович начал издавать (был редактором-издателем) ежемесячный журнал “Физиотерапевтический вестник”, посвященный гидротерапии, бальнеотерапии (лиманы, море и пресноводные купания), электротерапии, кинезитерапии

(массаж, гимнастика, механотерапия), фитотерапии, климато- и диетотерапии. Увидели свет всего три номера этого журнала – все в 1904 г. Первая книжка журнала открывалась статьей А.Б.Гриневецкого “Местный горячий душ, его история, устройство, значение и показания к его применению” (с. 3-9). Об опыте использования местного горячего душа было его сообщение и на Втором всероссийском съезде деятелей по климатологии, гидрологии и бальнеологии в память Петра Великого [21]. К концу гражданской войны А.Б.Гриневецкий эмигрировал – в 1921 г. был в Константинополе.

С 1893 г. в Одессе работал Иван Карлович Хмелевский. Он родился 16/28 декабря 1863 г. в католической дворянской семье. В 1888 г. окончил Киевский университет. Состоял ординатором при клинике нервных и душевных болезней университета Св. Владимира у проф. И.А.Сикорского. С 1897 г. – сверхштатный, а с 1904 г. – штатный ординатор Одесской городской больницы. Женат был на дочери дворянина Анне Григорьевне Маньковской [22]. Автор ряда научных работ. В “Одесских новостях” поместил статью: “Польский праздник. Годовщина польской конституции 3 мая” [23].

В 1886 г. в Одессе была открыта Бактериологическая станция во главе с И.И.Мечниковым. Непродолжительное время (конец 1892 г. – первая половина 1893 г.) заведующим станцией был Оскар Феликсович Буйвид (1857-1932). В то время персонал станции состоял из заведующего, его помощника и ассистентки. Работу станции составляли прививки против бешенства, исследования и разработка опросов гигиены и производства диагностических исследований [24]. В 1893 г. в Одессе О.Ф.Буйвид прочитал серию практических лекций о холере [25]. Из Одессы он уехал в Краков, чтобы занять кафедру в Ягелонском университете [26].

История первых десятилетий Одесской бактериологической станции неразрывно связана с деятельностью Фадея (Фадей-Ян) Феликсовича Скшивана (Скрживана). До сих пор его жизнь и деятельность незаслуженно не получили освещения в литературе [27]. Он родился в Одессе в 1867 г. в семье “иностранца, принявшего русское подданство” Фадея Скрживана и его супруги Марии, урожденной Неумарк. Среднее образование получил в местной Ришельевской гимназии, окончил ее в 1885 г., в этом же году поступил на медицинский факультет Киевского университета и в 1891 г. был удостоен степени лекаря. В.К.Стефанский в некрологе Скшивану писал: “Еще на ученической скамье покойный (Ф.Ф.Скшиван – **К.В.**) прошел суровую школу жизни, вынужденный уже с 4 класса гимназии совмещать классные занятия с частными уроками. Та же тяжелая жизнь, полная материальных

лишений, продолжалась и в университете” [28]. Возвратившись в Одессу, с 1893 г. до последних дней своей жизни Фадей Феликсович служит на Бактериологической станции, вначале – помощником заведующего, а с 1910 г. – заведующим станцией.

24 октября 1897 г. в Одесской Петропавловской церкви доктор Ф.Ф.Скшиван, римско-католического вероисповедания, был повенчан с Григориопольскою мещанкой Херсонской губернии Анною Никитичной Холачевой, православной, 23 лет [29].

Ф.Ф.Скшиван начал работу на станции, когда ею заведовал П.Н.Диатроптов. Последний был, вслед за проф. Киевского университета В.В.Подвысоцким, учителем Фадея Феликсовича в бактериологии. Во второй половине 90-х годов Ф.Ф.Скшиван совершил поездку в Париж, где в Пастеровском институте прослушал курс микробиологической техники, в преподавании которой принимал участие И.И.Мечников, и занимался в лаборатории последнего. Таким образом, он является учеником И.И.Мечникова, носителем и продолжателем мечниковских традиций на Одесской станции.

Научные интересы Фадея Феликсовича (в 1900-х годах он изменил написание своей фамилии на русском языке со Скрживана на Скшиван) определили инфекционные болезни, в борьбе с которыми ему пришлось участвовать, а также успехи микробиологии тех лет. Это прежде всего работы по чуме: “К морфологии и биологии чумной палочки” (1900), “Чума 1901-1902 гг. в Одессе” (1905), “Чума в Одессе” (1911) и др. Ф.Ф.Скшиван опубликовал также результаты своих исследований по серодиагностике брюшного тифа (1896), по поствакцинальным параличам (1902), по амёбной дизентерии в Одессе (1908). По неполным данным, Ф.Ф.Скшиван является автором около 15 научных работ. Его друг проф. В.К.Стефанский отмечал, что оценивать сделанное Фадеем Феликсовичем нужно не только по его научным заслугам. “Доктор Скшиван обладал также способностью и умением применять научные данные и в практической жизни”. Все новое в бактериологии быстро находило практическое применение на станции. Он был, по словам В.К.Стефанского, общественным деятелем, который неизменно играл важную роль во всех врачебно-санитарных организациях Одессы”.

Скончался Фадей Феликсович Скшиван в Одессе 11/24 декабря 1917 г. 13 декабря состоялся вынос тела из квартиры в доме 16 на Торговой улице в старый костел на Екатерининской улице, а оттуда – на католическое кладбище [30].

В заключение отмечу факт из литературного краеведения. Писатель Юрий Олеша (как известно, поляк по национальности), окончивший в 1917 г. Ришельевскую гимназию, учился там вместе с сыном

доктора Скшивана, и это нашло отражение в литературном наследии писателя [31]. У Ф.Ф.Скшивана было два сына: Вячеслав (окончил Ришельевскую гимназию в 1917 г., то есть вместе с Ю.Слешей) и Михаил (выпускник Ришельевской гимназии 1918 г.).

Вячеслав Скшиван родился 1 ноября 1898 г. в Одессе. Крестили младенца в Кракове, в костеле прихода Всех Святых (11-я часть города) 1 июня 1899 г. В Ришельевской гимназии обучался с 1909 г. по 1917 г., окончив ее с золотой медалью. В год получения аттестата зрелости поступил на медицинский факультет Новороссийского университета в Одессе, но уже в следующем году переходит на естественное отделение физико-математического факультета этого же университета. 20 декабря 1919 г. студент 3 курса естественного отделения В.Скшиван подает прошение на имя ректора с просьбой выдать его документы в связи с “необходимостью выехать по семейным делам в г. Варшаву” и для поступления в Варшавский университет [32].

Михаил Скшиван родился 6 января 1900 г. Крестили младенца в Лемберге (ныне Львов, Украина) 19 сентября того же 1900 г. В Ришельевскую гимназию поступил в 1909 г., а окончил ее в 1918 г. В том же году поступил на математическое отделение физико-математического факультета Новороссийского университета. 22 октября 1919 г. в Варшаве студент первого курса математического отделения Новороссийского университета М.Скшиван пишет прошение на имя ректора университета. В нем он указывает, что, имея в виду поступить в Варшавский политехнический институт, просит выдать документы его, хранящиеся в канцелярии по студенческим делам Новороссийского университета. Получить документы он уполномочивает брата Вячеслава Скшивана [33].

Упомяну профессора Льва (Леон-Юлиан-Иосиф) Владимировича Падлевского. Он родился 12/24 апреля 1870 г. в Одессе в католической семье отставного поручика Владимира (Владимир-Ромульд) Яцентьевича Падлевского, происходившего из дворян Каменец-Подольской губернии, и Софии, урожденной Чернявской. Проучившись четыре года в Одесской второй прогимназии и один год в Одесской второй гимназии, в связи с переездом родителей в Екатеринодар (ныне Краснодар), с 1886 г. продолжил учебу в Кубанской войсковой гимназии. В 1890-1895 гг. получал высшее медицинское образование в Петербургской военно-медицинской академии [34]. В 1918 г. возглавил кафедру бактериологии Екатеринославского университета, в 1922 г. уезжает в Польшу, где стал заведующим кафедрой микробиологии Познаньского университета [35]. Скончался Л.В.Падлевский 8.03/8.09?/1943 г. в Варшаве [36].

В 1900 г. в Новороссийском университете в Одессе был открыт медицинский факультет (с 1920 г. самостоятельный вуз, ныне Одесский медицинский университет).

С 1902 г. профессором на медицинском факультете был Александр Федорович Маньковский [37]. Он родился 15/27 апреля 1868 г. в Ольвиополе (ныне Первомайск Николаевской обл.) в католической дворянской семье. В 1889-1894 гг. получал медицинское образование в Киевском университете. Работал земским врачом, а через три года он уже помощник прозектора на кафедре общей патологии у проф. В.В.Подвысоцкого. В 1900 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины. С 1901 г. А.Ф.Маньковский – прозектор и приват-доцент кафедры гистологии Новороссийского университета. В следующем году он возглавил эту кафедру. В 1919 г. проф. Маньковский эмигрирует. В 1920-1929 гг. он заведует кафедрой гистологии и эмбриологии Софийского университета (Болгария).

На кафедре гистологии в Софии ассистентом работала его дочь Мария Александровна Маньковская (12.08.1899, Киев – ?), которая начала свое медицинское образование в Одессе и закончила в Софийском университете в 1924 г., оставившая написанные на болгарском языке воспоминания “Спомен за създаването на института по хистология и ембриология и за деиността на професор д-р А.Маньковски”. В 1962 г. они были переданы в Центральный гос. архив Болгарии [38]. Она пишет, что в начале 1920 г. профессор с семьей проездом через Болгарию ехал в Польшу, где ему была обещана кафедра. Однако стачка на железной дороге задержала их в Софии, где профессора три раза посещала делегация представителей медфакультета и Академического совета. Во время третьей встречи профессору было вручено письмо (от 6.02.1920 г., №711), в котором говорилось, что Академический совет на своем заседании 24/1, высоко оценивая его научную и профессорскую деятельность, единодушно решил пригласить его возглавить кафедру. А.Ф.Маньковский согласился. Уйдя в отставку, профессор три года жил в Варшаве, работал в терапевтической клинике проф. Витольда Орловского. Перевел с польского на болгарский руководство последнего (София, т. 1, 1935; т. 2, ч. 1, 1936; т. 2, ч. 2, 1938) [39].

В 1929 г. А.Ф.Маньковский за заслуги перед университетом был награжден болгарским орденом Св. Александра III ст. Скончался Александр Федорович Маньковский 20 января 1946 г. Во время поездки в Болгарию в 1998 г. мы разыскали могилу и сфотографировали надгробие профессора на 15 (католическом) участке Центрального софийского кладбища [40].

В 1903-1909 гг. приват-доцентом по кафедре патологической анатомии в университете был Чеслав Иванович Хенцинский [41]. Он родился 6/18 марта 1851 г. в Варшаве, в католической семье артиста Императорских Варшавских театров. В послужном списке указано: из мещан. Среднее образование получил в 3 гимназии в Варшаве. В 1876 г. окончил Варшавский университет и со следующего года – на военно-медицинской службе. 20.02.1877 г. определен в военно-временный госпиталь №83 младшим ординатором; 21.07.1878 г. командирован в Одессу в распоряжение окружного военно-медицинского инспектора; 28.10.1878 г. командирован для исполнения ординаторских обязанностей в тифозный лазарет, устроенный в карантине; 20.11.1878 г. перемещен в 49 резервный пехотный батальон младшим врачом; 10.05.1880 г. переведен на службу в Одесский военный госпиталь младшим ординатором; 8.08.1881 г. командирован за казенный счет в Петербургскую военно-медицинскую академию для изучения военно-полевой хирургии на 1881/2 академический год (1.09.1881 г. отправился, 2.06.1882 г. – возвратился); 4.01.1885 г. перемещен в 49 резервный пехотный батальон младшим врачом (в 1891 г. этот батальон переименован в Измаильский резервный батальон); 27.05.1889 г. конференцией Петербургской военно-медицинской академии был признан в степени доктора медицины. В 1892 г. Ч.И.Хенцинский оставил военную службу. За время военно-медицинской службы был награжден орденом Св. Станислава III ст. “в воздание отлично усердной службы и трудов во время войны 1877-1878 гг.” (1880) и темно-бронзовой медалью за войну 1877-78 гг., последний чин – надворный советник [42].

С июня 1878 г. военная служба Ч.И.Хенцинского проходила в Одессе. Выйдя в отставку, он продолжал жить в Одессе до последних дней своей жизни, работая прозектором в городской больнице. Скончался в 1916 г. Был женат на вдове Елене Степановне Маковецкой, вероисповедания римско-католического. У них была дочь Стефания (род. 1874 г.) [43].

Приват-доцентом на медицинском факультете был и Франц Викторович Букоемский. Он родился 4 октября 1860 г. в Киевской губернии в католической дворянской семье. Среднее образование получил в Житомирской гимназии. Затем едет в Киев, где с 1880 г. по 1886 г. обучался в университете на медицинском факультете. Последующие годы доктор Букоемский работал заводским врачом в Малой Таганче Киевской губернии. Чтобы подготовить диссертацию, он периодически приезжает в Петербург. В первый семестр 1890/91 учебного года Франц Викторович исполнял обязанности ординатора в акушерско-гинекологической клинике Петербургской военно-медицинской ака-

демии проф. К.Ф.Славянского. С 1894 г. он работает врачом-экстерном Петербургского гаванского родильного приюта, который находился в заведывании ученика проф. Славянского приват-доцента В.Н.Массена (1860/1861-1904). Под руководством последнего именно в этом родильном приюте им собран материал для диссертации – “К вопросу об акушерской анестезии вдыханием эфира и хлороформа”, успешная защита которой состоялась 22 марта 1895 г. в Петербургской военно-медицинской академии. В 1896 г. Ф.В.Букоемский занял должность сверхштатного ординатора гинекологического отделения Киевской городской больницы, но уже в следующем году переезжает в Одессу, где прошла вся последующая его жизнь [44].

В Одессе он работает в нескольких учреждениях. Во-первых, в Старой городской больнице, вначале в качестве допущенного врача без содержания (с 15.11.1897 г.), а с 1.01.1901 г. заведующим гинекологическим амбулансом с окладом жалования 900 рублей в год. В последней должности состоял по 31.10.1908 г. Во-вторых, на Высших женских медицинских курсах, где с 1913 г. возглавил кафедру акушерства. В-третьих, на медицинском факультете Новороссийского университета сверхштатным ординатором и лаборантом акушерско-гинекологической клиники университета с 15.01.1904 г., а затем приват-доцентом. В 1920 г. женские курсы вместе с медфаком университета образовали самостоятельный вуз. В организованном Одесском медицинском институте проф. Ф.В.Букоемский продолжал заведовать кафедрой акушерства. В Одессе он принимал активное участие в работе Общества русских врачей при Новороссийском университете, членом которого он состоял с 1913 г. Скончался проф. Букоемский в 1924 г. в Одессе и был похоронен на 2-ом Одесском христианском кладбище [45].

Особо надо остановиться на деятельности Викентия Мечислава Богуцкого. Он родился 18 апреля 1871 г. в с. Матриновичи Киевской губ. [46]. Среднее образование получил в Первой Киевской гимназии, после окончания которой в 1889 г. поступил на медицинский факультет Киевского университета. Уже в университете принимал участие в революционном движении, являясь членом польской социалистической группы. С возникновением Польской социалистической партии и Социал-демократии Королевства Польского киевская группа раскололась (1893-1894 гг.). М.Б.Богуцкий стал лидером Киевской польской социал-демократической организации, которая примыкала к русскому социал-демократическому движению и стояла на интернационалистских позициях [47].

По свидетельству И.Н.Мошинского, в те годы квартира Богуцких была “<...> буквально “заезжим двором” для всех революционно мыслящих представителей студенческой и гимназической молодежи”. Викентий Богуцкий “отличался кипучей энергией и инициативой, огромным знанием людей и редкой отзывчивостью. Все эти качества выдвигали его на первое место и в организациях, и в обществе. Он был блестящим организатором и предприимчивым практиком-дельцом, если этого требовали интересы организации. В то же время Викентий Мечиславович был тонким политиком: представительство от уполномочивших его политических групп или организаций и дипломатическая обходительность при ведении всяческих переговоров были его специальностью. Авторитетом т. Богуцкий в Киеве, и в подполье, и в легальных общественных сферах, пользовался непререкаемым. Все эти качества сделали его впоследствии крупным общественным деятелем <...> Викентий Мечиславович был гордостью и кумиром киевской революционной публики” [48].

В 1896 г. В.М.Богуцкий окончил университет и по 1899 г. работал земским врачом в Саратовском земстве. Одновременно продолжал революционную деятельность – когда в марте 1897 г. киевские социал-демократические группы и кружки объединились в “Союз борьбы за освобождение рабочего класса”, он активно участвовал в его работе [49]. После разгрома социал-демократической организации в Киеве, опасаясь преследований, В.М.Богуцкий принял приглашение Китайско-Восточной железной дороги и уехал работать врачом в г. Инкоу, где в июне 1899 г. возникла эпидемия чумы, продолжавшаяся до декабря 1899 г.

В 1900 г. он устроился на должность участкового врача в с. Усатово Одесского градоначальства. Ко второму врачебному участку в пригородных селениях (Усатовскому) кроме Усатово относились села Куяльник, Нерубайск и Фомина Балка. В Усатово была лечебница на 12 кроватей (выстроено в 1901 г.; здание было без служб, а кухня и изоляционный барак помещались в наемном доме). Врач 2-го участка жил в Усатово. В его подчинении были фельдшер и три фельдшерицы.

В своей медицинской деятельности В.М.Богуцкий уделял большое внимание санитарно-эпидемиологическим вопросам: выступал на заседании биологической секции Одесского отдела общества охранения народного здоровья с докладом об эпидемии чумы в Инкоу [50], в 1901 г. привлекался к борьбе с эпидемией чумы, возникшей в Одессе [51], опубликовал две работы в “Сведениях о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы” [52]. В 1905 г. В.М.Богуцкий стал городским санитарным врачом Одессы [53]. В то

время вся территория Одессы была разделена между 4 санитарными врачами. В ведении Викентия Мечиславовича был 1-й санитарный район, в который входили Портовый, Бульварный и Херсонский участки с тремя участковыми санитарными попечительствами. В том же 1905 г. в связи с избранием нового состава Одесской думы подверглись переизбранию все председатели санитарных попечительств. Усатовским санитарным попечительством был избран и утвержден Одесской городской думой в заседании 5 декабря 1905 г. В.М.Богущий.

Викентий Мечиславович – активный участник первой русской революции, был членом Одесского совета рабочих депутатов от рабочих и служащих городской управы, примыкал к меньшевикам [54]. 4 января 1906 г. распоряжением Одесского градоначальника на основании правил о местностях, объявленных состоящими на военном положении, он был уволен с должности санитарного врача, а еще до этого – 31 декабря 1905 г. – тем же Одесским градоначальником не был утвержден председателем Усатовского санитарного попечительства [55]. Затем в 1906 г. был выслан в г. Пинегу Архангельской губернии, где исполнял обязанности уездного врача, а через некоторое время получил разрешение работать в Архангельске санитарным врачом [56]. В 1910 г. по амнистии В.М.Богущий получил разрешение покинуть Архангельск. Уехал в Маньчжурию, где служил санитарным врачом на Китайско-Восточной железной дороге, принимал участие в борьбе с чумой 1911 г. Участник Мукденской международной противочумной конференции, где выступил с докладом об эпидемиологии чумы в Харбине. За труды по борьбе с чумой В.М.Богущий был награжден орденом Св. Владимира IV степени. Свой опыт борьбы с чумой обобщил в фундаментальной монографии [57]. В 1911-1914 гг. возглавлял городское санитарное бюро в Саратове. Участвовал в работе Второго совещания по вопросам бактериологии и эпидемиологии (1912, Москва) [58].

В период Первой мировой войны Викентий Мечиславович работал во врачебно-санитарной организации Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. В декабре 1914 г. возглавил медицинское бюро Варшавского комитета земского союза [59]. Участвовал в работе Совещания бактериологов и представителей врачебно-санитарных организаций по борьбе с заразными болезнями в связи с военным временем (3-е совещание бактериологов, 28-30 декабря 1914 г. в Москве) [60].

Февральскую революцию он встретил на Румынском фронте и весной 1917 г. стал одним из лидеров Общественного комитета Одессы. Г.Ачканов вспоминал: “В Общественный комитет вошли по пре-

имуществу либералы-общественники и общественные группы либеральных профессий: адвокаты, врачи, учителя, работники союза городов и т.д. Во главе этих общественных групп был кадетский комитет, возглавляемый тогда редактором газеты “Одесский листок” Штерном. <...> В президиум Общественного комитета от общественных групп входил меньшевик доктор В.Богуцкий. <...> Временным городским головой был избран кадет инженер Брайкевич, товарищем городского головы – меньшевик доктор В.Богуцкий <...>

Поведение меньшевиков, как в Общественном комитете, так и вообще, характеризует еще следующий факт: проходят перевыборы президиума Общественного комитета, читается его отчет, при чтении отчета члены Исполнительного комитета Совета рабочих депутатов большевики подвергают деятельность президиума критике, а меньшевики совместно с кадетами берут президиум под свою защиту” [61]. Благодаря этой защите и были избраны меньшевик Богуцкий, которого поддерживал Исполнительный комитет С.Р.Д., и кадет Брайкевич.

Летом 1917 г. В.М.Богуцкий занял пост товарища министра внутренних дел во временном правительстве Керенского, заведующим, в частности, вопросами здравоохранения.

После Октябрьской революции В.М.Богуцкий возвратился в Одессу, где в 1918 г. был избран городским головой [62]. В 1919 г. он возглавляет городской госпитальный совет и когда в середине этого года в Одессе временно устанавливается советская власть и большевиками был образован Одесский комиссариат здравоохранения, то последний дал указание госпитальному совету в недельный срок передать ему по описи все госпитали Союза городов и Земского союза вместе с инвентарем и людьми. Однако, писал большевик и врач В.Л.Елин, “потребовались энергичные меры, чтобы сломать сопротивление меньшевистского госпитального совета” [63].

Затем, как известно, в том же 1919 г. в Одессе установилась власть белых. М.В.Богуцкий возглавлял в это время Одесский комитет по борьбе с эпидемиями. В годы гражданской войны широкое распространение получили эпидемии заразных (инфекционных) болезней. За время существования комитета по борьбе с эпидемиями в его лечебных заведениях, вмещающих в общем 2110 коек, находилось на излечении свыше 37 тыс. больных. Прививочными отрядами комитета было сделано с половины июля 1919 г. по 1 октября того же года 24326 прививок против брюшного тифа и холеры, 80 тыс. прививок против оспы [64].

С установлением в начале 1920 г. окончательно советской власти в городе комитет по борьбе с эпидемиями прекратил свое существо-

вание. В.М.Богуцкий был арестован. От расстрела его спасло лишь заступничество знавших его большевиков. Он вынужден был эмигрировать в Польшу, где в 1921 г. возглавил отдел здравоохранения магистрата Варшавы, а в 1927 г. был избран вице-президентом города. Умер В.М.Богуцкий 25 января 1929 г. в Варшаве.

Одесса была основана в 1794 г. в соответствии с рескриптом Екатерины II. Тогда это был населенный пункт с несколькими тысячами жителей. Через два года – в ноябре 1796 года – было разрешено открыть первую вольную аптеку поляку Якову Шуманскому. С него было взято обязательство, чтобы приобретаемые им лекарства были каждый раз свидетельствованы лекарем, без рецепта которого лекарства не должны быть отпускаемы [65].

В 1825 году в Одессе было уже 5 вольных аптек [66]. Постепенно их количество увеличивается: в 1835 г. их 7 [67]; в 1840 г. – 10 [68]. В последующие годы количество вольных аптек в Одессе резко не менялось: в 1845 г. их 10 [69]; в 1855 г. – 9 [70]; 1860 г. – 10 [71]; 1865 г. – 11 [72]. В 1885 г. в Одессе функционировали 24 вольные аптеки [73].

В Одессе известны были аптеки провизоров-поляков Антона Эразмовича Гаевского и Александра Николаевича Поповского (на Дерibasовской, затем на Садовой), Владислава Либориевича Пискорского (на Гулевой ул., затем на Коблевской ул.; филиал аптеки был на Куяльницком лимане), Станислава Эразмовича Гурского (на Преображенской ул.; 10.02.1906 г. трагически погиб в возрасте 62 лет: убит грабителями вместе с супругой в его квартире) [74]. Виктора Осиповича Турского (на Торговой ул., затем на Княжеской), Михаила Францевича Лабудзинского (на Болгарской ул.), Бронислава Ивановича Гадейского (на ул. Вознесенской), Витольда Ивановича Залеского (на ул. Дальницкой) и др.

Пожалуй, в начале XX в. самой большой была аптека Гаевского и Поповского на Садовой улице. Управляющим был провизор-поляк В.Ф.Ундревич. Всего в аптеке работало 2 магистра фармации, 6 провизоров, 13 аптекарских помощников и 4 аптекарских ученика [75]. В 1911 г. А.Э.Гаевский, к тому времени один из старейших одесских фармацевтов, праздновал 45-летний юбилей фармацевтической деятельности и 30-летие существования своей аптеки. Он в 1873 г., сдав экзамены на звание провизора при Киевском университете, поселился в Петербурге, где управлял несколько лет одной из крупнейших столичных аптек. С началом русско-турецкой войны отправился на театр военных действий. По окончании турецкой кампании поселился в Одессе, где вскоре открыл свою аптеку, которая стала одной из образцовых

в городе [76]. Один из его сыновей – Болеслав Антонович Гаевский – пошел по стопам отца. Под руководством московского проф. В.А.Тихомирова он подготовил, а затем в Московском университете защитил диссертацию на степень магистра фармации [77]. В годы гражданской войны – в 1918 г. – А.Э.Гаевский продал свою аптеку.

С 1890 г. стали публиковать сведения об аптеках в Империи (без Финляндии) в ежегодно выходивших “Российских медицинских списках” (РМС), где приведены фамилии владельцев аптек или арендаторов и управляющих. Для нас важно, что указаны и национальности их. Представленные данные в РМС позволяют провести количественный анализ, определив долю аптекарей-поляков не только в отдельные годы, но и в динамике. С этой целью 25-летний период (1890-1914 гг.) мы сгруппировали по пятилетиям. Ниже приведены данные за 1890-1894, 1900-1904 и 1910-1914 гг.

Как уже было отмечено, в РМС приведены сведения о национальности владельцев аптек (аптекарей), но в некоторых случаях арендаторов или управляющих. Для краткости эту группу фармацевтов мы будем ниже называть аптекарями. Мы приводим данные, полученные путем суммирования сведений за 5 лет. Таким образом, представлены данные человеко-лет за пятилетие. (Чтобы получить цифру, сколько в среднем каждый год было аптекарей, необходимо представленные данные разделить на 5, так как временной интервал составляет пять лет.)

1890-1894 гг.: поляки – 34 (17%), евреи – 148, немцы – 9, русские (сюда вошли и украинцы, и православные белорусы) – 3, латыши – 2, караимы – 1. Всего – 197.

1900-1904 гг.: поляки – 39 (19%), евреи – 157, немцы – 4, русские – 5, французы – 4. Всего – 209.

1910-1914 гг.: поляки – 56 (22%), евреи – 160, немцы – 0, русские – 14, литовцы – 15, грузины – 5, французы – 3, армяне – 2, латыши – 1. Всего – 256.

Как видим, при том, что среди аптекарей в Одессе на рубеже XIX – XX вв. преобладали евреи, на втором месте были аптекари-поляки. При общем увеличении количества аптекарей в Одессе за 25 лет доля аптекарей-поляков среди всех аптекарей не уменьшалась, а имела тенденция к ее увеличению (17% – 19% – 22%). Иначе говоря, каждая пятая аптека в Одессе принадлежала фармацевту-поляку (или арендатор ее был поляк, или управляющий) [78].

Резюмируя вышеизложенное, необходимо отметить, что поляк-врач и поляк-фармацевт – заметная фигура одесского общества XIX – начала XX веков.

В данной работе мы привели сведения только о некоторых врачах и фармацевтах поляков по национальности, что понятно, так как объем сообщения не позволял сделать больше. Также необходимо отметить недостаточную разработанность как истории медицины Одессы, так и обозначенной в заголовке темы. Прежде всего, нам до сих пор неизвестны биографии многих врачей и фармацевтов, работавших в Одессе, а значит, часто мы не можем определить с достаточной уверенностью, кто из них был поляком. Поэтому сбор материалов о поляках-одесситах – врачах и фармацевтах – необходимо продолжить, и это должно стать предметом дальнейших исследований.

Необходим также поиск опубликованных работ поляков-врачей. Это и медико-топографические описания, и клиническая казуистика, и описание краевой патологии, и, наконец, отчеты лечебных учреждений, в которых они служили и авторами которых были. Этот материал не только представляет большой интерес для понимания развития медицинской науки в одном из научно-медицинских центров Российской империи, которым была Одесса, и необходим для создания истории здравоохранения города, но и позволит оценить вклад одесских поляков-медиков.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев К.К. К истории этногенеза Одессы // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Херсон, 1997. – Ч. 2. – С. 304-306.
2. Васильев К.К. Deutsche Arzte in Odessa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts // Medizin und Pharmazie im 18. und 19. Jahrhundert. Beitrage zur Geschichte der Wissenschaftsbeziehungen zwischen Deutschland und dem Russischen Reich. – Aachen, 2000. – S. 103-116; он же. Deutsche an der Medizinischen Fakultat der Novorossijsk-Universität in Odessa // Von Samuel Gottlieb Gmelins Reise durch Russland bis zum Niedergang der Apothekerfamilie Poehl: Vortrage des Symposiums am Institut fur Medizin- und Wissenschaftsgeschichte Lubeck und der Ostseeakademie Travemunde vom 30. September bis 1. Oktober 2000 / R. Pfrepper, I. Kastner, D. v. Engelhardt (Hgg.). – Aachen, 2001. – S. 227-240; он же. Deutsche an den Medizinischen Fakultaten der St. Vladimir universitat in Kiev und der Novorossijskij Universitat in Odessa // “... so ist die Naturwissenschaft das wahre international Band der Volker”. Wissenschaftsbeziehungen in Medizin und Naturwissenschaften zwischen Deutschland und dem Russischen Reich im 18. und 19. Jahrhundert. – Vortrage des Symposiums von 11. und 12. September 2003 am Kari-Sudhoff-Institut fur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaftlichen Medizinische Fakultat der Universitat Leipzig / Ingrid Kastner, Regine Pfrepper (Hgg.). – Aachen, 2004. – S. 141-164; он же. Deutsche Pharmazeuten und das Apothekenwesen in Odessa // Deutsche im Zarenreich und Russen in Deutschland: Naturforscher, Gelehrte, Arzte und Wissenschaftler im. 18. und 19. Jahrhundert: Vortrage des Symposiums von 26. und 27. August 2004 am Karl-Sudhoff-Institut fur Geschichte der Medizin und der

- Naturwissenschaftliche Medizinische Fakultät der Universität Leipzig / I. Kastner, R. Pfrepper (Hgg.) – Aachen, 2005. – S. 167-183.
3. Васильев К.К. Деятельность Общества одесских врачей // Советское здравоохранение. – 1990. – №1. – С. 68-71.
 4. Zakrzewski T. K.M.Kaczkowski // Polski slownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. – Т.11/3, з.50. – S. 375-377.
 5. Kaczkowski K. Dziennik podróży do Krymu odbytel w roku 1825. – Warsz., 1829. – Cz. 2. – 167 s.
 6. Васильев К.К. К.Г. Качковский і його діяльність на Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції (Ізяслав, 14-16 жовт. 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 201-203.
 7. Васильев К.К. Медицина старой Одессы. – Одесса, 2003. – С. 133-140.
 8. После покойного профессора О.О. Мочутковского... // Одесские новости. – 1903. – 25 мая, № 5980. – С. 5 (без подписи).
 9. Положение о пособии... // Университетские известия. – 1904. – №1. – С. 1 (1-ая пагинация).
 10. А.-Б.Т. Духновский // Змеев Л.Ф. Русские врачи-писатели. – СПб., 1888. – Вып. 2. – Тетрадь 4. – С. 106.
 11. Приказы Министерства внутренних дел // Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1868. – Кн.2 (июнь). – С.5 (1-я пагинация); то же // Там же. – 1868. – Кн.3 (сентябрь). – С.9 (1-я пагинация).
 12. Список гласных на четырехлетие с 1897 по 1901 г. (баллотировка 15 января 1897 г.) // Известия Одесской городской думы. – 1897. – №3. – С. 9-10.
 13. Ян. Старая дума // Одесские новости. – 1900. – 30 декабря, №5170. – С. 2.
 14. Производятся (29 июня 1903 г. №28)... // Военно-медицинский журнал. – 1903. – №8. – С. 167 (1-я пагинация).
 15. Густав Теофилович Духновский (Некролог) // Практический врач. – 1906. – №24. – С. 417 (без подписи).
 16. Траурное объявление о кончине Духновского // Одесские новости. – 1906. – 7 июня, №6946. – С.1.
 17. При большом стечении публики... // Одесские новости. – 1906. – 9 июня. – №6948. – С. 3 (без подписи).
 18. А.Т. Духновский (Некролог) // Одесские новости. – 1906. – 7 июня. – №6946. – С. 3 (без подписи).
 19. К.К. Искерский (Некролог) // Южно-русская медицинская газета. – 1894. – №15. – С. 226 (без подписи).
 20. Васильев К.К. Доктор медицины К.К. Искерский // “Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край”: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. Луцьк; Володимир-Волинський, 20-23 січ. 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 59-60.
 21. Гриневецкий А.Б. Местный горячий душ, его история, устройство, значение и показания к его применению // Труды Второго всероссийского съезда деятелей по климатологии, гидрологии и бальнеологии в память Петра Великого. – СПб., 1906. – Т.2. – С. 20-27 (2-я пагинация).
 22. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф.16. – Оп.124. – Д.16887. – Лл.5-6об., 13, 18; там же. – Ф.322. – Оп.1. – Д.109. – Лл.22-23.
 23. Хмелевский И.К. Польский праздник. Годовщина польской конституции 3 мая. – Одесские новости. – 1917. – 21 апреля. – С. 2-3.
 24. Диатропов П. Отчет о деятельности Одесской городской бактериологической станции за 1893 г. – Одесса, 1894. – 6 с.
 25. Заведующий бактериологической станцией д-р Буйвид начал чтение... // Южно-русская медицинская газета. – 1893. – №20 (20 мая). – С. 265 (без подписи).

26. Биография проф. Буйвида на русском языке: Рафес Ю.И. О.Ф.Буйвид – выдающийся польский бактериолог и гигиенист // Советское здравоохранение. – 1958. – №4. – С. 148-151.
27. Оpubлiкована тoлькo oднa зaмeткa: Вaсильев К.К. У истоков микробиологии: [О Ф.Ф.Скшиване (Скрживан)] // Вечерняя Одесса. – 1987. – 24 января. – №20 (4055). – С. 4.
28. Стефанский В.К. Ф.Ф.Скшиван (Некролог) // Одесские новости. – 1917. – 14 декабря. – №10592. – С. 4.
29. ГАОО. – Ф.45. – Оп.20. – Д.133. – Лл.1-19.
30. Д-р Ф.Ф.Скшиван (Некролог) // Одесские новости. – 1917. – 13 декабря. – №10591. – С. 4 (без подписи).
31. Олеша Ю. Ни дня без строчки. – М., 1965. – С. 88.
32. ГАОО. – Ф.45. – Оп.5. – Д.12047. – Лл.1-22.
33. ГАОО. – Ф.45. – Оп.5. – Д.12048. – Лл.1-13.
34. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф.316. – Оп.65. – Д.780. – Лл.1-19.
35. Более подробно о жизни и деятельности профессора в статье: Васильев К.К. Л.В.Падлевский – микробиолог и эпидемиолог // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1990. – №1. – С. 116-118.
36. L.J.J. Padlewski // Lista strat kultury Polskiej: (1.IX.1939 – 1.III.1946). – Warszawa, 1947. – S. 195.
37. Васильев К.К. Уроженец Николаевщины профессор гистологии А.Ф.Маньковский (1868-1946) // Тези регіональної науково-практичної конференції медичних працівників Миколаївщини, присвяченої 500-річчю міста Очакова (Очаків, 25-26 трав. 1993 р.). – Миколаїв; Очаків, 1993. – С. 90.
38. Центральный гос. архив Болгарии. – Ф.802 к. – Оп.1. – Д.1. – Лл.1-22.
39. Васильев К.К. Воспоминания Марии Маньковской об отце – профессоре А.Ф.Маньковском (1868-1946) // V читання ім. В.В.Підвисоцького: Бюлетень матеріалів наукової конференції. 25-26 травня 2006 р., Одеса. – Одеса, 2006. – С. 25-26.
40. Васильев К.К. Короткий звіт про поїздку до Болгарії в 1998 році // VII підсумкова науково-практична конференція медичного факультету Сумського державного університету “Сучасні проблеми клінічної та експериментальної медицини” (Суми, 20-22 квіт. 1999 р.). – Суми, 1999. – С. 95-96.
41. ГАОО. – Ф.45. – Оп.18. – Д.3. – Лл.7-8; там же. – Ф.45. – Оп.18. – Д.66. – Лл.1-2; там же. – Ф.45. – Оп.18. – Д.227. – Лл.3-4об.
42. РГВИА. – Ф.546. – Оп.2. – Д.2134. – Лл.1-17.
43. Хаютин Д.М. Ч.И.Хенцинский // Архив патологии. – 1956. – №2. – С. 121-123.
44. ГАОО. – Ф.45. – Оп.11, 1905 г. – Д.10. – Лл.1-106.
45. Васильев К.К. Доктор медицины профессор Ф.В.Букоемский (1860-1924) // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: Матеріали Всеукраїнської науково-краснавчої конференції (Житомир, 23-24 трав. 1996 р.). – Житомир, 1996. – С. 168-169.
46. Mioduszewski J. W.Bogucki // Polski slownik biograficzny. – Krakow, 1936. – Т.2. – S. 198-199 (при статті дана література о В.М.Богущоком на польском языке). В літературі приводиться і другий год рождення – 1876, що являється помилкою (В.М.Богущкий) // Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. – М., 1931. – Т.5. – Вып.1. – Стб.405).
47. Демченко М.В. Діяльність польських революційних і демократичних організацій у Києві в 90-х рр. XIX ст. // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Київ; Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 190-191.

48. Мошинский И.Н. На путях к 1-му съезду РСДРП. 90-тые годы в Киевском подполье. – М., 1928. – С. 105-106.
49. Эйдельман Б.Л. Первый съезд РСДРП. – М.; Л., 1928. – С. 8.
50. Отчет Одесского отдела Русского общества охранения народного здоровья // Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы. – 1901. – №1. – С. 3.
51. Васильевский Н.П. Отчет санитарного бюро Одесского городского общественного управления за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 64.
52. Богуцкий В.М. Эпидемия скарлатины в пригородах г. Одессы и скарлатиозное отделение при Усатовской больнице в 1903 г. // Сведения о врачебно-санитарной организации и о эпидемических заболеваниях г. Одессы. – 1904. – №23-24. – С. 813-818; он же. Обзор деятельности Усатовского санитарного попечительства в 1903 г. // Там же. – 1905. – №3-4. – С. 78-85.
53. Васильевский Н.П. Обзор деятельности городской врачебно-санитарной организации в Одессе за 1905 г. // Сведения о врачебно-санитарной организации и о эпидемических заболеваниях г. Одессы. – 1907 г. – №3-4. – С. 106, 120-121.
54. Рябинин-Скляревский А. Совет рабочих депутатов г. Одессы в 1905 году. (По материалам Одес. Испарта) // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. – Одесса, 1925. – С. 265.
55. Протоколы заседания исполнительной санитарной комиссии // Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы. – 1906. – №6. – С. 140.
56. Тюкина А.П. О деятельности ссыльных медиков на Европейском Севере // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинев, 1973. – С. 396-397.
57. Богуцкий В.М. Эпидемия чумы в г. Харбине и его окрестностях в полосе отчуждения Китайско-восточной железной дороги. 1910-1911 гг. – Харбин, 1911. – 400 с.
58. Богуцкий В.М. Организация мероприятий по борьбе с чумой в 1910-1911 гг. // Труды Второго совещания по вопросам бактериологии и эпидемиологии с 28 марта по 1 апреля 1912 г. – М., 1912. – С. 36-46.
59. Обзор деятельности Варшавского комитета Всероссийского земского союза // Известия главного комитета Всероссийского земского союза. – 1915. – №15. – С. 17-18.
60. Богуцкий В.М. Впечатления и наблюдения, вынесенные из объезда пострадавших от военных действий местностей Польши // Труды Совещания бактериологов и представителей врачебно-санитарных организаций по борьбе с заразными болезнями в связи с военным временем. – М., 1915. – С. 101-103.
61. Ачканов Г. От февраля к Октябрю // Октябрь на Одещине. – Одесса, 1927. – С. 2-3.
62. ГАОО. – Ф.16. – Оп.94. – Д.111. – Лл.1-3.
63. Елин В.Л. Как зарождалось советское здравоохранение на Одещине // Советское здравоохранение. – 1957. – №11. – С. 50.
64. Физдель Ф.И. Одесса. Корреспонденция // Врачебное дело. – 1920. – №6. – Стб.214.
65. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса, 1885. – С. 74.
66. Российский медицинский список на 1825 год. – СПб., 1825. – С. 100.
67. Аптеки // Новороссийский календарь на 1836 год. – Одесса, 1835. – С. 144.
68. Аптеки // Новороссийский календарь на 1841 год. – Одесса, 1840. – С. 265.
69. Аптеки // Новороссийский календарь на 1846 год. – Одесса, 1845. – С. 300.
70. Аптеки // Новороссийский календарь на 1856 год. – Одесса, 1855. – С. 362.
71. Аптеки // Новороссийский календарь на 1861 год. – Одесса, 1860. – С. 379.
72. Аптеки // Новороссийский календарь на 1866 год. – Одесса, 1865. – С. 117-118.
73. Аптеки // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 год. – Одесса, 1885. – С. 276-277.

74. Зайдеман Н. В ночь на 10 февраля... // Фармацевт. – 1906. – №6. – Стб.184.
75. Российский медицинский список на 1914 г. – СПб., 1914. – С. 88 (отдельная пагинация).
76. 45-летний юбилей А.Э.Гаевского // Фармацевтический журнал. – 1912. – №1. – С. 10 (без подписи).
77. Гаевский Б.А. Smilax excelsa L. Ekala. Сарсапарилль Кавказа. Гистолого-фармакогностическое исследование. – М., 1912. – 41 с.
78. Васильев К.К. Concerning the history of the chemist's affair in the Russian Empire at the end of XIX – the beginning of XX century // 1st International conference: Traditional medicine and Materia Medica in medieval manuscripts. Abstracts. Baku, June 12-14, 2006. – P. 70.

ПОЛЬСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ м. ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У другій половині ХІХ ст. відбувався стрімкий економічний розвиток Одеси. До міста мігрували тисячі людей, які прагнули покращити своє матеріальне становище. Поляки не стали винятком. Станом на 1897 рік поляків у місті нараховувалося 17395 чоловік [1]. Саме на кінець ХІХ ст. припадає процес формування польської громади міста, коли поляки усвідомлювали себе як одно ціле, а не кожен сам по собі. Наприкінці ХІХ століття в Одесі формується польська громада.

Духовним центром, навколо якого об'єднувалися поляки, незалежно від станового походження, була римсько-католицька церква. Церква відігравала знакову роль у формуванні ідеології польської громади, а саме в становленні польської національної ідеї, що проявлялася у відродженні польської державності (правда, це був лише один із факторів напрацювання національної ідеї). Римсько-католицька церква в Одесі відігравала велику роль і в просвітницькій та благодійній діяльності.

Спільними зусиллями священників та прочан на початку ХІХ ст. була відкрита парафіяльна школа [2], яка досягла найбільшого розквіту у другій пол. ХІХ ст. У школі було запроваджено 3-річне навчання, де існували як чоловічі, так і жіночі класи. Плата за навчання становила 5 крб. за рік, що свідчило про незначну доступність освіти для малозабезпечених верств населення. У школі здійснювалось викладання навчальних дисциплін: російська та польська мови, арифметика, каліграфія, праця та церковні співи [3].

У 1882 р. за сприяння польських меценатів Костянтина Володковича та Юліуша Лавінського було створено Благодійне товариство при римсько-католицькій церкві в Одесі [4]. Почесним головою товариства став ксьондз Рейхарт. Метою товариства була допомога бідним: надання одноразових та місячних грошових виплат, матеріальної допомоги – хлібом, одягом, вугіллям, видачею гарячої їжі; оплата за навчання у різних навчальних закладах Одеси; доплата за ліки за договором в аптеці Гаєвського [5].

Благодійне товариство успішно функціонувало до революції 1917 р. За цей час правлінням товариства було зроблено багато кроків

для покращання матеріального стану бідних польських верств міста Одеси. Із визначних можна навести такі:

- відкриття ремісничого училища 1 серпня 1888 р. для дітей-сиріт та дітей з багатодітних сімей [6];
- відкриття дитячої їдальні 15 листопада 1892 р., піклувальницею якої стала Марія-Карла Држевецька. Їдальня знаходилася в районі Молдаванки, існувало також відділення їдальні в центрі міста [7];
- отримання дозволу на будівництво інтернату для дівчат на 40 чоловік по Балківській вулиці у 1897 р. [8];
- у 1902 р. почесним членом товариства стала Сербська королева Наталія, після чого зросла популярність організації;
- у 1907 р. відкрилося третє приходське ремісничє училище, а також збільшилася кількість дітей в інтернаті [9].

У цілому діяльність товариства можна вважати успішною виходячи із таких даних: у 1882 р. – на момент створення товариство надало допомогу 384 особам на суму 6713, 81 крб., а на 1913 р. допомогу на суму 63456 крб. отримали 2113 чоловік

Під час першої російської революції 1905 – 1907 рр. російський уряд вимушений був проводити політику лібералізації суспільно-політичного життя. Одним із наслідків такої політики стало зростання національно-визвольних рухів народів Російської імперії. Поляки не стали винятком. Саме під час революції частина поляків, яка надавала перевагу легальній боротьбі, створила культурно-просвітницькі організації. В Одесі були створені такі: “Ognisko”, “Lira”, “Dom Polski w Odesi” [10].

17 січня 1906 р. стало днем утворення культурно-просвітницької організації “Ognisko”. У статуті товариства зазначалося: “Товариство є об’єднанням поляків, постійних або тимчасових мешканців міста Одеси, незважаючи на їх віросповідання, соціальний стан та політичні погляди”. Цим декларувалась загальна рівність усіх поляків міста, але це було далеко не так. Вступні членські внески склали 15 крб., що могли собі дозволити лише заможні люди. Декларована рівність обмежувалася не лише майновим цензом, але й статевим. Жінкам дозволялося бути членами товариства, але без права голосу [11].

Переважно членами товариства були представники місцевої польської інтелігенції: викладачі шкіл, училищ, університету, студенти, а також деякі службовці. Товариство складалося з трьох відділень: літературного, музично-драматичного та спортивно-гімнастичного. Довгий час організацію очолював доктор К. Корський. З 1911 року товариство публікувало свої звіти в друкарні Південно-російського това-

риства печатної справи [12]. У цілому польське товариство проводило значну роботу у сфері культури та освіти, але не всі поляки мали доступ до всього того, що пропонувала організація.

Польське товариство “Lira” було засноване 20 лютого 1906 р., а розпочало свою роботу 26 березня 1906 р. з вечора, присвяченого І.Лелевелю. Очолив товариство В.Станіславський. У товариства “Lira”, на відміну від “Ognisko”, була гірша матеріально-технічна база. Тому певний час, майже рік, воно не мало постійного приміщення. За складом товариство було більш демократичним, ніж попереднє, проте членські внески (8 крб. на рік) та плата за вечори обмежували коло бажаючих. У роботі товариства активно брали участь студентська молодь та жінки. Провідну роль в організації відігравала артистична група, яка з успіхом гастролювала в межах України та Бессарабської області [13]. Активно організація співпрацювала з іншими культурно-просвітницькими об’єднаннями, у тому числі з українською “Просвітою” у м. Одесі [14].

Товариства “Ognisko” та “Lira” проводили важливу культурно-просвітницьку роботу серед польської громади міста, таким чином зберігаючи та підтримуючи польську культуру, протидіючи русифікаторській політиці царського уряду. Проте не всі верстви польського населення залучалися до діяльності товариств. Тому виникла ідея (серед частини польської інтелігенції на чолі з А.Каленковичем) створення демократичної культурно-просвітницької організації. Дана ідея реалізувалася у створенні товариства “Domu Polskiego w Odesie”.

Засновниками товариства стали шляхтич А.Каленкович, доктор І.Хмелевський, приват-доцент Новоросійського університету Р.Орженицький, Ю.Мрачковський, М.Щенковський [15].

“Dom Polskie w Odesie” був відкритий 17 вересня 1906 р. Ця подія проходила урочисто, зібравши велику кількість поляків міста. Також були присутні представники інших національних організацій [16]. Керівництво товариства виділило кошти на друк брошури, щоб засвідчити цю важливу для життя польської громади подію [17].

Основною метою існування організації було піднесення культурного розвитку широких верств польського населення міста Одеси. Для реалізації мети здійснювалися такі кроки:

- створювалися бібліотеки, читальні зали, книжкові магазини, школа для дітей та дорослих, довідкове та юридичне бюро допомоги, товариство взаємодопомоги, їдальня;
- проводилися читання, бесіди, диспути, загальноосвітні курси, спектаклі, концерти;
- видавалися книги, журнали, газети, брошури [18].

Організація “Dom Polski w Odessie” була створена першою на теренах Російської імперії. Пізніше подібні організації виникли у Тифлісі, Кишиневі, Могилеві-Подільському, Москві.

У 1907-1908 рр. товариство брало участь у виданні газети “Glos Polski”. При видавництві газети товариство співпрацювало з “АТ Південно-Російської Печатної Справи”, тому що тільки вони мали польські шрифти для друку в Одесі [19].

У період “столипінської реакції” влада почала переслідувати товариство. Так, у березні 1910 р. за рішенням суду діяльність товариства була заборонена [20]. Колишні діячі товариства не стали боротися з владою, вони у травні 1910 р. зуміли зареєструвати нове товариство “Odeski Dom Polski”. Таким чином, вони продовжили власну діяльність, зберігши матеріально-технічну базу.

У 1913 р. при товаристві був відкритий дитячий садок, керівництво організації прагнуло відкрити біржу праці, але місцева влада заборонила [21]. З 1914 р. “Odeski Dom Polski” активно брав участь у видавництві незалежної газети “Dzennik Odeski” [22].

Під час Першої світової війни з ініціативи польської громадськості міста та за підтримки польських товариств був створений “Польський комітет міста Одеси для надання допомоги пораненим та нещасним населенню королівства, які постраждали внаслідок війни”. Очолив комітет професор Новоросійського університету Б.Б.Гринивецький [23]. Комітет збирав кошти та речі для надання допомоги постраждалим. Так, протягом 1915 р. було зібрано 60 тис. крб. (з них 57 тис. крб. було передано до Королівства Польського) та 700 пудів речей. Для поранених та біженців, які прибували до Одеси, комітет наймав 9 будинків [24]. Товариство “Odeski Dom Polski” проіснувало до встановлення радянської влади в Одесі (до 1920 р.).

У цілому діяльність польських громадських організацій спрямовувалася на збереження польської нації та її консолідації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 году. Город Одесса. – Т.19 // ГАОО. – Ф.274 “Одесский городской статистический комитет”. – Оп.2. – Д.19. – 180 л.
2. Polacy w Odessie // Odeski Illustrowany przewodnik informacyjny. – Odessa: Wydanie J.Soszynskiego, 1908. – S. 75.
3. Polacy w Odessie // Odeski Illustrowany przewodnik informacyjny. – Odessa: Wydanie J.Soszynskiego, 1908. – S. 76.

4. Отчет о деятельности правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за время с 1.08.1882 по 1.08.1883 гг. – Одесса, 1883. – С. 3.
5. Там само. – С. 4.
6. Отчет о деятельности правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за время 1.12.1886 по 1.12.1887 гг. – Одесса: Издательство “Одесский листок”, 1888. – С. 4.
7. Об открытии детской столовой при Одесской РКЦ // ДАОО. – Ф.2 “Канцелярия Одесского градоначальника”. – Оп.1. – Спр.1933. – Арк.3.
8. Отчет приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе за 1897 г. – Одесса: Типография Высочайше утвержденного Южно-Русского общества Печатного Дела, 1898. – С. 4.
9. Отчет правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе за 1907 г. – Одесса: Типография Акционерного Южно-Русского общества Печатного Дела, 1908. – С. 15.
10. *Zycie polskie*, 1906. – 17 weresnia. – S. 1.
11. *Kalendarzyk Odesky*. Wydany staran. S. Mioduszewskiego. – Odessa, 1907. – S. 34.
12. *Stowarzyszenie Polskie w Odesie “Ognisko” sprawozdanie za r. 1911*. – Odessa, 1912. – S. 3.
13. *Polacy w Odesi // Odeski Illustrowany przewodnik informacyjny*. – Odessa: Wydanie J.Soszynskiego, 1908. – S. 82.
14. *Ibid.*
15. Устав общества “Польский дом в Одессе” 1906-1910 гг. // ДАОО. – Ф.2 “Канцелярия Одесского градоначальника”. – Оп.7. – Спр.38. – Арк.2.
16. *Pamjatka uroczystosci otwarcia Domu Polskiego w Odesie*. – Odessa, 1906. – S. 3.
17. *Ibid.*
18. ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.38. – Арк.5.
19. *Sprawozdanie Rady stowarzyszenia “Domu Polski w Odesi” za rok 1913*. – Odessa, 1914. – 36 s.
20. ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.38. – Арк.66.
21. *Sprawozdanie Rady stowarzyszenia “Domu Polski w Odesi” za rok 1913*. – Odessa, 1914. – S. 2.
22. *Dzennik Odeski*. – 1914. – №1.
23. *Tygodnik Odeski*. – 1915. – №1.
24. Там само.

УДК 94:001(477.7)(=162.1)

Савчук, Варфоломій

**ПОЛЯКИ НА ПВДНІ УКРАЇНИ:
НЕЗРИМІ ФАХОВІ УГРУПОВАННЯ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
(НА ПРИКЛАДІ ВЧЕНИХ-БІОЛОГІВ)**

Національний склад мешканців України завжди був неоднорідним. Причин на це багато, і не останніми серед них були процеси державотворення, які відбувалися в колишній Російській імперії, та ті політичні процеси, що вирували в країнах, розташованих поблизу неї. Розгляд шляхів формування національних меншин в Україні не є завданням цієї роботи. Автор бере як дане те, що у XIX столітті на теренах України проживала значна кількість болгар, німців, сербів, поляків, греків, чехів, італійців та представників інших національностей. Кожна з цих груп посідала певне місце в культурному і господарському житті Російської імперії і відповідно України.

Интерес до вивчення діяльності тих чи інших національних меншин в Україні в роки її незалежності значно зріс. У контексті сказаного відзначимо участь науковців України в підготовці “Енциклопедії російських німців”, перший том якого вже вийшов [21], словник “Італійці в Україні” [1], збірник “Родина Волинь” (статті і спогади про життя німців на теренах сучасних Волинської, Рівненської та Житомирської областей) [26], міжнародну конференцію “Україна – Німеччина. Економічне і інтелектуальне співробітництво (XIX – XX ст.)” [32], спеціалізовані наукові збірники, які випускає Інститут німецько-українських зв’язків при Дніпропетровському національному університеті, збірники, що виходять в Криму і розглядають діяльність німецьких переселенців, ґрунтовне дисертаційне дослідження і читання, присвячені діяльності видатного сина Чехії О.А. Янати на території України [3, 20] тощо. Якщо говорити про польську тему в Україні, то слід відзначити насамперед конференцію “Поляки на Хмельниччині” [23], конференцію, що проводилась у Херсоні і була присвячена життю і діяльності І.К. Пачоського [9], та деякі розвідки [14; 16].

Для Південної України окремі групи національних меншин мали певні межі проживання, ґуртування, наприклад для сербів (колишній Слов’яносербський повіт Катеринославської губернії), для греків (поселення в Криму) або німців-менонітів (у Херсонській та Катеринославській губерніях).

Польська меншина у Наддніпрянській Україні не дає особливих підстав для виокремлення якихось переважних місць проживання. Але,

незважаючи на це, вихідці з Польщі зробили вагомий внесок у культурне і господарське життя півдня України. Не можна також повністю відмежувати діяльність поляків на півдні України від їхньої діяльності в межах усєї України і Російської імперії взагалі. Але є певні фахові групи поляків, представники польської людності в Україні, які зробили значний внесок насамперед на теренах Південної України.

Автор як історик науки і техніки повністю згоден з висновком І.І. Марушкіної, яка 10 років тому писала: “Среди многочисленных исследований, посвященных украинско-польским связям на рубеже XIX – XX вв. практически нет работ, в которых бы целенаправленно разрабатывались проблемы научных взаимосвязей и взаимовлияний того периода”, зміцнюючи свою позицію посиланням на польського історика Е. Розевича [16]. Останній вказував на те, що вивчення польсько-російських революційних і політичних зв’язків та в галузі літератури значно випереджає доробок істориків науки. Ґрунтовна праця І.І. Марушкіної з питань науково-викладацької діяльності польських учених в університетах України хоч і не вичерпує теми, але є важливим дороговказом серед подібних досліджень.

Автор, вивчаючи діяльність природничо-наукових товариств півдня України, Криму і Бессарабії [29; 30], на початку 90-х років звернув увагу на те, що практично в будь-якій діяльності на теренах Південної України брали участь і представники польської меншини. Причому ця діяльність не обмежувалася науковою чи викладацькою. В усіх ланках культурного і соціально-економічного життя цього регіону знаходимо прізвища поляків, які певним чином залишили по собі слід в Україні.

Незримі фахові угруповання тих чи інших спеціалістів польського походження досить чітко прослідковуються при аналізі культурного (науково-просвітницького) та соціально-економічного життя цієї частини України.

Неможливо в одній статті відтворити все те, що було зроблено поляками, фахівцями різних галузей науки, техніки, промисловості і т.п. Тому основним завданням цієї роботи є спроба виокремити деякі основні напрямки науки, техніки, громадського життя, в яких виявили себе вихідці з Польщі на землях Південної України, згрупувати їх за певними напрямками діяльності і звернути увагу на ті чи інші незримі фахові угруповання.

Досить велику групу складають представники природознавчих наук, що діяли на півдні України. І це не дивно, тому що така діяльність була “социально востребованной”. М.І. Пирогов, розглядаючи стан природознавчих досліджень на початку другої половини 60-х ро-

ків XIX ст., писав: "В геологическом отношении Новороссийский край почти вовсе не исследован. Труды Мурчисона, Демидовской экспедиции только представляют очерки страны: между тем подробное их исследование принесло бы очевидную пользу сельскому хозяйству и промышленности. Местная флора и фауна еще ждут своих исследователей. Вследствие этого и самое сельское хозяйство, источник жизни и благосостояния южных областей России, находится еще на стадии рутины" [36].

Практично в усіх елементах науково-організаційної структури, що формувалась на півдні України, активно діяли вихідці з Польщі. Такими елементами виступали на той час університети та інші вищі навчальні заклади, природничо-наукові та науково-технічні товариства, різноманітні комісії (флорстерні, ентомологічні тощо), ботанічні сади, статистичні бюро, дослідні станції та дільниці, природничо-історичні музеї, біологічні та ентомологічні станції тощо. Історія розбудови значної кількості таких установ зберігає імена поляків, які досить часто виступали й ініціаторами створення таких структур, очолювали їх..

Так, першим виборним головою Новоросійського товариства дослідників природи (НТДП) при Новоросійському (Одеському) університеті був відомий біолог (ботанік і мікробіолог) професор Новоросійського університету Лев Семенович Ценковський [29; 30]. Ім'я Л.С. Ценковського найчастіше пов'язують з його науковим доробком [5; 10; 18]. Але не менш важливими є його науково-організаційна робота та впровадження результатів мікробіологічних досліджень у практику сільського господарства півдня України [28; 29]. 22 січня 1870 р. на засіданні НТДП професор Ценковський виступив з підтримкою рішення Другого з'їзду дослідників природи і лікарів Російської імперії про створення біологічної станції у Севастополі. Як свідчить історія, ця станція була створена, і саме вона стала основою нині існуючого Інституту біології південних морів НАН України. Відомо, що Л.С. Ценковський уперше в Російській імперії створив вакцину проти сибірки. Річ у тому, що він не тільки створив, але і впровадив її в практику сільського господарства саме на півдні України, у Херсонській губернії. Херсонський землевласник Г.Л. Скадовський організував у своєму маєтку в Білозірці пункт для проведення дослідів і надав у розпорядження Л.С. Ценковського необмежену кількість овець. Як указується в монографії [25], "В истории отечественной микробиологии публичный Белозерский опыт в ноябре 1885 года приравнивается к известному эксперименту Л. Пастера в мае 1881 года... Сибирезвенная вакцина Л. Пастера и полученная из того же микроба вакцина Л.С. Ценковс-

кого були первими в історії науки бактеріальними препаратами, що ознаменувало нову епоху в медицині і ветеринарії”. Метод вакцинації, знайдений ученим, знижував втрати від смертності серед овець до 0,5 %. Проблема захисту від сибірки актуальна й донині, і те, що зробив у цій справі Л.С. Ценковський, залишається безцінним. Л.С. Ценковський був якраз тією людиною, що звернула увагу І.І. Мечникова на можливість біологічної боротьби зі шкідниками сільського господарства. Останній експериментально довів цю можливість. Метод для боротьби зі шкідником пшениці – хлібним жуком кузькою – був детально розроблений І.І. Мечниковим та М. Красильщиком. Для цукрового виробництва в Україні важливе значення мало також з’ясування Л.С. Ценковським причини перетворення цукрових розчинів на суцільну масу слизу.

Значною є роль Л.С. Ценковського у створенні бактеріологічного інституту в Харкові. Навмисно не зупиняюся на чисто наукових досягненнях видатного природознавця-вченого, акцентуючи увагу на його організаційно-науковій та практичній роботі, яка вплинула не тільки на розвиток наукових досліджень в Україні, а й на соціально-економічне життя півдня України, яке багато в чому залежало від розвитку скотарства, рільництва та інших галузей сільського господарства. Народившись у Варшаві і віддавши 26 років свого життя Україні, Л.С. Ценковський мріяв про Варшаву. За свідченням сучасників, він говорив, що “Варшава завжди стоїт мене перед очима, як місце одкровення на далекому горизонті” [16].

Серед видатних біологів польського походження, що працювали на півдні України, вкажемо також на професора Франца Михайловича Каменського [8; 12]. Ф.М. Каменський працював у Новоросійському університеті з 1886 р. до самої смерті – 16 вересня 1912 р. Торкнемося як найбільш відомих його досягнень, так і тієї діяльності, що практично не відома зараз, але яка впливала значною мірою на культурний і соціально-економічний розвиток півдня України. Одним із значних напрямів організації наукової та просвітницької думки в Україні (як уже вказувалося) було створення різноманітних природничо-наукових та науково-технічних товариств. Автор свого часу [29] довів, що це була третя гілка організації наукової структури в Російській імперії (першими двома гілками вважалися Петербурзька академія наук та вищі навчальні заклади). На півдні України у другій половині XIX століття було створено мережу таких товариств. Наприкінці 80-х років у середовищі природодослідників півдня України все більшого поширення набула ідея створення спеціального товариства, предметом діяльності якого були б гори. Один із засновників цього товариства

Ю.О. Листов писав у 1890 р.: “Все это побудило меня и уважаемого профессора Ф.М. Каменского, известного своими трудами в области ботаники, выработать на основании данных об устройстве заграничных клубов устав “КГК” [13, с. 3-4]. Одразу ж було застережено, що “Крымский клуб есть ученое общество, ничего общего с клубами, практикующими в России, не имеет (как, например, клубами дворянскими, коммерческими, английскими и т.п.)...” [17, с. 1].

Наприкінці 1889 р. ця ідея отримала практичне втілення, Ф.М. Каменський тривалий час входив до складу керівництва клубом, багато зробив для розвитку його діяльності. Місцезнаходженням клубу була Одеса. Про роль і значення цього клубу в культурному і соціально-економічному житті півдня України і взагалі Російської імперії свідчать навіть ті цілі, що були проголошені в першому ж статуті клубу: “1) научное исследование Таврических гор и распространение собираемых о них сведений; 2) поощрение к посещениям и исследованию этих гор и обеспечение пребывания в них естествоиспытателям и художникам, отправляющимся в горы с научной или артистической целью; 3) поддержка местных отраслей сельского хозяйства, садоводства и местной горной промышленности; 4) охрана редких горных видов растений и животных” [33].

Кримський (пізніше Кримсько-Кавказький) гірський клуб можна вважати першою природоохоронною організацією як в Україні, так і в Російській імперії. Як на один з прикладів його роботи в цьому напрямку вкажемо на систему охорони та запобіжних заходів по збереженню рідкісних печер Криму. Крім того, це товариство було чи не найпершим в Україні і Російській імперії, яке організувало туристичні маршрути як для дорослих, так і для дітей; підтримувало тісні зв'язки із закордонними туристичними фірмами тощо [35]. Значним є його внесок у роботу й інших соціально значимих структур півдня України: він був директором Ботанічного саду університету (з 1895), віцепрезидентом Новоросійського товариства дослідників природи (перше обрання – у 1889 р.); членом Лекційного Комітету, який започаткував систематичні курси з природознавства [29]. Останні зіграли важливу роль у становленні вищої жіночої освіти на півдні України [4; 27; 29]. Ці курси стали підґрунтям спочатку трирічних педагогічних жіночих курсів (21 вересня 1903 р.), які надалі переросли у Вищі жіночі курси в Одесі (1906).

Серед наукових досягнень Ф.М. Каменського вкажемо тільки на одне, що увічнило його пам'ять в історії світової біології. Воно було зроблене при вивченні біології мікроскопічних грибів. Перше коротке повідомлення з'явилося у 1880 р. польською мовою в журналі

“Kosmos”. Потім його було опубліковано в одному з центральних німецьких ботанічних журналів (1881), у Парижі (1882) і в “Записках НОЕ” (1883). Ф.М. Каменський відкрив явище мутуалістичного (взаємно корисного) симбіозу між грибами і корінням вищих рослин. Тільки через п’ять років це явище перевідкрив німецький ботанік А. Франк. Деякі історики ботаніки намагалися приписати йому це відкриття. Ясність була внесена М.С. Вороніним, який опублікував з цього приводу в німецькій науковій пресі статтю. У ній він переконливо довів пріоритет Ф.М. Каменського як основоположника вчення про симбіотичні взаємовідносини вищої рослини з грибом [22].

Видатних результатів досяг у науковій діяльності і Броніслав Фортунатович Веріго [34]. Учень Сеченова і Павлова, він з 1897 по 1914 рр. працював у Новоросійському університеті. Саме тут в Одесі науковець першим серед імунологів висловив думку, що фагоцитарну реакцію слід пояснювати не тільки хемотаксисом, відкритим І.І. Мечниковим, а й фізичними факторами. І.І. Мечников не погодився з Б.Ф. Веріго, але останній експериментально довів свою правоту. Він створив при кафедрі фізіології лабораторію фізіології та механічну майстерню, у якій виготовлялася унікальна апаратура для фізіологічних досліджень. У 1905-1910 рр. в Одесі був виданий у двох томах його підручник “Основы физиологии человека и высших животных”. Чудовий лектор, Б.Ф. Веріго й як людина користувався великою повагою серед студентства. Він за свою стійку позицію і демократичні погляди неодноразово отримував письмові та усні погрози з боку чорносотенців. Був навіть момент у житті видатного польського вченого, коли студенти охороняли його [29; 34]. І все-таки у 1914 р. Б.Ф. Веріго під тиском обставин змушений був залишити Новоросійський університет.

У Новоросійському університеті вчений створив і експериментально обґрунтував сальтоторну (стрибокподібну) теорію проведення нервового імпульсу. Тобто він вперше у світі висловив припущення, що проведення збудження по нерву не є неперервним. Він дав пояснення такому ефекту, але на той час воно було настільки сміливим, що викликало неприйняття більшістю фізіологів. І тільки майже через півстоліття з’явилися праці, які повністю підтвердили точку зору видатного польського вченого. Б.Ф. Веріго можна вважати основоположником теорії стрибкоподібного проведення збудження по нерву [25; 34].

На півдні України у стінах Новоросійського університету вчений розвинув і дослідження явища катодичної депресії (тривалого зниження збудливості) в ділянці, на яку накладається катод, що розвивається слідом за підвищенням збудливості. У 1901 р. Б.Ф. Веріго ви-

словив гіпотезу щодо механізму подразнюючої дії електричного струму та причини, що викликають катодичну депресію. Ці ідеї лежали в руслі іонної теорії подразнення, розвинутої значно пізніше, що дозволяє вважати його одним із її основоположників. Після лютневих подій 1917 року вченого знову було запрошено до Одеського університету, але він все-таки обрав новостворений Пермський університет. Між іншим, син Б.Ф. Веріго – Олександр Броніславович Веріго – відомий радянський фізик з питань дослідження космічних променів. А наскільки це відомо в Україні і в Польщі?

Зіркою першої величини на небосхилі природознавства був і Владислав Адольфович Ротерт [15]. У Російській імперії він встиг попрацювати у багатьох університетах, у тому числі і в Україні. Цікаво, що В.А. Ротерта було обрано завідувачем кафедри фізіології рослин Харківського університету із 1897 р. замість В.І. Палладіна, який перейшов працювати того ж року до Варшавського університету [19; 25]. У Харкові В.А. Ротерт розвинув дослідження з фізіології росту і руху рослин. Одним з важливих висновків В.А. Ротерта було експериментальне підтвердження точки зору Ч. Дарвіна стосовно неоднаковості фото- і геотропічної чутливості різних зон рослин. З 1902 по 1908 рр. він – професор ботаніки Новоросійського університету в Одесі, надалі з 1910 по 1914 рр. – професор кафедри фізіології рослин Ягеллонського університету (Польща), і знову повертається в Україну професором Київського університету (1915). В.А. Ротерт створив у Новоросійському університеті школу з фізичної фізіології рослин, до якої увійдуть відомі в майбутньому вітчизняні вчені Г.А. Боровиков, І.Д. Щербак, Ф.М. Порождко. Вчений багато сил віддавав розвитку наукової бази ботанічних досліджень. Під його керівництвом ботанічна лабораторія Новоросійського університету через деякий час не поступалася не тільки вітчизняним, а і закордонним університетським лабораторіям. Він організував також дослідну оранжерею і музей, в основу колекцій якого були покладені власні ботанічні збори, а також колекції, подаровані М.А. Монтеверде, М.В. Цингером, О.Г. Генкелем та іншими відомими ботаніками. Така організаційна діяльність сприяла значному поліпшенню педагогічного процесу, підготовки спеціалістів-ботаніків. У Харкові він видав і один зі своїх підручників “Курс анатомії рослин”. В.А. Роберт був людиною демократичних поглядів, він відіграв значну роль у житті університету. Свого часу як представник професорської примирної комісії у 1907 р. він, виступаючи перед страйкуючими студентами, висловився за автономію університету і закликав до боротьби за неї. Реакція влади була миттєвою. Подальша служба в університеті була визнана міністром недопустимою, і В.А. Ротерта

звільнили з посади [15; 29]. Не останню роль відіграло і те, що В.А. Ротерт був активним діячем “Академического союза”, що об’єднував передову професуру.

Надзвичайно плідною і значущою для півдня України була діяльність двох визначних представників польського народу, біологів Йосипа Конрадовича Пачоського та Сигізмунда Олександровича Мокржецького. Постать Й.К. Пачоського у Херсоні є знайомою і відомою не тільки дослідникам історії краю. Треба віддати належне Херсону, який започаткував свого часу наукові читання та інші заходи пам’яті Й.К. Пачоського [9]. Це свідчить про те, що Україна цінує внесок, який зробив видатний поляк у її соціально-економічне і культурне життя. Народився він на Волині 8 грудня 1864 р. Отримавши спеціальну біологічну освіту і удосконаливши її роботою під керівництвом І.Ф. Шмальгаузена у Київському університеті, Й.К. Пачоський деякий час працював (1895 – 1897) асистентом ботаніки у Вищій школі землеробства під Львовом (м. Дубляни). Надалі (з 1897 по 1923 рр.) його життя і діяльність проходили на півдні України у Херсонській губернії. Саме тут його самовіддана праця дала нащадкам, ставши вже хрестоматійними, приклади наслідків його роботи. Одним із них є діяльність з охорони природничого степового комплексу.

Відомо, що Ф.Е. Фальц-Фейн почав охороняти першу ділянку цілинного степу ще в 1889 р. Але її місце розташування було обрано не досить вдало, бо збіглося з колишнім чумацьким шляхом. У 1898 р. саме за порадою Й.К. Пачоського, який уже працював у Херсоні, Ф.Е. Фальц-Фейн заклав нові заповідні ділянки у 500 та 120 десятин, а пізніше – у Єлизаветфельді, у маєтку братів, ще декілька ділянок. Не вказую їх розміри, бо різні джерела дають різні дані щодо цих величин [2; 24]. Асканія-Нова, її доля червоною ниткою проходила через усе життя Й.К. Пачоського. Не торкаючись наукових досліджень, які він проводив у цьому заказнику, нагадаю ще декілька значимих для півдня України і взагалі для всієї України фактів. У 1917 році виникла загроза знищення Асканії-Нової. Історія боротьби за її збереження в тих умовах – це окрема розповідь. Але певне місце в ній посідав і Й.К. Пачоський, який на початку червня 1917 р. був призначений “комиссаром Временного правительства для охраны парка с вымирающими видами редких животных имени Аскания-Нова” (Архів Асканії-Нової) [2].

До жовтня 1917 р. в умовах безперервних політичних змін Й.К. Пачоський доклав багато зусиль для збереження цього унікального заказника. Надалі він керував (з 1922 р.) ботанічним відділом науково-степової станції-казника “Чаплі” (так почала називатися “Асканія-Нова”. У науковому доробку Й.К. Пачоського – дослідження фло-

ри і рослинності, бур'янової флори, роботи з ентомології та захисту рослин, питання охорони природи, орнітологічні дослідження тощо. Багато з перелічених досліджень стосуються півдня України і потребують ще певного осмислення.

Однією з найвидатніших пам'яток природи Херсонщини та й усього півдня України є природничо-історичний Херсонський музей, створений (за підтримки земства) Й.К. Пачоським, який зробив із нього справжній музей природи. Можу тільки нагадати, що гербарій Й.К. Пачоського з херсонської флори складав 22 тисячі аркушів. Щодо створення музею, то важливу роль у цьому процесі відігравали взаємовідносини Й.К. Пачоського як узагалі з місцевим самоврядуванням, так і з окремими його представниками – Ф.Е. Фальц-Фейном, Г.Л. Скадовським та ін. Ці питання висвітлені досить докладно у дослідженнях Т.О. Гребінник (Дніпропетровськ), тому не буду на ньому зупинятися.

Взагалі створення і діяльність земських природничо-історичних музеїв відігравали важливу роль у соціально-економічному та культурному житті півдня України. Це пов'язано, на наш погляд, насамперед із тим, що регіон став житницею держави, тут були розвинуті різні галузі сільського господарства. Їх функціонування викликало багато питань, пов'язаних із захистом рослин, боротьбою зі шкідниками садівництва тощо. Існуюча система наукових та дослідницьких сільськогосподарських установ не забезпечувала повністю потреби сільського господарства. Тому виникла необхідність як певної консервації, збереження фауни і флори регіону, так і вирішення науково-практичних завдань на базі створення природничо-історичних музеїв.

За певним збігом обставин до створення двох визначних музеїв півдня України безпосереднє відношення мали представники польських науковців. Про одного з них – Й.К. Пачоського – уже йшла мова. На жаль, більш забутою постаттю є С.О. Мокржецький – людина, яка по праву може вважатися одним з основоположників сільськогосподарської ентомологічної науки взагалі в Україні та її практичного застосування у Таврійській губернії, в першу чергу в Криму. Спираючись на дослідження К.О. Черненко, Т.О. Гребінник [6], власні дослідження, можна твердити, що саме з економічних потреб півдня України виникли Херсонський і Таврійський природничо-історичні музеї. Їх засновниками і директорами були відповідно губернські ентомологи Й.К. Пачоський та С.О. Мокржецький.

Оскільки С.О. Мокржецький менш відомий нащадкам, наведу стислі відомості про нього. Народився він у 1865 р. у польській дворянській сім'ї у маєтку “Дзитрики” Лідського повіту Віленської

губернії. Закінчив Лісовий інститут у Петербурзі. Учень професора ентомології М.О. Холодковського. Працював на Катеринославщині, Харківщині, навчався в таких ентомологів, як В.О. Ярошевський, В.Л. Рейнгард та ін. З 90-х років і до 1920 р. працював у Криму спочатку губернським ентомологом, потім директором Таврійського природничо-історичного музею. Наукова діяльність С.О. Мокржецького була присвячена вивченню біології шкідників рослин, з'ясуванню їх природних ворогів і паразитів, заходам охорони садів тощо [37]. Не зупиняючись на його науковій діяльності, визнанням якої є вже те, що С.О. Мокржецького обрано почесним та дійсним членом десятків вітчизняних і закордонних установ і товариств, укажу тільки на деякі соціально значимі результати його науково-організаційної діяльності.

С.О. Мокржецький заснував періодичне видання “Труды Таврического естественного-исторического музея” і був його редактором. Відомий вчений був засновником, головою та редактором періодичних видань Кримського товариства дослідників та любителів природи. Ці дві установи – музей і товариство – зіграли важливу роль у розвитку науки та культури Криму, якщо зважити на те, що перший вищий навчальний заклад (Таврійський університет) засновано лише в 1918 році. Між іншим, С.О. Мокржецький мав безпосереднє відношення до його заснування і функціонування. Певний час він очолював також Таврійську наукову асоціацію, яка виникла навесні 1917 р. та об'єднувала всі наукові установи і товариства Криму [29]. Саме С.О. Мокржецький розробив проект Салгирської помологічної станції [19], створення якої має свою історію і багато в чому зобов'язане й С.О. Мокржецькому. Нагадаю, що кінець цієї історії виявився щасливим, бо 9 липня 1912 р. був “височайше” затверджений закон про створення з 1 січня 1913 р. дослідної станції з плодівництва у казенному маєтку “Салгирка” поблизу Сімферополя. Що стосується наукових праць С.О. Мокржецького, то наведу лише висловлювання відомого американського вченого Л. Говарда, який говорив: “Це одне з найбільших задовольень у моєму житті – бути тут з моїм вченим колегою С.О. Мокржецьким і бачити на власні очі результати його наукових праць, які зробили його всевітньо відомим” [37, 38].

За межами огляду залишається значна кількість вчених польського походження, яких вабив до себе південь України. Серед них і ті, хто значну частину свого життя провів у Росії та Україні (Л.А. Рішаві, Б.Б. Гриневецький, І.А. Порчинський, С.М. Ходецький, О.А. Веріго, С.О. Дзевновський та ін.), і ті, хто приїздив на запрошення і за своїм бажанням досліджувати природні багатства півдня України

(В.Ф. Хмелевський, К.В. Стравінський, доц. Реман з Краківського університету та ін.).

Навіть той пілотний перелік наукової (частково), організаційно-наукової та практичної діяльності біологів польського походження на півдні України свідчить про вагомість їх внеску в культурний та соціально-економічний розвиток цього регіону. А скільки ще не відомих нам сторінок історії можуть розповісти про тісні взаємини українського і польського народів. Автор спробував розглянути тільки одну групу вихідців з Польщі – натуралістів, дослідників природи, науковців, які працювали в різних галузях біології. Та можна виділити не лише “популяцію” біологів, а й інших.

Так, серед математиків і астрономів України важливе місце посідають І.І. Витковський, М.Б. Пташицький, І.В. Слетшинський, О.Р. Орбинський, Л.Ф. Беркевич, С.О. Шатуновський, Ц. Руссьян, Є.Л. Буницький, Д.В. Пясковський та ін. Серед промисловців польського походження другої половини XIX ст. в Україні можна назвати такі прізвища: В. Ляський, О. Скразинський, С. Завадський, К. Ляциховський, А. Стемпковський, Щ. Францкевич [12] та ін. Гуманітарні науки представляють В. Юргевич, Я. Собєстіанський, С. Мілковський, І. Міхневич, Б. Маркевич, А. Валицький, П. Білярський, Й. Пехановський, Л. Колмачевський, Л. Воеводський та ін. Зірковим є склад медиків: В. Держинський, В. Порай-Кошиць, В. Високович, Ю. Пенський, Т. Опенховський, І. Сицяно та ін.

Цей список можна продовжувати, і він, безсумнівно, буде продовжений. Але навіть діяльність тих осіб, які були названі, не завжди достатньо досліджена в контексті взаємовідносин України і Польщі, культурного і соціально-економічного розвитку нашої держави. Звичайно, на їх шляху у процесі промислового і культурного розвитку країни зустрінуться не тільки позитивні приклади, але завдання дослідників – об’єктивно і виважено відтворити ці взаємовідносини та звернути увагу, в першу чергу, на їх значення в історичних долях українського і польського народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацак К.Ю., Шилова А.В., Варварцев М.М. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури, 1997.
2. Борейко В.Е. Популярный биографо-библиографический словарь: Справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины царской России и СССР (1860 – 1960). – К., 1995. – Т. 2.

3. Братіна О.І. Історико-науковий аналіз діяльності Олександра Янати в контексті розвитку біологічної та сільськогосподарської науки в Україні: Автореф. дис... к.і.н. – К., 1999. – 16 с. (рукопис).
4. Бучинский П. Шестилетие деятельности Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895 – 1901) // Зап. НОЕ. – 1901. – Т. 29. – Вып. I.
5. Васильев К.Г., Занчевская Т.А. Л.С.Ценковский. – М., 1973.
6. Гребенник Т.А. Таврический естественно-исторический музей: предпосылки создания, организация, первые годы деятельности (1865-1906 гг.) // Библиотечное дело и краеведение. – Киев; Симферополь, 1999. – Вып. I. – С. 23-29.
7. Гриневецкий Б.Б. // Русские ботаники: В 4 т. – М., 1950. – Т. III. – С. 49-52.
8. Гриневецкий Б. Памяти проф. Ф.М. Каменского // Тр. Ботан. сада Юрьев. ун-та. – 1913. – Вып. I. – С. 82-91.
9. П науковій читання пам'яті Й.К. Пачоського (19 – 20 грудня 1994 р.). – Херсон, 1994.
10. Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968.
11. Каменский Ф.М. // Ботаники: В 4 т. – М., 1952. – Т. 4. – С. 50-53.
12. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму у пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.
13. Листов Ю.А. Альпинизм и Крымский горный клуб, 1890.
14. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917 рр.) // Історія в особах. – 1997. – № 2.
15. Манойленко В.В. Владислав Адольфович Ротерт. 1863 – 1916. – Л., 1978.
16. Марушкина И.И. Научно-преподавательская деятельность польских ученых в университетах Украины (конец XIX – начало XX вв.) // Культурные и общественные связи Украины. – К., 1990. – С. 194-211.
17. Мельников Н.П. Крымский горный клуб. – Одесса, 1891.
18. Метелкин А.И. Л.С. Ценковский. – М., 1950.
19. Мокржецкий С.А. Салгирская помологическая станция. – Симферополь, 1916.
20. Науково-аграрні історико-бібліографічні читання, присвячені професору Олександру Алоїзовичу Янати (1888 – 1938) // Бюлетень Центр. наук. с.-г. бібліотеки УААН. – К., 2001. – Вып. 2(22).
21. Немцы России. Энциклопедия: Т. 1: А-И / Ред. кол.: В. Карев (пред. ред. кол.) и др. – М.: ЭРН, 1999.
22. Новогрудский Д.Н. К 75-летию открытия микориз. Памяти Ф.М. Каменского (1851 – 1912) // Микробиология. – 1957. – Вып. 1. – С. 118-123.
23. Поляки на Хмельниччині: погляд через віки // Зб. наук. праць за матеріалами міжн. конфер. (23 – 24 червня 1999 р.), 1999.
24. Пузанов И.И., Гольд И.М. Выдающийся натуралист И.К. Пачоский. – М., 1965.
25. Развитие биологии в Украине: В 3 т. / Гл. редкол.: Сытник А.М. (гл. ред.) и др. – К., 1984. – Т. 1.
26. Родина Вольны // Тр. Житомирского научно-краеведческого о-ва исследователей Вольны. – Житомир, 1998. – Т. 17.
27. Руда С.П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природодослідників // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / За ред. А.З. Москаленка, О.Ф. Коновця. – К., 1992. – С. 34-42.
28. Руда С.П. Роль Харківського наукового центру в розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець XIX – початок XX ст.) // Зб. наук. праць: Серія: Історія і географія. – Х., 2000. – Вып. 4. – С. 183-192.
29. Савчук В.С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX веков. – Днепропетровск, 1994.

30. Савчук В.С. Новоросійське товариство дослідників природи – науковий та просвітницький центр Півдня України // Вестник Днепропетровского ун-та. История и философия науки и техники. – 1994. – Вып. 1. – С. 73-83.
31. Савчук В.С. Крымско-Кавказский горный клуб: к вопросу о типах дореволюционных научных обществ // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та філософія науки і техніки. – 1996. – Вып. 2. – С. 105-113.
32. Украина – Германия. Экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX – XX вв.) // Материалы межд. науч. конфер. – Днепропетровск, 1998: В 2 т.
33. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1891. – Вып. 1.
34. Файтельберг-Бланк В.Р. Б.Ф. Вериги. – Кишинев, 1975.
35. Центральний державний історичний архів Росії. – Ф. 740. – Оп. 22. – Спр. 137. (1908).
36. Цит. по: Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 14-30.
37. Щербаков Ф.С. По поводу 20-летия деятельности С.А. Мокржецкого // Русское энтомологическое обозрение. – СПб., 1912. – Т. XII. – № 1-4. – С. 629-633.
38. Howard I.O. The recent progress and present conditions of economic entomology. Washington. 1907.

А.А. АРЦИМОВИЧ – ПОПЕЧИТЕЛЬ ОДЕСЬКОГО УЧБОВОГО ОКРУГУ

Далеко не всі сторінки розвитку народної освіти, педагогічної думки на півдні України в 60-ті рр. XIX ст. висвітлені у науковій літературі належним чином. У дослідженнях, виданих у дореволюційний період, використовувалися різноманітні джерела: витяги з тогочасних законів Росії, розпорядження міністерства народної освіти, наводилися свідчення сучасників, досить цікава статистика, інші джерела, що відображали стан справ у сфері освіти у цей період в країні взагалі та на півдні імперії зокрема. Певна увага при цьому приділялася еволюції різних напрямків педагогічної думки, взаємодії традицій та новаторства в теорії й практиці навчання та виховання.

Однак у цій літературі, як правило, недостатньо уваги приділялося діяльності багатьох відомих у свій час адміністраторів-освітян, педагогів, їх баченню ролі вчителя в суспільстві, намаганням нейтралізувати консерватизм офіційних органів народної освіти [1]. Ці питання знайшли лише часткове висвітлення в дослідженнях з історії школи та педагогічної думки, що побачили світ за радянських часів [2]. Звернення до преси досліджуваного періоду, спогадів сучасників, матеріалів Державного архіву Одеської області дозволяють заповнити прогалини у вивченні зазначених питань.

Дана стаття присвячена діяльності на посаді попечителя Одеського учбового округу одного з відомих, хоча з часом несправедливо забутих, адміністраторів, поляка за походженням, А.А.Арцимовича. У зазначений час округ включав Новоросійський край, Крим та Бессарабію. Центр управління округом знаходився в Одесі.

Позитивні зрушення у сфері народної освіти у краї напередодні доби ліберальних реформ традиційно пов'язувалися лише з діяльністю в 1856-1858 рр. на посаді попечителя округу видатного хірурга і відомого громадсько-політичного діяча М.І.Пирогова (1810-1881). Фактично виключно з його ім'ям пов'язують відкриття першого на півдні імперії університету, який отримав назву Новоросійського [3]. Набагато менше висвітлена в публікаціях діяльність інших попечителів Одеського учбового округу, в тому числі й А.А.Арцимовича. Про нього навіть згадки немає в таких авторитетних довідкових виданнях, як “Енциклопедия И.А.Ефрона и Ф.А.Брокгауза”, “Русский биографический

словарь”, “Большая Советская Энциклопедия”, “Советская историческая энциклопедия” та ін. Про діяльність А.А.Арцимовича нічого не говориться і у згадуваній вище книзі В.Й.Борисенко “Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст.”

Між тим саме на долю А.А.Арцимовича випала реалізація в оточенні тих ідей щодо реформування вищої, середньої та початкової школи, які передбачалися законодавчими актами 1863-1864 рр. Загальноновизнаним сучасниками став його внесок у відкриття Новоросійського університету [4]. Взагалі саме призначення Адама Антоновича Арцимовича (1828-1893), уродженця Західного краю, поляка за національною приналежністю і католика за віросповіданням, людини ліберальних поглядів, прибічника еволюційного розвитку Росії за стандартами передових європейських країн, стало можливим саме в добу великих реформ, коли царат не міг більше зберігати у недоторканості існуючу суспільно-політичну систему й змушений був іти на поступки у відповідності з вимогами часу. Однак ці поступки, перетворення багато в чому носили половинчастий, непослідовний характер, бо передбачали в цілому збереження привілеїв панівних прошарків старої, дореформеної Росії. До реалізації такого урядового курсу залучалися люди, які готові були служити трансформації, оновленню суспільства на ліберальній основі, оновленню без революційних потрясінь.

На наш погляд, є всі підстави віднести А.А.Арцимовича до числа діячів саме такого роду. Будучи сином професора астрономії, Адам Антонович отримав добре домашнє виховання, по закінченні в 1849 р. училища правознавства він отримав чин титулярного радника і вступив на службу в I департамент Сенату. У 1860 р., напередодні скасування в Росії кріпосного права, 32-річний А.А.Арцимович, який на той час мав уже і вищу юридичну освіту, отримав чин статського, а згодом дійсного статського радника і був призначений самарським губернатором [5]. Як губернатор А.А.Арцимович мав авторитет і популярність у ліберально налаштованих дворян, чиновників, представників торговельно-промислових кіл губернії. Близьке знайомство у Петербурзі з О.В.Головіним та іншими лібералами вирішальним чином вплинуло на подальшу кар'єру А.А.Арцимовича. В 1862 р. він був призначений попечителем Одеського учбового округу [6].

У період служби на цій посаді найбільш зримо виявилися його неординарні здібності на ниві народної освіти в краї. Багато з його ініціатив, починань за духом і спрямованістю своєю перекликалися з теоретичною і поетичною спадщиною видатних педагогів 60-х рр. XIX ст. – М.І.Пирогова, К.Д.Ушинського, В.Я.Стоюніна, В.І.Водовозова, М.О.Корфа та ін. Ось як характеризує особистісні риси попечителя

визнаний знавець історії навчальних закладів Одеси, розвитку народної освіти в місті М.І.Ленці: “Живий, діяльний, енергійний, рішучий, витончено-ввічливий і разом із тим інколи різкий та запальний, який гуманно ставився до підлеглих, але в разі необхідності бував досить суворим... А.А.Арцимович, закінчивши курс в училищі правознавства, не був досить компетентним у навчально-виховній справі, але, при його сумлінному намаганні всебічно вивчити нові свої обов’язки, він дуже швидко опанував посаду попечителя учбового округу” [7].

Про педагогічні погляди А.А.Арцимовича дозволяє скласти уявлення його ґрунтовне листування з міністром народної освіти. Листи попечителя округу свідчать про те, що він був принциповим супротивником такого навчання, при якому учні “заучують підручник від одного листа до іншого”, а вчителя “мало цікавить, що лишилося у свідомості учня”. Попечитель орієнтував своїх підлеглих на створення умов, за яких системою ставали б заняття, що “змушують дитину, учня думати, осмислювати явища оточуючого його повсякденного життя”. Листи А.А.Арцимовича до міністра свідчать про добру обізнаність попечителя щодо новинок педагогічної літератури, західноєвропейських досягнень в організації шкільної справи, методики навчання та виховання учнів. Так, услід за Ф.Фребелем він розвив думки про важливість перших шести років у формуванні особистості дитини, про корисність предметних уроків у початковій освіті. В результаті попечитель чітко сформулював свої вимоги до вчителя:

1. Ґрунтовно вивчити природу дітей.
2. З початкових класів привчати їх до самостійної й активної діяльності.
3. У школі науку викладати не абстрактно.
4. В основу викладання покласти принцип свідомого засвоєння знань.
5. Забезпечувати поступовість засвоєння учнями знань.

А.А.Арцимович не був кабінетним теоретиком педагогіки та адміністратором, він із притаманною йому енергією, наполегливістю, ініціативою прагнув удосконалення діяльності навчальних закладів округу. Тільки у 1862 р. з метою контролю та надання практичної допомоги педагогічним колективам він особисто відвідав більшість гімназій, повітових училищ, пансіонів, казенних та приватних навчальних закладів, побував в одеських, кишинівських, херсонських, симферопольських, таганрозьких, катеринославських, миколаївських, севастопольських, керченських, євпаторійських та ін. навчальних закладах [8].

Він переконався, що в багатьох повітах немає жодного училища і повністю відсутні школи для дівчат. Вважаючи за необхідне суттєво

збільшити кількість шкіл і розміри допомоги їм з боку держави, попечитель разом з тим рекомендував також створення асоціацій для матеріального утримання на належному рівні діючих училищ.

Чималих зусиль доклав попечитель для поліпшення діяльності єврейських початкових шкіл, відкриття в Комраті (Бессарабія) центрального болгарського училища з викладанням рідною мовою, заснування Миколаївської гімназії та Одеського комерційного училища. Піклуючись про поліпшення професійного рівня викладацького складу навчальних закладів округу, А.А.Арцимович у спеціальній записці міністру народної освіти (№1699 від 14 липня 1864 р.) просив дозволу на організацію окружних педагогічних курсів чи вчительських семінарій, а пізніше порушив клопотання (№2036 від 23 серпня 1864 р.) про згоду міністра на призначення помічників вчителів у парафіяльні училища з найбільшим контингентом учнів та дозвіл викликати вчителів у вакаційний час на курси при гімназіях, проводити практичні заняття із застосуванням методів наочного навчання, збільшити фонди фундаментальних та учнівських бібліотек та ін.

У 1865 р. попечитель провів реформування обох одеських гімназій. Будучи прибічником скасування будь-яких станових обмежень щодо навчання дітей у школах різних типів, А.А.Арцимович перетворив привілейовану гімназію при Ришельєвському ліцеї у школу, до якої могли вступати всі, без урахування соціального походження та віросповідання. Того ж року ним був закритий і діючий при даній гімназії пансіон, який носив суто становий характер. Ці перетворення призвели до значного зростання кількості учнів гімназії, хоча і в подальшому соціальне походження значної їх кількості було аристократичним [9].

Помітний слід залишив А.А.Арцимович і у справі організації жіночої освіти в Новоросійському краї. Спроба створити в Одесі в 1855 р. середній навчальний заклад для дівчат на громадські кошти успіху не мала, хоча в пресі велася активна пропаганда за збір необхідної для цього суми грошей [10].

Погляди попечителя на проблему жіночої освіти найбільш повно відображені в направлений ним у 1864 р. міністру народної освіти “Записке по вопросу о преобразовании женских училищ ведомства Министерства народного просвещения”. Попечитель починає Записку з ключового питання: “Я не знаю, – писав він, – чому при улаштуванні жіночих навчальних закладів потрібно вигадувати нові начала, інші засоби, інші органи управління ними...” [11].

Головна мета жіночої освіти, на думку А.А.Арцимовича, – підготовка дівчат до ролі майбутньої матері і виховательки дітей в умовах

“мирного сімейного життя”. “Я не говорю про те, – писав він, – щоб ми... готували з них фахівців: механіків, агрономів, юристів, лікарів і т.п. Ідеться про одну лише загальну освіту, за допомогою якої людина готується бути людиною” [12]. Така позиція може здаватися недостатньо прогресивною. Однак, на наш погляд, об’єктивна оцінка суджень попечителя учбового округу має даватися не за мірками наступних історичних епох і тим більше сучасних підходів у цій справі, а з урахуванням суспільно-політичних реалій 60-х рр. XIX ст., коли ідеї, які висловлював попечитель округу, безсумнівно, були кроком уперед у розвитку жіночої освіти.

Завдяки наполегливості А.А.Арцимовича, значно більше уваги проблемам народної освіти стала приділяти місцева преса, особливо газета “Одесский вестник”. У 1864 р. попечитель став видавати “Циркуляр по Одеському учбовому округу”. Нове видання, яке за ідейною спрямованістю нагадувало рукописні циркуляри М.І.Пирогова, а за духом та змістом слідувало у руслі “Журнала Министерства народного просвещения” в період редагування його К.Д.Ушинським у 1860-1861 рр., похвалило педагогічну думку в краї. В “Циркулярах...” друкувалися офіційні розпорядження уряду, міністерства та попечителя округу, але головну роль відігравали публікації іншого характеру: протоколи та рекомендації педагогічних рад, матеріали педагогічних з’їзтів, звіти щодо ревізій навчальних закладів, пропозиції відносно навчальних планів та програм, статті з питань методики викладання, дидактики, нотатки педагогів-практиків з власного досвіду роботи та ін.

Відстоюючи право викладача на творчість, на відхід від жорсткої регламентації змісту та методики навчання, попечитель у той же час попереджав про небезпеку застосування надто поспішних, непродуманих кроків у цьому відношенні. Так, у своєму циркулярі від 31 жовтня 1864 р. з приводу прагнення деяких викладачів російської мови і словесності пропонувати учням гімназій для читання й аналізу в класі твори соціального характеру попечитель писав: “Обурення проти неправди, варварства, насильства, викриття зла та вад, любов до свого народу, високе служіння істині – все це прекрасні задачі”, але “...виховання не повинно ставити молодих людей у повний розлад з оточуючим світом; воно не повинно штучно відривати їх від цього середовища, в якому їм доведеться жити і діяти” [13].

Цей вислів А.А.Арцимовича, на наш погляд, адекватно відбиває його позицію ліберально, але ні в якому разі не революційно налаштованого педагога та громадянина. Тому він вважав за можливе й частково навіть корисне знайомити учнів з викривальною, критичною літературою, але за умови, щоб це не створювало “розладу з оточуючим

світом”. На той час були й педагоги, які обґрунтовували необхідність готувати молодь до більш рішучої протидії злу й несправедливості.

Загальноросійську відомість принесли попечителю округу два педагогічних з’їзди, які саме завдяки його наполегливості були проведені в Одесі в 1864 та 1865 рр. Цим самим А.А.Арцимович підтримав ініціативу міністерства народної освіти щодо проведення в 1863-1867 рр. по всіх учбових округах педагогічних з’їздів для перегляду статутів та учбових програм навчальних закладів. Однак уряд, посилаючись на відсутність коштів, зволікав з реалізацією ініціативи міністерства народної освіти. І справа тут була не стільки в обмеженості фінансування, скільки у факторах політичного характеру: уряд побоювався, що міністерство народної освіти на чолі з О.В.Головіним та його однодумцями забезпечать ту лінію у проведенні з’їздів, яка повною мірою відповідала б політичній лінії уряду. Слід визнати, що такі побоювання не є такими вже безпідставними. Чимало діячів освіти, вчителів мали надію використати з’їзди для обговорення давно назрілих більш широких та важливих проблем: про демократизацію школи і шляхи подолання чи хоча б суттєвого обмеження станових привілеїв, про нагальну необхідність та шляхи зживання атмосфери деспотизму та жорсткої регламентації, які безроздільно панували у загальноосвітніх навчальних закладах.

Багато в чому завдячуючи зусиллям саме попечителя округу, кожний з одеських педагогічних з’їздів ставав непересічною подією в розвитку освіти не тільки на півдні, але й у загальноімперському масштабі.

Порядок денний першого з’їзду був різноманітним. У ньому передбачалося обговорення проблем народних училищ та гімназій, питань підготовки вчителів, складання учбових програм, ролі керівництва навчальних закладів в організації навчально-виховного процесу тощо. Після Київського (1963 р.) педагогічного з’їзду, на якому була придушена спроба деяких викладачів (О.Л.Стефановича, Е.В.Судовщикова та ін.) внести доповнення в навчальні програми гімназій, демократично налаштовані освітяни, громадськість поклали на одеські з’їзди великі надії. Газета “Одесский вестник”, вітаючи учасників першого з’їзду, писала: “...Важко очікувати будь-якої користі від з’їзду, якщо він обмежиться одною лише технічною стороною викладання..., до цих пір у публіці ще існує непорозуміння відносно самого характеру наших навчальних закладів...” У резюме публікації відзначалося: “Отже, ми очікуємо від нашого з’їзду вирішення багатьох корінних задач громадського виховання; ми сподіваємося, що в цьому

відношенні він перевершить останній Київський з'їзд, результати якого лишилися зовсім не поміченими публікою” [14].

Із самого початку жваве обговорення викликало питання про народні школи, про їхню жалюгідну матеріальну базу, відсутність належної допомоги з боку держави, необхідність підвищення рівня навчально-виховного процесу. Один із шляхів поліпшення стану справ у цьому відношенні деякі просвітяни бачили у підвищенні ролі громадськості та батьків у вихованні молодого покоління. Лунали пропозиції допускати батьків та представників громадськості до випускних іспитів, дозволити їм відвідування уроків, запрошувати їх на засідання педагогічних рад, читати для батьків лекції про виховання дітей. Із цих питань з'їзд прийняв постанову. Рекомендації, зафіксовані в ній, в подальшому були покладені в основу роботи не тільки в Одеському, але й у інших учбових округах [15].

Із змістовною доповіддю про принципи й методи наочності в навчальному процесі виступив інспектор Одеського учбового округу В.Г.Варенцов. Він творчо розвинув ідеї, що висловлювалися з цього приводу К.Д.Ушинським та ін. видатними педагогами. Текст доповіді був рекомендований учасниками з'їзду для опублікування в “Циркулярах Одеського ученого округу” для врахування наведених у ньому рекомендацій вчителями навчальних закладів [16].

Однак на з'їзді мала місце й гостра боротьба різних точок зору, підходів. Так, жвава і тривала дискусія розгорнулася після доповіді директора Кишинівської гімназії К.П.Яновського “Про вплив гімназичного навчання на індивідуальний розвиток учнів”. Доповідач відзначав, що існуюча школа не сприяє розвитку здібностей учнів, губить талановитість. Він закликав завжди пам'ятати заповідь К.Д.Ушинського про те, що “реалізм і гуманізм можна знайти в кожній науці, залежно від способу її викладання” [17].

Виступи учасників обговорення даної доповіді відрізнялися широким діапазоном думок, суперечливим характером. Серед них особливо слід відзначити виступ В.Г.Варенцова, який, погодившись з К.П.Яновським в цілому, розвинув думку про те, що “індивідуалізація людини не залежить виключно від школи”. Посилаючись на досвід Великої Британії, В.Г.Варенцов висловив переконання, що формування людини визначається соціальним ладом: “...там усе життя, увесь лад його, вся обстановка сильно сприяють розвитку особистості” [18].

Однак висновки, сформульовані за підсумками доповіді, засвідчили, що багато учасників з'їзду були ще в полоні традицій, побоювалися нововведень. У висновках зазначалося: “Запропоноване питання лишається без розв'язання й, вірогідно, вирішиться не скоро. Коли

воно буде піддане обговоренню в пресі і висловиться хто-небудь на його користь більш конкретним чином, тоді можна буде зупинитися на ньому й застосувати до нашої справи то чи інше положення” [19].

Ухилився з’їзд і від вирішення актуальної, цікавої проблеми поєднання навчання та виховання.

Другий одеський педагогічний з’їзд проходив більш жваво. У порівнянні з першим його учасники активніше брали участь в обговореннях, гостро реагували на питання порядку денного. Мабуть, певною мірою далось взнаки обрання В.Г.Варенцова – соратника й однодумця А.А.Арцимовича – головою з’їзду. У центрі уваги другого з’їзду було питання про гімназії: про навчальні програми для них, про принципи регулювання їхнього внутрішнього життя і т.п. Про характер боротьби думок на з’їзді та значущість прийнятих рішень досить повне уявлення дає VI засідання (5 липня 1865 р.), в центрі обговорення на якому було питання “Про піднесення шкільної дисципліни в гімназіях”. З основною доповіддю з цієї теми виступив директор Таганрозької гімназії Цабель. Засуджуючи “нинішню систему виховання з її гуманним напрямком”, доповідач стверджував, що основа школи – сувора дисципліна. Він вимагав, щоб вихователь за будь-який з проступків учня призначав, застосовував те чи інше покарання [20].

З таким підходом не погодилося чимало учасників з’їзду, які вважали, що педагог не зможе вчити та виховувати, не зможе знайти спільну мову зі своїми вихованцями, якщо буде дотримуватися думки, що вони не такі ж самі люди, як і він. Директор Кишинівської гімназії на підставі десятирічних спостережень, власного педагогічного досвіду дійшов висновку: “Чим суворіше покарання, тим частіше та грубіше проступки..., із скасуванням тілесних покарань проступки учнів стали рідшими й незначними..., а успішність учнів стала краще” [21]. Його спостереження та висновки підтвердив у своєму виступі директор Херсонської гімназії Коленко. Дану точку зору розвинув, найбільш повно і переконливо обґрунтував В.Г.Варенцов, який показав нагальну необхідність виховання учнів гімназій в дусі поваги до самих себе як до людей, як до членів суспільства, яке накладає на них низку зобов’язань. Він пояснив, що це включає виховання не тільки моральності, а й відповідальності за проступки. Інспектор навів широкий спектр форм виховного впливу на учнів, починаючи від поради, напучення, догани, соромлення і т.п., підкреслив важливість залучення батьків і самого колективу до виховання учнів [22].

А.А.Арцимович ініціював розгляд на другому з’їзді й низки дидактичних питань. Серед них особливу увагу привернуло повідомлення Катеринославської гімназії Гордізівського, в якому обґрунтовува-

лася думка, що навчальна робота повинна бути організована таким чином, щоб на заняттях у класі, а не при виконанні домашніх завдань відбувалося навчання учня. Більшість учасників з'їзду погодилися із запропонованим Гордієвським методом, покликаним зжити механічну роботу та зубріння [23].

Знайшла розуміння, підтримку багатьох колег і пропозиція Гордієвського про відкриття в учнівських бібліотеках відділів повістей та романів, що повинно було підвищити роль читання в інтелектуальному розвитку учнів, причому робити це рекомендувалося не шляхом примусу, а від зацікавленості, інтересу, допитливості дітей іти до їхнього духовного розвитку [24].

Не менш важливими були рішення з'їзду про відмову від абсолютизації системи “питання – відповідь” як основної форми спілкування вчителя та учня на уроці, на підтримку принципу переходу від засвоєння більш легкого матеріалу до більш складного, про важливість активізації викладання через уведення в практику класних бесід та ін.

Хоча чимало з пропозицій учасників першого та другого одеських педагогічних з'їздів так і не були втілені в життя, але навіть постановка гострих, найбільш актуальних на той час проблем народної освіти, залучення громадськості до їхнього обговорення, помірковано-ліберальна позиція самого попечителя округу здавалася консерваторам небезпечною для існуючого ладу. Ще у 1864 р. М.Н.Катков на сторінках “Московских ведомостей” почав наступ на “дерзновенные умствования” А.А.Арцимовича [25]. Попечителя звинувачували у співчутті та навіть сприянні польському повстанню 1863 р. і взагалі у зв'язках із революційними центрами Європи, у вигнанні слов'ян з навчальних закладів Новоросійського краю. Консервативний публіцист Е.С.Андрієвський висунув проти попечителя нові звинувачення. На його думку, такі люди, як М.І.Пирогов, О.В.Головін, А.А.Арцимович (таке сусідство вже само по собі свідчить про значущість, громадську позицію та популярність А.А.Арцимовича – **Авт.**) “розбещили молодь до недозволених меж”. Гімназії нібито доведені попечителем “до морального розтління, а наука – до розорення” [26].

А.А.Арцимович намагався апелювати до закону, назвав обвинувачів і “Московские ведомости” “наклепниками”, “ревними політичними донощиками”, звертався по захист до уряду й вимагав більш відповідально ставитися до друкованого слова; в кінці-кінців поставив питання безкомпромісно: або його захистять і покарають наклепників, або принесуть у жертву [27].

Однак консерватори посилювали тиск на уряд. До кампанії осуду рішень другого одеського педагогічного з'їзду підключилася газета

“Северная пчела” [28]. Виступ В.Г.Варенцова в газеті “Одесский вестник” з ґрунтовною статтею, де він викривав обвинувачів, які займалися доносами, “лайкою й темними натяками на політичний бік питання” [29], нічого вже не могли змінити. З відставкою у квітні 1866 р. ліберального міністра народної освіти О.В.Головіна та з призначенням на цю посаду обер-прокурора Синоду графа Д.А.Толстого, доля А.А.Арцимовича була вирішена остаточно. 17 липня 1866 р. він був зміщений, а на його місце призначений С.П.Голубцов – слухняний виконавець офіційної урядової політики. Про характер, спрямованість цієї політики свідчить зміст таємної доповіді нового міністра народної освіти на ім'я імператора Олександра II. Д.А.Толстой писав: “Дозволю собі відверто заявити перед Вашою Імператорською Величністю моє глибоке переконання, що важливу справу народної освіти уряд не повинен випускати зі своїх рук (ці слова підкреслені царем, який тут же на полях написав: “Ні в якому разі” – Авт.), що надання земствам права готувати вчителів для народу... вельми небажане... слід було б відхилити клопотання земств про відкриття нових учительських семінарій, а фундувати їх виключно за рахунок уряду (підкреслено Олександром II та написано на полях: “Так!” – Авт.)... Ні для кого не є таємницею, що у нас є земства, які прагнуть, на протигагу уряду, все захопити у свої руки; невже їм може бути віддана освіта народу, тобто майбутнє країни?” [30].

Таким чином, попечитель Одеського учбового округу А.А.Арцимович, діяльність якого ні в дореволюційний, ні в радянський період не отримала належного висвітлення в літературі, був одним з найбільш активних діячів народної освіти краю в 60-х рр. XIX ст. Його внесок у роботу двох одеських педагогічних з'їздів – яскраве тому підтвердження. Погляди та практична робота А.А.Арцимовича свідчать про те, що він глибоко розумів взаємозв'язок удосконалення системи освіти, форм і методів виховання та прогресу країни в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовский Б.Б. Всеобщее обучение и земство // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – СПб., 1914; Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. – СПб., 1884; Кононенко А. До історії земської школи на Херсонщині. – К., 1908; Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902; Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. – Ч.2. – СПб., 1910; Чехов Н.В. Народное образование в России в 60-х гг. XIX в. – М., 1912 та ін.

2. Богданов Н.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР. Историко-статистические очерки. – М., 1964; Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. – К., 1980; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., 1976 та ін.
3. Бобровский С.А. Из моих служебных воспоминаний // Русская школа. – 1901. – № 5/6. – Отд.1. – С. 25-44; №12. – Отд.1. – С. 21-47; Иванова Р.П. Роль М.И.Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1983. – №12. – С. 76-84; Історія Одеського університету (1865-2000). – Одеса, 2000. – С. 10 та ін.
4. Див.: Смесь // Исторический вестник. – 1893. – №2-3. – С. 936.
5. Алабин П.В. Двадцатилетие Самары как губернского города. – Самара, 1877. – С. 543-545.
6. Журнал министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. СХІV. – С. 15.
7. Одеса. 1794-1894. – Одеса, 1895. – С. 658.
8. Див.: Журнал министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. СХІХ. – С. 129-140.
9. Див.: Одеса. 1794-1894. – С. 690-691.
10. Див.: Одесский вестник. – 1862. – №20.
11. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп.149. – Спр.503. – Арк.35.
12. Там само. – Арк.36зв.
13. Там само. – Арк.54-54зв.
14. Одесский вестник. – 1864. – №143.
15. Див.: Протоколи педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 2 по 14 июля 1864 г. – СПб., 1864. – С. 11-20.
16. Там само. – С. 23.
17. Там само. – С. 77.
18. Там само. – С. 71.
19. Там само. – С. 72.
20. Протоколы второго педагогического съезда директоров и учителей, проходившего в Одессе с 25 июня по 14 июля 1865 г. – СПб., 1865. – С. 136.
21. Там само. – С. 139.
22. Там само. – С. 136-137, 146.
23. Там само. – С. 225-228.
24. Там само. – С. 217-220.
25. Див.: Московские ведомости. – 1864. – №203.
26. Из архива К.З.Андреевского: Записки З.С.Андреевского. – Т.І-ІІІ. – Одесса, 1913-1914. – Т.ІІ. – С. 302; Т.ІІІ. – С. 150-176.
27. ДАОО. – Ф.1. – Оп.149. – Спр.503. – Арк.1-1бзв.
28. Див.: Северная пчела. – 1866. – №1.
29. Див.: Одесский вестник. – 1866. – №№34, 35.
30. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII – XIX вв.). – СПб., 1912. – С. 354.

ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

На час української революції поляки були третьою за чисельністю національною групою в Україні, яка істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. Польська людність відіграла помітну роль у поваленні царизму, розпаді Російської імперії, суттєво впливала на революційний та державотворчий процес в Україні.

Аналізуючи основні політико-ідеологічні засади формування Української Центральної Ради, доходимо висновку, що серед них одне з пріоритетних місць займало вирішення національно-соціальних питань, демократизації суспільного життя і проведення земельної реформи. Із самого початку свого становлення Центральна Рада виступила як орган національний, народжений революційним рухом, національним пробудженням і прагненням до відродження українського етносу, захисником його права бути господарем на своїй землі. Водночас вона заявила про свою рішучу підтримку демократичних рухів інших національностей, їх прагнення до національного визволення і культурного відродження. Відстоюючи ідею української автономії на засадах рівноправності та демократії, лідери Центральної Ради одним з головних принципів своєї діяльності вважали забезпечення прав національних меншин. У відповідь на привітання польського письменника і політичного діяча І.Барташевича учасникам демонстрації 21 березня 1917 р. (дати подаються за старим стилем) М.Грушевський сказав: “Полякам, що живуть на Вкраїні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт” [1].

Лідери польського руху, відстоюючи ідею повалення централізованої Російської імперії та відродження польської держави, підтримали національно-визвольні змагання українського народу, виступили за спільні дії. Про це заявив І.Волошиновський на Українському національному з’їзді 8 квітня 1917 р. від імені Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні. Паралельно з автономізацією України розгортався процес національно-культурного і політичного пробудження польської людності, її консолідації. Створюються культурно-просвітницькі організації, відкриваються польські школи, Польський університетський колегіум у Києві, активізується діяльність польських політичних партій, Римсько-католицької Церкви, формуються польські національні військові підрозділи. Функції координато-

ра польського руху намагався взяти на себе Польський виконавчий комітет у Києві.

Головною розбіжністю в поглядах провідників українського і польського рухів було ставлення до майбутнього устрою Росії: прагнення автономії для України і беззаперечне повернення незалежності для Польщі. Поляки підтримували український національно-визвольний рух до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державницького руху. Така позиція посилювала самостійницькі настрої в українському визвольному русі, виявляла вплив на еволюцію в поглядах Центральної Ради щодо характеру національної державності [2].

Важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний і державотворчий процес в Україні стало залучення поляків до участі в представницьких та виконавчих структурах влади. Зазначимо, що переважне представництво від неукраїнської людності отримали органи революційної демократії, тобто Ради робітничих і солдатських депутатів і соціалістичні партії.

Вперше представники польської меншини взяли участь у засіданні Малої Ради 11 липня 1917 р. Загалом польська меншина отримала 20 місць (2,5 %) у Центральній Раді. За рішенням комісії щодо розподілу місць у Центральній Раді між представниками польських та єврейських організацій вони розподілялися таким чином: Польська партія соціалістична – 7 місць, фракція соціалістів-революціонерів – 5, Демократичний централ – 9 місць, з яких 4 належали найбільш радикальним елементам з кола Польського виконавчого комітету. Слід зазначити, що в червні на з'їзді польських спілок, організацій і товариств у Києві (434 делегати від 170 організацій) відбувся розкол між правою та лівою частинами делегатів, в результаті якого демократичний блок і соціалісти утворили Польський демократичний централ – найбільш лояльну по відношенню до Центральної Ради польську організацію, її очолювали Р.Кноль, М.Міцкевич, Є.Старчевський, С.Стемиківський, З.Янушевський [3].

Про зацікавленість представників польської меншини в роботі органів Центральної Ради свідчить дискусія, описана газетою “Нова Рада”. Представник Польського демократичного централу В.Рудницький відстоював ідею представлення в Центральній Раді лише місцевих польських організацій (без тих партій, що діяли на території Королівства Польського), включаючи і більш праві польські партії. Однак Центральна Рада з такою пропозицією не погодилась. Обмеживши репрезентацію польських організацій лише лівими елементами, Центральна Рада звузила тим самим свій вплив на польську людність

[4]. На шостих загальних зборах Центральної Ради у серпні 1917 р. польську меншину представляли 11 делегатів, серед яких не було жодного представника від ППС, а від соціал-демократів Королівства Польського – лише один з чотирьох.

Польські інтереси в органах Центральної Ради представляли: в Малій Раді – Корсак (революційна фракція ППС), В.Матушевський (ППС-лівиця, ПДЦ), В.Рудницький, Почетовський (ПДЦ). Товаришем Генерального секретаря міжнародних справ по польському відділу, а з січня 1918 р. генеральним секретарем, міністром польських справ УНР був М.Міцкевич. З принципових питань, які розглядались у Центральній Раді та Генеральному Секретаріаті, вони досить часто ставали в опозицію, залишаючись у меншості. Так було при обговоренні організації польської армії, тимчасових правил допомоги виселенцям, земельного закону тощо. Однак сама участь представників польських організацій в діяльності Центральної Ради, інших органах, підтримка українського руху в головному – державотворчому – процесі відіграла позитивну роль [5].

Своєрідним екзаменом для польської, як і інших меншин, стали події осені 1917 р., пов'язані з проведенням у Києві з'їзду народів Росії, більшовицьким переворотом у Петрограді, проголошенням III Універсалом Української Народної Республіки. Виступаючи на відкритті з'їзду народів Росії, Р.Кнолль заявив, що поляки, як прихильники самостійної польської держави, участі у з'їзді федералістів не візьмуть. Польський народ, підкреслив він, ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи народів федеративної Росії, а на Україні, де поляки є в меншості, він підтримуватиме прагнення до автономії господаря краю – українського народу. Представник ППС-лівиці К.Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що його партія приєднується до революційного руху української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України. Отже, представники різних політичних орієнтацій польського руху підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал у тій частині, що стосувалася проголошення УНР, а також надання польському, як і іншим народам в Україні, національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах їх національного життя.

Що ж стосується задекларованої Універсалом ліквідації права власності на землю і передачі її в розпорядження земельних комітетів без викупу, то реакція польських партій, окрім ППС-лівиці, була негативною. Представник ПДЦ у Малій Раді В.Рудницький утримався під час голосування за Універсал і склав свої повноваження члена Центральної

Ради, мотивуючи це незгодою з вирішенням аграрного питання. Подібну позицію зайняв Генеральний секретар у польських справах М. Міцкевич, а також І. Волошиновський – член губернської земської управи та ряд інших представників польських громад, що працювали у низових структурах органів влади. Всі польські організації підписали протест проти відокремлення землі від рук власників, наголошуючи на тому, що це може мати фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що акт Центральної Ради зашкодить порозумінню з найближчим сусідом – вільною сполученою Польщею. Натомість ППС-лівниця на засіданні 12 листопада підтримала III Універсал в цілому, але зажадала від УНР матеріальної підтримки польських культурно-освітніх товариств, утримування польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитися громадянами України. Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акта в цілому і ставлення до УНР, що зумовлювалось їхніми економічними інтересами. Нагадаємо, що в руках польських великих і середніх землевласників знаходилося на Київщині 53 % усіх земель, на Волині – 45,7 %, на Поділлі 41,1 % [6].

Разом з тим, уникаючи подальшого загострення відносин з владою, представники лівих польських організацій і далі співпрацювали з Центральною Радою і урядом. Зокрема М. Міцкевич повернувся на посаду Генерального секретаря в польських справах, а В. Рудницький був призначений його заступником. Членом Малої Ради від ПДЦ став Почентовський. Водночас польські організації продовжували вимагати від Центральної Ради негайного вироблення і проведення в життя спеціального законопроекту про забезпечення національно-культурних інтересів польської людності на правах автономії. Протягом грудня на засіданнях Малої Ради декілька разів проект закону “Про національно-персональну автономію” розглядався, викликаючи гострі дискусії. Він став фактично останнім кроком Центральної Ради назустріч вимогам національних меншин за умов загострення внутрішньополітичної ситуації, що виникла в результаті експорту більшовицької влади на Україну і розв'язання війни проти УНР. Обговорюючи проект закону 2 січня 1918 р., представник ППС-лівниці Корсак підтримав його, наголосивши, що віднині “він буде нашим бойовим гаслом, за яке ми боротимемось і в Польщі”. Ухвалений Центральною Радою 9 січня 1918 р. Закон “Про національно-персональну автономію” надав польській меншині право на утворення Національного Союзу – державного органу, що користувався б правом самоуправління в питаннях національної освіти, культури, соціальної допомоги, еміграції тощо [7]. Членство в

Національному Союзу мало ґрунтуватись не на територіальній, а на персональній основі. До нього могли вступати всі бажані представники польської національності, незалежно від того, в якій частині держави вони проживають. Це принципово відрізняло позицію Центральної Ради від моделі національно-територіальної автономії, яку згодом реалізували більшовики в 20-х рр., створюючи національні територіально-адміністративні одиниці [8].

Ухвалюючи Закон “Про національно-персональну автономію”, Центральна Рада розраховувала, що він стане одним із чинників зміцнення взаєморозуміння з національними меншинами, сприятиме лояльному ставленню поляків та інших етнічних груп до Української держави, яка набувала статусу самостійної. Насамперед йшлося про підтримку національними меншинами IV Універсалу, що проголошував УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу [9]. Як відомо, його прийняття зумовлювалося потребами внутрішнього життя, загрозою експансії більшовицької Росії, участю делегації УНР у мирних переговорах у Бресті. Саме хід переговорів викликав чи не найбільшу стурбованість представників у Центральній Раді, оскільки вони вболівали за інтереси поляків Холмщини, яка розглядалась як українська етнічна територія. І все ж представник революційної фракції ТІПС Корсак став єдиним з присутніх представників національних меншин на засіданні Малої Ради, який проголосував за ухвалення IV Універсалу.

Цей факт спростовує поширену в історичній літературі точку зору, ніби всі представники національних меншин при голосуванні Універсалу були проти або утримались. До речі, поляки були єдиними, хто взяв участь у збройній боротьбі за Київ на боці Центральної Ради. Польська бойова дружина (Київський відділ Польської організації військової) у перший день повстання перейшла в розпорядження штабу коменданта Києва, діючи поруч з вояками армії УНР. Співпраця представників польських організацій з органами УНР тривала до останніх днів її існування. Проте в ході проведення земельної реформи і посилення безвладдя на місцях у ряді регіонів України мали місце зіткнення польських військових формувань з місцевим населенням [10].

Значне порушення майнових прав національних меншин пов'язане з ухваленням III Універсалу, який ліквідував право власності на землю без належного відшкодування. На знак протесту проти цього член Центральної Ради поляк В.Рудницький покинув засідання, на якому затверджували Універсал. Таку негативну реакцію представника польської меншини пояснювали тим, що у її власності в Україні було 4 млн. гектарів землі, яку оцінювали в понад 3 млрд. крб. Польські

землевласники, відстоюючи своє право, 22 листопада 1917 р. надіслали до Варшави меморандум, у якому просили польський уряд разом з країнами Антанти вплинути на українську владу з метою припинення націоналізації цього виду їхньої власності. У документі також наголошено на крайній націоналістичній позиції українського уряду і його недоброзичливому ставленні до поляків [11, 12, 13, 14].

Після повернення до Києва у березні 1918 р. Рада Народних Міністрів ужила низки репресивних заходів до російської та польської преси. Навряд чи можна вважати правомірними її дії від 6 березня 1918 р. щодо звільнення з державної служби неукраїнських громадян і виселення їх за межі УНР (хоч і з виплатою заробітної плати), на підставі Закону “Про громадянство УНР” від 2 березня 1918 р. Член Центральної Ради єврей Н.Лінтам був безпідставно затриманий і вбитий, про що М.Грушевський повідомив Малу Раду 12 березня 1918 р. Наприкінці цього ж місяця представники національних меншин виступили в Малій Раді зі спільною заявою щодо порушення Закону “Про національно-персональну автономію”. Таким вони вважали масове застосування лише української мови без паралельного вживання інших мов [15, 16].

Таким чином, у революційній та державотворчій діяльності Центральної Ради поряд з іншими помітну роль відігравав польський чинник. Він знайшов відображення, з одного боку, в підтримці польською людністю української революції, утворення УНР, в участі представників польської демократії в діяльності Центральної Ради та її органів. З іншого боку, Центральна Рада сприяла національно-культурному відродженню польської меншини, взяла під правовий захист її інтереси, заклала засади українсько-польського порозуміння як важливого фактора відновлення національної державності обох народів. Творче збагачення цих засад, врахування уроків історії та минулого досвіду має важливе значення на сучасному етапі зміцнення добросусідських відносин між Україною та Польщею, створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних потреб поляків в Україні та українців у Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 49.
2. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. – Випуск 8. – К.: ШІЕНД, 1999. – С. 104.
3. Там само. – С. 105.
4. Нова Рада. – 1917. – 3 серпня.

5. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради – С. 106.
6. Там само. – С. 107.
7. Народна воля. – 1918. – 12 січня.
8. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради – С. 108.
9. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К.: Т-во “Знання” України, 1993. – С. 76.
10. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради – С. 108-109.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 400.
12. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 273.
13. Федорович В. Україна і Польща напередодні Ризького договору (1917-1921) // Вісті комбатанта. – 1987. – Ч. 1. – С. 12, 13.
14. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів: Фенікс, 1991. – С. 145, 146.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 180, 181, 182, 195, 229, 231
16. Виступ в Раді представників національних меншин в обороні своїх прав // Відродження. – 1918. – 29 березня.

ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ В ОДЕСІ У 1917 – 1918 рр.

Ще перед Першою світовою війною 1914 – 1918 рр. в Одесі перебувала велика кількість поляків, а окупація Польщі спричинила величезний приплив емігрантів до міста. В Одесі існувало багато польських освітніх і культурних закладів та різних організацій: Одеський комітет польського Товариства допомоги жертвам війни, Спілка біженців-поляків, Польський виконавчий комітет (з 1917 р.), “Дім Польський” тощо. Тут також мала представників підпілля Польська військова організація. Місто стало центром Одеського військового округу, що збирав маси солдатів для поповнення на фронті діючих частин армії. Серед них було багато поляків, які вже на початку квітня 1917 р. організували Об’єднання військових поляків (ОВП) округу (голова С. Турчинович).

У листопаді 1917 р. тут було розпочато направлення військових поляків до національних частин. Всією акцією виділення керував Головний польський військовий комітет (або Начполь), створений під час всеросійського I з’їзду військових поляків у Петрограді у червні 1917 р. На з’їзді було також ухвалено розпочати створення 1-го Польського корпусу генерал-поручика Юзефа Довбур-Мусницького, що розмістився в Білорусі. У листопаді 1917 р. на Румунському фронті розпочалося формування 2-го Польського корпусу, який очолив генерал-підпоручник Сильвестр Станкевич [1]. До кінця року одеське окружне ОВП направляло солдатів до 1-го Польського корпусу, а з грудня 1917 р. – і до 2-го корпусу. 9 січня 1918 р. у місті було створено польський етапно-концентраційний пункт (на чолі з капітаном Р. Яхимовичем), призначений для концентрації польських солдатів для поповнення 2-го Польського корпусу [2].

Акція проходила з великими труднощами через протидію військово-революційних комітетів і рад, якими керували більшовики, маючи у місті значні позиції. Не сприяла процесові і боротьба між українізованими частинами, місцевою владою та більшовиками за майбутнє міста, що почалася в Одесі наприкінці 1917 р. Серед польських солдатів Одеського гарнізону поширювалися більшовицькі ідеї, представники політичних партій вели агітацію проти вступу до “реакційних” формувань [3].

Більшовицький переворот у місті, що стався 14 січня 1918 р., призвів до гальмування процесу створення національних частин. Щоб

уникнути непорозумінь з новою, “червоною”, владою, 20 січня ОВП видав маніфест, у якому сповіщав: “Поляки-воїни, вважаючи себе громадянами незалежної Польщі, які перебувають на чужій території, не бажають втручатися у внутрішні місцеві справи, а тим більше не визнають за собою права брати участь у боротьбі за владу” і вказував на те, що головною метою виділення у національні частини є організоване повернення додому при першій можливості [4]. Коли у першій половині лютого (н. ст.) 1918 р. більшовицька влада створила Польський комісаріат в Одесі, що працював за прямими вказівками з Петрограда, керівництво ОВП Одеського округу заявило, що як безпартійна організація воно буде співпрацювати з комітетом лише із суто військових питань [5]. При комісаріаті на протигагу ОВП було створено військовий відділ.

Неспокійна атмосфера у місті та на його околицях схилила Одеське ОВП до створення Польської ради безпеки; для підтримки порядку і охорони власності міських жителів було започатковано утворення польського караульного полку [6]. Через загрозу окупації України військами центральних держав 22 (9) лютого 1918 р. більшовицький командувач Муравйов видав наказ, у якому дозволив “сформувати загін виключно польського складу, який буде відправлено на російсько-німецький або на російсько-австрійський фронт”, а також загін з військовополонених поляків. Рада народних комісарів через Польський комісаріат в Одесі підтвердила цей дозвіл [7]. Маючи офіційний дозвіл, поляки починають активніше формувати підрозділи. Керував процесом начальник організаційного відділу хорунжий С. Лада. 2 березня започатковано створення частин нібито для фронту: двобатальйонний піхотний полк, легкий артилерійський дивізіон, кавалерійський ескадрон, окрему інженерну роту, авіаційний та транспортний загони, а також підрозділи для охорони складів амуніції [8].

Коли 28 лютого австро-угорська армія розпочала наступ у напрямку Одеси, “червона” влада почала готуватися до оборони. Більшовики розпочали мобілізаційну акцію, до 3-ї Револуційної армії та Інтернаціональної Червоної гвардії в Одесі почали записувати місцевих мешканців, військовополонених та емігрантів різних національностей – китайців, румунів, болгар і поляків [9]. 7 березня Одеське ОВП видало відозву до населення Одеси, де вкотре наголосило на своєму повному нейтралітеті. Проте конфлікт польських військових з більшовиками наприкінці лютого – у березні 1918 р. наростав, відбулися арешти членів ОВП і простих польських солдатів червоногвардійцями. З наближенням до міста австро-угорських військ за вказівкою Муравйова голова надзвичайного штабу з оборони Одеси Гузарський наказав

польським частинам ОВО передати всю зброю “польській Червоній гвардії”, що мала віддати її надзвичайному штабу. Тоді ж Муравйов наказав своїм військам винищити перед виходом з міста всіх “буржуїв”, у тому числі поляків [10]. Командування польського загону в Одесі вирішило не віддавати зброю та оборонятися до останнього, а також закликало здатних до служби поляків міста вступати до польських частин. У ніч на 10 березня під час виходу більшовиків з міста та безпорядків, влаштованих солдатами і матросами, польські частини, що налічували близько 1 тис. чол. і були озброєні гвинтівкою і кулеметами, залишивши сильні резерви, виступили на охорону міста. Ці дії викликали підтримку з боку муніципалітету та населення міста [11].

12 березня до Одеси ввійшли частини австро-угорської армії, підсиленої двома німецькими бригадами і українськими підрозділами. Оскільки нова влада залишила недоторканими польські караули на вулицях міста та не виказувала ворожості щодо польських частин, поляки гадали, що австрійці не будуть перешкоджати формуванню польських військ [12].

І справді, у перші дні австро-угорської окупації справа утворення нових польських частин значно просунулася. Головний інспектор Польських збройних сил в Україні генерал-поручик Є. де Геннінг-Міхаеліс своїм наказом від 18 березня 1918 р. зарахував польські військові частини в Одесі до 3-го Польського корпусу, кадри якого стояли у той час на Поділлі. Польським частинам в Одесі було наказано разом з майном і зброєю вирушити до Крижополя і Попелюх [13]. Однак польський загін залишився на місці для комплектації. Організаційний відділ ОВП було реорганізовано у штаб Польських військ Одеського військового округу, командування яких з 8 березня взяв на себе капітан С. Скшинський (начальник штабу – хорунжий С. Лада, з 15 березня – полковник Ч. Рибінський). Польські частини в Одесі склалися з: кадрів піхотного полку (полковник К. Шиманський), з двох батальйонів (командувачі капітани Ю. Ковзан та А. Скрочинський) і Рицарського Легіону, кадрів кавалерійського полку (1-й уланський ескадрон ротмістра М. Пражмонсивого та 2-й ескадрон ротмістра Савіцького), артилерійського дивізіону (підполковник В. Ледохович, з 30 березня – полковник М. Мрозовський), інженерної роти (капітан З. Лепковський), кулеметної роти (капітан Ю. Меллерович), автомобільної роти (по черзі підпоручик А. Янішовський, хорунжий С. Бильчинський, капітан Кльоновський), авіаційного загону (6 апаратів під командуванням капітана Ч. Латиського), польового шпиталю д-ра Лясковського (колишній 140-й запасний) та допоміжних підрозділів (ремонтний потяг – колишній 7-й російський транспортний батальйон, етапний ба-

тальйон, гідротехнічний підрозділ). Загальна кількість створених на початок квітня 1918 р. частин становила 166 офіцерів, 861 солдат, 275 коней; 2 гірські гармати, 12 кулеметів та 16 автомобілів [14]. У польському загоні введено національну уніформу, польські офіцери та солдати були зобов'язані відвідувати лекції польської мови, літератури та історії [15].

Проте невдовзі більш виразною стала неприязнь до польських формувань з боку австро-угорських військ та української влади. Вже наприкінці березня за розпорядженням української влади було припинено видання продовольства польським частинам, а 13 квітня 1918 р. військовий міністр М. Жуковський наказав розформувати всі польські війська в Одесі і здати зброю. Однак командування польських частин не підкорилося наказу, а капітан С. Скшинський заперечив коменданта Херсонщини та австро-угорське командування, що не піддається на такі образливі заяви, а сам вирушив до Києва з метою з'ясування суті справи, проте без результату [16]. Невдовзі капітан С. Скшинський вирішує вивести всі польські частини з Одеси і з'єднатися з Польськими військами в Україні (2-й та 3-й Польські корпуси). 19 квітня 1918 р. польські військові, об'єднані в інженерну роту, стрілецький батальйон (3 роти і кулеметний підрозділ, офіцерську роту, ескадрон уланів, дивізіон легкої артилерії, авіаційний та автомобільний загоны), взяли участь в урочистій службі, капітан С. Скшинський прийняв парад польських частин в Одесі, що ознаменувало завершення їхнього формування, а наступного дня планувалося виїхати до визначеного регіону для з'єднання з 3-м Польським корпусом [17].

Проте перед від'їздом, 17 квітня 1918 р., окупаційне командування заявило, що вважатиме польські війська нейтральними лише після визнання ними верховної австро-угорської влади і виїзду до району Хмільник – Пиків – Янів, де за угодою між його командуванням та австрійцями мав бути розміщений 3-й Польський корпус. Австро-угорське командування зажадало також видання частини солдатів та офіцерів – поляків, які раніше проходили службу в австро-угорській армії та ПКП. Після того як капітан С. Скшинський відмовив, австрійці вирішили роззброїти загін. 19 квітня до Одеси прибули частини XXIV австро-угорського корпусу. Вбачаючи загрозу життю та свободі своїх підопічних, командувач польських частин ОВП вирішив роззброїти загін. Прапор демобілізованих частин вирішено залишити в місцевому костьолі, майно здати Раді Об'єднання польських організацій м. Одеси, а зброю віддати муніципалітету [18].

На момент демобілізації загін налічував 234 офіцери і 1198 солдатів [19]. Частина військових, не бажаючи служити далі, виїхала до

своїх домівок. Значна кількість солдатів та офіцерів польських частин в Одесі продовжила службу в інших національних формуваннях: наприклад, через Київ лише до 3 травня 1918 р. пройшло 688 польських військових з Одеси (190 вислано до 1-го корпусу і 498 – до 2-го корпусу) [20]. Частина ж військових залишилися в місті і не поривала зв'язків з польськими організаціями. Наприкінці 1918 р., коли до Одеси увійшли антантівські війська, у місті перебувала велика польська колонія. Від січня 1919 р. до складу союзних військ входив також перенесений з Кубані польський військовий загін, що взяв участь у боях з армією УНР та більшовицькими частинами. Більшість солдатів загону розпочинали свою службу вітчизні у польських національних частинах в Україні, у тому числі – в Одесі. Пізніше загін, перетворений на 4-ту польську стрілецьку дивізію генерала Люціана Желіговського, через територію Румунії та Східної Галичини перейшов до Польщі і став частиною Війська Польського – армії незалежної Речі Посполитої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руккас А.О. Створення польських національних частин на Румунському фронті (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) // Над Дніпром і Віслою. Матеріали міжнародної наукової конференції “Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.” – К., 2004. – С. 18-36; Папакін А. Польські військові корпуси на території України 1917 – 1918 рр. // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 1. – С. 25-41.
2. Baginski H. Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914 – 1920. – Warszawa, 1921. – S. 408; Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (CAW), dzial Formacji Wschodnich, zespole Polskie Oddzialy Wojskowe Okregu Odesskiego, sygn.I. 122.95.2, s. 14, 139; sygn.I. 122.95.5, s. 298.
3. Цвилюк С.А. Защищая дело Октября: Зарубежные интернационалисты в Одессе. 1917 – 1920 гг. – Одесса: Маяк, 1987. – С. 36.
4. Одесский листок. – 1918. – № 13 (20 января). – С. 4.
5. Одесский листок. – 1918. – № 29 (22 февраля). – С. 4.
6. Одесский листок. – 1918. – № 39 (5 марта). – С. 3.
7. CAW, *ibid.*, sygn.I. 122.95.2, s. 59; sygn.I. 122.95.7, s. 466; Одесский листок. – 1918. – № 33 (26 февраля). – С. 4.
8. CAW, *ibid.*, sygn.I. 122.95.7, s.469; Одесский листок. – 1918. – № 40 (6 марта). – С. 1.
9. Цвилюк С.А. Цит. соч. – С. 58-60.
10. Одесский листок. – 1918. – № 41 (7 марта). – С. 2; Baginski H. *Op. cit.* – S. 404.
11. Одесский листок. – 1918. – № 46 (17 марта). – С. 2; Baginski H. *Op. cit.* – S. 404.
12. Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917 – 1918. – Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1969. – S. 261; Одесский листок. – 1918. – № 45 (16 марта). – С. 2; № 46 (17 марта). – С. 3.
13. Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Czesc III // Zeszyty Naukowe Filii UW w Bialymstoku. – Zeszyt 71. Humanistyka. – T. XIV. Dzial H – Prace Historyczne. – 1990. – S. 85.

14. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1787. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.17; Baginski H. Op. cit. – S. 405, 408; Oddzial Polski w Odesie (sic!) // Encyklopedia wojskowa. T. VI. – Warszawa, 1937. – S. 45; (CAW), ibid., sygn.I. 122.95.7, s. 469, 473, 504, 529; Wrzosek M. Polskie formacje... – S. 137-138.
15. Одесский листок. – 1918. – № 53 (26 марта). – С. 4.
16. Baginski H. Op. cit. – S. 406-407; CAW, ibid., sygn.I. 122.95.7, s. 514.
17. Baginski H. Op. cit. – S. 407; Одесский листок. – 1918. – № 74 (19 апреля). – С. 3.
18. Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Cz.V // Zeszyty Naukowe Filii UW w Bialymstoku. – Zeszyt 76. Humanistyka. – T.XV. Dzial H – Prace Historyczne. – 1993. – S. 200-201; Baginski H. Op. cit. – S. 408-411; CAW, ibid., sygn.I. 122.95.7, s. 587-588.
19. Baginski H. Op. cit. – S. 406.
20. ДАКО. – Ф.1787. – Оп.1. – Спр.22 – Арк.38.

UWAGI O POLSKIEJ OBECNOŚCI WOJSKOWEJ I POLITYCZNEJ W ODESSIE W 1918 R. I WIOSNĄ 1919 R.

W końcu XIX w. Odessa [1] zajmowała ważne miejsce w życiu polskich skupisk państwa Romanowów, a przede wszystkim Ukrainy. Dla ziemian i przemysłowców była, obok Kijowa, miastem w którym finalizowano interesy i wydawano część uzyskanych pieniędzy. W Odessie pracowała też inteligencja polskiego pochodzenia. Polacy znajdowali się również w innych warstwach miejskiej społeczności, m. in. portowym proletariacie.

Zmiany, jakie rozpoczęły się wiosną 1917 r. na południowym obszarze rozpadającego się państwa rosyjskiego bardzo głęboko naruszyły struktury społeczne. Rewolucje lutowa i październikowa 1917 r., następnie działania wojsk niemieckich i austro-węgierskich, ukraińskich, "białych" rosyjskich i rewolucyjnych zniszczyły poczucie stabilizacji i bezpieczeństwa również polskich mieszkańców Ukrainy. W zaistniałej sytuacji mogli wybrać jedną z kilku możliwości postępowania: zaakceptować niepodległość Ukrainy i pozostać na jej obszarze, uznając Centralną Radę, następnie Hetmanat a w końcu Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej, wesprzeć opcję rosyjską a ukraińskie instytucje państwowe potraktować jako uzurpatorskie lub podjąć postanowienie o wyjeździe na obszary organizującego się polskiego państwa. Ta ostatnia decyzja była szczególnie trudna dla rodzin od pokoleń mieszkających na Ukrainie i dysponujących na niej majątkiem nieruchomym. Przy tym niektóre z nich odwoływały się także do swoich miejscowych korzeni i choć należały do społeczności katolickiej, a w domu posługiwały się językiem polskim gotowe były do uznania się za także za Ukraińców.

W nieco innej sytuacji zaleźli się Polacy, którzy nad ukraińskie wybrzeże Morza Czarnego trafili na skutek działań wojennych i rewolucji, przede wszystkim służący w rosyjskich wojskach lub Legionach Polskich (od końca 1916 r. w Polskim Korpusie Posiłkowym) walczących do sierpnia 1914 r. w ramach wojsk austriackich [2]. Możemy też domniemywać, iż na tych obszarach przebywała pewna ilość dezertersów polskiej narodowości z armii austriackiej. Ich wyborem najczęściej stawało się wstępowanie do narodowych oddziałów, energicznie organizowanych przez Związek Wojskowych Polaków (ZWP).

Latem 1917 r. polskich ochotników i wojskowych przebywających w Odessie odsyłano do 2 dywizji strzelców I Korpusu Polskiego. Jednak z

uwagi na trudności jakie napotykało przerzucanie mniejszych grup żołnierzy przez ogarniętą rewolucją obszar, odesski Komitet Wykonawczy ZWP podjął pod koniec 1917 r. decyzję o organizacji silnego oddziału w samym mieście. Odpowiedzialność za prace nad jego sformowaniem powierzył chor. Stanisławowi Ładzie, a 8 marca 1918 r. kpt. Stanisławowi Skrzyńskiemu.

Wybór kpt. Skrzyńskiego na organizatora i dowódcę formowanego w Odessie polskiego oddziału należy uznać za bardzo trafny. Stanisław Skrzyński urodził się w rodzinie osiadłej w guberni chersońskiej. Wybrał karierę zawodowego oficera. W 1900 r. ukończył odesską Oficerską Szkołę Piechoty. Uczestniczył w rosyjskiej interwencji zbrojnej w Chinach w 1900-1901 r. i wojnie z Japonią w 1904-1905 r. Rany odniesione w tej ostatniej wojnie zmusiły go do opuszczenia szeregów ale w 1914 r. ponownie wstąpił do wojska i służył m. in. w sztabie Szefostwa Służby Zaopatrzenia Frontu Rumuńskiego [3]. Z racji wykonywanych wówczas obowiązków często przebywał w Odessie i utrzymywał bliskie kontakty z ziemianami i przemysłowcami.

Zamiarem kpt. Skrzyńskiego było sformowanie na obszarze Odesskiego Okręgu Wojskowego polskiego korpusu. Wczesną wiosną 1918 r. w szeregach polskich sił zbrojnych w Odessie miało się znajdować ok. 1.5-2 tys. żołnierzy. Składały się one m. in. ze szczupłych liczebnie jednostek: pułku piechoty (dowódca płk Kazimierz Szymański), dwóch szwadronów jazdy (rtm. Michał Prazmowski i rtm. Jan Sawicki), dywizjonu artylerii (płk Mikołaj Mrozowski), kompanii karabinów maszynowych (kpt. Józef Mellerowicz), oddziałów samochodowego i lotniczego, komendy etapów oraz szpitala polowego (dr Laskowski). Szefem sztabu kpt. Skrzyńskiego został chor, Stanisław Łada, następnie płk inż. Czesław Rybiński. Na czele oddziału mobilizacyjnego sztabu stanął kpt. Marian Czerniewski [4].

Dowodzone przez kpt. Stanisława Skrzyńskiego oddziały zasilala miejscowa polska młodzież. Przechodziły one intensywne szkolenie wojskowe, a także uczestniczyły w starciach z oddziałami ocenianymi jako bolszewickie lub rabunkowe. W szeregach panowało przekonanie, iż odesska formacja jest częścią przyszłej armii Królestwa Polskiego, a zwierzchnictwo nad nią powinna jak najszybciej przejąć Rada Regencyjna [5].

O losach polskich żołnierzy przesądziła wroga postawa austriackich wyższych komend oddziałów okupujących południowe tereny Ukrainy. W Odessie austriacy i węgierscy żołnierze znaleźli się ok. połowy marca 1918 r. Po krótkich wahaniach austriackie dowództwo wydało 14 kwietnia rozkaz nakazujący przeniesienie formacji kpt. Stanisława Skrzyńskiego z

Odessa w rejon miejscowości Chmielnik i Janów. Rozkaz ten w polskim sztabie oceniono jako zapowiedź rozbrojenia żołnierzy i aresztowania tych, którzy pochodzili z zaboru austriackiego. W tej sytuacji kpt. Skrzyński zarządził 19 kwietnia uroczysty przegląd swoich oddziałów na Placu Aleksandryjskim. Po mszy polowej wydał rozkaz demobilizujący jednostkę. Broń i sprzęt wojskowy pospiesznie przekazano władzom miejskim, a sztandar parafii katolickiej. Żołnierze po zdjęciu mundurów szukali schronienia w polskich domach i okolicznych majątkach ziemskich oraz podjęli próby przedostania się do innych polskich jednostek, tworzonych na obszarze byłego cesarstwa rosyjskiego. Niektórym z nich udało się ostatecznie trafić do formowanej na Kubaniu 4 dywizji strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego. Pewna, trudna dziś do precyzyjnego oszacowania grupa, znalazła się w konspiracyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), również działającej w Odessie.

Większość podkomendnych kpt. Stanisława Skrzyńskiego do niepodległościowych aspiracji Ukraińców odnosiła się obojętnie lub niechętnie. Ten stan rzeczy nie uległ zmianom w następnych tygodniach. Postawy czynnie wspierające ukraińską niepodległość (np. Jerzego Włodzimierza Świrskiego) nie należały do powszechnych. Zaryzykuję stwierdzenie, iż w tym czasie znaczna część polskiego ziemiaństwa i inteligencji porządek i pozostanie na Ukrainie wiązała z wojskowym sukcesem gen. Antona Denikina, oddziałów Ententy i do pewnego stopnia z opieką Polski. Na sceptycznym stosunku do ukraińskich wysiłków niepodległościowych tej grupy Polaków ważył zarówno zatarg zbrojny między Polską a Zachodnio Ukraińską Republiką Ludową i Ukraińską republiką Ludową, jak i pozbawione podstaw obawy przed bolszewizacją wojsk Symona Petlury.

Rozpoczęta 1 listopada 1918 r. polsko-ukraińska wojna o przyszłość Lwowa i wschodniej Galicji zaktywizowała również polskie wojskowe i polityczne środowiska konspiracyjne działające na Ukrainie. 3 listopada 1918 r. członek Polskiej Organizacji Wojskowej Michał Sokolnicki spotkał się w Odessie z francuskim porucznikiem Henri Villaime'm. Ten oficer przed 1914 r. pracujący w Kijowie, ożeniony z Polką i znający język polski od października 1918 r. utrzymywał, na polecenie swoich przełożonych z Francuskiej Misji Wojskowej w Jassach, kontakty z POW. Sokolnicki skłonił go, aby udał się do Lwowa i wykorzystując swój mundur oraz status oficera Ententy wsparł polską stronę konfliktu. Postawa por. Villaime'a zaprezentowana we Lwowie ułatwiła wyparcie ukraińskich wojsk z tego miasta w nocy z 21 na 22 listopada 1918 r. Francuz wymusił bowiem na ukraińskiej komendzie przedłużenie zawieszenia broni we Lwowie. Tym samym umożliwił wzmocnienie i reorganizację walczących w nim polskich

oddziałów [6]. Mniej przemyślane działania podjął ówczesny komendant Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie były oficer I Brygady Legionów Polskich Leopold Lis-Kula. 4 listopada zorganizował w Odessie naradę przedstawicieli polskich konspiratorów. Zakończyła się ona decyzją przeprowadzenia tajnej mobilizacji POW i przebicia się przez Radziwiłłów do Lwowa. Jej przeprowadzenie okazało się jednak niemożliwe. Słabe liczebnie, źle uzbrojone polskie grupy były rozpraszcane przez ukraińskie wojska. W okolice Lwowa dotarły jedynie dwa zmobilizowane przez Lis-Kulę patrole. Większość powoiaków przedostała się na Lubelszczyznę lub powróciła do prac konspiracyjnych na Ukrainie [7].

W narastającym zamieszaniu Odessę okupowaną przez wojska austro-węgierskie, a następnie Ententy uważano w polskich środowiskach za miejsce bezpiecznego schronienia, pozwalające na doczekanie ustabilizowania sytuacji na Ukrainie. Jej atrakcyjność w pierwszych tygodniach 1919 r. zwiększały: ponowne wejście do składu garnizonu Odessy polskich oddziałów i zaistnienie w mieście placówki dyplomatycznej (określanej jako konsulat), energicznie prowadzonej przez hr. Zdzisława Belinę-Brzozowskiego.

Trzon polskich oddziałów wojskowych znajdujących się w Odessie w pierwszych tygodniach 1919 r. stanowiła 4 dywizja strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego, utworzona jeszcze latem 1918 r. na Kubaniu. Do grona organizatorów jej oddziałów należeli obok Polaków wywodzących się z wojsk rosyjskich także byli oficerowie Legionów Polskich. Do tej ostatniej grupy oficerów należeli m. in. płk Michał Żymierski, ppłk. Franciszek Sikorski czy ppłk Juliusz Zulauf. Dywizję starano się utworzyć na drodze poboru wśród ludności polskiej, zamieszkałej na terenach utrzymywanych przez armie rosyjskich "białych" generałów [8].

Dywizja organizowała się za zgodą rosyjskich wyższych dowódców gen. Michaiła Aleksiejewa i gen. Antona Denikina. Formalnie uznawano ją za część Armii Polskiej, sformowanej we Francji na mocy dekretu jej prezydenta Raymonda Poincare z czerwca 1917 r. Dysponowała statusem autonomicznego elementu sił zbrojnych Ententy i podlegała jej naczelnemu wodzowi marsz. Ferdinandowi Foch'owi. W połowie listopada 1918 r. zabiegi o przejęcie kontroli nad polskimi oddziałami pozostającymi poza tymczasowymi granicami Polski rozpoczął Józef Piłsudski [9].

Klęska państw centralnych wymusiła na Entencie m. in. konieczność rozwiązania problemu zastąpienia wojsk austro-węgierskich na południowych obszarach Ukrainy oddziałami zdolnymi do przeciwstawienia się Armii Czerwonej. Wśród czołowych polityków i dowódców zwycięskich mocarstw na wadze zyskała koncepcja militarnego i wojskowego wsparcia "białej" Rosji przez odpowiednio zorganizowane

sily ekspedycyjne. Na miejsce lądowania korpusu wyznaczono m. in. Odessę.

Decyzją marsz. Ferdinanda Focha organizowane na Kubaniu polskie oddziały zostały skoncentrowane w Noworosyjsku i następnie drogą morską (okrętem "Sarotow") przewiezione do Odessy. 1 grudnia 1918 r. pierwsi podwładni gen. Lucjana Żeligowskiego zeszli do portu. Razem z "białymi" oddziałami rosyjskimi i niewielkim oddziałem francuskich marynarzy utworzyli garnizon miasta, stopniowo przejmując je od wojsk austro-węgierskich i niemieckich. Po przybyciu kolejnych transportów dywizja przekroczyła stan 3 tys. ludzi. Zorganizowano ją w trzy pułki piechoty (ppłk. Michała Żymińskiego, ppłk. Franciszka Sikorskiego i płk. Stanisława Małachowskiego), pułk jazdy (rtm. Konstantego Plisowskiego) i dywizjon artylerii (kpt. Przemysław Barthel de Weydenthala). Wszystkie jednostki miały niepełne stany osobowe. Dywizję szkolono według regulaminów wydanych przez I Korpus Polski. Otrzymała broń i wyposażenie rosyjskiej, a potem również francuskiej produkcji.

Po wylądowaniu oddziałów francuskich i greckich gen. Żeligowskiego podporządkowano francuskiemu generałowi d'Anselme. Zaprowiantowanie dywizji oraz jej zaopatrzenie w broń i amunicję należało teraz do obowiązków odpowiednich francuskich służb kwatermistrzowskich. Za otrzymane od nich środki finansowe dokonano m. in. zakupu "do 400 bardzo dobrych koni" [10]. Szybko jednak okazało się, iż zrujnowane wcześniejszymi walkami terytorium południowej Ukrainy nie jest w stanie zapewnić dostatecznej ilości wyżywienia dla żołnierzy Ententy. Całkowicie też zawiodły próby jej dostarczania drogą morską. Pojawiły się również problemy z umundurowaniem żołnierzy. Brakowało przede wszystkim butów i płaszczy.

Żołnierze 4 dywizji strzelców spodziewali się, iż Odessa stanowi jedynie miejsce krótkiego odpoczynku w drodze do kraju. Skierowanie do walki przeciwko wojskom URL przyjęli bardzo niechętnie. Ich postawę dobrze ilustrują słowa historyka wojskowego, byłego żołnierza I Brygady Legionów Polskich Wacława Lipińskiego, napisane w połowie lat trzydziestych: "Była już mowa o tym, że na Odessę nacierali petlurowcy, a więc żołnierze Ukraińcy, walczący podobnie jak Polacy w imię oswobodzenia swego kraju. Zmuszeni okolicznościami, stanęli przeciw nim żołnierze polscy, wśród których u niejednego budziły się wątpliwości co do racji zwalczania słusznych ukraińskich pragnień politycznych [...] zbudziły się tym silniejsze wątpliwości w słuszność tych walk" [11; s. 332-333]. Sprzeciw wobec przelewania krwi w walce z ukraińskimi żołnierzami miał się stać – zdaniem W. Lipińskiego – jedną z przyczyn złożenia broni i

oddania się do niewoli płk. Michała Żymierskiego i jego oddziału na stacji kolejowej Rozdzielna [11; s. 332-333].

Położenie odesskiego garnizonu Ententy, w tym polskich żołnierzy, uległo pogorszeniu na przełomie zimy i wiosny 1919 r. Po wyparciu ukraińskiej armii Symona Petlury z południowych obszarów Ukrainy, na przedpolu Odessy pojawiły się silne oddziały bolszewickie. Jednocześnie wyraźnie wzrosła aktywność konspiracyjnych struktur rewolucyjnych w samym mieście. Polskie, francuskie i greckie patrole, starające się utrzymać porządek w Odessie, były wielokrotnie atakowane w zaułkach, z dachów i zza murów przez stosunkowo dobrze uzbrojone grupy. Po wykonaniu uderzenia, doskonale znając miasto znikwały. W marcu w polskich oddziałach zapanowało przekonanie, iż samodzielne oddalenie się z koszar może zakończyć się rozbrojeniem a nawet śmiercią. Służbę frontową zaczęto uważać za niosącą mniej zagrożeń dla życia.

W polskich oddziałach zanotowano również stosunkowo liczne przypadki prób kolportowania bolszewickich odezw i innych druków. Polskie komendy obawiały się także, jak się okazało niesłusznie, przenikania do szeregów agitatorów i rewolucyjnych emisariuszy. Nie były to jednak bezpodstawne przypuszczenia, gdyż wśród ochotników pojawiły się osoby epizodycznie, z różnych powodów (najczęściej pod wpływem pierwszej naiwnej oceny programów ruchu rewolucyjnego), wcześniej służące w jednostkach Czerwonej Armii. Przy tym znaczna część zgłaszających się do punktów rekrutacyjnych 4 dywizji strzelców nie posiadała żadnych dokumentów pozwalających na określenie ich prawdziwej tożsamości [12; s. 19-20].

Na morale polskich żołnierzy, do pewnego przynajmniej stopnia, źle wpływała postawa ich francuskich towarzyszy broni. Udział w walkach na terytorium byłego sojusznika, już po zakończeniu działań wojennych w zachodniej Europie i zawarciu rozejmów z państwami centralnymi, większość Francuzów oceniała jako nieuzasadnione szafowanie ich życiem. Domagała się powrotu do ojczyzny i zdemobilizowania z wojska. Zdarzały się nawet wypadki odmowy wykonywania rozkazów.

Dyscyplinę w szeregach gen. Lucjan Żeligowski utrzymywał rozkazami i surowym egzekwowaniem regulaminów. Szczególnie surowo nakazał karanie niewłaściwego postępowania wobec przedstawicieli ludności cywilnej. Starał się też stworzyć warunki dla powstania nieformalnych, koleżeńskich więzi między oficerami a szeregowymi. Między innymi zaopatrzenie w środki finansowe oficerów uzależnił od zajmowanych przez nich stanowisk. Służący w kompaniach oficerskich (tzw. Legii Rycerskiej) i pełniący służbę wartowniczą oraz patrolową otrzymywali żołd w wysokości zbliżonej do wypłacanego szeregowcom

wykonującym takie zadania. Niżsi stopniem oficerowie zostali zobowiązani do spożywania posiłków takich samych jak ich podwładni oraz razem z nimi w żołnierskich jadalniach. Na polecenie gen. Żeligowskiego oraz dowódców pułków zakładano w koszarach świetlice z bibliotekami. Organizowano wykłady i pogadanki z historii, literatury i geografii ojczystej. Starano się dostarczać informacji o wydarzeniach w kraju. Stosunkowo szybko dotarły do żołnierzy wiadomości m. in. o wyborach i zebraniu się w Warszawie parlamentu.

Z oddziałami 4 dywizji strzelców szybko nawiązali liczne kontakty przedstawiciele polskiego społeczeństwa Odessy i okoliczni ziemianie. Panie z zamożnych warstw starały się patronować niektórym z kulturalnych imprez organizowanych w koszarach. Objęły również swoją opieką rannych i chorych w dywizyjnych lazaretach i szpitalu. Wyposażenie świetlic i bibliotek wojskowych pochodziło z prywatnych darów.

Gen. Lucjan Żeligowski wielokrotnie podkreślał, iż pobyt w Odessie jest tymczasowy, a jego oddziały znajdują się w ojczyźnie jako integralna część polskiej siły zbrojnej. Słynne stały się jego słowa: "Nie mamy chleba, ale mamy Sejm. Nie mamy odzieży i butów, ale mamy swój byt niepodległy" [12; s. 20]. W sytuacji w jakiej znajdował się polski żołnierz wywoływały jednak ironiczne komentarze w oddziałach.

Niepowodzenia na froncie antybolszewickim oraz widoczny spadek dyscypliny i morale w oddziałach Ententy zajmujących Odessę i wybrzeże Morza Czarnego przyspieszyły decyzję gen. d'Anzelma o wycofaniu się za Dniestr do Rumunii. Żołnierze 4 dywizji strzelców stanowili straż tylną sił odchodzących z Odessy. W trakcie zaciętych walk z odesskimi grupami rewolucyjnymi, a także Armią Czerwoną oddziały gen. Żeligowskiego poniosły bardzo znaczne straty. Wśród poległych jeszcze na ulicach miasta znalazł się kpt. (pośmiertnie mianowany do stopnia pułkownika) Przemysław Barthel de Weydenthal [11; s. 337]. 10 kwietnia 1919 r. dywizja przeszła Dniestr.

Krótko przed opuszczeniem Odessy przez polskie oddziały ewakuował swoją placówkę dyplomatyczną hr. Zdzisław Belina-Brzozowski. Wcześniej wyprawił do Polski polityka Borysa Kurdynowskiego podającego się za przedstawiciela Ukraińskiej Republiki Ludowej, uprawnionego do negocjowania z polskim rządem i zawarcia traktatu pokojowego.

Krótką, choć wyraźnie dostrzegalną polską aktywność w Odessie w latach 1918-1919 pozostawiła ślad w świadomości polskich żołnierzy przebywających w tym mieście. Utrwaliła m. in. przekonanie o niebezpieczeństwie jakie stanowi dla społecznego porządku ruch

bolszewicki. Wielu też żołnierzy gen. Lucjana Żeligowskiego powróciło do Polski lepij rozumiejąc ukraińskie aspiracje niepodległościowe.

ЛІТЕРАТУРА

1. Polski opis Odessy w tym czasie, o charakterze obszernej noty encyklopedycznej, znalazł się w Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego, t. VII, red. B. Chlebowski, Warszawa 1886, s. 377-378. Charakterystyczne, iż autor hasła wśród mieszkańców miasta, obok Rosjan, wymienia jedynie Greków, Francuzów, Włochów i Niemców.
2. W okresie lipiec 1917 – luty 1918 r. trwał proces odchodzenia żołnierzy z Legionów Polskich.
3. P. Stawecki, Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939, Warszawa, 1994, s. 306.
4. M. Wrzosek, Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918, Warszawa, 1990, s. 425-426; Encyklopedia Wojskowa, t. VI, red. O. Laskowski, Warszawa, 1937, s. 45.
5. Na okupowanych przez wojska niemieckie i austro-węgierskie zachodnich ziemiach zaboru rosyjskiego, aktem cesarza Wilhelma II i Franciszka Józefa I z 5 listopada 1916 r., proklamowane zostało Królestwo Polskie. Jego najwyższą polską władzą wykonawczą stała się utworzona w 1917 r. Rada Regencyjna.
6. M. Klimecki, Polsko – ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919, Warszawa, 2000, s. 123, 129; M. Sokolnicki, Podróż do Jass w jesieni 1918 roku, “Niepodległość”, t. 10, Londyn – Nowy Jork, 1976, s. 30.
7. M. Klimecki, op. cit., s. 122; F. Demel, W. Lipiński, Pułkownik Leopold Lis – Kula, Warszawa, 1932, s. 312-313.
8. H. Bagiński, Wojsko polskie na Wschodzie, Warszawa, 1921, s. 491.
9. Od połowy listopada 1918 r. sprawował stanowiska Naczelnego Wodza i (Tymczasowego) Naczelnika Państwa.
10. Dzieje Ułanów Jazłowieckich, Londyn, 1988, s. 20.
11. W. Lipiński, Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905-1918, Warszawa, 1990.
12. T. Kawalec, Historia IV – ej dywizji strzelców generała Żeligowskiego w zarysie, Wilno-Kraków – Łódź, 1921.

ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР У ПОВСТАНСЬКІЙ БОРОТЬБІ 1920-1921 рр.

Українсько-польські стосунки на початку третього тисячоліття викликали підвищений науково-пізнавальний інтерес та актуалізували тематику дослідження складного минулого між Польщею та Україною. Без перебільшення можна стверджувати, що одним з найбільш суперечливих і трагічних моментів в історії українсько-польських стосунків були 1920-1923 рр., коли відбувався не лише процес формування відносин, а й вирішувалася майбутня доля обох народів. У цей період з новою силою виявилися нерозуміння та неусвідомлення як польською, так і українською сторонами важливості розвитку рівноправного та взаємовигідного партнерства.

21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір між Україною та Польщею, який стверджував, що “Польська Республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки” [1]. Звучало це гордо, але насправді важило небагато, бо війська Петлюри були вже переможені, а їх розпошені частини і він сам знайшли притулок у Польщі, перебуваючи в повній залежності від польського уряду. (Коли під час переговорів Петлюра виявив непоступливість, польські власті просто заарештували його разом з міністрами на добу.)

Друга стаття договору визначала кордони між Польщею та УНР. Східна Галичина лишалася за Польщею. 24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією. Збереглися проекти угод економічних, котрі так і не здійснилися. Вони передбачали в кінцевому рахунку цілковите господарче підпорядкування України Польщі, ставлення до неї як до території для експансії капіталу.

Польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем'єр-міністр УНР Мазепа. Висловили незгоду також Петрушевич, Грушевський, Винниченко. Розділилися і думки поляків. Проурядова преса з варшавським “Кур'єром пораннім” і “Кур'єром польським” оцінювала угоду з УНР як “акт польського розуміння становища”, що відповідає польським історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Соціалісти в “Роботнику” і у сеймі висловлювалися за подальші мирні переговори з Москвою. Найбільш різко виступило праве крило. Політику Пілсудського було

визнано за “повну азарту і ризику”, “неясну і непевну щодо цілей”, таку, що ослаблює позицію Польщі на Заході [2].

25 квітня 1920 р. під проводом Пілсудського розпочався польський наступ. Його військовою метою був розгром Червоної армії; метою політичною – створення української держави, яка перебувала б в економічній залежності від Польщі. Ні військові, ні політичні цілі не були досягнуті. Київська кампанія зрештою поставила під загрозу саме існування Польської держави.

За планом Пілсудського, значну допомогу у війні з Червоною армією мали надати петлюрівські загони, які після вторгнення в Україну разом з польськими військами повинні були поповнюватися добровольцями з антибільшовицьких повстанських загонів, що діяли в цей час по всій території України. Однак нічого подібного не сталося. Повстанські загони діяли на власний розсуд і далеко не завжди були союзниками польсько-петлюрівських військ у боротьбі з більшовиками.

На квітень 1920 р. у самій Польщі знаходилося багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована в 1920 р. Саме вони, а також український уряд у Тарнові в першу чергу непокоїли радянську владу у Москві та Харкові. За офіційними радянськими даними, в Польщі було інтерновано 12000 офіцерів та солдатів армії С.Петлюри [3]. За польськими джерелами, після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і була інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. чоловік, серед яких було 3530 офіцерів і близько 11500 солдатів [4].

Московський і Харківський уряди добре зрозуміли, що ця маса військових може в будь-який момент стати основою для нових антибільшовицьких виступів. І дійсно, на території Польщі формувалися збройні загони Булах-Булаховича, Оскілка, Калиша, Шепелява, Удовиченка та інших повстанських отаманів [5].

Саме тому уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК оголосив постанову “Про повну особисту амністію робітникам і селянам УСРР, які перебувають за кордоном і брали участь як рядові в лавах армій С.Петлюри, П.Скоропадського, А.Денікіна, П.Врангеля та інших ворогів робітничо-селянської влади”. 12 квітня 1922 р. була прийнята ще одна постанова “Про амністію чинам білих армій і цивільної еміграції”. Проте поза законом були оголошені видатні діячі повстанського руху – Н.Махно і Ю.Тютюнник [6].

Зрозуміло, що командування української армії перешкоджало поверненню в УСРР солдатів і офіцерів. Так, у листі головного отама-

на С.Петлюри до командирів куренів говорилося: “Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил ... ми ж мусимо ... повернутися на Україну не рабами, не з ласки грабіжників та убивць, не амністованими московськими наймитами, а вільними громадянами і заслуженими патріотами – вояками нашої Вільної України” [7].

Радянська сторона вимагала вислати з Польщі керівників українського повстанського руху, наприклад Н.Махна, щоб судити його “за вбивства, грабунки та насильство”. Польська сторона, дуже добре уявляючи подальшу долю Махна в радянській Україні, відмовилася його вислати, підкресливши, що це буде вирішувати польський суд, який прийняв постанову вислати Н.Махна разом з родиною з Варшави до Познанського воєводства на проживання, чим врятував йому життя. В інтерв’ю одній з польських газет Н.Махно сказав: “Я був, є і буду до кінця життя непримиримим ворогом більшовиків і радянської влади” [8].

Фактично заключним і останнім етапом польсько-українського співробітництва тих часів можна вважати період з часу припинення поляками військових дій проти Росії 18 жовтня 1920 р., що передбачали умови перемир’я, і згортання військової допомоги УНР до підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р.

Загалом досягненням згоди про перемир’я польська політична доктрина в українському питанні не змінила своєї сутності і продовжувала залишатись невиваженою та суперечливою. Польська сторона намагалася “резервувати” за собою співпрацю з керівним центром УНР. Зокрема вона сприяла організації координаційно-керівних структур загальнонаціонального руху опору на території УСРР та проведенню розвідувальних і диверсійних антирадянських акцій. На території Польщі продовжували легально існувати державні інституції УНР та військові організації інтернованої армії УНР. Проте польський уряд не дотримувався власних зобов’язань у справі фінансової, матеріально-технічної допомоги, дипломатичної підтримки УНР на міжнародній арені та організації антибільшовицького збройного виступу. Тим більше, що поляки затримали на правому березі р. Збруч потяги з постачанням для українських військ [9].

Більшовицький Західний фронт регулярно поповнювався присланими з Росії військами. Лише в червні 1920 р. прибуло з інших фронтів понад 40 тис. бійців. Чисельність же армії УНР на жовтень 1920 р. сягала близько 35 тис. козаків [10], хоча генерал-хорунжий армії УНР О.Удовиченко назвав дещо меншу цифру – 20 тис. вояків [11].

Перехід у наступ українських військ 11 і 12 листопада 1920 р. проти Червоної армії був великою помилкою командування, бо вже

напередодні – 10 листопада – ворог перехопив ініціативу. Зав'язалися позиційні бої. Одинадцять днів точилася боротьба, під час якої деякі підрозділи 3-ї Залізної дивізії змушені були відступити до Румунії.

Вранці 10 листопада лівофлангова 9-а бригада 3-ї Залізної дивізії вступила в бій з 8-ю кінною радянською дивізією. На початку бою 9-а бригада мала успіх, але їй забракло набоїв, і вона майже вся полягла під шаблями ворога (з трьох тисяч вояків живими лишилося тільки 70).

Протягом кількох годин ішов запеклий бій з червоною піхотою, яка атакувала 7-у бригаду Залізної дивізії. Червона кіннота прорвалася до її тилу. На допомогу 7-й бригаді з резерву було кинута 8-у бригаду. Коли скінчилися набої, козаки відбивалися від кінноти прикладами рушниць. Половина складу 7-ї і 8-ї бригад загинула на полі бою. Бойова ситуація складалася на користь Червоної армії.

20 листопада за наказом командувача армії українські війська з боями відступили в район Волочиська. На цьому плацдармі вони мали дати останній бій перед тим як перейти на територію, зайняту Польщею. Наступного дня червоні штурмували Волочиський плацдарм. У цей час за Збруч переходили обози армії УНР, вивозилося майно державних установ тощо. Українські частини, відбиваючи всі атаки червоних, стійко трималися. О 18-й годині армія УНР покинула рідні терени.

Згідно з угодами, укладеними між українськими і польськими урядами, українська армія мусила здати зброю, коней і все військове майно. Через кілька днів особовий склад її було відправлено до таборів інтернованих у різних місцевостях Польщі, зокрема вояків 3-ї Залізної дивізії – до м. Каліша на Познанщині, де вони перебували до 1924 р. [12].

Крім походів регулярних військ УНР, продовжувалась і антибільшовицька повстанська боротьба. І в її організації не останню роль зіграла Польща. На території Польської держави був створений партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю.Тютюнником, який мав підтримку Польського генерального штабу. При польських прикордонних контрольних пунктах у Тернополі, Гусятині, Підволочинську, Білозірці, Дубні знаходилися представники повстанського штабу.

У 1921 р. готувалися антибільшовицькі повстання в Україні та були здійснені рейди загонів української армії. У жовтні Ю.Тютюнник, як голова партизансько-повстанського штабу, отримав від С.Петлюри наказ вирушити на територію України, і 4 жовтня угруповання військ на чолі з Тютюнником почало наступ. Із спогадів отамана Ю.Тютюнника: “Червоні війська, заатаковані нами несподівано,

не могли зразу спинити нашого руху на схід. Тільки зорієнтувавшись в обставовці, вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі продерлася аж за річку Тетерів, але її теж примусили повернути на захід”. 28 жовтня частини під командуванням Палія (кількістю близько 2 тис. чол.) перейшли кордон через річку Збруч у районі Гусятини і після невеликого бою з радянськими прикордонниками просунулися в глиб території України. Кілька загонів підійшли до Кам’янець-Подільського, де також вступили в бій. Вони намагалися підняти повстання по всій території України, але широкого збройного опору проти радянської влади організувати не вдалося [13].

Під час боїв радянською стороною були захоплені різні архіви, зокрема архів штабу Ю.Тютюнника, з матеріалів якого вона детально ознайомилася з планами повстань в Україні. Ці документи і були використані при написанні нот-протестів польському урядові і в цьому ж році надруковані для ознайомлення з ними населення.

Уже 29 жовтня 1921 р. посол радянської Росії в Польщі відвідав міністра закордонних справ К.Скірмунта, висловив йому протест проти подій на кордоні та вручив радянську ноту. 30 жовтня російську ноту продублювала нота Х.Раковського на адресу польського уряду, з цими ж самими вимогами. 31 жовтня була надіслана з Москви ще одна нота, у якій вимагалось від польського уряду припинити допомогу загонам української армії в боротьбі проти радянської влади. У нотах-відповідях польська сторона рішуче протестувала проти звинувачень її у сприянні українській боротьбі, підкреслювала, що події в Україні – це повстання незадоволеного українського народу проти радянської влади.

Гра у звинувачення подібними нотами тривала далі. Серед серії радянських нот із Москви і Харкова потрібно зупинитися ще на одній – ноті Г.Чичеріна польському урядові від 11 березня 1922 року, в якій прозвучала радянська погроза Польщі. Між іншим, у ноті говорилося, що Росія й Україна були поставлені перед фактом численних нападів банд Петлюри й Тютюнника з території Польщі на Україну. Ці особи, згідно з польськими зобов’язаннями, мали залишити Польщу, але їх організації не тільки не були ліквідовані, а навпаки – дістали розвитку [14].

Відомості таємних співробітників Закордоту повідомляли про підготовку повстання в Україні генштабом С.Петлюри за допомогою поляків, про запланований перехід українського кордону підрозділами Ю.Тютюнника, Палія [15]. Через агентів Закордоту в Польщі була отримана інформація про військовий штаб С.Петлюри, який мав назву

“Ліквідаційна комісія в справах України”; що Тютюнник і Павленко знаходяться у Львові і що польський уряд обіцяв С.Петлюрі 80 млн. марок для підготовки антибільшовицького повстання в Україні [16].

Зрозуміло, що, володіючи такою інформацією, радянський уряд легко міг протидіяти всім спробам уряду УНР визволити свою батьківщину від більшовицького панування. Невипадково бригаді Г.Котовського відносно легко вдалося розгромити під Волочиськом загони Омеляновича-Павленка, а дещо пізніше і ліквідувати похід Ю.Тютюнника [17].

Таким чином, на початок 20-х років Польща зіграла суттєву роль у розгортанні антибільшовицької повстанської боротьби селян. Вона координувала дії та допомагала споряджати повстанські загони Тютюнника, Палія, Омеляновича-Павленка, таким чином стимулюючи продовження повстанської боротьби на території України. Проте не слід ідеалізувати допомогу офіційних кіл Польщі українському національному рухові. Польщі в той час була потрібна не вільна, незалежна Україна, а буферна держава – противага радянській Росії, від якої йшла постійна загроза. Саме з такої точки зору і слід розглядати відносини Польщі й України в контексті повстанської боротьби.

Польська політична еліта українську проблему розглядала крізь призму польської присутності на українській землі, що, в свою чергу, стало чи не найголовнішою перешкодою на шляху до згоди та порозуміння між Польщею та Україною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарліцкі А. Дивна війна 1920 р. // Всесвіт. – 1991. – № 3. – С. 159.
2. Там само. – С. 160.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 235, 237.
4. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 62.
5. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 264.
6. ЦДАВО України. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 33-34.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 178.
8. Котляр Ю. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон // Південний архів. – Випуск V. – Херсон, 2001. – С. 111.
9. Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – С. 55.
10. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 178.
11. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія армії УНР // Військово-історичний альманах. – 2002. – Число 1 (4). – С. 14-15.
12. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924. – С. 15-16.
13. Там само.

14. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921 – 1923 рр.). – С. 66.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 408. – Арк. 30.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1261. – Арк. 3.
17. Гуль Р.Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. – М., 1990. – С. 246.

УДК 378(091)(477.7)

Левченко, Валерій

СПРОБА СТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ПРИ ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У 1920 РОЦІ

Зі встановленням в Україні у 1920 р. радянської влади відбулися державотворчі процеси, які торкалися соціально-політичних, освітніх та національно-культурних питань. Довгий час в українській історіографії питання політики національних меншин, зокрема польської, були недостатньо висвітлені. Вивчення розвитку польської культури в Одесі у 20-ті рр., в ізоляції від культурних процесів у Польщі, без зв'язку з історичними надбаннями польського народу, є важливою частиною об'єктивного відтворення загального процесу еволюції польської національної меншини в Україні у ХХ столітті.

В Одесі ще до революції існували різні польські культурні установи (Польський дім), але всі вони були знищені радянською владою, яка почала будувати свою систему культурних установ для польського населення під керівництвом партійних органів [1].

Спеціальні органи радянської державної влади, що проводили роботу серед національних меншостей, почали створюватися в Одесі ще у 1919 р., коли губернський революційний комітет організував особливий секретаріат національних справ, при якому працювали методична та видавнича комісії [2]. З остаточним встановленням в Одесі радянської влади 7 лютого 1920 р. питання національних меншин потрапляють у компетенцію секції загального підвідділу Одеського губернського відділу народної освіти, який розпочав роботу 15 лютого [3]. Почали діяти загальноосвітні школи, де навчання велося польською мовою, нарівні з якою викладалися українська та російська мови, історія Польщі.

У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС), який, зокрема, вивчав національний склад населення республіки. До революції в Одеському повіті, за переписом 1897 р., за чисельністю населення польська національна меншина посідала п'яте місце (3,03%) після росіян (37,45%), українців (21,88%), євреїв (21,97%) та німців (10,27%). У самому місті цей показник у поляків був кращим – четверте місце (4,31%), вони перевищували чисельність німецької меншини (2,54 %) [4]. Ці показники польської меншини збереглися до 1920 р., коли, за даними відділу національних

меншин при народному комісаріаті внутрішніх справ, опублікованих у бюлетені НКВС, п'ятий рядок у національному складі населення України займали поляки (117 тис.) [5]. Повніші дані про представництво поляків в Україні було одержано після перепису 1926 р., коли їх загальна чисельність по республіці збільшилася до 476 435 осіб, а по Одеському округу зменшилась до сьомого показника – 1,34% (11574 особи).

Паралельно із цим в Україні відбувалася реформа системи народної освіти, з якої радянське керівництво почало зміни в галузі культури. 1 травня 1920 р., згідно з інструкцією народного комісаріату освіти (НКО) УСРР від 24 лютого [6], були ліквідовані університети, реорганізовані діючі навчальні заклади та створені нові – інститути народної освіти (ІНО). Головним завданням ІНО була підготовка кадрів для викладання у дитячих позашкільних закладах, загальноосвітніх та професійних школах. Також 4 травня 1920 р. НКО прийняв рішення “Про підготовку робітників освіти”. На його основі почалася реорганізація системи педагогічної освіти, яка передбачала створення великої кількості педагогічних шкіл (курсів, технікумів, інститутів). У зв'язку з національною різноманітністю населення губерній наявність широкої мережі національних шкіл потребувала відповідної системи підготовки вчительських кадрів. З цією метою при ІНО були створені спеціальні відділення для національних меншин, які в першу чергу повинні були підготувати національні педагогічні кадри.

Одеський інститут народної освіти (ОІНО), який розпочав свою діяльність влітку 1920 р. на базі діючих українського учительського та українського фребелівського інститутів, складався з українського, російського, єврейського і німецького відділень, які включали чотири факультети: дошкільний, шкільних вчителів 1-го і 2-го ступеня та позашкільний [7]. Основні постанови по проведенню цієї реорганізації надходили від губерньського управління вищих навчальних закладів (ГУВНЗ), утвореного 1 червня 1920 р. рішенням НКО [8].

У порівнянні з іншими ІНО, які тільки з 1924/25 навчального року почали створювати спеціальні групи національних меншин з викладанням рідною мовою (німецькі, єврейські, польські, болгарські та інші) [9], в ОІНО на 1924 р. уже понад чотири роки діяли чотири національні відділення з навчальними планами, програмами курсів та викладачами зі спеціальною вищою освітою. Проте з самого початку роботи інституту була можливість створити п'яте відділення – польське.

У першому 1920/21 навчальному році стосовно діючих національних відділень, які почали працювати з жовтня, 22 грудня того ж року Рада ОІНО (протокол №13) визнала, що професорсько-викладацький склад інституту ніяких зауважень щодо постанови губерньського

управління вищими навчальними закладами від 13 грудня 1920 року за №7271 про створення при ОІНО польського відділення не мав [10].

Для функціонування цієї академічної одиниці ОІНО існувала відповідна матеріально-технічна і навчальна база. Для розміщення великої кількості студентів в інституті були задіяні приміщення колишніх другої чоловічої гімназії, жіночої гімназії та університету по вулиці Петра Великого, 2. А головне, у професорсько-викладацькому складі інституту були викладачі, які могли вести навчальний процес досконалою польською мовою. Згідно зі власноручними свідченнями в особистих справах, викладати польською мовою могли професори Р.М.Волков (“Історія російської та української літератури”), С.С.Дложевський (“Українська мова”), П.О.Потапов (“Російська народна словесність”) та викладачі К.Б.Бархін (“Історія давньої російської літератури”), К.О.Бачинський (“Грамматика української мови”), М.Ф.Болтенко (“Антична історія”), П.О.Бузук (“Введення до мовознавства зі слов’янської філології”), В.Я.Герасименко (“Українська література”), Г.І.Лурье (“Історія первісного суспільства”, “Політична економія”), А.В.Музичко (“Історія української літератури”) [11].

Деякі викладачі вільно володіли польською мовою завдяки проживанню у польському середовищі чи під час навчання у Польщі. Так, М.Ф.Болтенко (1888-1959), відомий історик, археолог і філолог, народився у фортеці Осовець Гродненської губернії в родині військового, а в 1901-1904 рр. жив та навчався у Варшаві. У 1912 р. під керівництвом професора Е.Р.Штерна закінчив класичне відділення історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету. Тривалий час працював викладачем історії, класичних та іноземних мов. Обіймаючи посаду заступника директора Одеського археологічного музею, брав участь у дослідженні античних пам’яток на острові Березань, в Ольвії, Тірі [12].

А.В.Музичко (1887-1955) народився в селі Доброводи Збаразького повіту на Галичині в селянській родині [13]. Закінчив народну школу на селі. Загальну освіту отримав у гімназії Тернополя (1-6 класи) та академічній гімназії Львова (7-8 класи). З 1907 по 1911 рр. навчався на відділеннях класичної філології (латинська і грецька мови), нової філології (українська література і мова, польська і німецька мови) та філософії філологічного факультету Львівського університету [14]. З 1911 р. він – член львівських осередків “Наукове товариство ім. Шевченка” та “Наша школа” [15]. В ОІНО у 1920 р. А.В.Музичко за конкурсом отримав посаду викладача. Протягом десятилітньої роботи в інституті він викладав українську мову і літературу (підготовчий курс) та вів спецкурси: новітня українська література, українська

новелістика (семінарії), українське письменництво XIX ст. (перший курс факультету професійної освіти – ФПО), українська література XIX ст. (другий курс ФПО, російське відділення), письменники реформованої України (другий курс ФПО), “Творчість Лесі Українки” [16]. Довгий час жив у Варшаві та навчався на юридичному факультеті місцевого університету Г.І.Лурье (1878-?), який закінчив зі званням кандидата юридичних наук [17].

Та незважаючи на готовність ОІНО розгорнути роботу польського відділення, цього не відбулось. У січні 1921 р. фінансовий відділ НКО, “...керуючись указівкою зверху”, формально у зв’язку з відсутністю коштів та черговою реорганізацією вищих навчальних закладів міста відмовив Одеському губернському управлінню вищими навчальними закладами в його клопотанні про створення при ОІНО польського відділення [18]. Проте з великим ступенем вірогідності можна говорити, що вирішальними відносно такого рішення стали політичні обставини. Поразка Червоної Армії у війні з Польщею, крах сподівань на поширення радянської влади на польських землях виявились головними чинниками відмови від підготовки польських викладачів в Одесі.

Дослідження одного маленького фрагмента діяльності радянської влади стосовно політики національних меншин дає можливість стверджувати, що протягом 20-х рр. у справі створення та розвитку системи польськомовних шкіл залишалося ще чимало проблем. Як і раніше, не вистачало вчителів, які польською мовою могли б вести спеціальні предмети, бракувало підручників рідною мовою, приміщень для шкіл та коштів для розвитку їх матеріальної бази. Завдяки цим обставинам у 1925/26 навчальному році польськомовних шкіл в Одеському окрузі працювало тільки три, навчалося там 495 дітей. Таким чином, не всі польські діти мали змогу відвідувати школи з викладанням рідною мовою [19]. Таке положення справ тривало до початку 30-х рр., коли навчальні заклади, де викладання здійснювалося польською мовою, переводилося на українську або російську мови, а національні райони взагалі були розформовані.

Підсумовуючи, слід сказати, що у 20-ті рр. XX ст. в Одесі, як і по всій Україні, в обмежених рамках були створені умови для розвитку польської культури. Незважаючи на те, що вільно вживалася польська мова, робота бібліотек, клубів та загальноосвітніх шкіл відбувалась під впливом марксистсько-ленінської ідеології. Можна припустити, що саме політичні та ідеологічні фактори перешкодили створенню при ОІНО польського відділення. Також слід зазначити, що під час радянзації польського населення уряд зовсім не враховував його національ-

но-релігійні особливості, а це, в свою чергу, відштовхувало велику частину поляків від радянської влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30 рр. – К., 1994. – С. 31.
2. Слабченко М.Є. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 рр. // Україна. – Кн.5. – К., 1925. – С. 181.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.Р-150. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.40; Спр.7. – Арк.1.
4. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. – К.: ДНВП “Картографія”, 2001. – С. 24-25.
5. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С. 52.
6. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. – Харьков, 1920. – №1. – Ст.14.
7. ДАОО. – Ф.Р. – 5432. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12; Спр.4. – Арк.13.
8. Год работы вуза (К слиянию с Губпрофобром) // Народное просвещение. – 1921. – №1. – С. 52-57.
9. Липинський В.В. Система підготовки національних педагогічних кадрів в Україні в 20-ті роки / Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип.7. – К., 1999. – С. 209.
10. ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.30, 32.
11. ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3-35.
12. Там само. – Спр.69. – Арк.2.
13. Там само. – Спр.222. – Арк.1.
14. ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.13, 21.
15. Там само. – Арк.7.
16. Там само. – Арк.1, 8 зв.
17. Там само. – Спр.1. – Арк.23зв.-24.
18. Там само. – Спр.399. – Арк.15.
19. Єременко Т.І. Вказана праця. – С. 31.

ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 рр.)

Проблема українсько-польських взаємин в історичному контексті протягом багатьох років не втрачає своєї актуальності. На наш погляд, важливе значення має проблема дослідження становища польської національної меншини на півдні України в 20-х роках ХХ століття, коли розвивалася тоталітарна система та працювали закони нової економічної політики.

Оцінюючи ступінь вивченості даної проблеми в цілому, слід зазначити, що, незважаючи на зростання в останні роки обсягу літератури, багато питань становища польського населення в Україні у 20-ті роки не знайшли належного висвітлення. Особливо слабо вивчено південь України. Тому вважаємо, що наша стаття не буде зайвою в процесі вивчення становища польського населення в добу нової економічної політики.

Серед національних меншин, що проживали в УСРР, поляки за переписом 1926 р. посідали четверте місце – 476,4 тис. чоловік, в тому числі на території сучасної Одеської області – 27277 [1], Херсонської – 4700, Миколаївської – 12369 [2].

З 1925 року в районах, де переважало польське населення, за постановою РНК УРСР від 29 серпня 1924 р. почали виділятися польські національні сільські ради. Переважна більшість національних сільських рад і районів виникла в західних областях, на Поділлі, проте створювались вони і на півдні України. Так, на території Лепетиського та Н.-Сірагозького районів сучасної Херсонської області діяли 3 польські сільради, в яких проживало 1930 поляків. Була створена своя сільрада в селі Киселівка Снігурівського району на Миколаївщині, де проживало 1369 поляків [3]. Проте більшість польського населення не мала своїх національних рад. Створення системи польських сільрад ставило за мету якомога скоріше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків [4].

У селі Киселівка Максимівської сільської ради Снігурівського району в 1924 році нараховувалося 279 дворів. Очолював сільраду поляк Й.Зінкевич [5]. У 1925 році було створено Киселівську польську національну сільську раду в складі 15 депутатів, яку очолив П.Зубович. При сільській раді діяли адміністративно-фінансова,

земельна й культосвітня секції, 24 виконавці: 16 – з бідноти та середняків і 8 – заможні [6]. Населення польських сіл було, як правило, заможним. Мешканці Киселівки мали у своєму розпорядженні у 1927 р. 437 коней, з них 225 – робочі, 308 корів, а разом – 508 голів великої рогатої худоби, 72 вівці, 321 свиню [7].

Крім Киселівки на Миколаївщині, поляки більш-менш компактно проживали у трьох населених пунктах: село Щербані Вознесенського району (близько 100 чоловік), хутір Жовтень Очаківського району (155 осіб) та хутір Іваницький Привільнянського (пізніше – Новоодеського) району [8]. У 1923 році на хуторі Іваницькому нараховувалося 32 двори, 36 господарств, 104 будівлі, тут проживало 135 мешканців. Населений пункт розташований на рівнинній місцевості, в ньому знаходилося 2 криниці, води було достатньо для забезпечення потреб населення. У трьох верстах від хутора проходила ґрунтова дорога Сухий Сланець – Миколаїв, якою часто користувалися селяни [9].

У Миколаєві у 1926 році проживало 1769 поляків, що становило 1,79% [10] усього населення міста. Найбільше їх було на двох промислових підприємствах: склозаводі і суднобудівному ім. А.Марті (на кожному з них працювало приблизно по 350 чоловік).

З метою встановлення політичного контролю над польською національною меншиною і проведення політики радянзації в її середовищі в січні 1924 року при Миколаївському окружкомі партії було утворено польське бюро у складі чотирьох чоловік (на 1 січня 1926 року комуністів-поляків в окрузі був 51 чоловік, з них 39 – кандидати у члени партії). Протягом року ним було проведено чотири загальні зібрання польського населення в місті Миколаєві з питань внутрішньої і зовнішньої політики радянської влади, зокрема національної політики [11].

Щоб посилити партійний контроль над польськими трудящими, в кінці 1925 року при партбюро заводу ім. А.Марті була створена комісія у справах нацменшин. Однак її діяльність виявилася блефом: на перше засідання ніхто не з'явився, а на друге прийшли всього 4 поляки. Тоді польбюро ухвалило виділити нацменуповноважених у кожний з цехів підприємства, на яких покладалась персональна відповідальність за роботу серед національних меншин [12]. Однак і надзвичайні заходи не дали очікуваних результатів. Поляки не бажали підкорятися контролю радянської влади.

Надзвичайно негативну реакцію польського населення викликали тенденційні, нерідко антипольського змісту, доповіді і лекції “Про становище в Польщі”, в яких уряд Ю.Пілсудського змальовувався як “буржуазний”, “реакційний”, “фашистський”. Так, під час дискусії по

одній з таких доповідей двоє майстрів-поляків склозаводу заявили: “У нас серце стискається, коли Ви, товаришу доповідач, будучи поляком, вислужуєтесь перед євреями (мається на увазі: радянською владою), а не перед польською Батьківщиною [13].

Серед позитивних моментів можна виділити створення шкіл, де навчання велося польською мовою. Таких шкіл в Україні у 1924-1925 рр. було 255, у них навчалось 14606 учнів. В тому числі в Херсонській окрузі – 4 школи з 223 учнями, в Миколаївській – 2 (177), в Одеській – 3 (495). Однак проіснували польські школи лише до 20 грудня 1935 р., коли політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, за якою вказувалося, що у республіці існують “штучно створені польськими націоналістами національні школи” і “необхідно замінити всіх учителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими вчителями” [14].

У другій половині 20-х років ХХ ст. соціально-економічне становище поляків півдня України різко погіршилося. У 1926 році відбулося скорочення 1400 робітників на суднобудівному заводі ім. А.Марті, в тому числі декількох десятків польських робітників. У 1927 році було ліквідовано склозавод, в результаті чого близько 100 поляків виїхало за межі Миколаївщини [15].

Найважливішим завданням у роботі серед національних меншин вважалося втілення у життя директив комуністичної партії по індустріалізації й масовій колективізації, викорінення залишків товарного виробництва й націоналізму. У культурному будівництві головна увага зосереджувалася на ідеологічному змісті, подальшому зміцненні класової свідомості робітників. Ця політика зустріла масове незадоволення робітників, селян, широких верств населення, в тому числі й польського. Архівні документи зберегли колишні таємні дані про масове обурення поляків політикою більшовиків, різноманітних виступів селянства проти колективізації, проти закриття й опоганення костьолів.

Із серйозними труднощами зіткнулася радянська влада при проведеному атеїстичній роботі і антирелігійних заходів серед польського населення. Вона не достатньо враховувала, що релігійність – національна ознака поляків, які нерідко на запитання щодо національності відповідали: “католик”. Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі в Миколаєві провалилася. 3 жовтня 1925 року по 1 липня 1926 року тут було прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії та три лекції про виникнення життя на землі професором Сапожниковим, їх відвідали кілька десятків поляків [16].

Не мала результативності у польських селах войовнича атеїстична пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію.

Так, у селищі Іваницьке через його віддаленість від костюлу протягом майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіночого активу. І лише після відвідин села завідуючим польським бюро Ржепинським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід тут з'явився німець-ксьондз і охрестив дітей [17].

Не увінчались успіхом спроби більшовиків поставити під політичний контроль польське підростаюче покоління. Протягом 1924-1926 рр. польбюро Миколаївського окрпарткому спромоглося облудним шляхом втягнути в ряди ЛКСМУ 72 молодих поляків, із них 30 чоловік – у місті. Однак їх членство виявилось формальним. Слід відмітити, що лише три рази скликалися комсомольські збори, на яких з'явилися не більше 2-3 чоловік [18].

І зовсім невдалою виявилася спроба створити піонерський загін у польській місцевій школі. Вдалося заагітувати лише трьох учнів. З метою організації піонерського загону з великими труднощами вдалося знайти комсомольця, якого польбюро направило до Харкова на курси піонерських працівників. Коли ж він після закінчення курсів з'явився в Миколаєві, то для нього не знайшлося роботи [19].

Провал своїх спроб опанувати польську молодь польбюро пояснювало таким чином: незнання агітаторами польської мови, нерозуміння польським населенням національної політики партії, відсутність належної дисципліни [20].

Непоправних і нічим не виправданих втрат зазнали представники польської національності на території півдня України внаслідок політичних репресій, депортацій, різноманітних утисків прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення і скалічили життя тисячам громадян.

25 лютого 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) надіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, які, на його думку були “однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму”. Невдоволення польського населення радянською владою викликало запровадження в державі з кінця 20-х років єдиного сільськогосподарського податку та насильницька колективізація. Однак замість того, щоб подолати хлібозаготівельну кризу економічними заходами, радянська влада стала на шлях розбійницького вилучення сільськогосподарської продукції у селян [21].

Переважно в зв'язку з цими та рядом інших чинників з кінця 20-х років розгорнувся еміграційний рух польського населення України до Польщі. Офіційні радянські джерела, за свідченням Т.Єременка [22], кваліфікували цей рух як “антирадянський”, і здебільшого роди-

нам, які подавали заяви на виїзд, відмовляли. Репресивними органами радянської влади всі потенційні емігранти бралися на особливий облік. Тому потік офіційних заяв із часом зменшився, зате набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами – як поляків, так і українців.

Таким чином, становище польського населення на півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу між українцями та іншим населенням республіки, оскільки утворення територіальних об'єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ у духовно-політичному плані слід виділити політику “коренізації”, яка дала можливість зберегти культурні надбання польського населення. Разом із цим владні структури намагалися проводити політику класового розшарування серед національних меншин, створюючи комітети незаможних селян, комітети взаємодопомоги, плануючи, спираючись на них, поставити село під державний контроль.

Позитивним явищем періоду непу було проведення економічних перетворень, серед яких найголовнішими стали землевпорядкування, розвиток торгівлі та кооперації, що сприяли зміцненню індивідуальних і колективних господарств.

У взаємовідносинах із поляками на перший план вийшло релігійне питання. Однак більшовицька атеїстична пропаганда нерідко викликала зворотну реакцію у польських жителів.

Проте найбільшим лихом для польського населення Миколаївщини стали депортації, політичні репресії та гоніння, які почалися в 20-х роках і скалічили життя переважній частині населення, ліквідувавши прошарок справжніх господарів села з передовим агротехнічним досвідом колоністського землеволодіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котляр Ю.В. Селянство півдня України: доба нової економічної політики. – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – С. 233.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.13. – Оп.1. – Спр.219. – Арк.2.
3. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.11, 52.
4. Шитюк М.М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20-30 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ; Краків, 2002. – С. 81.

5. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів. – Випуск V. – Херсон, 2001. – С. 144.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р.1554. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.223-224.
7. ДАМО. – Ф.Р.1554. – Оп.1. – Спр.553. – Арк.492.
8. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.403. – Арк.8.
9. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. – С. 143.
10. ДАМО. – Ф.985. – Оп.1. – Спр.1029. – Арк.1-2, 4-5.
11. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.13.
12. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.10.
13. Там само. – Арк.66.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.278.
15. Соболь П.І. Національно-культурне життя поляків Миколаївщини в 20-ті роки ХХ століття // Південний архів. – Випуск V. – Херсон, 2001. – С. 160.
16. ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.32.
17. Там само. – Арк.28.
18. Там само. – Арк.33.
19. Там само. – Арк.34.
20. Соболь П.І. Советизація етнічних поляків Миколаївщини: 1920-ті роки // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя; Сімферополь, 2001. – С. 95.
21. Шитюк М.М., Шкварець В.П. Комуністичний терор проти польського населення півдня України в 20-х – 50-х роках ХХ століття // Південний архів. – Випуск V. – Херсон, 2001. – С. 162-163.
22. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. – К., 1994. – С. 28.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в 20 – 30-ті роки ХХ ст.

Питання розвитку освіти і культури національних меншин України постійно перебувають в центрі широкої громадської уваги. Південь України був і залишається регіоном з багатонаціональним населенням, тому питання, пов'язані з політикою національно-культурного будівництва, були актуальними в 20 – 30-і рр. ХХ ст. і залишаються актуальними в сучасний період.

Історія польської національної меншини півдня України залишається малодослідженою темою в українській історіографії. В цьому напрямку працюють історики І.Балуба, Т.Єременко, Б.Чирко, О.Калакура [1] та ін. Більшість істориків згодні з тим, що політика “коренізації” в 20-і рр. дала ідеальне підґрунтя для розвитку польських національних закладів освіти і культури. В 30-і рр. у зв'язку зі зміною політики радянського уряду ці заклади були закриті “за ненадійністю”. Однак ця проблема розглядалася істориками в загальнореспубліканському масштабі, і тому автор статті ставить за мету розглянути з власної точки зору особливості культурно-освітнього розвитку польського населення півдня України в 20-30-і рр. ХХ ст.

За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., на півдні України проживало 23368 представників польської національності [2]. У середині 20-х рр. вони проживали у шести поселеннях, найбільша кількість яких припадала на Херсонську та Миколаївську округи [3]. Компактними групами на території сучасної Миколаївщини поляки проживали у чотирьох населених пунктах: Киселівці Снігурівського району, заснованій у 1846 р., на хуторі Жовтень Баланівської сільради Очаківського району, хуторі Іваницькому Привільнянського, потім – Новоодеського, району та в селі Щербані Вознесенського району [4]. З виділених у 20-і рр. 92 польських національних сільрад на півдні республіки була розташована лише одна Киселівська, в якій проживало 1413 поляків [5].

Розвиток культури національних меншин був однією зі складових у реалізації національної політики в Україні. Вирішення цієї проблеми в цілому передбачало три основних напрямки діяльності: радянське будівництво (створення територіально-адміністративних одиниць, національних органів управління і т.ін.), ліквідація економічної відсталості окремих національностей та ліквідація їх культурної відсталості.

Сама проблема, на погляд більшовиків, крилася саме в нерівномірності розвитку кожної окремо взятої нації. Усі три напрямки були тісно пов'язані одне з одним, бо мали спільне підґрунтя – класову ідеологію та одну мету – втягнення національних меншин у радянське будівництво. Сам культурницький напрямок включав у себе широкий спектр заходів у галузі освіти (розвиток початкової, середньої, вищої шкіл, ліквідація неписьменності тощо), мистецтва, науковій та видавничій сферах і т.п.

До середини 20-х рр. польських навчальних закладів, за винятком незначної кількості польських шкіл, на півдні України не існувало. Робота їх проходила в непристосованих приміщеннях, без необхідних приладів та навчальних посібників. У зв'язку з цим керівництво радянської влади після прийняття політики “коренізації” (яку започаткував ХІІ з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р.) планувало протягом 5 років не тільки провести ґрунтовні дослідження з історії та культурного стану етнічних груп, а й створити мережу загальноосвітніх закладів, у яких викладання проводилося б національною мовою; налагодити випуск літератури (навчальної, художньої й періодичної) мовами етнічних меншин; створити загальноукраїнську мережу науково-дослідних і вищих навчальних установ, які б обслуговували потреби національних меншин республіки.

Мережа польських шкіл в Україні почала зростати з 1924/25 н.р. У ці роки на півдні України існувало всього 5 польських шкіл (по одній – в Одесі й Миколаївській окрузі та три – в Херсонській окрузі), що склало 0,25% всіх шкіл даного регіону [6]. В наступному, 1926/27, н.р. в Миколаєві вже існували три польські школи, а в окрузі – одна [7]. Польські трудшколи в більшості своїй були сільськими однокомплектними школами, де один учитель часто мусив працювати навіть із трьома групами. Допомогою при введенні нових методів роботи було видання в 1925 р. польського педагогічного журналу “Ку новой школе” [8].

Основною метою радянської влади щодо польських шкіл було вихолощування національної та релігійної сутності з навчального процесу, із життя школи взагалі, впровадження ефемерних радянських стандартів-замінників. Ось як висловилася щодо національної політики радянської влади завідувача миколаївською міською польською школою Вендзиковська: “...Ця політика є дурниця, бо в літературі на мовах національних меншин маємо московський, а не національний зміст” [9].

Дуже часто польські школи створювалися на короткий термін. Наприклад, у 1925 р. в селі Щербані Вознесенського району Миколаїв-

ської округи, де мешкало 75% поляків, польська школа проіснувала всього три місяці зими, поки утримувалася за кошти громади [10].

У Миколаєві існувала 7-річна школа з польською мовою навчання, яка розташовувалася по вул. Декабристів, 28, мала 91 учня. Керував школою А.Вендриковський, вчителями працювали І.Егота, Левицький, Савицька, Верна, Олексієнко, Вітвицький, Короленко, Кардашов. У 1928/29 н.р. кількість учнів збільшилась до 123-х. Тут же відкрилася польська бібліотека, де видача книг проводилася тричі на тиждень – у середу, п'ятницю та неділю [11].

Радянська влада приділяла дуже серйозну увагу польським педагогам зі старою ідеологією, проводячи серед них різного роду дискусії, збори, а також замінюючи їх на радянсько налаштованих учителів [12]. Слід зазначити, що при проведенні радянзації польського населення зовсім не враховувалися його національні особливості. Насамперед ідеться про глибоку релігійність поляків, значний вплив католицької церкви на життя польської родини. Зневага влади до релігійних почуттів поляків, переслідування їх за релігійні переконання мали місце і на півдні України. Так, згадувану вже вчительку Венди-ковську звинувачували в тому, що під час похорону однієї вчительки вона разом з частиною учнів під релігійними хоругвами на чолі з ксьондзом “демонстративно” брала участь у релігійній процесії по всьому місту. Висновок: подавала негативний приклад своїм вихованцям. Щоб запобігти впливові католицької церкви на учнів, партійні функціонери навіть відгородили школу від костьолу парканом. Але учні через пророблений в огорожі отвір-перелаз продовжували утікати зі шкільних занять на богослужіння [13]. Отже, наведені факти вочевидь свідчили про те, що польбюро Миколаївського міськпарткому і окрінспектура майже втратили ідеологічний контроль над польською школою.

Ще з більшою гостротою ставилася влада до відкриття польських шкіл на селі. В українські школи найближчих сіл батьки своїх дітей відпускати не хотіли. Це пояснювалося віддаленістю цих шкіл, відсутністю взуття у дітей, одягу і найголовніше – бажання батьків навчати і виховувати своїх дітей національною, польською, мовою.

Збільшення кількості учнів породжувало проблеми забезпечення підручниками польською мовою. Певні спроби налагодити випуск літератури національними мовами робили Державне видавництво і “Культурліга”, щоправда, вони виявлялися малорезультативними. У червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що мала взяти на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР.

Поряд із уже названою проблемою дефіциту підручників процес коренізації породжував інші труднощі, не менш гострі. У середині 20-х рр. стало зрозуміло, що не вистачає висококваліфікованих учителів, які б добре володіли національними мовами. Курси для перепідготовки польських вчителів були організовані при Польському педагогічному технікумі в Києві [14]. Вони давали непогані результати, хоча не могли задовольнити тих вимог, які висувалися.

Потреба у кваліфікованих кадрах для роботи серед національних меншин сприяла зростанню мережі установ середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, навчання в яких здійснювалося рідною мовою. У різні роки фахівців польською мовою готували Київський польський інститут, 7 відділів при вищих освітніх навчальних закладах, 9 педагогічних технікумів, Одеський польський технікум механізації сільського господарства [15].

Практична реалізація політики коренізації стосовно національних меншин України, зокрема півдня, набула по лінії культурно-освітньої роботи найрізноманітніших форм і методів. Сама галузь культури розглядалась як ідеологічна надбудова створюваного режиму, як засіб зміцнення нового ладу. Саме тому першочергова увага з боку радянських органів влади була зосереджена на політосвітній роботі серед національних меншин: поширенні мережі хат-читалень, клубів, сільських будинків, бібліотек тощо [16].

У 1924 р. був створений Одеський центральний інтернаціональний клуб імені Карла Маркса, при якому існувала польська секція [17]. Об'єднаний клуб національних меншин міста Миколаєва, основу якого склали польська та латиська секції, неодноразово проводив вечори, давав безкоштовні спектаклі польською мовою, випускав стінгазети, організовував публічні лекції політичного спрямування [18].

Особливу прихильність населення користувався польський робітничий клуб ім. Ю.Мархлевського. Лекції “Про участь поляків у соціалістичному будівництві”, “Про національну політику”, “Про білий терор у Польщі”, які читалися польською мовою, слухали від 30 до 120 чол. Освітня робота клубу включала також організацію роботи гуртків: крою та шиття, драмгуртка, домоведення. Певне місце відводилося відпочинку і розвагам: хоровому співу, іграм, літературним читанням, народній музиці, вечорам самодіяльності тощо [19]. Аналогічний, але менший за чисельністю польський клуб був створений у Херсоні [20].

Отже, клуби і секції були створені з метою надання допомоги національним меншинам, ведення культурно-освітньої роботи й інтернаціонального виховання трудящих. Значна увага приділялась марк-

систсько-ленінському вихованню їх членів, вивченню політики, економіки, культури СРСР.

У роки розвитку політики коренізації зросли потреби етнічного населення в поширенні видання художньої, технічної, сільськогосподарської літератури рідними мовами. Через неможливість задоволення потреб населення вказаною літературою на півдні України створювалися національні бібліотеки і нацменівські відділи при окружних бібліотеках. Згідно з постановою Раднаркому УСРР від 22 березня 1928 р. та Президії ВУЦВК від 10 квітня 1928 р. “Про конкретні заходи для подальшого поглиблення роботи по забезпеченню успішної самодіяльності нацменів на Україні та найкращого їх обслуговування всіма урядами держапарату в центрі та на місцях”, НКО утворив при окружних бібліотеках нацменівські відділи. У 1925 р. в Миколаєві була відкрита польська бібліотека, яка знаходилася на вулиці Глазенапівській, 28, у приміщенні польської школи [21]. Пізніше на півдні України були створені польські відділи при Херсонській, Миколаївській, Одеській окружних бібліотеках [22].

Для задоволення потреб друкованою літературою польською мовою в другій половині 20-х рр. було створено національне видавництво “Трибуна на Україні” [23]. У першій половині 30-х рр. із 2454 газет, що виходили в республіці, 17 видавалися польською мовою [24].

Із відомих діячів національної культури півдня України потрібно відзначити діяльність польських скульпторів Бернарда Михайловича Кратко і Жозефіни Костянтинівни Діндо*, представників нового радянського мистецтва. Основне їх творіння на півдні України – барельєфи порталу будинку Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928 р.) [25].

Отже, коренізаційні заходи щодо польського населення півдня України свідчать про досить успішний початок важливої справи. І хоча

* **Кратко Бернард (Арон-Бер Шимон) Михайлович** народився 17 січня 1884 р. у Варшаві. У 1901 – 1906 рр. навчався у Варшавській школі красних мистецтв (майстерня К.Дуниковського). У 1920 р. переїхав на Україну. У 1920 – 1925 рр. Б.Кратко працював у Харківському, а в 1925 – 1935 рр. – Київському художніх інститутах. Помер Б.М.Кратко 1 серпня 1960 р. в Києві.

Діндо Жозефіна Костянтинівна народилася 11 грудня 1902 р. у Варшаві. В роки Першої світової війни вона переїхала до Риги, а потім – до Харкова. У 1920 – 1926 рр. вчилася в Харківському інституті у Б.М.Кратка. До 1933 р. жила в Одесі, потім переїхала до Києва. З 1927 по 1932 рр. – член Асоціації революційних митців України (АРМУ). Працювала викладачем ОДХІ (1930 – 1933 рр.) та КХІ (1934 – 1944 рр.). Померла Ж.К.Діндо 18 травня 1953 р.

існували певні проблеми, освітні та культурні інтереси поляків були достатньо забезпечені.

У 30-і рр. із встановленням у країні тоталітарного, диктаторського режиму починається поступове примусове згортання діяльності польських установ, що призводить до занепаду польського громадського життя та національної культури. В міру утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Однією з головних причин було погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької пропагандистської кампанії, що зумовило, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького та польського населення.

Докорінна реорганізація торкнулася в першу чергу польських національних шкіл. 20 грудня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило постанову, якою констатувалась наявність у республіці “штучно створених польськими націоналістами національних шкіл”. Протягом 1933 – 1938 рр. було видано ряд постанов^{**}, які поставили крапку в існуванні польських навчальних закладів в Україні, переводячи їх на навчання спочатку українською, а пізніше й російською мовами. Окреме доручення отримали М.М.Попов та В.А.Балицький, які зобов’язувалися “замінити всіх учителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими вчителями” [26].

Вплив “класово ворожих віянь” виявила республіканська адміністрація у деяких польських школах. Так, під час перевірки одеські школярі запитували: “Чому нас не пускають до Польщі? Ми хочемо туди, там наша влада”. Старшокласники подекуди нищили портрети Й.Сталіна та інших вождів, а під час уроків заявляли, що “наші досягнення – це облуда, що радянська влада грабує село” та ін. Такі настрої і як наслідок – відповідні висловлювання, що відображали реальний стан речей у країні, набули поширення не лише серед учнів польських навчальних закладів [27].

Отже, після розв’язання в СРСР у 30-і рр. антипольської пропагандистської кампанії офіційних заяв про небезпеку з боку польських “фашистів” за постановами партійного керівництва польські школи були закриті. За постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських

^{**} “Постанова ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. “Про німецькі й польські школи на Україні” (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.286. – Арк.108); “Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних шкіл в Україні (квітень 1938 року)” (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.463. – Арк.2-4).

школах України” і за постановою РНК УРСР від 29 червня 1938 р. “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР” [28], польські школи були реорганізовані у школи звичайного типу з викладанням українською і російською мовами.

Пошуки польських “фашистів” призвели до ліквідації протягом 1932-1938 рр. Одеського польського технікуму механізації сільського господарства, вечірньої робітничої школи, розвалу праці польського клубу [29]. В 1937/38 н.р. в Одеській області залишилася одна польська школа [30].

Отже, влітку 1938 р. в Україні перестала існувати мережа національних закладів освіти і культури. Ліквідація спеціальних національних установ на Україні була лише частиною загальної політики, спрямованої на відмову від коренізації в усіх сферах культури. Репресії в середовищі творчої інтелігенції та відповідальних працівників, що з особливою силою розгорнулися в 1937 – 1938 рр., завершили справу. Після 1938 р. жодних згадок про існування в Україні національних меншин та їх специфічні національно-культурні потреби ми не знайдемо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балуба І.А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20 – 30-ті роки ХХ століття // Посвіт. – 1996. – № 2(23). – С. 10-12; Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119-130.
2. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ СРСР, 1929. – С. 12-36.
3. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – С. 51.
4. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 143.
5. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.541. – Арк.117, 124.
6. ДАОО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.45.
7. ДАМО. – Ф.Р-161. – Оп.1. – Спр.1166. – Арк.40.
8. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-1925 рр. – Харків: Держвидав України, 1926. – С. 110.
9. Соболь П.І. Совєтизація етнічних поляків Миколаївщини: 20-і роки // Щотижня. – 2001. – 16 серпня. – С. 4.
10. ДАМО. – Ф.Р-99. – Оп.1. – Спр.889. – Арк.92.
11. Тригуб П.М. Вказ. праця. – С. 145.
12. ДАМО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.5, 20.

13. Соболь П.І. Національно-культурне життя поляків Миколаївщини в 20-ті роки ХХ століття // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 157.
14. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1928. – № 10(97). – С. 9-11.
15. ДАМО. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.34.
16. Демченко М. Національне питання та пролетаріат. – Харків: ДВУ, 1930. – С. 63.
17. ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.42.
18. Пронь Т.М. Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст. // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип.5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 152.
19. ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.584. – Арк.6.
20. ДАХО. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.1401. – Арк.60 зв.
21. ДАМО. – Ф.Р-99. – Оп.1. – Спр.889. – Арк.9.
22. Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – С. 165.
23. Янко Ю.В. До питання створення національних товариств та їх ролі в дослідженні історико-культурної спадщини національних меншин // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Тези Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ; Чернівці, 1997. – С. 348.
24. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 21-22.
25. ЦДАМЛМ України. – Ф.330. – Оп.1. – Арк.1-8.
26. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.278.
27. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 116-117.
28. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УРСР. – 1938. – №38. – 16 липня. – С. 152-153.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.328. – Арк.47-51.
30. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: розвал національних шкіл Одещини (1937 – 1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 45-47.

УДК 323.1+94(477.7)

*Шкварець, Валентин
Шитюк, Микола*

**ПОЛЬСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
У 20 – 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Серед національних меншин, які проживали в Україні, поляки, за переписом 1926 р., посідали четверте місце – 476,4 тис. чоловік, в тому числі в Одеській області – 27 тис. 277 [1], у Херсонській – 4 тис. 700 [2], у Миколаївській – 12 тис. 369 чоловік [3].

Невдала для СРСР радянсько-польська війна, польсько-німецьке зближення на початку 30-х років, згорання політики “українізації” призвели до кардинальних змін у долях польських мешканців України. Вони поряд з іншими національними меншинами потрапили під прес масових сталінських репресій. Вивчення документів архівів управлінь Служби безпеки України південних областей, а також спеціальних картотек із фондів науково-редакційної групи “Реабілітовані історією” дає можливість провести дослідження для визначення соціально-демографічної характеристики жертв політичних репресій і серед представників польської національної меншості.

Звинувачення, що висувалися проти поляків, можна поділити на умовні групи: ідеологічну – 37,2%, диверсійну – 28,3% і ворожу діяльність у складі організацій – 33,5% [4].

З 1925 р. в районах, де переважало польське населення, за постановою РНК УРСР від 29 серпня 1924 р. почали виділяти польські національні сільські ради. Переважна більшість національних сільських рад і районів виникла в західних областях, на Поділлі. Проте мало місце їх створення і на півдні України. Так, на території Великолепетиського та Нижньосірогозького районів Херсонської обл. діяли 3 польські сільради, де проживало 1930 поляків, у селі Киселівка Снігурівського р-ну Миколаївської обл., де проживало 11 тис. 369 поляків, також була створена своя сільрада [5].

Проте більшість польських мешканців компактного проживання не мала своїх національних рад.

Створення польських сільрад ставило за мету якомога швидше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків.

Найважливішим завданням у роботі серед національних меншин вважалося впровадження у життя директив комуністичної партії з ін-

дустріалізації й масової колективізації, викорінення залишків капіталізму й націоналізму. У культурному будівництві головна увага зверталася на ідеологічний зміст, “подальше зміцнення класової свідомості робітників.”

Ця політика викликала масове невдоволення робітників, селян, широких верств населення, у тому числі й польського. Архівні документи зберегли колишні таємні дані про масове обурення поляків політикою більшовиків, різноманітних виступів селянства проти колективізації, проти закриття, руйнування й опоганення костьолів.

25 лютого 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) надіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, які, мовляв, були “однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму”. Невдоволення польського населення радянською владою викликало запровадження з кінця 20-х років єдиного сільсько-господарського податку та насильницької колективізації.

Замість того, щоб подолати хлібозаготівельну кризу економічними заходами, радянська влада стала на шлях розбійницького вилучення сільськогосподарської продукції у селян.

З кінця 20-х років розгорнувся еміграційний рух польського населення України до Польщі. Офіційні радянські джерела, за свідченням Т. Єременко [6], кваліфікували цей рух як “антирадянський”, і здебільшого родинам, які подавали заяви на виїзд, відмовляли. Репресивними органами радянської влади всі потенційні емігранти бралися на особливий облік. Тому потік офіційних заяв зменшився, зате набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами – як поляків, так і українців.

Політика радянської влади щодо польської національної меншини в Україні у 30-ті роки дещо відрізнялася від політики першої половини 20-х років, проте була логічним продовженням втілення в життя за всяку ціну комуністичної догми побудови соціалізму.

На початок 30-х років у республіці тривала колективізація. Вона супроводжувалася широкою пропагандистською кампанією. Газети вміщували матеріали про успіхи колгоспів, підкреслювали переваги колективного господарства перед індивідуальним. Проте на шпальти газет не потрапляв матеріал про те, якою ціною був виконаний план здачі пшениці державі і скільки польських родин було вислано.

До сіл суцільної колективізації в 1931 р. було віднесено і Киселівку Снігурівського р-ну на Миколаївщині. Насильницька колективізація, що призвела до розпаду селянського суспільства, зрівняла всіх у злиднях, зруйнувала господарства; волюнтаристська аграрна політика – це все причини страшного, не баченого доти в історії людства лиха

30-х років – голодомору. Комуністична партія та створена нею радянська влада стали на шлях геноциду, війни проти власного народу.

Польське населення України проживало переважно на селі, воно сповна пізнало трагедію голоду, як і українці та інші народи.

Як показує аналіз, національна політика радянської влади щодо польської меншини на селі повністю і остаточно провалилася. Поляки-селяни не підтримали колективізації й боролися проти неї всіма доступними методами. Не сприяла проведенню колективізації створена за вказівкою зверху і система польських сільрад. Не в змозі замінити притаманну полякам-селянам тягу до землі та приватної власності на комуністичні догми суспільної власності, радянська влада почала з середини 30-х років ліквідувати польські сільські ради в Україні. Причому насамперед велася політика знищення польських національно-територіальних одиниць.

Масові “чистки” та репресування польського населення широкого розмаху набувають з 1933 р. ЦК КП(б)У на пленумі в листопаді 1933 р. розглянув питання про проведення та нові завдання національної політики в Україні. У резолюції на доповідь С.В. Косіора з цього питання підкреслювалося, що польські національні сільради, колгоспи, школи, інститути “засмічені польськими фашистськими елементами”, тому потрібно “провести заходи із чистки цих організацій від ворожих елементів” [7].

У 1933-1935 рр. в Україні партійні організації за допомогою НКВС фабрикували та успішно “розкривали” численні справи “контрреволюційних шпигунських організацій”. Так, у 1934 р. до відповідальності був притягнутий працівник Миколаївського суднобудівного заводу ім. А.Марті С. Стражинський, як член Польської організації військової (ПОВ), який нібито завдавав шкоди радянській владі та працював на користь “Великої Польщі”. Виявилось, що він “зривав оборонні замовлення”, був зв’язаний із членами ЦК НМ ВУЦВК В. Скарбеком, Теодором Вишневським. Він “оперативно” був звільнений з роботи і пізніше репресований [8].

Перші тривожні симптоми, що засвідчили початок нового етапу в обмеженні прав і свобод національних меншин, спостерігалися вже в 1934-1935 рр., коли політбюро ЦК КП(б)У, керуючись загальнополітичною лінією, прийняло ряд рішень, спрямованих на ліквідацію здобутків, досягнутих у період реалізації політики коренізації.

У першу чергу згадані обмеження стосувалися польської національної меншини, що, як уже відзначалося, була однією з найбільших в Україні, особливо на Поділлі. 20 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило постанову “Про польські сільради”, в якій говорило-

ся: “В зв’язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад – запропонувати Київському і Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так і нині існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів.

Замінити керівний склад у польських сільрадах радянськими людьми, а в колишніх польських сільрадах, і в тих, що будуть реорганізовані, висунути на керівну роботу українців” [9].

На початку грудня 1934 р. у наркома внутрішніх справ України В. Балицького відбулася нарада з приводу “оздоровлення” прикордонної смуги. За кілька місяців до наради, 15 березня, НКВС УСРР здійснив операцію з вилучення 10 тис. 769 чоловік зі 140 районів Київської, Вінницької, Одеської областей і Молдавської АСРР. Заарештовані тоді рекрутувалися за політичними та соціальними ознаками [10].

У документах чекістів є вичерпні дані про технічний бік депортації. Вона здійснювалася у досить “м’якій формі”. На відміну від розкуркулень 1929-1931 рр., населення сповіщалося за 10 днів до вантаження в ешелони. У кожному ешелоні передбачалися вагони для худоби і вантажу, а також вагон для команди, вагон-ізолятор, вагон-кухня. Ті, хто працював у колгоспах, одержали платню за трудовні грошима і продуктами.

Депортація 1935 р. здійснювалася у межах України. Покидаючи свої будинки, переселенці одержували в східних областях республіки садиби колгоспників, які померли від голоду 1932-1933 рр. [11].

Після 1936 р. депортації припинилися, але репресії інших форм проти поляків тривали. Підозра у шпигунстві була для репресування достатньою причиною – іншої й не шукали. А чекісти мало не в кожному представникові нацменшин бачили потенційного шпигуна.

У 30-х роках репресії за національною ознакою стали не менш поширеними, ніж репресії за соціальним походженням. Запровадження з 1933 р. внутрішніх паспортів для несільського населення із знаменитою “п’ятою графою”, що вказувала національність, допомагало сталінській тоталітарній машині здійснювати репресивну національну політику. На заключному етапі Другої світової війни Сталін різко збільшив масштаби депортацій за національною ознакою як усередині країни, так і на контрольованій території за межами СРСР.

Небезпечно стало мати польську національність. Чимало людей її стали приховувати. Так, наприклад, 16 грудня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У на прохання Одеського обкому партії звільнив з посади директора Каїрської МТС Реніча, виключеного з партії за невірні відомості про національність – виявився поляком, до того ж був

політемігрантом, та ще й дозволяв собі критично ставитися до офіційних повідомлень щодо обставин смерті С.М. Кірова [12].

У 20-х роках в Україні почали створюватися радянські школи, де навчання велося польською мовою. Таких шкіл у 1924-1925 навчальному році в Україні працювало 255, в них навчалось 14 тис. 606 учнів, у тому числі в Херсонській окрузі – 4 школи, де вчилися 223 учні, в Миколаївській – 2 і 177, Одеській – 3 і 495 учнів [13].

Докорінна реорганізація торкнулася і польських національних шкіл. 20 грудня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило постанову, якою констатувалася наявність у республіці “штучно створених польськими націоналістами національних шкіл”.

Окреме доручення отримали М.М. Попов та В.А. Балицький, яких зобов’язували “замінити всіх учителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими вчителями” [14].

Вплив “класово ворожих віянь” виявила республіканська адміністрація й у деяких польських школах. Так, під час перевірки одеські школярі запитували: “Чому нас не пускають до Польщі? Ми хочемо туди, там наша влада”. Старшокласники подекуди нищили портрети Сталіна та інших “вождів”, а під час уроків заявляли, що “наші досягнення – це облуда, що радянська влада грабує село” та ін. Такі настрої, і як наслідок – відповідні висловлювання, що відображали реальний стан справ у країні, набули поширення не лише серед учнів польських навчальних закладів [15].

В Одесі упродовж 1932-1933 рр. були ліквідовані польські технікум механізації сільського господарства, вечірня робітнича школа, занепала робота на підприємствах, розвалилася діяльність польського клубу [16].

Після розв’язання в СРСР у 30-ті роки антипольської пропагандистської кампанії, офіційних заяв про небезпеку з боку польських “фашистів” закривалися за постановами партійного керівництва польські школи, вищі й середні навчальні заклади, наукові та культурні установи. Протягом 1934-1938 рр. було видано ряд постанов [17], що поставили крапку в існуванні польських навчальних закладів в Україні. Їх переводили спочатку на навчання українською, а пізніше – російською мовами.

Пошуки польських “фашистів”, як і загалом репресивні акції щодо “ворогів народу”, були зумовлені й тісно пов’язані з тоталітарно-адміністративними методами здійснення внутрішньої політики – мілітаризації економіки, колективізації села, боротьби з релігією тощо.

Заяви про небезпеку з боку польських та інших “фашистів” поєднувалися із закликами до масових “чисток” установ, що здійснювали роботу серед національних меншин.

Репресивні акції щодо національних меншин супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, “пропагандисти” з НКВС із маніакальною наполегливістю намагалися формувати “образ ворога”. “Логічним” наслідком такої соціально-психологічної установки щодо поляків та німців стали і певні конкретні “заходи”, діапазон яких був величезний: від арештів та депортацій із місць компактного проживання до “чисток” національних установ або просто звільнення з роботи представників певних національних груп.

У 1935 р. під час “перевірки партійних документів” усі громадяни польської та німецької національностей були звільнені з великих оборонних підприємств України. Причому це стосувалося всіх – від управлінського апарату до прибиральниць, комуністів і безпартійних. Фабрикувалися й численні справи “шпигунських” організацій, що складалися з поляків та інших контрреволюціонерів.

У доповіді народного комісара внутрішніх справ республіки В.А. Балицького у вересні 1935 р. “Про виявлення в Україні розгалуженої мережі Польської організації військової і зв’язок цієї організації з окремими особами з польської секції Комінтерну” йшлося про майбутні заходи і дії щодо її знешкодження [18].

У квітні 1934 р. ДПУ УСРР “була викрита і ліквідована розгалужена контрреволюційна організація під назвою Польська організація військова, що проводила шпигунську, диверсійно-повстанську і шкідницьку роботу, а також готувала інтервенцію польських військ для відторгнення України від Радянського Союзу до складу буржуазної федерації під протекторатом Польщі” [19].

За схемою органів ДПУ, Польська організація військова, мовляв, мала струнку і розгалужену організаційну структуру. Всесоюзний центр ПОВ, що знаходився спочатку у Києві, потім – у Мінську і нарешті – у Москві, на думку слідчих, очолював колишній генеральний секретар Комуністичної партії Польщі, кандидат у члени президії Комінтерну, завідувач польським сектором Інституту Маркса – Енгельса – Леніна Ю.В. Сохацький-Братківський [20].

У Києві керівна роль організації ПОВ була відведена колишньому члену ППС, члену КП(б)У з 1919 р. Б.В. Скарбику [21].

Радянсько-партійна пропагандистська машина методично формувала образ ворога, звинувачувала польське населення України у “шпигунстві”, “шкідництві”. Взірцем теоретичної думки у цьому плані

стала теза про “шкідництво різних націй”, проголошена О. Шліхтером у 1937 р. на XIII з’їзді КП(б)У. У першу чергу, до шкідницьких націй були віднесені німці й поляки. Від боротьби з окремими ворогами соціалізму радянська влада і комуністична партія перейшли до боротьби з цілими націями.

Спочатку здійснювалася ліквідація польських сільських рад, польського національного району, згодом – закриття польських шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, знищення польських наукових та культурних установ, боротьба з “польськими фашистами” та ворогами, репресії проти кращих представників польського населення, а потім – депортація з України людей польського походження.

Водночас зазначимо, що поляки були першими з національних меншин, які зазнали жорстоких переслідувань. Образно назвав М. Іванов польське населення Радянського Союзу “першим покараним народом” [22].

Як видно із звинувачувальних вироків, український центр ПОВ керував також рядом обласних. Активізуючи роботу в даному напрямку, місцеві органи НКВС доповідали керівництву республіки про викриття та ліквідацію в регіоні розгалуженої системи ПОВ.

11 серпня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ за №00485, у якому ставилося завдання “розгромлення антирадянської роботи польської розвідки і диверсійно-повстанської низівки ПОВ – Польської організації військової. Наказ супроводжувався листом М. Єжова, в якому “викривалися” нечувані злочини “фашистсько-повстанської та терористичної діяльності польської розвідки в СРСР”.

Наказ зобов’язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 р.) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій ПОВ. Арешту підлягали: а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; б) усі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; д) політемігранти та політобмінні з Польщі; ж) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; з) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів” [23].

Як проходила польська операція, видно із доповідної НКВС України, надісланої до народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У ній зазначалося, що вже на 1 листопада 1937 р. в Україні по польській лінії заарештовано 19 тис. громадян. З цієї кількості завершено справ на 7 тис. 69 чоловік, з них засуджено до розстрілу 4 тис. 885 [24].

Репресивно-каральна операція щодо поляків тривала і наступного року. Під приводом боротьби з польською контрреволюцією в Україні було засуджено близько 50 тис. громадян польської національності.

У контрреволюційну польську націоналістичну організацію, “викриту” в 1937 р. в Миколаєві, входили росіяни Іванов І.В. і Цветаєв Н.П., німець Окс Г.А., поляки Ляхович В.І., Злочевський Д.І., українець Вдовиченко Т.І., молдаванин Матвеев В.Г. Усіх їх тогочасна система звинуватила в шпигунській діяльності, проведенні контрреволюційної агітації та приналежності до ПОВ і засудила до розстрілу [25].

Ще одну шпигунську організацію ПОВ, що складалася з 9 депортованих поляків, викрили миколаївські чекісти. Всіх їх – Квятковського І.У., Колбу І.Ф., Васютинського Ф.С., Єзерського Й.Ф., Станіславського У.Ф., Загребського І.А., Мировського І.І., Сорочинського Й.С. тогочасна феміда засудила до розстрілу [26]. Всього в Миколаєві було виявлено 8 військових польських організацій, всі їх учасники були засуджені до розстрілу.

На території Кривоозерського р-ну Миколаївщини була “викрита” контрреволюційна націоналістична шпигунська організація, яку створив ксьондз Лаврецький І.І. Організація займалася підривною і шкідницькою діяльністю у колгоспах і медицині, провадила збір грошей на утримання костюлу і його працівників. Усі 14 учасників організації за вироком трійки УНКВС по Одеській області були розстріляні [27].

Ворожу польську організацію, що існувала в селі Щербані Вознесенського р-ну Миколаївщини в кількості 37 чоловік, чекісти звинуватили у спробі розвалити колгосп, у намаганні на випадок війни з Польщею підняти в селі повстання [28].

Майстра залізничної станції Голта в Первомайську поляка Ю.І. Сливу розстріляли за те, що він серед працівників депо “провадив” антирадянську агітацію і вихваляв умови життя в капіталістичній Польщі, зводив наклеп на Радянський Союз [29].

Масовим (типовим) прикладом може бути справа скотаря села Іванівка Арбузинського р-ну Миколаївщини Анасевича Ф.Т., заарештованого органами НКВС в 1937 р. за систематичну контрреволюційну націоналістичну агітацію і намагання перейти нелегально кордон з Польщею [30]. З матеріалів звинувачувального висновку видно, що слідчим у вину Анасевичу Ф.Т. ставилося “листування з польським консулом, передача в листах за кордон рідним даних шпигунсько-контрреволюційного характеру про СРСР”.

Незважаючи на те, що винним у пред'явленому звинуваченні Ф.Т. Анасевич себе не визнав, трійка УНКВС по Одеській обл. засудила його за статтями 54-6, 54-10 КК УСРР до розстрілу.

Відомого в Херсоні журналіста-фотокореспондента Олександра Петражицького органи НКВС “зробили” запеклим агентом панської Польщі, розвідником, прихвостнем пана Пілсудського. Тому й не дивно, що за рішенням трійки він був розстріляний. Лише в 1966 р. Олександр Петражицькому повернули чесне ім'я [31].

У справі ПОВ нерідко проходили не лише поляки, а й громадяни інших національностей – українці, німці, литовці та інші. Всього протягом 1937-1938 рр. в Україні органами НКВС “по польській лінії” було заарештовано 56 тис. 516 осіб, з них 4 тис. 467 – поляки [32].

Ім, як правило, інкримінувалося, що “членами ПОВ проводилася широка колонізація українського населення, штучно збільшувалася кількість поляків в УРСР. Члени організації пролізли до лав Комуністичної партії й поступово захоплювали вирішальні ділянки “польської партійної та радянської роботи”.

Члени організації вели активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом”.

Аналіз звинувачувальних висновків у справах Польської організації військової, що лягли в основу доповіді в ЦК КП(б)У В.А. Балицького, дозволяє зрозуміти основні тактичні й стратегічні цілі їх безпосередніх організаторів.

По-перше, йшлося про відверту компрометацію діячів Польської комуністичної партії, комуністичної партії Західної України, що у документах ВКП(б) і виконкому Комінтерну характеризувалися не інакше, як “агенти буржуазних розвідок”.

По-друге, акцент на активізацію націоналістичних сил дозволяв швидше подолати наслідки політики коренізації, що на практиці виявилася нічим іншим, як удалим тактичним і ідеологічним маневром вищого політичного керівництва на деякий час для зміцнення своїх сил перед майбутнім новим наступом.

Незважаючи на те, що масові операції проти Польської організації військової здійснювалися практично з початку 20-х років, найбільш трагічні події, пов'язані з репресіями серед польського населення, розгорнулися у зв'язку із суворо тасемним наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р. Особливою масовістю і жорстокістю вони вирізнялися з нападом Німеччини на Польщу та в перші роки Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРФ. – Ф.33. – Оп.6. – С.153. – Арк.70-71.
2. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.3.
3. ЦДАВО України. – Ф.13. – Оп.1. – С.219. – Арк.2.
4. На основі власних підрахунків авторів у Миколаївській і Херсонській областях та даних Одеського мартирологу.
5. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.13, 52.
6. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. – К.: 1994. – С.28.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.59.
8. Архів СБУ в Миколаївській області – ФПС. – Спр.2232-с.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.208-208 зв.
10. ДА СБУ – Спр.10133.
11. Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення України (1934-1937) // Проблеми історії України: Збірка наукових праць. – К.: – 1998. – Арк.205.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.412. – Арк.191-192.
13. ЦДАГО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.97.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.278-278 зв.
15. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1-2. – С.116-117.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.328. – Арк.47-51.
17. Постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 “Про кадри шкіл нацменшостей”, Постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 “Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах”, Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних шкіл в Україні”.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.275.
19. ДА СБУ. – Спр.959. – Арк.1.
20. Там само. – Арк.24-25.
21. Там само. – Арк.27.
22. Єременко Т.І. Вказ. праця. – С.66.
23. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ – 1995. – №1/2. – С.146.
24. Літературна Україна. – 1993. – 29 липня.
25. Архів СБУ в Миколаївській області. – Спр.2350-с.
26. Там само. – Спр.3291-с.
27. Там само. – Спр.3841-с.
28. Там само. – Спр.4291-с.
29. Там само. – Спр.1772-с.
30. Там само. – Спр.10330-с.
31. Архів СБУ в Херсонській області. – ФПС. – Спр.265426.
32. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1-2. – С.146.

**ŚRODOWISKO RODZINNE I EDUKACJA KS. BISKUPA
JULIUSZA BIEŃKA. BP JULIUSZ BIENIEK (1895-1978),
BISKUP POMOCNICZY DIECEZJI KATOWICKIEJ OD 1937 R.,
BISKUP TYTULARNY DASCYLEI**

Rodzina wieś Juliusza Bieńka Sowczyce w powiecie oleskim wspomniana była w źródłach już 17 listopada 1295 roku za panowania Bolesława I księcia opolsko-raciborskiego z rodu Piastów. Nie zachowała się jednak wzmianka o dacie założenia, bądź lokacji wsi. Z posiadanych źródeł wynikało, iż panem wsi był książę Bolesław. Nazwa pochodziła od nazwiska Sowa, Sówka lub od nazwy ptaka sowa, gdyż kiedyś licznie występował na tych terenach. Pisownia tej nazwy była różna. W latach 1885-1945 jako urzędową nazwę przyjęto Schoffschuetz, zaś po 1945 roku Sowczyce. Wielu było właścicieli majątku Sowczyce do 1753 r., kiedy to Fryderyk Leopold hrabia Gessler zakupił za sumę 29 333 marek Łomnicę, Brynicę i Sowczyce. Żoną nowego właściciela była córka szambelana dworu króla polskiego i namiestnika warmińskiego Waclawa Albrechta, hrabianka Stanisławska – Seegut [1].

W Sowczycach w XVIII wieku mieszkało 3 siodłaków – kmieci, 18 zagrodników, 19 chałupników i komorników i 6 rzemieślników oraz 5 wolnych ludzi. Po dwudziestu latach wzrosła liczba kmieci, a zmniejszyła się liczba chałupników. Wieś ta liczyła wtedy około 400 mieszkańców. Na terenie Sowczyc znajdował się dwór oraz młyn wodny [2].

W 1830 odnotowano, iż w Sowczycach mieszkało 517 osób w 62 domach. Istniała tam szkoła katolicka, w której uczył jeden nauczyciel. Ludność była wyznania katolickiego, tylko trzech mieszkańców było ewangelikami. Znajdował się tam zamek z folwarkiem, owczarnia, gorzelnia, młyn zbożowy i leśnictwo. Hr. Henryk von Gessler sprawował rządy i sądy patrymonialne. Instancją nadrzędną był sąd krajowy z siedzibą w Raciborzu [3].

Gleby na terenie wsi były średniourodzajne i piaszczyste. Na 1330 mórg ziemi uprawnej, 1196 zaliczano do klasy V, VI, VII w 8 klasowej skali, reszta to lasy. W uprawie stosowano trójpolówkę dla podniesienia plonów. W folwarku funkcjonowała cegielnia, gorzelnia i młyn zbożowy. Obejmował on obszar 1300 mórg pola i 2400 mórg lasu. Hodowano tam 32 konie, 57 krów i 620 owiec [4].

W drugiej połowie XIX wieku rozwinięto łączność i komunikację. W Oleśnie wybudowano budynek pocztowy w 1867 roku, następnie linię

telegraficzną biegnącą przez Sowczyce. W latach 1873-1874 powstała droga powiatowa z Olesna do Lublińca przez Sowczyce. Potem zbudowano dwutorową linię kolejową Wrocław-Katowice. Liczba mieszkańców w roku 1765 wynosiła 306, zaś w 1910 już 720 osób. We wsi władzę sprawował sołtys, wybierany przez mieszkańców i zatwierdzany przez starostwo w Oleśnie, dziedzica oraz pana wsi. Po złożeniu przysięgi przed starostą lub jego pełnomocnikiem, mógł podjąć swoje obowiązki. Należało do nich zbieranie podatków od gospodarzy, przeprowadzania sądów polubownych, organizowanie zebrań wiejskich. Odbywały się one zazwyczaj w niedzielne popołudnia w miejscowej szkole, gdzie przechowywane były także dzienniki urzędowe. W pełnieniu tej funkcji pomagał mu pisarz gminny, czyli miejscowy rektor szkoły oraz dwaj ławnicy. W latach 1894-1897 funkcję sołtysa w Swowczycach pełnił Piotr Bieniek (ojciec Juliusza), a ławnikami byli J. Kaczmarek i W. Pixa. Piotr Bieniek został wybrany na ten urząd także na kolejną kadencję w roku 1913.

Pod względem kościelnym Sowczyce przynależały do parafii w Wysokiej i nie było tam kościoła. Dopiero w latach 1917-1918 przeniesiono tutaj drewniany kościół z Łomnicy. W 1934 roku wydzielono Sowczyce z Wysokiej i przyłączono je do kuracji w Łomnicy [5]. Najstarsze wzmianki o parafii Wysoka pochodzą z XIII wieku. Należała ona do archidiecezji oleskiej. Do parafii tej należały: Sowczyce, Grodzisko, Łomnica, Wachów, Wachowice, Klekotna (dawniej Kątna), Biadacz, Brynica Leśna, Zawada oraz Nowa Wieś – Nowy Folwark. Parafia rozciągała się na 18 km. Kościół pod wezwaniem św. Mikołaja i św. Małgorzaty wzmiankowany był już w 1339 roku [6].

Według danych z wizytacji w 1688 roku proboszczowie w archidiecezji oleskiej byli dwujęzyczni, przy wszystkich były adnotacje “Ślązak”. Na terenie archidiecezji pracowało 19 księży pochodzących z Górnego Śląska, a 12 z archidiecezji oleskiej. Studia kończyli w Ołomuńcu, Nysie, Wrocławiu i Pradze. Kazania głosili w języku polskim. Ludność była większości polska i wyznania katolickiego, stąd liczne ślady polskości w kościołach. W czterech kościołach powiatu oleskiego znajdowały się obrazy Matki Boskiej Częstochowskiej. Popularne były pielgrzymki, w latach 1865-1867 wydano 20 036 kart legitymacyjnych do przekroczenia granicy. Średnio 6 tysięcy osób miało kontakt z Polakami. W archidiecezji było 16 parafii, z których 10 to kościoły filialne, 4 kościoły parafialne, ale bez proboszcza (mater adiuncta), 5 kaplic w tym 3 cmentarne. Każda parafia liczyła po kilka wsi, z których 37 miało budynki kościelne. W archidiecezji było 47 kościołów, z których 6 było murowanych reszta drewniane. W 18 miejscowościach istniały wtedy

szkoły. Kościołem pielgrzymkowym był kościół pod wezwaniem św. Anny w Oleśnie [7].

Juliusz Bieniek urodził się 11 kwietnia 1895 roku w Sowczycach (pow. oleski) na opolszczyźnie. Był synem rolnika Piotra Bieńka i Józefy z domu Maleska. Ochrzczony został dnia 15 kwietnia 1895 roku w kościele parafialnym w Wysokiej pod wezwaniem św. Mikołaja i św. Małgorzaty przez księdza proboszcza Wiktora Kańczarskiego [8]. Rodzicami chrzestnymi byli Józef Lelonek rolnik z Wendziny, Albert Maluka syn rolnika z Kątnej oraz Joanna Michalik rolniczka z Sierkowa [9].

Nazwisko Bieniek pojawiło się po raz pierwszy w rejestrze przystępujących do komunii św. z 1766 roku. Był to Jan 40 letni chałupnik, ojciec Jana ur. 1767 i Marianny ur. 1769. Niewątpliwie byli to przodkowie Juliusza Bieńka [10].

Piotr Bieniek (ojciec Juliusza) urodził się 21 czerwca 1868 roku w Sowczycach powiat oleski, jako syn Jana i Wiktorii z domu Koziol. Jego chrzest odbył się 27 czerwca 1868 roku w Wysokiej [11].

Józefa Maleska (matka Juliusza) urodziła się 11 lutego 1873 roku we wsi Klekotna powiat Lubliniec, w rodzinie Jana i Janiny z domu Gajda. Chrzest odbył się 16 lutego 1873 roku w kościele parafialnym w Wysokiej [12]. Chrztu udzielał Piotrowi i Józefie ksiądz Antoni Weiss [13], który był proboszczem parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Wysokiej od 30 grudnia 1864 roku [14].

W dniu 15 lipca 1890 roku Piotr i Józefa zawarli związek małżeński w Wysokiej. Ślubu udzielił im ksiądz Wiktor Kańczarski [15].

Rodzina Bieniek posiadała ponad 100-morgowe gospodarstwo. Piotr i Józefa mieli ośmioro dzieci: Piotra (ur. 03.11.1891) [16], Jana (ur. 29.04.1897) [17], Juliusza, Karola (ur. 11.12.1899) [18], Marię (ur. 09.04.1908) [19], Feliksa (30.05.1911), Tomasza i Roberta (ur. 07.06.1902) [20] (dwoje ostatnich zmarło w niemowlęctwie). Aktywnie brali udział w życiu parafii w czasie budowy kościoła w Łomnicy oraz przy przeniesieniu kościoła drewnianego z Łomnicy do Sowczyc. Abonowali "Przyjaciela Pieśni" z Leszna, "Katolika" i "Żywoty Świętych" Piotra Skargi wychodzące w zeszytach. Należeli do "Żywego Różańca" [21].

W latach 1805-1807 wybudowano szkołę w Sowczycach. Była to duża widna izba i mieszkanie dla nauczyciela, zgodnie z zaleceniami Krajowego Regulaminu Szkolnego z 1765 roku. Patronem szkoły był dziedzic i on to ze swojego majątku ją wybudował przy niedużej pomocy gminy. Dawał on również uposażenie nauczycielowi, którego sprowadził. Kontrolę nad szkołą sprawował proboszcz. Edukacja polegała na nauce pisania, czytania i liczenia. Za naukę dzieci rodzice byli zobowiązani płacić. W pierwszym roku opłata wynosiła 6 fenigów na tydzień za dziecko,

później więcej. Zapisy dzieci dokonywał nauczyciel. Zapis był obowiązkowy i kosztował również 6 fenigów. Za nieobecność dziecka w szkole były kary pieniężne, bądź należało odpracować dwa dni w majątku dworskim lub gminnym. Rok szkolny zaczynał się 1 kwietnia, a kończył 31 marca następnego roku otrzymaniem świadectwa. Ze względu na potrzeby zatrudniania dzieci w gospodarstwach szczególnie przy wypasie bydła dzieci starsze były zwolnione z obowiązku szkolnego w okresie od św. Jerzego (23.04) do św. Marcina (11.11). Obowiązywało ich wtedy nauczanie niedzielne (religia, czytanie i pisanie).

Szkoła w Sowiecach była katolicka z jednym nauczycielem. W 1858 roku nauczycielem i pisarzem gminnym był Michał Suliga, od 1867 roku był nim Robert Widera, następnie Gustaw Rademacher od 13.09.1877, zaś od 6. 03. 1889 roku Józef Segiet, który pełnił funkcję kierownika szkoły jeszcze w 1925 roku. W latach 1835-1852 prowadzono budowę domu szkolnego dla nauczycieli. W 1901 roku wybudowano nową szkołę trzyizbową z 6 arowym ogródkiem i 1,75 ha pola. Przebudowano także dom nauczyciela. W szkole pracowało wówczas już dwóch nauczycieli: nauczycielka prac ręcznych i gospodarstwa domowego oraz kierownik szkoły. W 1908 roku uczęszczało do szkoły 128 uczniów. Ze względu na wzrastającą liczbę uczniów w 1921 roku zatrudniono jeszcze trzeciego nauczyciela. Rodzice uczniów ze szkół w Łomnicy, Sowiecach i Kolonii Łomnickiej w 1908 roku stworzyli 18 osobowy Związek Szkolny. W zarządzie tego związku wiele lat był Piotr Bieniek. Uchwały zapadały większością głosów jednak decydujący był głos hrabiego [22].

Juliusz Bieniek rozpoczął swoją edukację w miejscowej szkole elementarnej w 1901 roku. Do I komunii św. przygotowywany był w grupie polskiej przez ks.F.Kunzego proboszcza w Wysokiej. Tam też przyjął sakrament bierzmowania [23].

W 1905 roku został przyjęty do gimnazjum klasycznego w Kluczborku [24]. Szkoły średnie były elitarne chociaż by dlatego, że należało za naukę w nich płacić. Nauka w gimnazjum trwała 9 lat kończyła ją wyższa pierwsza klasa (Ober Prima). Większość było gimnazjów humanistycznych poziom był w nich na ogół wysoki. Nauczyciele gimnazjalni często posiadali tytuły doktora i mieli spore dorobki naukowe. Duży nacisk kładziono na naukę języków : łaciny, greki i hebrajskiego [25].

W 1872 roku na Śląsku wprowadzono język niemiecki jako wykładowy, tylko religii uczono w języku polskim. W szkołach średnich i seminariach nauczycielskich ograniczono ilość godzin języka polskiego oraz zakazano lektur polskich. W 1900 roku ukazało się zarządzenie wprowadzające naukę religii w języku niemieckim w szkołach średnich [26].

Młodzież polska w gimnazjach była w ogromnej mniejszości dopiero przed pierwszą wojną stała się zauważalna. Od 1909 roku zaczęły powstawać konspiracyjne kółka, Towarzystwa Tomasza Zana (Zet). Za czytanie polskich książek wydawano uczniów z gimnazjów. Głośna stała się sprawa z 1911 roku, kiedy to 8 polskich uczniów zostało wydalonych z gimnazjum gliwickiego [27].

W Królewskim Gimnazjum w Kluczborku istniało Kółko Samokształceniowe, które skupiało polskich gimnazjalistów. Jego członkami byli: Juliusz Bieniek, Józef Brzenska, Michał Wiendlocha z Sowczyc, Piotr Wieczorek z Kulobów, Józef Krygier oraz Karol Bank z Kluczborka. Kluczbork był miastem zamieszkałym w większości przez protestantów podobnie jak przyległe wsie. Był więc to teren zasiedlony przez Niemców. Jedynie we wsiach katolickich w powiecie kluczborskim ludność posługiwała się językiem polskim. Uczniowie gimnazjum jak i grono nauczycielskie w większości byli protestantami. W 1913 roku następcą dotychczasowego dyrektora Boenisch został dr Rohricht, zmienił się wtedy także profesor historii. Nowym nauczycielem tego przedmiotu został prof. Volsburg. Uczniom J. Bienkowi i M. Wiendlosze zarzucano agitację propolską. Twierdzili, iż nie znają literackiego języka polskiego, potocznie posługiwali się tylko tzw. "wasserpolnisch", a także, iż nigdy nie interesowali się polityką. W toku przesłuchań ustalono, że uczniowie ci zaopatrywali się w polskie książki w jednej z bibliotek w Bytomiu. Wypożyczali je także od księży P. Kuczki z Wysokiej i Jana Kudery z Lasowic. Przyznali się, że czytali takie książki jak: "Liryki" i "Honor i pieniądze" Lucjana Rydla, "Grzechy młodości" Prusa i "Panie kochanku" Fredry. Kolegium nauczycielskie musiało więc stwierdzić, że książki te nie zawierały żadnych kontekstów politycznych.

Po wielu jeszcze przesłuchaniach i prowadzonej korespondencji gimnazjum z wyższymi władzami szkolnymi, zgodnie z decyzją Królewskiego Kolegium Szkolnego we Wrocławiu uczniowie J. Bieniek i M. Wiendlocha zostali (jak podano szczególnie w stosunku do Bienka) z powodu wielkomocarstwowości Polski z datą 31.12.1913 roku wydalenii z Gimnazjum w Kluczborku. To samo Kolegium uwzględniło prośbę J. Bienka i M. Wiendlochy, aby mogli kontynuować naukę z zastrzeżeniem, iż zostaną przeniesieni do innych gimnazjum. J. Bieniek został więc skierowany do gimnazjum w Jaworze (Jauer) na Dolnym Śląsku, zaś M. Wiendlocha do Jeleniej Góry [28].

Niewątpliwie na ukształtowanie się tak jednoznacznej postawy J. Bienka miał proboszcz z Wysokiej ks. Paweł Kuczka.

Podczas tego zdarzenia J. Bieniek był uczniem przedostatniej klasy gimnazjalnej (Unterprimaner) i ze względu na wydalenie miał stracić rok.

Jednak wybuch pierwszej wojny światowej i powszechna mobilizacja spowodowały, iż mógł przystąpić do egzaminu maturalnego jeszcze w 1914 roku, pomimo iż był tylko 3/4 roku w klasie zwanej "Prima". Ministerstwo Wyznań Religijnych i Nauki w piśmie skierowanym do Królewskich Prowincjalnych Kolegiów Szkolnych zezwoliło bowiem na taką możliwość [29].

Egzamin dojrzałości odbył się 12 sierpnia 1914 roku przed Królewską Komisją Egzaminacyjną w składzie prof. Heuber dyrektor, oraz następujących profesorów tegoż gimnazjum: Kurtha, Hoffmanna, Fahrenberga, Johna, Kollesherrna, Eichorna i katechety Hillebranda. Edukacja gimnazjalna skierowana była głównie na przedmioty humanistyczne. Uczył się pięciu języków: (łaciny, greki, niemieckiego, francuskiego i hebrajskiego), historii i geografii, religii, a także matematyki, fizyki, gimnastyki i śpiewu. Oceniano również pilność ucznia jego zachowanie oraz pismo [30].

Po zdaniu matury Juliusz Bieniek zgłosił się jako ochotnik do wojska. Był to Królewski Pruski 5 Śląski Regiment Piechoty nr 154 – Batalion Zapasowy. Jednak po 12 dniach (24 08.1914) został zwolniony z służby wojskowej [31]. Dnia 02 listopada 1914 roku Juliusz Bieniek został przyjęty na Wydział Teologii Katolickiej Uniwersytetu Wrocławskiego [32].

W zimowym semestrze 1914/1915 na Uniwersytecie Wrocławskim studiowało 2699 osób w tym 212 kobiet. Na Wydziale Teologii Katolickiej było 310 studentów, tylko 9 nie posiadało narodowości pruskiej [33]. Rektorem Uniwersytetu był radca sanitarny profesor dr Kustner, a prorektorem radca stanu profesor dr Pax, zaś dziekanem Wydziału Teologii Katolickiej profesor Jan Nikel [34].

Juliusz Bieniek wybrał jako dodatkowe seminarium sławistyczno-filologiczne u profesora Pawła Dielsa, dyrektora tegoż seminarium. Lekturą była "Lilla Weneda" Juliusza Słowackiego. Seminarium to ukończył z wynikiem bardzo dobrym [35].

Podczas wakacji 13 lipca 1915 roku zmarł Piotr Bieniek [36]. Ze względu na trudną sytuację rodzinną, gdyż 24-letni brat był w wojsku. Juliusz zmuszony był przerwać studia za zgodą dziekana wydziału i do Bożego Narodzenia 1915 roku, sprawował opiekę i wychowywał rodzeństwo w wieku 17, 10, 7 i 4 lat oraz pełnił zarząd nad gospodarstwem i domem [37]. Dnia 15 czerwca 1917 roku ukończył studia na Uniwersytecie we Wrocławiu [38].

Po skończeniu studiów na Uniwersytecie został przyjęty do Książęco-Biskupiego Alumnatu we Wrocławiu, gdzie 31 lipca 1917 roku przystąpił do drugiego egzaminu teologicznego. Po przedstawieniu

kolejnych prac pisemnych: "Pojęcie, konieczność i właściwość kultu w liturgii", "Ograniczenie wolnej woli", "Prawo kanoniczne", "Nauka o możliwości poznania Boga z natury" oraz "Podział i główne myśli księgi Izajasza" został dopuszczony do egzaminu ustnego. Obejmował on pięć przedmiotów: teologię pastoralną, dogmatykę, teologię moralną, prawo kanoniczne i język polski. Egzamin z języka polskiego opierał się na lekturze K. Antoniewicza "Czytania świąteczne" [39].

W alumnacie przez rok odbywała się formacja duchowa. Pobudka była o godzinie 4.00 w lecie i 5.00 w zimie, następnie były modlitwy i studium, a o godzinie 7.00 Msza św. Potem prowadzone były wykłady, które dzieliło studium i rekreacja, następnie o godzinie 12.00 alumni odbywali rachunek sumienia, po nim był obiad, dalszy ciąg wykładów, brewiarz i studium. Kolacja była o godzinie 19.00, a potem wieczorne modlitwy, od 21.45 obowiązywała cisza nocna [40].

Wykłady prowadzili rektor Alumnatu Paweł Oppermann oraz subregens Stanisław Maśliński. Rektor udzielał tygodniowo: 5 godzin teologii moralnej, 3 godziny teologii pastoralnej i 2 godziny liturgiki. Subregens prowadził zaś zajęcia z: pedagogiki – 2 godziny, katechetyki – 1 godzinę, wiadomości szkolnych – 1 godzinę, homiletyki – 1 godzinę, objaśnień Perykop – 1 godzinę, objaśnień brewiarzowych – 1 godzinę oraz 4 godzin ćwiczeń katechetycznych (2 godziny katechizmu i 2 godziny opowieści biblijnych) z wyższym stopniem czteroklasowej szkoły SS. Jadwizanek [41].

Istotna w wykształceniu księży była znajomość Pisma Świętego zwłaszcza po wydanym 27.03.1906 roku liście apostolskim Piusa X "De ratione studiorum Sacrae Scripturae in seminaris clericorum servanda". Alumni zdawali egzamin z kaznodziejstwa przed komisją wykładowców alumnatu i tak przygotowane kazanie wygłaszali w kościele Św. Krzyża we Wrocławiu [42].

W alumnacie wraz z J. Bieńkiem było 22 kandydatów do kapłaństwa pochodzących w większości z Górnego Śląska. Cztery osoby były utrakwistami: J. Bieniek, I. Jany z Nakła, K. Kukowka z Żor i A. Peiker z Gliwic [43].

W czasie intensywnej formacji duchowej w Alumnacie przygotowywano kandydatów do kapłaństwa do przyjęcia święceń. Juliusz Bieniek dnia 22 grudnia 1917 roku w kaplicy seminarystycznej we Wrocławiu otrzymał święcenia subdiakonatu, następnie 26 grudnia pierwszą tonsurę i cztery niższe święcenia. Natomiast święcenia diakonatu odbyły się 3 marca 1918 roku. Ostatnie i najważniejsze święcenia kapłańskie otrzymał 26 czerwca 1918 roku we Wrocławiu z rąk ks. Księcia-Biskupa Wrocławskiego Adolfa Bertrama [44].

Od 1930 r. pełnił funkcję kanclerza Kurii Diecezjalnej w Katowicach. Stworzył od podstaw cały system kancelaryjny, który stał się wzorcowy dla innych kurii diecezjalnych w Polsce. Od 1937 r. członek Komisji Szkolnej Episkopatu Polski oraz Komisji do Spraw Fundacyjnych i Charytatywnych. Autor cennych opracowań opartych o wnikliwą kwerendę archiwalną: *Szkoła katolicka na Górnym Śląsku w oświeceniu historyczno-prawnym* (Katowice, 1933), *Parafia tzw. starokatolicka w Katowicach w oświeceniu historyczno-prawnym* (Katowice 1934) oraz *Szkoły organistowskie na Śląsku* (maszynopis zaginął w czasie II wojny światowej). Wysiedlony z diecezji dwukrotnie wraz z biskupem Stanisławem Adamskim.

Dewiza biskupia: “Stat crux, dum volvitur orbis” – “Stoi krzyż, choć świat w zamętach około niego”.

LITERATURA

1. Piech R., Sowczyce. “Głos Olesna” R.15: 1983, s. 55-57.
2. Zimmermann, Beytrage zur oberschlesischen Geschichte, t.2 cz. 3 Brzeg 1783. s. 193.
3. Knie J. G., Geographische Beschreibung von Schlesien preussischen Antheils der Grafschaft Glatz, Breslau, 1830 s. 872.
4. Triest F., Topographisches Handbuch von Oberschlesien, Breslau 1865 s. 211.
5. Piech R., Sowczyce. “Głos Olesna” R.15: 1983 s. 61-67, 72.
6. Kopiec J., Księga chrztów w Wysokiej z XVIII w. jako źródło historyczne. “Głos Olesna” R.10: 1978 s. 50.
7. Kopiec J., Wizytacja kościelna z 1688 roku w oleskim. “Głos Olesna” R.5: 1970 s. 23-26. Hawranek F., Duchowieństwo katolickie wobec walki narodowej ludu oleskiego. “Głos Olesna” R.6: 1971 s. 54-55.
8. Ks. Wiktor Kańczarski ur. 16. 01. 1849 w Wodzisławiu Śl., święcenia kapłańskie przyjął 28. 06. 1873, proboszczem parafii w Wysokiej został 30. 11. 1886 r. Przy jego nazwisku zaznaczono, iż posługiwał się językiem polskim i niemieckim – utrakwista. Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur – Bezirks für das Jahr 1895 s. 162.
9. Archiwum Parafialne w Wysokiej. Księga chrztów par. Wysoka (1872-1899) r. 1895 poz. 56, s. 771; Akta Personalne (AP). Wyciąg z Księgi Chrztów z dn ...; AP. Lebenslauf des cand. theol. Julius Bieniek, Breslau, 16. 06. 1917, s. 20.
10. Kopiec Jan, Więzy biskupa Juliusza Bienka z Opolszczyzną. “Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej” R.35:1980 nr 1 i 2 s. 34.
11. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Księga chrztów z 1868 roku nr 83. Świadcetwo chrztu wydane dnia 07. 06. 1965.
12. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Księga chrztów z 1873 roku nr 28. Świadcetwo chrztu wydane 07. 06. 1965.
13. Ks. Antoni Weiss ur. 08. 06. 1828r., święcenia kapłańskie przyjął 01. 07. 1854 r. Przy jego nazwisku zaznaczono, iż posługiwał się językiem polskim i niemieckim. Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur – Bezirks für das Jahr 1863 s. 118.
14. Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur – Bezirks für das Jahr 1869 i 1876, s.123 i 77.

15. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Świadcstwo ślubu wydane 07. 06. 1965.
16. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Impfschein, Rosenberg 29. 04. 1903.
17. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Impfschein, Rosenberg 06. 05. 1899.
18. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Impfschein, Rosenberg 28. 04. 1900.
19. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Impfschein, Rosenberg 12. 05. 1909.
20. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Impfschein, Rosenberg 29. 04. 1903.
21. Kopiec J., Więzy biskupa Juliusza Bieńka z Opolszczyzną. “Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej” R.35: 1980 nr 1 i 2 s. 34, 35.
22. Piech R., Sowczyce. “Głos Olesna” R.15: 1983 s. 69-70.
23. Kopiec J., Więzy biskupa Juliusza Bieńka z Opolszczyzną. “Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej” R.35: 1980 nr 1 i 2 s. 34.
24. AP. Lebenslauf des cand. theol. Julius Bieniek, Breslau, 16. 06. 1917, s. 20.
25. Historia Niemiec pod red. W. Czaplńskiego, A. Galosa, W. Korty, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1981 s. 644.
26. Dobrzański J., Szkolnictwo i działalność oświatowa. Zabór pruski. W: Historia Polski pod red. Z. Kormanowej i I. Pietrzak – Pawłowskiej, t.3 (1850/1864 – 1918), Warszawa, 1963 s.803.
27. Surman Z., Polityka szkolna. W: Historia Śląska pod red S. Michalkiewicza, t.3 (1850-1918), cz.2 (1891-1918) s.651.
28. Archiwum Państwowe m. Wrocławia i województwa wrocławskiego, Schulkollegium Oppeln, sygn. Rep 206, Zg. 11a/35, No149, Band I, s. 270 – 296; Szymiczek F., Stowarzyszenia akademickie Polskiej Młodzieży Górnośląskiej we Wrocławiu 1863-1918, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963 s. 143-145.
29. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Der Minister der geistlichen und Unterrichte – Angelegenheiten, Berlin 01. 08. 1914.
30. AAKat, AP. Juliusza Bieńka bez sygn.. Abschrift Konigliches Gymnasium zu Jauer, Zeugnis der Reise. 12.08. 1914, s. 1.
31. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Zwolnienie z wojska wydane dn. 24. 08. 1914.
32. AAKat, AP ks. biskupa Juliusza Bieńka. Lebenslauf. Breslau 16. 06. 1917 r. s. 20. AAKat, KBJB, Akta Personalne. Świadcstwo śmierci Józefy Bieniek wydane 07.06.1965.
33. Chronik der Schlesischen Fridrich – Wilhelms – Universitat zu Breslau fur das Jahr vom 1 April 1914 bis 31 Marz 1915, R.29: 1915, s.121.
34. Chronik der Schlesischen Fridrich – Wilhelms – Universitat zu Breslau fur das Jahr vom 1 April 1914 bis 31 Marz 1915, R.29: 1915, s. 4.
35. AAKat, KBJB, Akta Personale. Poświadczenie uszestnictwa studenta teologii kat. w seminarium slawistyczno-teologicznym przez P. Dielsa.
36. AAKat, KBJB, Akta Personale. Świadcstwo śmierci wydane dnia 07. 06. 1965 r.
37. AAKat, AP ks. Juliusza Bieńka. Lebenslauf, Breslau 16. 06 1917 s. 20; AAKat, KBJB, Akta Personale.Prośba do Dziekana o urlop ze względu na trudną sytuację rodzinną z dn. 9.10.1915.
38. AAKat, AP ks. Juliusza Bieńka s. 22.
39. AAKat, AP ks. Juliusza Bieńka, Prace pisemne oraz protokół z egzaminu, s. 15-35; AAKat, KBJB, Akta Personale. Prufungs Zeugnis z dn.02. 08. 1917.
40. Myszor J., Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821-1914, Katowice, 1991 s. 35.
41. Hoffmann H., Die Geschichte des Breslauer Alumnats, Breslau 1935 s. 207.
42. Myszor J., Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821-1914, Katowice, 1991 s. 36.
43. Alumen im Fb. Alumnat zu Breslau.W: Handbuch des Bisthums Breslau und seines Delegaturbezirks fur das Jahr 1918 s. 187.

44. ААКат, КВЖ, Акта Personale. Świadcтво otrzymania święceń subdiakonu dn. 22. 12. 1917; Świadcтво otrzymania święceń tonsury i czterech niższych święceń dn. 26. 12. 1917; Świadcтво otrzymania święceń diakonu dn. 03. 03. 1918; Świadcтво otrzymania święceń presbyteratu dn. 26. 06. 1918.